

ROMSICS IGNÁC

MAGYAR REBELLISEK

HELIKON

ROMSICS IGNÁC

MAGYAR REBELLISEK

HELIKON

SZTE Klebelsberg Könyvtár

J001498345

Névmutató
Paksa Rudolf

Borítóterv
Czeizel Balázs

Első borító
Id. Philipp Rugendas: *Kuruc lovas*. Rézmetszet

Hátsó borító
Fegyveres felkelők a Corvin közben, 1956. október 29.
Fotó: Précsényi Árpád. Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtár

X 37 9384

© Romsics Ignác, 2019
© Helikon Kiadó, 2019

TARTALOM

Előszó	7
SZENT ISTVÁN RIVÁLISAI ÉS AZ UTOLSÓ POGÁNYOK	9
BUDAI NAGY ÉS DÓZSA NÉPE: A KÖZÉPKORI PARASZTFELKELOK	33
SZÉKELY LÓFŐK ÉS KÖZSZABADOK	59
BOCSKAI „ANGYALAI”: A HAJDÚK	81
A WESSELÉNYI-FÉLE FŐURI ÖSSZEESKÜVŐK	111
A KURUCOK	131
A POLGÁRI ÁTALAKULÁS ELŐHÍRNÖKEI: A MAGYAR JAKOBINUSOK	167
A MÁRCIUSI FIATALOK	199
AZ 1919-ES NÉPBIZTOSOK	241
AZ 1956-OS BUDAPESTI FELKELOVEZEERK	307
AZ 1989-ES RENDSZERVÁLTÓK	351
Névmutató	425

ELŐSZÓ

A két világháború között virágzó nemzetkarakterológia sokat idézett magyar művelőjének, Prohászka Lajosnak a megállapítása szerint a magyarság egyik legjellemzőbb tulajdonsága a lázadás. Ennek „örök prototípusa a négy felé hasított Koppány”, akit „ezer ismétlődő változatban ismerünk történetünkben”.¹ Vele polemizálva Babits Mihály viszont tagadta ezt, és „mondvacsinálnak” nevezte Prohászka típusalkotását. „A magyar – írta – nem lázadó.” Sokkal inkább jellemzi a „politikai meggondoltság”, a „józan megalkuvások sorozata” és „a lehetőségekkel való folytonos számolás”.² Kinek van igaza? Mint a túl általánosító és esszenciális igazságokat megfogalmazni akaró esszéírók esetében általában lenni szokott: teljesen egyiküknek sem, részben viszont mindkettőjüknek. Múltunkon végigtekintve lázadókkal éppúgy találkozhatunk, mint konformistákkal. Sőt minden túlzás nélkül kijelenthető: a magyar történelem politikatörténeti szempontból felfűzhető a saját helyzetükkel és kisebb-nagyobb közösségük sorsával elégedetlen lázadók és a pillanatnyilag megváltoztathatatlan körülményekbe kényszerűségből belenyugvó vagy egyszerűen csak a realitásokkal számoló megalkuvók egymásutániságára.

Ez a kötet az elmúlt ezer év magyar lázadói, vagyis – a régies, latin kifejezést használva – rebellisei közül tizenegy csoporttal foglalkozik. Azonkívül, hogy mindannyian elégedetlenek és mindannyian magyarok voltak, nem sok minden köti össze őket. A kereszténységet és a feudális államrendet meghonosító Szent István ellenlábasait, az „utolsó pogányokat” teljesen értelmetlen lenne összehasonlítani az 1956-os felkelővezérekkel. De még az egy évszázadon belüli rebellisek sem mindig hozhatók közös nevezőre. Az 1919-es népbiztosok például egészen másért küzdöttek,

¹ Prohászka Lajos: *A vándor és a bujdosó*. Budapest, 1936, Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda, 85.

² Babits Mihály: *A magyar jellemről*. In uő: *Esszék, tanulmányok*. II. köt. Budapest, 1978, Szépirodalmi Könyvkiadó, 648–649.

mint az 1989-es rendszerváltók. A 16. század végétől a 19. század közepéig lázadókat – Bocskai hajdúit, a Wesselényi-féle főúri összeesküvőket, a kurucokat, a magyar jakobinusokat és a márciusi fiatalokat – viszont összekötötte a Habsburg-ellenesség és a magyar állami függetlenség ügye. A középkori magyar állam három részre szakadásától 1918-ig ez minden lázadás visszatérő motívuma volt. Ezért nevezhette ezt az időszakot Mód Aladár „400 év küzdelemnek az önálló Magyarországért”. A jakobinusokat és a márciusi fiatalokat emellett a rendiség lebontásának, a polgári átalakulásnak és – kisebb mértékben – a köztársaságnak az akarása is rokonította. A márciusi fiatalok gondolatvilágában felbukkanó szocialisztikus eszmék ugyanakkor az 1919-es népbiztosok célkitűzéseit előlegezték.

Minden egyes tanulmány írása során három alapvető kérdés megválaszolására törekedtem: szociálisan kik voltak, honnan jöttek a rebellisek; miért lázadtak fel; és mit akartak, mire törekedtek. A válaszok mélysége és bizonyítottsága döntően minden esetben a forrásadottságtól függött. Az „utolsó pogányok” és még a középkori parasztfelkelések vezetői és résztvevői esetében is nagymértékben feltételezésekre vagyunk utalva. Időben előrehaladva az írásbeliség elterjedésének köszönhetően a források köre egyre bővül, és a 20. század esetében már szinte áttekinthetetlenül sok releváns dokumentum áll rendelkezésünkre. Ez az oka annak, hogy az utolsó három tanulmány terjedelme két-háromszorosa a korábbiaknak. Új levéltári kutatásokat azonban ez esetben sem végeztem. Minden tanulmányom a rendelkezésre álló szakirodalmon és a publikált forrásokon alapszik. Ebből következik, hogy több más munkámhoz hasonlóan elsősorban ezt sem az egyes korszakok szakkutatóinak, hanem a magyar történelem iránt érdeklődők lehető legszélesebb körének szánom és ajánlom. *Lectori salutem!*

* * *

Az egyes tanulmányok véleményezéséért köszönetemet fejezem ki Balogh Juditnak (székelyek), Eörsi Lászlónak (56-osok), Gebei Sándornak (kurucok), Kalmár Jánosnak (Wesselényiék), Kéri Lászlónak (rendszerváltók) és Paksa Rudolfnak (19-es népbiztosok).

SZENT ISTVÁN RIVÁLISAI ÉS AZ UTOLSÓ POGÁNYOK

A 9–10. századi magyarság történetéről nagyon kevés hitelt érdemlő forrással rendelkezünk. Ebből adódik, hogy a korszak kutatói számos fontos kérdésben a mai napig nem tudtak megegyezésre jutni. Ezeknek a vitakérdéseknek egyike a honfoglalás előtti és utáni magyarság politikai szervezete. Az ezzel kapcsolatos, időben első tudósítás szerzője Dzsajháni buharai tudós és államférfi, akinek 920 körül keletkezett és a 870 körüli évekre vonatkozó arab nyelvű leírása több átiratban is fennmaradt. Ezekben olvasható, hogy a magyarok a „türkök egyik fajtája”, akiknek a „főnöke” „K.nde [Künde vagy Kende]” névre hallgat. „Ez azonban – folytatódik a leírás – csak névleges címe királyuknak, minthogy azt az embert, aki királyként uralkodik fölöttük, Dzs.la-nak [Dzsila vagy Dzsula, Gyula] hívják. Minden magyar a Dzsila nevű főnökük parancsait követi a háború dolgában, a védelemben és más ügyekben.”¹ Ez a kettős fejedelemségnek vagy szakrális kettős fejedelemségnek nevezett legfelsőbb szintű irányítási rendszer hasonlított a Kazár Kaganátus uralmi viszonyaira, amellyel a keletről nyugat felé húzódó magyarok Etelközbe érkezésük előtt bizonyítottan kapcsolatban álltak. Ennek lényege, hogy az égi eredetű, ám csak névleges hatalommal rendelkező főkirály vagy fővezér – a kazároknál kagán vagy főkagán – mellett a tényleges hatalmat a fegyvereseket irányító alvezér vagy alkirály – a kazároknál kagán bég – gyakorolja.²

Dzsajháninál sokkal részletesebben foglalkozik a magyarok politikai szervezetével Bíborbanszületett Konstantin bizánci császár, akinek *A birodalom kormányzása* című munkája 948 és 952 között keletkezett, ám számos információja ennek is a korábbi évtizedekre vonatkozott, és aki értesüléseit az udvarában megforduló magyar vezérektől és a magyarokhoz

¹ Györffy György (szerk.): *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*. 2., bővített kiadás. Budapest, 1975, Gondolat, 86.

² Uo. 96–97.

küldött követeitől nyerte. Ebből tudható, hogy a honfoglalás előtti évtizedekben a magyarok népe hét törzsből (Nyék, Megyer, Kürt-Gyarmat, Tarján, Jenő, Kér, Keszi) állt, amelyekhez nyolcadikként a kazárok közül kiszakadt kabarok három törzse is csatlakozott. Utóbbiakat Konstantin tudomása szerint „egy fejedelem” irányította, a magyar törzseket pedig „valamiféle vajdák”, vagyis vezérek, akik közül az „első” Levedinek hívták, és aki vitézségeért „nemes kazár nőt” kapott feleségül a kazár kagántól. Levedi – talán mert magtalan maradt – a beszámoló szerint idővel egy másik vajdának, Álmosnak, illetve az ő fiának, Árpádnak adta át a hatalmat, aki a „türkök” első fejedelme lett. Ezt megelőzően a hét magyar törzs felett „sem saját, sem idegen fejedelem” nem uralkodott. Dzsajhánihoz hasonlóan Konstantin császár is utalt arra, hogy a nagyfejedelem mellett a magyar törzseknek van egy „jila”, vagyis gyula névre hallgató előjárójuk, sőt egy „karcha”, azaz horka is, akik mindketten „bírói” tisztséget viselnek. Hozzátette: „de van fejedelme minden törzsnek” is. Arról, hogy az egyes törzsek vezetői és a törzsszövetség főméltóságai között pontosan milyen függelmi viszony állt fenn, s hogy a „bírói” tisztség pontosan milyen hatáskörrel járt, a császár nem írt. Mindössze annyit jegyzett meg, hogy a törzsi vezetők megegyeztek: háború esetén „teljes odaadással és buzgalommal együtt harcolnak”.³

A 11. század második felében keletkezett és későbbi krónikákból rekonstruálható magyar ősgeszta semmiféle új információt nem tesz hozzá a fentiekhez. Megerősíti viszont, hogy a hét magyar vezér közül „Álmos fia, Árpád volt a leggazdagabb és a leghatalmasabb”.⁴ Ennél valamivel bőbeszédűbb P. mester 12. század végére datálható gesztája, amely szerint az etelközi magyarokat „hétmagyarnak nevezett hét fejedelmi személy” irányította, akik a Kárpát-medencébe költözésük előtt Álmost „fejedelmükké és parancsolójukká” választották. A magyar törzsszövetség első vezetője eszerint tehát nem Árpád, hanem Álmos volt, akinek a törzsfők hűségesküt tettek, és ennek megpecsételéseként „pogány módra vérüket egy edénybe folytatták”. A hét vezér között Álmos mellett szerepel Kend, valamint Tétény leszármazottjaként Horka, és az ő egyik fiaként Gyula. Nagyon valószínű, hogy ezek a nevek a Konstantinnál szereplő tisztségekre utalnak.

³ Bíborbanszületett Konstantin: *A birodalom kormányzása*. Ford. Moravcsik Gyula. Szeged, 2003, Lectum, 98–103.

⁴ Györffy György (szerk.): *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*, i. m. 130.

Hatáskörükről azonban semmi sem olvasható a gesztában.⁵ A Kézai Simon egy évszázaddal későbbi krónikájában szereplő hét „kapitány” között Árpád mellett ugyancsak felbukkan Gyula, aki népével utóbb Erdélyben telepedett le, valamint Künd, aki a „Nyír mentén” talált új otthonra. A ketős fejedelemség intézményéről azonban Anonymushoz és az ősgesztahoz hasonlóan ő sem tett említést.⁶ Ennek valószínű oka, hogy a honfoglalás idejére vagy a honfoglalást követő évtizedekben a hatalommegosztásnak és a törzsszövetség irányításának ez a formája elhalt.

A 9. századi magyarok politikai berendezkedéséről mindezek alapján annyi jelenthető ki teljes bizonyossággal, hogy hét törzsből álló szövetséget alkottak, amelyhez nyolcadikként három kabar törzs csatlakozott. A törzsszövetség élén Álmos, illetve fia, Árpád állt, akiket a törzsfők választottak fejedelmükké. Ezen túlmenően valószínűsíthető, hogy a fejedelemnek egy ideig létezett egy alvezére vagy „helyettese”, a gyula, s egy „karcha”, azaz horka bírói hatáskörrel. Arra nézve, hogy ez a törzsszövetségi rendszer nevezhető-e bármilyen értelemben államnak, megoszlanak a vélemények. A magyar állam „életrajzáról” írott 1917-es áttekintésében Szekfű Gyula használta a „nomád állam” kifejezést, amely megalapítójának Árpádot tartotta.⁷ Hóman Bálint viszont a Szekfűvel együtt írt *Magyar történet*-ben kerülte a fogalom említését.⁸ A tízkötetes *Magyarország története* vonatkozó fejezetének szerzője, Bartha Antal az 1980-as évek közepén úgy foglalt állást, hogy az etelközi magyar törzsszövetség a honfoglalás előtt „az osztálytársadalom és az állam kialakulásának küszöbéhez érkezett”.⁹ Kristó Gyula viszont a rendszerváltást követő években úgy vélte, hogy a fejedelmválasztással „magyar nomádállam kelt életre”, amely „a 870-es évektől a 10. század elejéig élte virágkorát”.¹⁰ A vita nyilvánvalóan eldöntetlen; az egymással vitázó álláspontok mögött – mint erre historiográfiai

⁵ Anonymus: *A magyarok cselekedetei*. Ford. és jegyz. Veszprémy László. Budapest, 1999, Osiris, 11–14.

⁶ Kézai Simon: *A magyarok cselekedetei*. Ford. Bollók János, jegyz. és utószó Veszprémy László. Budapest, 1999, Osiris, 103–104.

⁷ Szekfű Gyula: *A magyar állam életrajza*. Budapest, 1917, Dick Manó, 24–25.

⁸ Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet*. I. köt. Írta Hóman Bálint. 7. kiadás. Budapest, 1941, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 90–180.

⁹ Bartha Antal: *A magyar nép őstörténete*. In Pach Zsigmond Pál (főszerk.): *Magyarország története tíz kötetben*. I. köt. *Előzmények és magyar történet 1242-ig*. Budapest, 1984, Akadémiai Kiadó, 538.

¹⁰ Kristó Gyula: *A magyar állam megszületése*. Szeged, 1995, Szegedi Középkorász Műhely, 299.

áttekintésében az etelközi magyar törzsszövetséget „monarchiának” nevező Szabados György legújabbán rámutatott – az állam más-más felfogása húzódik meg.¹¹

Tiszázatlan a Kárpát-medencébe betelepült törzsek területi elhelyezkedése is. Mindössze annyi vehető biztosra, hogy Árpád törzse idővel az ország legvédehetőbb, központi fekvésű területeit szállta meg. Indokolt feltételezni azt is, hogy a kabarok az Alföld északi peremét és a Felvidék keleti felének folyóvölgyeit foglalták el. S végül nagyon sok adat szól amellett, hogy Erdély nagyobb része és a csatlakozó északkeleti területrészek az etelközi gyulák leszármazottainak a fennhatósága alá tartoztak, és bizonyos fokú önállóságot élveztek. Ez egyébként más törzsi területekről is feltételezhető. Ennek az önállóságnak a mértékéről és a központi hatalom, vagyis az Árpádok családján belül öröklődő nagyfejedelemség erősségéről azonban semmiféle biztos ismeretünk nincs. Hóman Bálint nyomdokain haladva a kutatók többsége szerint a fejedelmi hatalom a honfoglalás után meggyengült, és a törzsi széttagolódás olyan szintet ért el, hogy – mint Zsoldos Attila véli – „a 10. század második felének Kárpát-medencei uralmi viszonyait jellemezve joggal beszélhetünk törzsi államokról. Az Árpádok állama csak egy volt a többi között”.¹² Számos tanulmányában ugyanezt az álláspontot fejtette ki Kristó Gyula is.¹³ Ezzel szemben felmerült viszont az is, hogy „a X. századi Magyarországon nem mutathatók ki törzsi államok, de még működő törzsek sem, a fő politikaformáló erő a monarchikus hatalom volt”.¹⁴ Györffy György, Bakay Kornél és mások szerint a fejedelem mellett a hatalom tényleges birtokosai inkább a nemzetségfők lehettek, s „az ún. »vezérek« szállásterületei nem egy-egy törzs, hanem egy-egy nemzetség szállásterületének felelnek meg”.¹⁵

Bármilyen volt is a tényleges belső politikai helyzet, 970-ig, vagyis a honfoglalást követő jó két emberöltő alatt a Kárpát-medencei magyarok 47

¹¹ Szabados György: *Magyar államalapítások a IX–XI. században*. Szeged, 2011, Szegedi Középkorász Műhely, 9–61.

¹² Zsoldos Attila: Árpád utódai. In Kuczka Péter (főszerk.): *Pannón enciklopédia*. 2. kiadás. Budapest, 2006, Urbis, 25.

¹³ Lásd például Kristó Gyula: *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*. Budapest, 1980, Magvető, 435–492.

¹⁴ Szabados György: *Magyar államalapítások a IX–XI. században*, i. m. 212.

¹⁵ Györffy György: *Tanulmányok a magyar állam eredetéről*. Budapest, 1959, Akadémiai Kiadó, 16.

kisebb-nagyobb hadjáratot indítottak Európa közelebbi és távolabbi vidékeire. Ezek közül 38 nyugatra, 9 pedig délkeletre, a Bizánci Birodalom felé irányult. Jó fél évszázadig a magyar seregek verhetetlennek bizonyultak. Ennek egyik oka Európa nagy részének széttagoltsága volt, a másik pedig a keletről hozott könnyűlovas harcmódor mesteri alkalmazása. A 9. század közepétől azonban megfordult a helyzet. A magyarok és az Atlanti-óceán partvidékeit fosztogató vikingek meg-megújuló támadásai elleni védekezésként a nyugat-európai városok kőfalakat, a tartományurak és a nagyobb földbirtokosok pedig *donjon* típusú kővárakat emeltek. Ostromgépek nélkül ez utóbbiakat lényegében nem lehetett bevenni. A hatékony védekezés másik eszköze a hadszervezet megreformálása volt. A pajzzsal, karddal és lándzsával felszerelt könnyűlovasok és gyalogosok mellett megjelent a páncélos nehézlovasság. A talpig vasba öltözött lovasok rohamával szemben a nyilazó gyalogság és a könnyűlovasság egyaránt tehetetlen volt. A magyarok erről 955. augusztus 10-én bizonyosodtak meg Augsburg mellett, ahol megsemmisítő vereséget szenvedtek I. Ottó német királytól, a Német-római Császárság későbbi megalapítójától. A magyar vezéreket és a katonáskodó réteget ez a vereség annyira megrázta, hogy nyugat felé nem vezettek több hadjáratot. Bizánc adóztatásával ugyan még kísérleteztek néhány évig, ám ott is egyre kevesebb sikerrel. A 958-as hadjáratról, amelyről a magyar epikus hagyományban a hatalmas termetű görög harcost legyőző Botond vitéz mondája szól, valójában megverve és zsákmányaitól megfosztva tért haza a magyar sereg.

A 962-ben Rómában császárrá koronázott Ottó és Bíborbanszületett Konstantin között szövődő szövetségi kapcsolat a 970-es évektől aztán a kelet felé vezető utat is eltorlaszolta. A Kárpát-medencei magyarok ezzel olyan harapófogóba kerültek, amelyből katonai eszközökkel nem lehetett kitörni. Ha folytatják rablóhadjárataikat, elvéreznék, és előbb vagy utóbb a hunok és az avarok sorsára jutnak. Vagyis felszívódnak a térség etnikai olvasztótégelyében. A 9. század második harmadában a magyar vezérek közül többen ráébredtek erre, és ezért egymástól függetlenül békés kapcsolatok kiépítését kezdték meg szomszédjaikkal, mindenekelőtt a Német-római Birodalommal és a Bizánci Császársággal. Belsőleg ugyanakkor a hatalmuk kiterjesztésére és megszilárdítására törekedtek, amihez az ideológiát az engedelmisségre, tűrésre, alázatra és hódolatra buzdító kereszténység szolgáltatta. Bár ennek tanaival a magyarok már Etelközben kapcsolatba kerültek, s a honfoglalók régészeti hagyatéka tükröz is

bizonyos keresztény hatásokat, a magyarok többsége a Kárpát-medencébe költözve is pogány maradt, s a másvilág szellemeivel és titokzatos erőivel, akiknek akarataival sorsuk alakulását magyarázták, táltosnak nevezett sámánjaikon keresztül tartották a kapcsolatot. A táltosok feladatai közé tartozott, hogy a rossz szellemeket elűzzék, és megszerezzék a jó szellemek támogatását, s a hadiszerencse titokzatos útjait kifürkészve tanácsokkal lássák el a vezetőket. Még a Kárpát-medencébe érkezve is úgy képzelték, hogy a túlvilágon a földi világ mintájára folytatódik az élet. Halottaikat ezért fontosabb tárgyaikkal és fegyvereikkel temették el, sőt gyakran az elhunyt hátslovának fejét, lábait és lószerszámain is a sírba tették. A leölt ló húsát pedig elfogyasztották a halotti toron.¹⁶

A jelenleg ismert források szerint először a horka tisztét betöltő és a Kárpát-medence egyes déli területeit – valószínűleg a Dráva vidékét, esetleg a Balatontól délre eső részeket is – uraló Bulcsú vezér nézett szembe az új helyzettel. 946–947 táján, amikor követségben járt Bizáncban, felvette a kereszténységet, és ígéretet tett a császárnak arra, hogy felhagy a támadó hadjáratokkal. Ennek fejében a császártól némi pénzt és patríciusi rangot kapott. Ígéretét azonban semmilyen tekintetben nem tartotta be. Hazatérve visszasüllyedt a pogányságba, és 955-ben részt vett a dél-németországi hadjárat irányításában, amelynek kudarca után a győztesek két vezértársával, Léllel és Súrrel együtt felakasztották.

Néhány évvel Bulcsú után, 952-ben vagy 953-ban az erdélyi részek ura, Gyula jelent meg Konstantinápolyban. Ő is megkeresztelkedett, ő is patríciusi rangot és pénzajándékot kapott, sőt, visszatérve hazájába térítő papokat hozott magával. Visszaindulásuk előtt egyiküket, a görög Hierotheoszt a konstantinápolyi pátriárka, Theophülaktosz „Turkia püspökévé” szentelte. A keleti rítus szerint megkeresztelkedettek közé tartoztak az erdélyi nagyúr családtagjai, köztük két leánya: Sarolt és Karold is, akiknek török neve fehér hölgymenyétként és fekete hölgymenyétként fordítható magyarra. A püspök és társai nemcsak Erdélyben, hanem az ország más részein is térítettek, s hogy nem eredménytelenül, arról számos, az ortodox egyházhoz tartozó, úgynevezett bazilita kolostor emléke tanúskodik. Eltérően

Bulcsútól, az erdélyi nagyúr megmaradt kereszténynek, s arról sem tudunk, hogy bármely irányba katonai vállalkozásokat indított volna.¹⁷

Az Árpádok leszármazottai, akiknek a szállásterülete az ország közepéről annak nyugati felére tolódott el, egy-két évtizeddel később léptek az erdélyi Gyula által kezdeményezett beilleszkedési politika útjára. A 9. század közepétől uralkodó Taksony fejedelem még valószínűleg részt vett az augsburgi csatában, feleséget keletről hozott magának, és alattvalóival együtt pogány módra élt. Fia, Géza, aki 940 táján született, és a 960-as évek végétől vagy a 970-es évek elejétől viselte a nagyfejedelmi címet, viszont már azzal kezdte uralkodását, hogy térítő papokat kért I. (Nagy) Ottó fiától, II. Ottó császártól, és 972-ben testvéröccsével, Mihállyal együtt maga is keresztvíz alá hajtotta a fejét. Beilleszkedési szándékára és a császár iránti lojalitásra vallott az is, hogy 973-ban tizenkét magyar főemberből álló küldöttséget menesztett a szászországi Quedlinburgba, Ottó udvarába, ahol a keresztény uralkodók, illetve azok képviselői gyűltek össze tanácskozássra.¹⁸

A német papok beszámolóí szerint a Kárpát-medencei térítés sikeres volt, ám felületes és részleges. Maga Géza is csak félig lett keresztény. Amint Thietmar merseburgi püspök 1010-es évek derekán írott krónikájából tudható, a magyar fejedelem az új mellett ősei régi isteneinek is gyakran áldozott, s amikor főpapja emiatt kérdőre vonta, nagyúri öntudattal ezt válaszolta: „elég gazdag és hatalmas ahhoz, hogy megtehesse”. A régi bálványok ledöntése és a sámánhit kultuszhelyeinek az elpusztítása azonban már uralkodása alatt megkezdődött. Az ellenszegülőkkel Géza kíméletlenül leszámolt. Erre utal Thietmar másik megjegyzése, mely szerint „Amikor pedig kereszténnyé lett, a hit megerősítéséért kegyetlenkedett vonakodó alattvalóival szemben, és a régi bűnt Isten buzgalmától feltűzelve mosta le”.¹⁹

Géza pontosan tudta, hogy annak a nagy jelentőségű átalakulásnak a keresztülviteléhez, amelyhez a 970-es évek elején fogott, béke és nyugalom szükséges. Ezért nemcsak a szomszédos országok uralkodósaládjáival épített ki dinasztikus kapcsolatokat, hanem potenciális belső ellenfeleit is semlegesíteni igyekezett. Ezzel magyarázható, hogy az erdélyi nagyúr

¹⁶ Diószegi Vilmos: *A pogány magyarok hitvilága*. Budapest, 1967, Akadémiai Kiadó és Szeged László: *A pogány magyarok hitvilága*. In Kristó Gyula – Makk Ferenc (szerk.): *Árpád előtt és után*. Szeged, 1996, Somogyi Könyvtár, 85–94.

¹⁷ Györffy György: Magyarország története a honfoglalástól a tatárjárásig. In Pach Zsigmond Pál (főszerk.): *Magyarország története tíz kötetben*. I. köt., i. m. 682–684.

¹⁸ Uo. 702–733.

¹⁹ Veszprémy László (szerk.): *Szent István és az államalapítás*. Budapest, 2002, Osiris, 34.

egyik leányát, Saroltot választotta feleségül. Saroltot a források szép, ám férfias és meglehetősen indulatos egyéniségként írják le. Thietmar szerint katona módjára ülte meg a lovat, szerfölött szerette az italt, s egy alkalommal annyira dühbe gurult, hogy agyonvert egy férfit. Ugyanakkor vallását is komolyan vehette, mert a magyar területeken hittérítőként többször megforduló Querfurti Brúnó püspök szerint ő volt az, akinek a „Vezetésével a kereszténység meghonosodott”.²⁰

A Géza által elkezdett munkát fia, Vajk folytatta, aki a 970-es években született, kiskorától keresztény nevelésben részesült, és akit valószínűleg már születésekor megkereszteltek. Ekkor kapta az István nevet. Életének első ismert nagy eseménye: házassága Gizella bajor hercegnővel, a későbbi II. Henrik német-római császár testvérével. A házassággal, amely valószínűleg 995-ben vagy 996-ban kötött, Géza és a bajor hercegi család egyaránt határozott politikai célokat követett: mintegy megpecsételték a magyar fejedelemségre addig is jellemző békepolitikát. Géza valószínűleg ekkor vonult ki az addig ellenőrzése alatt álló Bécsi-medencéből, a csehekkel viaskodó Henrik pedig a Pannónia irányába történő terjeszkedésről mondott le.

Géza az utódlás zavartalanságának biztosítására törekedett. Miután fia elérte a serdülőkort, e célból összehívta „Magyarország főembereit és az utánuk következő rendet”, és – István nagy legendájának tanúsága szerint – „külön-külön megeskette” őket, hogy elfogadják fiát fejedelemtént.²¹ Erre azért lehetett szükség, mert Árpád leszármazottai között az utódlás addig több jel szerint a szenioritás elvét követte. Fia útját kívánta egyengetni Géza azzal is, hogy István két húgának egyikét a nagy hatalmú velencei dózsához adta feleségül, a másikat pedig a kabarok vezéréként azonosítható Abához; illetve keresztnevén Sámuelhez.

Géza körütekintő és előrelátó politikája ellenére István hatalma kezdetben ingatag lábakon állt. Több riválisa támadt, akiket csak fegyverrel tudott legyőzni. Első kihívója a somogyi és esetleg más dél-dunántúli területeken regnáló Koppány vezér – egyes forrásokban dux –, Árpád egyik ükunokája volt, aki a korelsőség és a levirátus (sógorházasság) ősi jogára hivatkozva magának igényelte a fejedelmi rangot, és feleségül kívánta venni Saroltot. Koppány előéletéről semmit sem tudunk. Korai gesztáink

²⁰ Uo. 29.

²¹ Érszegi Géza (szerk.): *Árpád-kori legendák és intelmek. Szentek a magyar középkorból*. I. Budapest, 1999, Osiris, 19–20.

hallgatnak róla, vagy csak a nevét említik meg, a 14. századi *Képes Krónikából* is csak annyi derül ki róla, hogy Szár Zerénd (Tar Szerénd) fia volt, s hogy már „Géza vezér életében vezérséget viselt”.²² Jogigényének alátámasztása pogány attitűdre vall, ám kétséges, hogy valóban pogány volt-e, vagy esetleg őt is megkeresztelték, és az ősi szokásra való hivatkozással egyszerűen hatalmi ambícióit kívánta legitimálni. Az azonban bizonyosnak látszik, hogy a köréje gyülekezők sem a kereszténység erőszakos terjesztésével, sem a német orientációs külpolitikával nem értettek egyet. Erről – anélkül, hogy Koppány nevét akár csak egyszer is megemlíttették volna – István 1083 előtt keletkezett nagyobb és 1095 után összeállított kisebb legendája egyaránt említést tesz. Előbbi szerint a „gonoszsággal teli ördög” volt az, amely „belháborút támasztott” az apja örökébe lépő István ellen, és aki azon „mesterkedett, hogy főembereivel együtt kivonja magát uralma alól”. Szintén az „ő sugallatára vonakodott a pogány nép nyakát a keresztény igába hajtani”. Más szavakkal a kis legendában is lényegében ez olvasható: „Bizonyos nemesek pedig, kiknek szívében féltelenség s restség fészkelte, látván, hogy kényszerből el kell hagyniuk a megszokottat, ördögi sugallatra elvetették a király meggyőződését, és a korábbi élvezetekre adva ismét lelküket, fegyvert ragadtak ellene. S már pusztították is városait, majorságait irtották, fosztogatták birtokait, szolganépét gyilkolták.”²³

István felvette a harcot Koppánnyal, és győzelmet aratott felette. A harcok idejéről, helyéről és menetéről azonban nem adnak egyértelmű képet a források. A kutatók általában azt feltételezik, hogy a döntő ütközetre Veszprém mellett került sor 997-ben, közvetlenül Géza halála után. Egyik krónikánk viszont Somogyot említi helyszíneként, időpontként pedig felmerült 998 és 999 is. Biztosra vehető viszont, hogy István hadainak a főparancsnoka (Vecelin), testőrei, illetve testőrségének parancsnokai (Hont és Pázmány), valamint katonáinak egy része egyaránt német volt. Többségük minden bizonnyal Gizellával érkezett a fejedelmi udvarba, de lehetséges, hogy egy részük már Gézát is szolgálta. Koppány támogatóinak zöme viszont saját szállásterületének magyar fegyverforgatói közül került ki. Az idegenek jelenléte István hadseregében olyan jelentős volt,

²² Katona Tamás (szerk.): *Képes Krónika a magyarok régi és legújabb tetteiről, eredetükről és növekedésükről, diadalaikról és bátorságukról [1358]*. Ford. Geréb László. Budapest, 1971, Magyar Helikon, 42.

²³ Érszegi Géza (szerk.): *Árpád-kori legendák és intelmek*, i. m. 20., 13.

hogy a pannonhalmi apátság néhány évvel későbbi kiváltságlevele szerint a küzdelem kifejezetten „a németek és a magyarok között” dőlt el.²⁴

A döntő csatában elesett Koppány is, akit a *Képes Krónika* szerint maga Vecelin ölt meg. Tetemét István ismeretes módon felnagyította, és darabjait Győrbe, Veszprémbe, Esztergomba és „Erdőelvébe” – egyesek feltételezése szerint Gyulaféhvárra – küldte. Ezzel nemcsak győzelmét adta hírül és híveit kívánta megnyugtatni, hanem intő jelet küldött mindazoknak, akik hatalmával és a kereszténységgel való szembefordulás gondolatát forgatták a fejükben. Vecelint és a német lovagokat viszont busásan megjutalmazta. Leróttá háláját az egyháznak is, amelynek Pannóniából származó szentjéhez, Mártonhoz az ütközet előtt buzgón imádkozott, és közbenjárását kérte győzelme érdekében. A Márton tiszteletére már korábban építeni kezdett pannonhalmi apátság szerzetesei a győzelem után megkapták a somogyi részek termésének és állatszaporulatának tizedrészét.²⁵

Koppány legyőzése egyik elemévé vált annak az érvrendszernek, amely alapján 1083-ban Istvánt szentté avatták, és megkezdték az egyház- és államalapító nagy uralkodó kultuszának felépítését. Ebben a narratívában István volt a hős, Koppány pedig maga a megtestesült ördög. A dunántúli – különösen somogyi és Veszprém környéki – népi emlékezetben viszont Koppány alakját is tisztelet övezte. Eszerint István és Koppány egyaránt „abszolút böcsületes embör volt. Az egyik, mert lépést tartott a korrallal, a másik meg azért volt böcsületes, mert tudott ragaszkodni a múltjához, és abban látta a legszebbet, a legjobbat.” Sőt, egy-két mesélő szerint talán „jobban jártunk volna, ha az maradt volna [Koppány]. Hogy akkor jobb lett volna”. Mert „Lehet, hogy István király jó vezér vót, jó király vót, jó köröstyény vót, de Koppány is igaz embör vót”.²⁶

Két-három évvel a Koppány fölött aratott győzelem után István elérkezettnek látta az időt arra, hogy megszilárduló uralmát még nyilvánvalóbbá tegye, s az ország határain túl is elismertesse. 1000 karácsonyán vagy egy ehhez közeli másik időpontban ezért – a pápa és a német-római császár támogatásával – megkoronáztatta magát. Ezzel Krisztus földi birodalmának egyik „tartományura” lett, aki hatalmát ettől kezdve nem vérségi, családi vagy egyéb pogány jogon, hanem az „Úr kegyelméből” gyakorolta az utolsó ítélet után elkövetkező égi birodalom előkészítése érdekében.

²⁴ Veszprémi László (szerk.): *Szent István és az államalapítás*, i. m. 17.

²⁵ Uo. és Katona Tamás (szerk.): *Képes Krónika*, i. m. 42–43.

²⁶ Magyar Zoltán: Koppány alakja a néphagyományban. *Valóság*, 1998/3. 29–38.

A koronázással egyidejűleg vagy röviddel azután István püspökségek és érsekségek alapításához fogott, valamint új apátságokat hozott létre. Az egyházi szervezet kiépítésével párhuzamosan megkezdte világi uralmának kiépítését is. Ennek alapegységeivé a törzsi-nemzetségi alapú berendezkedést kiszorító vármegyék váltak. Az ezek élén álló megyésispánok István felhatalmazásával vásárokat rendezhettek, vámokat szedhettek, és gondoskodtak a király, illetve a királyi udvar élén álló udvarispán – a későbbi nádorispán, illetve nádor elődje – rendelkezéseinek végrehajtásáról. Ezt a magas, közvetlenül az uralkodó után következő méltóságot István sógorának – esetleg unokaöccsének –, Aba Sámuelnek juttatta, aki egész uralkodása alatt egyik legfőbb szövetségesének tekinthető.

István egyház- és államszervező intencióit legplasztikusabban törvényei tükrözik. Ezekből négy alapvető cél olvasható ki: 1. az egyházi szervezet kiépítése és működési feltételeinek biztosítása; 2. a földek és egyéb vagyontárgyak tulajdonlásának szabályozása; 3. az emberi együttélés keresztény normáinak rögzítése és e normák megsértésének szankcionálása; végül 4. az új államrend (király, királyság, királyi udvar, ispánok) védelme. A fenti célok elérése érdekében minden tíz falu tartozott templomot építeni, s azt földdel, szolgálkkal és állatokkal ellátni. A termés és a szaporulat egytizede a püspökségeket illette. A tűzre vigyázók kivételével vasárnaponként mindenkinek kötelező volt templomba menni, s a négy böjti időszakban, valamint péntekenként nem lehetett húst fogyasztani. Ezek megsértését keményen szankcionálták. Súlyos büntetés járt a lopásért, az emberölésért, a kuruzslásért és a varázslásért, a leányrablásért és bármiféle „fajtalankodásért”, valamint a „szállások felgyújtásáért” és a „házak megtámadásáért” is.²⁷

Az új rendre és hitre való áttérés természetesen nem ment akadályok nélkül. A pogányok és a nagyobb törzsi szállásterületek urai a kereszténység terjesztését és a király világi hatalmát egyaránt veszélyeztették. Úgy tűnik, hogy legnagyobb vetélytársának István anyai nagybátyja, az apjához hasonlóan Gyulának is nevezett erdélyi Prokuj számított. Anonymus szerint „ifjabb Gyula” „a hitben gyenge vala, s kereszténnyé lenni nem akara, és annak ellenére, hogy anyja rokonságából való volt, sok mindenben szembeszállt a szent királlyal, Istvánnal”.²⁸ Más források – példá-

²⁷ Veszprémi László (szerk.): *Szent István és az államalapítás*, i. m. 19–28.

²⁸ Anonymus: *A magyarok cselekedetei*, i. m. 28.

ul az eseményekkel többé-kevésbé egy időben készült *Altaichi Évkönyv* – ugyancsak pogányként mutatják be Gyulát, akit Istvánnak „erőszakkal” kellett a „keresztény hitre téríteni”.²⁹ Bár nem zárható ki, hogy szüleitől és testvéreitől eltérően Prokuj pogány maradt, vagy megkeresztelték ugyan, de ő is „visszasüllyedt” a pogányságba, valószínűbb, hogy rokonságához hasonlóan göröghitű keresztény volt, s az ellentét igazi vagy fontosabb okának „Gyula király” Istvánétól független regionális hatalma tekinthető, amely útjában állt utóbbi államszervező tevékenységének.

A hadjáratban, amely 1003-ra tehető, István ismét nagy győzelmet aratott, ám ennek részleteiről semmit nem tudunk. Anonymus szerint István „Gyulát megkötözve Magyarországra vezettette, és élete végéig börtönben tartotta”.³⁰ Ennek ellentmond viszont Szent Gellért püspök 14. század végére datálható nagy legendája, mely szerint István későbbi harcaiban alvezérként Gyula is részt vett, s csak azután lett kegyvesztett, hogy az Ajtony elleni hadjárat során István hazugságon kapta.³¹ Ez utóbbi alapján Györffy György feltételezi, hogy Gyula és környezete nem állt ellen Istvánnak, hanem megadta magát, és belenyugodott, hogy – mint a *Képes Krónikában* is olvasható – „nagy gazdagságú országát Szent István egészen Magyarországhoz csatolta”.³² Egy harmadik verzió szerint Prokuj idővel – István udvarából vagy a börtönből – Vitéz Boleszláv lengyel uralkodóhoz menekült. Bár próbálkozott vele, feleségét nem tudta kiszabadítani a börtönből. Őt István küldte utána váltságdíj lefizetése nélkül, amit Merseburgi Thietmar párját ritkítóan kegyes cselekedetként értékelte.³³

A győzelmet követően István megalapította az erdélyi püspökséget, s az addig önálló – aranyban, ezüstben és sóban gazdag – országrészt erős kézzel uralma alá vonta. A régi törzsi-nemzetségi szervezet helyett itt is területi alapon kialakított vármegyéket, illetve várispánságokat hozott létre. Ezek egyikének élére hadainak parancsnokát, Dobokát állította. Az átszervezés következtében a bizánci típusú régebbi görög püspökség idővel megszűnt, a latin rítusú pedig megszilárdult.

²⁹ Kristó Gyula (szerk.): *Az államalapítás korának forrásai*. Szeged, 1999, Szegedi Középkorász Műhely, 238.

³⁰ Anonymus: *A magyarok cselekedetei*, i. m. 28.

³¹ Érszegi Géza (szerk.): *Árpád-kori legendák és intelmek*, i. m. 76.

³² Katona Tamás (szerk.): *Képes Krónika*, i. m. 43. és Györffy György: *István király és műve*. 2. kiadás. Budapest, 1983, Gondolat, 170–173.

³³ Kristó Gyula (szerk.): *Az államalapítás korának írott forrásai*, i. m. 112.

A következő néhány évben István a dél-erdélyi Keánnal, a Duna alsó folyása mentén honos úgynevezett fekete magyarokkal és végül a Maros-viadéki Ajtonnyal is leszámolt. A korszak más fontos eseményeihez hasonlóan e leszámolások időpontjai és körülményei is bizonytalanok. A Keán elleni hadjáratról például csak annyit tudunk, hogy az erdélyi Gyula legyőzése után került sor rá. Ám azt, hogy ki volt Keán, csak találgatni lehet. Egyesek szerint az Avar Kaganátus maradványának ura, mások szerint a Dél-Erdélyt uralmuk alá hajtó bolgárok fejedelme, ismét mások szerint maga a bolgár cár. Szűkszavú krónikáinkból csak annyi derül ki, hogy legyőzése „sok fáradságba” és „harc verejtékbe került”, ám megérte, mert a győzelemmel István „Fölbecsülhetetlen mennyiségű kincset szerzett, kiváltképpen aranyat, gyöngyöt és drágaköveket”.³⁴

Szent Gellért püspök nagy legendájának köszönhetően Ajtonyról jóval több információval rendelkezünk. A szöveg összeállítója elmondja, hogy Ajtony „nagyon hatalmas fejedelem” volt, s hogy Bodony, vagyis Vidin városában „a görögök szertartása szerint keresztelkedett meg”. Keresztelő Szent János tiszteletére ezt követően Marosváron monostort építtetett, s apátot helyezett bele görög szerzetesekkel „az ő rendszabályuk és szertartásuk szerint”. Hite azonban – minden bizonnyal legtöbb megkeresztelkedett kortársához hasonlóan – „nem volt tökéletes”, ami abban is megmutatkozott, hogy hét feleséget tartott. Ennél is súlyosabban eshetett latba, hogy „István királynak nem adta meg a tisztességet semmiben”, még „a királynak a Maroson leúsztatott sója fölött is hatalmat gyakorolt, a folyó révhelyein egészen a Tiszáig vámosokat és öröket tartott, és mindent megvámoltatott”. Fennhatósága a Körösöktől egészen az Al-Dunáig terjedt, s „rengeteg barma”, „számtalan szilaj paripája”, „majorságai és udvarházai”, valamint sok fegyverese volt. Mindez azonban nem bizonyult elegendőnek István hadainak leveréséhez, amelyeket ezúttal nem maga a király, hanem Doboka fia – és talán István unokaöccse –, Csanád vezetett. Bár a Nagyősz melletti küzdelem első szakaszában, melynek során „sokan hullottak el sebesülten innen is, onnan is”, Ajtony katonái győztek, a bizánci katonaszent, Szent György tanácsait követve végül István vitézei kerekedtek felül. Ajtonyt „Csanád serege a csata helyszínén megölte. Fejét levágták, és elküldték a királynak.”³⁵ A közvetlen és közvetett források

³⁴ Katona Tamás (szerk.): *Képes Krónika*, i. m. 43.

³⁵ Érszegi Géza (szerk.): *Árpád-kori legendák és intelmek*, i. m. 74–76.

szofisztikált összevetése alapján Kristó Gyula egyik tanítványa, Szegfű László évtizedekkel ezelőtt arra a következtetésre jutott, hogy a legenda meséjétől eltérően István hadait nem Csanád, hanem valószínűleg István fia, Imre herceg vezette, és Csanád valójában Ajtony seregét irányította, István kegyeit pedig csak a csata során, Ajtony elárulásával és megölésével nyerte el.³⁶

Az Ajtony feletti győzelem történetének rekonstruálása mellett bizonytalan annak időpontja is. A hadjáratot Bónis György 1003-ra, Györffy György 1008-ra, Kristó Gyula 1028-ra datálja, sőt létezik olyan vélemény is, amely 1017-re teszi.³⁷ Bárhogyan és bármikor történt is, az biztosra vehető, hogy a Maros menti nagyúr hatalmát, aki a csatában életét vesztette, István megtörte, s Ajtony birtokainak nagyobb részét Csanád kapta meg. Róla nevezték el Csanádnak az addigi Marosvárt is, amely körül a csanádi püspökség és várispánság megszerveződött. Az ispánság élére Csanád került, a püspökségére pedig a velencei származású Gellért, akit korának híres egyházi szónokaként és Biblia-magyarázóként tartottak számon, s akiben István király fiához intézett „intelmeinek” szerzőjét vagy legalábbis egyik inspirálóját sejtjük.³⁸

Ajtony leverésével István nemcsak képletesen, hanem immár ténylegesen is az egész Kárpát-medence, vagyis a fiatal Magyar Királyság uralkodójává vált. A törzsi-nemzetségi szállásterületek laza konglomerátuma helyén külső határokkal rendelkező, egységes elveket követő jogi-közigazgatási szervezetet hozott létre, amely a modern területi állam alapjait vetette meg. Az egyházi szervezet folyamatos terjeszkedésének és István szigorú rendelkezéseinek – mindenekelőtt törvényeinek – köszönhetően nőtt az istenhívő keresztények száma is, ámbár az ősi vallási képzetekben még sokan és sokáig hittek. A régi és az új harca, amely olykor hatalmi-politikai, máskor vallási köntösben, többnyire pedig egymással összefonódva jelentkezett, a lázadó vagy engedetlen vezérek leverésével ezért korántsem halt el teljesen, hanem hamu alatti parázsként izzott tovább, és a 10. században még többször fellobbant.

Először közvetlenül István halála előtt, az 1030-as évek utolsó harmadában került sor ilyenre. Az apropót István utolsó élő gyermekének, Imre

hercegnek 1031-ben bekövetkezett halála és ezzel az utódlás kérdésessé válása szolgáltatta. István 1080 körül keletkezett kisebb legendája nevek nélkül közli, hogy az uralkodó betegeskedését látván „udvarának négy legfőbb nemese”, akik „szívük mélyén még mindig hitetlenségben tévelyegtek, csalárd tervet kovácsoltak, és megkísérelték leromlott állapotát halálra váltani”. Karddal a köpenye alatt egyikük éjszaka belopózott a király hálószobájába, hogy végezzen vele. A penge azonban – persze „égi ösztönzésre” – a földre hullott, és a földhöz ütődve megpendült, mire a király felriadt. A merénylet és társai István akarataból azzal lakoltak, hogy látásuktól megfosztották őket, és „ártó kezüket” levágták.³⁹

Egész másként adják elő az utódlás körüli bonyodalmakat krónikáink. Ezek szerint ifjúi kicsapongásai miatt István a nyitrai börtönbe záratta Mihály nagybátyja fiát, Vazult. Amikor azonban halálát közeledni érezte, úgy döntött, hogy megbocsát neki, és őt teszi meg utódjává. Tudomást szerzett azonban erről Gizella, aki összeszövetkezett a pártütőkkel, és István követét megelőzve küldönce nagy sietve Nyitrán termelt, ahol „kitolta Vazul szemét, és ólmot öntött fülének üregébe”. Amikor István értesült erről, „keservesen sírni kezdett”, és Szár László (Vazul testvére) fiainak, Leventének, Andrásnak és Bélának azt a tanácsot adta, hogy sürgősen szökjenek Csehországba. Miután meghalt, „Gizella királyné a pártütők közreműködésével” Orseolo Pétert, István leánytestvérének és a velencei dózsának a fiát tette királlyá annak érdekében, hogy „kénye-kedve szerint kiélhesse zsarnoki szeszélyeit, és a magyar királyság, szabadságát elvesztve, a németek fennhatósága alá vetessék”.⁴⁰

A legenda merényletjének anonimitása és a krónikák gonosz Gizellája a korszak kutatóinak egybehangzó véleménye szerint azzal magyarázható, hogy 1046-tól az Árpád-ház kihalásáig folyamatosan Vazul leszármazottai ültek a magyar trónon, akik nagy elődjükként tekintettek Istvánra, s kínos lett volna szembesíteni őket azzal, hogy apjuk István életére tört. Az *Altaichi Évkönyvek* szűkszavú közlései szerint a történetek inkább úgy rekonstruálhatók, hogy Imre herceg halála után István nem a neve alapján görög rítusú kereszténynek tartható és talán törvénytelen házasságban élő Vazult, hanem a latin rítus szerint megkeresztelt és mélyebben vallásos Pétert jelölte utódjának. Vazul ezért összeesküdött és merényletet kísérelt

³⁶ Szegfű László: Az Ajtony-monda. *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historica*, 1972/40. 3–30.

³⁷ Font Márta: *Államalapítás 970–1038*. Budapest, 2009, Kossuth, 30–31.

³⁸ Györffy György: *István király és műve*, i. m. 173–176.

³⁹ Érszegi Géza (szerk.): *Árpád-kori legendák és intelmek*, i. m. 16.

⁴⁰ Kézai Simon: *A magyarok cselekedetei*, i. m. 108–109. és Katona Tamás (szerk.): *Képes Krónika*, i. m. 47–48.

meg a király ellen, amely azonban nem sikerült. Ezt követően maga István vakíttatta meg Vazult, fiait pedig száműzetésbe küldte.⁴¹ Bakay Kornél ezt azzal a feltételezéssel egészítette ki, hogy Vazul tulajdonképpen szakrális királygyilkosságra készült, miután István 1037-ben töltötte be uralkodásának 40. évét, ami a közép- és belső-ázsiai népek felfogásában és gyakorlatában halállal együtt járó határkönek számított.⁴²

A trónra lépését követő években Orseolo Péter István egyházpolitikájának folytatására törekedett. Befejezte a pécsi Szent Péter-székesegyház építését, és Vác székhellyel új püspökség szervezésébe fogott. Az Istvánra jellemző megfontoltság, bölcsesség és kompromisszumokra való képesség azonban hiányoztak belőle. Összetűzött Gizellával, és negligálta a királyi tanácsot, amely az ország leghatalmasabb uraiból állt. Továbbá két püspököt is megfosztott tisztétől. A félreállított magyar nagyurak helyébe saját híveit – a magyar krónikák szerint „vadállati módon ordító németjeit” és „fecske módjára fecsegő olaszait” – állította. Emellett „Mérhetetlenül kicsapongó természetű is volt; csatlósai a zabolátlan szenvedély csúfságait űzték, és a magyarok feleségeit és leányait, amerre csak Péter király járt, kegyetlenül megerőszakolták. Abban az időben senki sem lehetett biztos felesége vagy leánya szeplőtlensége felől Péter király udvarnépének zaklatásai miatt.”⁴³

Péter ellen így gyorsan „nagykoalíció” kovácsolódott össze, amelynek élére 1041-ben István sógora – esetleg unokaöccse –, Aba Sámuel állt, akit Péter ugyancsak mellőzött, s aki Hóman Bálint feltételezése szerint magát „kora, magyarsága és a szent király mellett betöltött bizalmi állása alapján méltóbbnak tartotta a trónra felesége ifjú olasz unokaöccsénél”.⁴⁴ Tekintettel feleségére, udvarispáni méltóságára, és arra, hogy legalább két monostort – a feldebrőit és az abasárit – építtetett, bizonyosra vehető, hogy Aba megkeresztelkedett, ám sógorától, Istvántól eltérően mély hitéletet valószínűleg nem élt.⁴⁵ Arra, hogy a keresztség előtt pogány, zsidó vagy muzulmán vallású volt-e, semmiféle adatunk nincs, ahogy a kabarok-kazárok

hite is kétséges. Nem bizonyítható az sem, hogy Attila leszármazottja lett volna, mint Kézai állítja, és az sem, hogy kun, mint Anonymus írja.

Aba Sámuel fegyveresekkel vonult a király ellen, aki azonban – támogatók híján – nem védekezett, hanem sógorához, Adalbert osztrák örgrófhhoz menekült, és III. Henrik német királytól kért segítséget. Miután Péter elfutott, a lázadók kegyetlen bosszút álltak elfogott hívein. Egyeseket „darabokra szabdaltak”, „másokat vasmángorlóval törtek össze”, „ismét másokat megköveztek”.⁴⁶ Majd miután ezzel végeztek, Aba Sámuelt ültették a trónra. Az új király érvénytelenítette Péter rendelkezéseit, korlátozta a püspökök hatalmát, visszakövetelte az egyháznak tett adományokat, és az adók egy részének eltörlésével a világi urak előjogait is alaposan megnyirbálta. A *Képes Krónika* szerint nemcsak az idegeneket, hanem a magyar előkelőket is megvetette; mindig „a parasztokkal, nemtelenekkel tartott”, és ítélkezésében nem tett különbséget „urak és szolgák” között.⁴⁷ Valójában tehát nem egyszerűen Péter rendelkezései, hanem az István törvényeiben körvonalazott új rend ellen is lázadt. Ennek ideológiai alapjául részben a pogányság, részben a magyar területeken is megjelenő bogumil eretnekség szolgált. Ez utóbbi szerint az állam ördögtől rendelt intézmény, a törvények feleslegesek, a kiváltságok hazugságra épülnek, a papoknak nem kell hinni, és le kell rombolni a templomokat, s mindezek következtében sem a királynak, sem a földesuraknak, sem az egyháznak nem kell adózni. Sámuel közrendű híveinek ezek az elvek minden bizonnyal tetszettek, főrangú támogatóinak és a főpapoknak azonban a legkevésbé sem. Ezért ellene is gyorsan összeesküvés szövődött. Miután erről Sámuel tudomást szerzett, csellel magához rendelt ötven főembert a lázadni készülők közül, és valamennyit agyonverette. Ezért és pogány-eretnek nézetei okán Gellért csanádi püspök megtagadta a húsvétkor szokásos ünnepi koronázás elvégzését, és legendája szerint figyelmeztette: „az eljövendő harmadik évben bosszuló kard támad fel ellened, mely csalárdsággal szerzett uralmat elveszi tőled”.⁴⁸

A legenda összeállítója egy évet tévedett: a „bosszuló kard”, amelyet III. Henrik tartott a kezében, 1044 nyarán sújtott le rá. A német király hadai Győr közelében legyőzték Sámuel seregét, magát a királyt pedig menekülés közben ellenlábasai elfogták, és kivégezték. Kézai és a *Képes*

⁴¹ Györffy György: *István király és műve*, i. m. 377–378.

⁴² Bakay Kornél: *A magyar államalapítás*. Budapest, 1978, Gondolat, 57–58.

⁴³ Kézai Simon: *A magyarok cselekedetei*, i. m. 109.

⁴⁴ Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet*. I. köt., i. m. 247.

⁴⁵ Kristó Gyula – Makk Ferenc: *Az Árpád-házi uralkodók*. Budapest, 1988, IPM Könyvtár, 62–68.

⁴⁶ Anonymus: *A magyarok cselekedetei*, i. m. 120.

⁴⁷ Katona Tamás (szerk.): *Képes Krónika*, i. m. 52.

⁴⁸ Érszegi Géza (szerk.): *Árpád-kori legendák és intelmek*, i. m. 83.

Krónika szerint tetemét halálának helyszínén, egy falu melletti templomban temették el, s amikor néhány esztendő múltán testét kiemelték, hogy az abasári monostorba vigyék, „szemfödélét és ruháit romlatlanul találták, sebhelyei begyógyultak”.⁴⁹ Ilyesmi csak a leendő szentekkel szokott előfordulni, ám Aba Sámuel távol állt attól, hogy az egyház annak tekintse. A legenda alapjául azok a nép körében élő és szájhagyomány útján terjedő hiedelmek és mondák szolgálhattak, amelyek az első választott magyar király nevéhez kapcsolódtak.

A ménfői csata után ismét Péter került a trónra, ám ezért súlyos árat kellett fizetnie. 1045 nyarán, amikor III. Henrik Székesfehérvárra látogatott, Péter átadta neki királyi lándzsáját, amellyel mintegy elismerte, hogy az 1046-ban császárrá koronázott német uralkodó hűbérese lett. Mindez egyáltalán nem növelte népszerűségét. A magyar urak és főpapok jó része ismét ellene fordult. 1045-ben két összeesküvés is szövődött ellene. Az egyiket Aba Sámuel egyik főembere, Viske, és az 1003-ban legyőzött erdélyi Gyula két fia, Bolya (Buja) és Bonyha irányította. Szervezkedésük azonban kitudódott, s miután a király fülébe is eljutott a híre, Péter elfogatta, és a szokásoknak megfelelően megkínóztatta, majd kivégeztette őket. A másik szervezkedés élére Gellért püspök állt, akinek a családja az Orseolók régi ellenlábasa volt Velencében, s aki Péter politikáját ugyanúgy kárhóztatta, mint Aba Sámuelét.⁵⁰ *Deliberatio...* című Szentírás-magyarázatában, amely ekkortájt készült, Gellért név nélkül Pétert is ostorozta. „Akik pedig csak azért uralkodnak – írta –, hogy címük legyen, hogy a népet felzabálják, az adókat behajtsák és önmagukat felmagasztalják stb., és a világ kívánsága szerint a hiábavaló hírnévnek áldoznak, nem királyok, hanem felforgatók.”⁵¹

Gellért és a körülötte gyülekező elégedetlenkedő főemberek csanádi gyűlésükön 1046 nyarán úgy döntöttek, hogy az istváni alapokhoz való visszatérés céljával hazahívják Vazul száműzött fiait, s a koronát a három fiú egyikének ajánlják fel. Amikor apjukat István megvakíttatta, a három ifjú Lengyelországban talált menedéket. A legfiatalabb, Béla itt keresztelkedett meg, s miután kitűnt a pomeránok elleni harcokban, a lengyel fejedelem egyik leányát kapta feleségül. Házasságukból született két későbbi magyar király, I. Géza (1074–1077) és I. (Szent) László (1077–1095).

⁴⁹ Katona Tamás (szerk.): *Képes Krónika*, i. m. 53.

⁵⁰ Kristó Gyula – Makk Ferenc: *Az Árpád-házi uralkodók*, i. m. 59–60.

⁵¹ Kristó Gyula (szerk.): *Az államalapítás korának írott forrásai*, i. m. 209.

A két idősebb testvér, Levente és András egy idő után azonban továbbment Kijevbe, ahol akkor Bölcs Jaroszláv uralkodott. András rövidesen elnyerte a fejedelem egyik leányának kezét. Legkésőbb házassága előtt megkeresztelkedett, míg bátyja megmaradt pogánynak. Feltehetően a szeniorátus elvéből kiindulva az összeesküvők előbb Kijevbe üzentek. Miután kémeik útján a két testvér meggyőződött az országon belüli elégedetlenségről és a magyar előkelők hívásának valódiságáról, katonák és papok kíséretében elindultak a magyar határ felé.⁵²

Az országon belüli elégedetlenkedés eközben áttért a tiszántúli egyszerű pórnépre is, amely sorsának jobbrafordulását a pogánysághoz való visszatéréstől remélte. Élükre a Békés környéki területek ura, Vata állt, aki a kényszernek engedve még István idejében keresztvíz alá hajtotta fejét, és a király uralmát is elfogadni látszott. Az 1040-es évekre kialakult zavaros helyzetet azonban alkalmasnak ítélte az idő kerekének visszaforgatására és hatalmának megnövelésére. Külsőségekben ez úgy nyilvánult meg, hogy ő is és hívei is leborotvták a fejüket, és csak három varkocsot hagytak meg, „áldoztak a gonosz szellemeknek, lóhúst kezdtek enni, és mindenféle istentelen és oktalan dolgot műveltek, papokat és keresztényeket öldöstek, templomokat romboltak” – olvasható Szent Gellért püspök nagy legendájában.⁵³

Szeptember vége felé ez a népség várta az orosz–magyar határ mentén, Abaújháznál Leventét és Andrást, akikről azt kérték, hogy „hadd éljen az egész nép pogány módra, ölhessék le a püspököket és egyháziakat, ronthassák le az egyházakat, vethessék el a keresztény hitet, és tisztelhessenek bálványokat”.⁵⁴ A krónikák és Gellért püspök egyaránt keresztény szellemiségű nagyobb legendája alapján Györffy György úgy ítélte meg, hogy „A lázadás éle főleg az egyház ellen fordult, itt is elsősorban a dézsmaszedő emberek és a dézsmát szedető püspök ellen”.⁵⁵ A témával behatóan foglalkozó Szegfű László viszont amellet érvelt, hogy a Vata vezetésével kirobbant pogánylázadás nagyon gyorsan „országos méretű antifeudális megmozdulássá” szélesedett. Vagyis a lázadók nemcsak az egyház és a papok, hanem a kialakult társadalmi egyenlőtlenségek ellen is felléptek. Ennek ideológiai alapját Szegfű a bogumil eretnység tanaiban vélte megtalálni.

⁵² Kristó Gyula – Makk Ferenc: *Az Árpád-házi uralkodók*, i. m. 70–73.

⁵³ Érszegi Géza (szerk.): *Árpád-kori legendák és intelmek*, i. m. 84.

⁵⁴ Katona Tamás (szerk.): *Képes Krónika*, i. m. 57.

⁵⁵ Györffy György: *Magyarország története a honfoglalástól a tatárjárásig*, i. m. 847.

Vata és környezete pogány volt, ám „a kereszténység minden változtatát elvető lázadás résztvevőinek sorában ott találjuk az eretnekeket is”.⁵⁶ Hasonló álláspontot fejtett ki Kristó Gyula is, aki szerint Vata lázadásáról írva „Marxista történetírásunk egyes képviselői [...] túlságos nyomatékmal hangsúlyozták, hogy a lázadás elsősorban az egyház és annak ideológiája ellen irányult”. A mozgalomnak „világi, államellenes programja is volt”.⁵⁷

A két testvér szabad utat engedett a felkelők követeléseinek. Levente azért, mert maga is pogány volt, András pedig azért, mert hatalomra kerülése érdekében szükségesnek ítélte a nép nagy tömegeinek támogatását. Hírnökök vitték parancsukat az ország különböző részeibe: „öljék meg a püspököket és papokat, üssék le a dézsmaszedőket, kövessék újból a pogány hagyományokat, és vesszen Péter emlékezete is németjeivel meg olaszaival együtt mindörökre”.⁵⁸ A rombolás ezután még nagyobb méreteket öltött, és a „keresztényibb” Dunántúlra is áttért. A nyugat felé menekülő Pétert, aki előtt Székesfehérvár bezárta kapuit, Levente és András emberei utolérték, és megvakították.

A hercegek kíséretükkel és Vataékkal együtt eközben az ország szíve felé közeledtek. Erről értesülve Gellért püspök három püspöktársával és Szolnok ispánnal Fehérvárról Pest felé indult fogadásukra. A tömeghangukat látva Gellért már útközben rosszat sejtett, és ez a rossz a pesti rév dunai oldalánál be is következett. Az összesereglett emberek előbb kővel dobálták meg, majd – Gellért nagyobb legendája szerint – „leráncigálták kocsijáról, taligára rakták, és Kelenföld hegyéről letaszították. Mivel pedig még mindig lihegett, mellét dárdával átütötték; ezután egy sziklához vontatták, és agyvelejét szétloccsantották.” „Lemészároltak” sok más keresztényt is („számukat egyedül isten kegyelme tudja”), köztük az ispánt és a három püspök közül kettőt. A harmadik főpapot András herceg mentette ki a halál torkából. Valószínűleg ő gondoskodott arról is, hogy Gellértet másnap illő módon eltemessék. „Ahány beteg csak a testét érintette vagy a véré a földről felszedte, mindenféle betegségből tüstént kigyógyult.”⁵⁹ Ez és Gellért vértanúsága szolgált alapul ahhoz, hogy VII. Gergely pápa I. (Szent) László kérésére 1083-ban őt is szentté avassa, s Csanád környékén, ahol végső nyugalomba helyezték, kisebb kultusz alakuljon ki személye körül.

⁵⁶ Szegfű László: Vata népe. *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historica*, 1980/67. 11–19.

⁵⁷ Kristó Gyula: *Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest, 1983, Magvető, 98–99.

⁵⁸ Katona Tamás (szerk.): *Képes Krónika*, i. m. 58.

⁵⁹ Érszegi Géza (szerk.): *Árpád-kori legendák és intelmek*, i. m. 85.

Mivel Levente hamarosan, valószínűleg már 1046-ban elhalálozott, s pogányként egyébként sem lehetett volna egy keresztény királyság uralkodója, Péter örökébe András lépett. 1047-ben koronázta meg Székesfehérvárott az a három püspök, aki a tízből életben, illetve az országban maradt. Abaújházi ígéretére rácsáfolva András trónra lépésétől kezdve hithű keresztényként viselkedett, s az egyház intézményrendszerét és az adóztatás rendszerét nem lerombolni, hanem restaurálni és megerősíteni igyekezett. Előírta, hogy népei hagyjanak fel a pogány szokásokkal, térjenek vissza a keresztény hitre, és mindenki az egyház tanításai és István törvényei szerint éljen. Nevéhez fűződik a bihari püspökség létrehozása azzal a céllal, hogy a keresztény hit terjesztésével a pogányságot az ország keleti részein is visszaszorítsa, valamint a tihanyi bencés apátság alapítása 1055-ben. Emellett legalább három bizánci rítusú monostort építtetett. Ténykedése alapján a magyar hagyomány utóbb a katolikus jelzővel ruházta fel.⁶⁰

Helyzetének erősítése érdekében 1048 táján András hazahívta másik testvérét, Bélát, és rábízta az ország mintegy harmadának az irányítását. Együttműködésük eleinte zavartalan volt, később azonban annyira megromlott, hogy fegyverrel döntötték el az utódlás kérdését. Mivel a csatában szerzett sebeibe András belehalt, 1060-ban Béla követte a trónon. Tájékozódás és bázisteremtés céljából megkoronázása után Béla hírnökei útján az ország minden falujából „két-két ékesen szóló vént” rendelt Fehérvárra. A magyar királyság történetében ilyesmire korábban nem volt példa. Nem csoda hát, hogy a falvak „vénjeihez” sokan mások is csatlakoztak, s persze elsősorban azok, akik elégedetlenek voltak helyzetükkel. Az elégedetlenség – 15 évvel Vata lázadása után – ismét a pogányság restaurálásának jelszávaiban nyert kifejezést. Az összesereglett köznép „előljárókat rendelt magának, ezek számára fából állványt emeltek, ahonnan az emberek láthatták és hallhatták őket. Az előljárók azután szószólókat küldtek a királyhoz és a főemberekhez, mondván: »Engedd meg nekünk, hogy atyáink szokása szerint pogány módra éljünk; hadd kövezzük meg a püspököket, ontsuk ki a papok belét, öldössük le a deákokat, akasszuk fel a dézsmaszedőket, romboljuk le a templomokat, törjük össze a harangokat.«” A király három nap haladékot kért a válaszra, miközben főembereivel tanácskozott, és fegyvereseit összevonta. Ezalatt a „nép előljárói a magas állványokon ültek, és gonosz verseket mondtak a hit ellen”, amit a hallgatóság lelkes

⁶⁰ Kristó Gyula – Makk Ferenc: *Az Árpád-házi uralkodók*, i. m. 73–74.

helyesléssel fogadott. Reményeikben azonban csalatkozniuk kellett. Béla Andráshoz hasonlóan nem melléjük, hanem az új rend és az új vallás mellé állt, s a három nap elteltével ráeresztette fegyvereseit az ősi szabadság és a pogány vallás visszaállításában reménykedő tömegre. A katonák a király parancsára „némelyeket megöltek, elöljáróikat a magas állványokról leszárták és eltiporták, a többieket megkötözték, keményen verve korbácsolták”. Ám még „így ölve, kötözve, korbácsolva is csak alig csillapíthatták le a lázadást a katonák”.⁶¹

A 14. század közepén készült *Képes Krónika* szerzője – valószínűleg Kálti Márk székesfehérvári kanonok – a fentiek szerint írta le az utolsó magyarországi pogányláadás kitörését és annak leverését. A felkelés jellegével kapcsolatban Kristó hangsúlyozza, hogy bár az a „régicsek” célkitűzésével és ideológiai köntösében” jelent meg, valójában itt már nem pogányláadásról, hanem az alávettettek, az „elnyomottak osztályának” „feudalizmus elleni harcáról” volt szó, s mint ilyen, ez volt a „magyar történelem [...] első osztályharca”.⁶² Olyan megmozdulásra, amelynek a pogányság szolgált volna ideológiai bázisul, a Magyar Királyságban mindenestre többé nem került sor, vagy legalábbis nem tudunk róla. Maga a pogányság azonban még évtizedekig kísértett. Különösen a távoli, félreeső helyeken tudtak büntetlenül hódolni az emberek régi hitüknek. Béla uralkodása idején az egyik ilyen hely Vata régi szállásterülete, a Körösök vidéke volt, ahol az 1046-os lázadás vezérének fia, János (Janus) táltosokat, varázslókat és egyéb bűbájosokat gyűjtött udvarába, s környezetével együtt tovább folytatta a pogánykodást. Az egyház erre úgy válaszolt, hogy minden keresztényt eltiltott a Vata utódjaival való házasságtól. Béla pedig úgy, hogy elfogatta János pogány papnőjét, és tömlöcbe vetve éhhalálra ítélte. A tömegelégedetlenség lecsillapítása érdekében ugyanakkor engedményeket is tett. Elengedte az adók és a tartozások egy részét, valamint ármaximálást rendelt el. Annak érdekében, hogy a misékről semmi se vonja el a keresztényeket, az addig vásárnaponként tartott vásárokat áthelyezte szombatra.⁶³

I. Béla intézkedései a kereszténység védelmében azonban csak részleges eredménnyel jártak. Erre utal, hogy a fia, I. Szent László által összehívott 1092-es szabolcsi zsinat számos határozata még mindig a pogányság

szankcionálásával és a kereszténység védelmével foglalkozott. A zsinati határozatok előírták a pogányláadások idején elpusztult vagy megrongált templomok helyreállítását, és megerősítették a vasárnapi vásározás tilalmát. Azokat, akik elmulasztották a vásár- és ünnepnapokon celebrált miséket, veréssel büntették, és elvették a lovukat, ha volt nekik. Azoknak, akik pogány szokás szerint még mindig „kutak mellett” áldoztak, vagy „fákhoz, forrásokhoz és kövekhez” ajándékokat hordtak, egy ökör volt a büntetésük. Nagyon szigorúan védték a házasság intézményét is. A „más férfival fajtalankodó nőt” férje minden további nélkül megölhette, s tettéről csak istennek tartozott számadással. (A férfi és a nő merőben más társadalmi megítéléséből következett, hogy a férjek házasságtöréséről a törvények nem szóltak.⁶⁴) Ugyanezeket a célokat szolgáltatta az egyházszervezet megerősítésével a felületesebben kereszténnyé vált peremterületeken. Ezért helyezte a bihari püspökség székhelyét Váradra, a kalocsai érsekségét pedig a délvidéki Bácsra, és ezért kezdett hozzá az erdélyi püspökség gyulafehérvári központjának kialakításához. László nevéhez fűződik a főesperesi hálózat létrehozása és a káptalanok fejlesztése is. Ezekkel ugyancsak az egyházszervezet hatékonyabb működését kívánta szolgálni.

A pogányság visszaszorítására és a kereszténység meggyökereztetésére irányuló uralkodói törekvések az 1100 körüli évekre kézzelfogható eredményekkel jártak. Ezt jelzi, hogy az 1095 és 1116 között uralkodó I. Kálmán idején a jogrend ellen vétők büntetése enyhült. Mint az uralkodásának kezdetén Tarcalon elfogadott törvények bevezetője hangsúlyozta: István király idejében az ország lakossága még „barbár műveletlenségnek hódolt, és a tudatlan és kényszerből lett keresztény a szent hit figyelmeztető ösztökéje ellen rúgódozott, sőt a fenyítő vessző büntető ütései ellen még visszavicsorított”. Ezért „nagyon is szükséges volt, hogy a szent fegyelemnek kényszere a hívőket a hitre térítse”. Az elmúlt száz esztendő alatt azonban „a felserdült hit elérte a tökéletes vallásosság erejét”. Kálmán király ezért „bölcseken úgy gondolta”, hogy a „törvény bilincsenek a szorítását meg lehet lazítani”. Ez különösen a lopáson ért vagy azzal gyanúsított személyek büntetési tételein mutatkozott meg. De már a pogány szokások gyakorlásáért is csak néhány napos vezeklés és „verés” járt. A bűbájlást, vagyis rontást Kálmán törvényei is büntették, ám az állatalakot öltő boszorkányok (strigák) létezését

⁶¹ Katona Tamás (szerk.): *Képes Krónika*, i. m. 69.

⁶² Kristó Gyula: *Tanulmányok az Árpád-korról*, i. m. 106–108.

⁶³ Györffy György: *Magyarország története a honfoglalástól a tatárjárásig*, i. m. 867–868.

⁶⁴ Bertényi Iván (szerk.): *Magyar történeti szöveggyűjtemény 1000–1526*. Budapest, 2000, Osiris, 233–248.

a nyugat-európai felfogásnak megfelelően tagadták, s így ellenük sem pert nem lehetett indítani, sem vizsgálatot nem lehetett tartani.⁶⁵

Géza és István álma a keresztény magyar királyságról több mint egy évszázados küzdelmek után a 11. század elejére valósággá vált. A magyarság a kereszténység, Magyarország pedig a keresztény Európa részévé vált. Azok, akik csupán hatalmi vagy ideológiai megfontolásoktól vezérelve, illetve „osztályérdekeiknek” hangot adva ezt a folyamatot akadályozni próbálták, az idő kerekét akarták visszafelé forgatni, ezért osztályrészük nem lehetett más, mint a bukás.

BUDAI NAGY ÉS DÓZSA NÉPE: A KÖZÉPKORI PARASZTFELKELŐK

A pogányság 11. századi visszaszorításával párhuzamosan és az azt követő két-három évszázadban a magyarországi társadalom mélyreható átalakuláson ment keresztül. Az 1500 körül 3-4 millióra becsülhető népesség elvileg három nagy hivatásrendre oszlott: a harcosok, az imádkozók és a dolgozók, vagyis a nemesek, a papok, valamint a jobbágyok és az egyéb „nemtelenek” rendjére. A valóságban azonban ez a három nagy csoport is további alcsoportokra tagozódott.

A társadalom elitjét alkotó nemességen belül például már a 13. századra kialakult a születésük vagy hivataluk révén báróknak nevezett és általában hatalmas magánföldbirtokokkal rendelkező zászlósurak rétege, akik a nemesek szerényebb vagyonnal rendelkező, túlnyomó többségétől elkülönülve alkották a főnemességet. A vagyoni és életmódbeli különbségek ellenére a nemesség különböző csoportjait összekötötte a katonáskodási kötelezettség és az adómentesség, vagyis az, hogy birtokaik után semmiféle szolgáltatással nem tartoztak. A földesurak jogai és kötelességei közé tartozott a bíraskodás és az igazságszolgáltatás (úriszék) is, amelynek a jogával Nagy Lajos (1342–1382) 1351-es törvénykönyve minden nemesembert felruházott. Emellett egyre többen rendelkeztek úgynevezett pallosjoggal, amelyet I. Károly (1301–1342) kezdett adományozni. A pallosjoggal felruházott nemesek saját birtokaikon az elfogott rablókat, gyilkosokat és egyéb bűnözőket akár ki is végezhettek.

A klerikusok rendjén belül ugyancsak jelentős gazdasági, társadalmi, politikai és életmódbeli különbségek mutatkoztak. Az érsekek és püspökök több ezer forintos évi bevétellel rendelkeztek, amely a bárókéhoz hasonló magas életszínvonalat biztosított számukra. A káptalanok kanonokjai és az egyes szerzetesi rendházak főnökei, vagyis az apátok, valamint a nagyobb városok plébánosai alkották az egyházi középréteget. E többségben tanult, sőt nem ritkán egyetemet is végzett réteg anyagi helyzete

⁶⁵ Uo. 249–267.

a nemesi középbirtokosságának felelt meg. A hierarchia alján a szegény és csak szerény tudással rendelkező falusi plébánosok és káplánok, valamint a szegénységet fogadó kolduló rendek szerzetesei, mindenekelőtt az elesettek szociális gondjai iránt különös fogékonyságot mutató ferencesek helyezkedtek el.

A társadalom harmadik nagy csoportját alkotó „dolgozók” rendje az összlakosságnak mintegy 95%-át tette ki. 1500 körül közülük hozzávetőleg 100–150 ezren éltek abban a mintegy negyven városban, amelyek széles körű önkormányzattal rendelkeztek, és nem tartoztak a földesurak joghatósága alá. Az itt lakók kisebb része önálló kézműves és kereskedő, nagyobb része segéd, napszámos és cseléd volt. Hasonló önkormányzati jogokkal rendelkeztek a szászöldi németek, akik élén a maguk által választott ispán vagy gróf állt, valamint a székelyek, akiket a király által kinevezett, ám az erdélyi vármegyék fölé rendelt vajdától független és rangban vele közel egyenlő státust élvező székely ispán irányított.

A társadalom alsóbb csoportjainak sokszínűsége a 14. század közepére megszűnt, és az addig különböző helyzetű és szabadságfokú népelemekből, mindenekelőtt a felszabadított (rab)szolgákból és a *liber*nek nevezett közszabadokból kialakult a jogilag egységes jobbágyság. Ez a falvakban és az ugyancsak földesúri joghatóság alá tartozó mezővárosokban élő, földműveléssel és állattenyésztéssel foglalkozó réteg tette ki a 3–4 milliós lakosság mintegy 90%-át.¹

A jobbágyság alapja a megművelt földterület és az állatállomány nagysága volt. Ettől függött bevételeik nagysága és a fizetendő adó mértéke egyaránt. A jobbágyság a papoknak, földesuraiknak és az uralkodónak különböző szolgáltatásokkal tartoztak. A termés egytizedét Szent István óta az egyház kapta. Ezt sokáig természetben szedték be az úgynevezett decimátorok vagy dézsmafedők, amit a 14. század közepétől kezdett felváltani a pénzben való behajtás. Emellett az élet minden fontos eseményének egyházi celebrálásáért – keresztelő, esküvő, temetés stb. – járt valamiféle kisebb adomány. A földesurak javadalmi közül legfontosabbnak a census számított, amelynek mértéke elvileg a jobbágyság nagyságától függött, ám a gyakorlatban vidékenként és földbirtokonként is különbözött. A dézsmahoz hasonlóan a 14. századtól a census is egyre inkább pénzben kellett fizetni. A census mellett különféle „ajándékok” illeték

meg a földbirtokosokat. A jobbágyság ezeket évente három alkalommal rótták le – általában húsvétkor, karácsonykor és egy harmadik jeles ünnepen. Az ajándékok előírt mennyiségű terményekből, apróállatokból és élelmiszerekből álltak. A terhek harmadik válfaja az élőmunka, vagyis az úgynevezett robot volt, amelyet meghatározott számú napon a földesúr saját kezelésű gazdaságában kellett teljesíteni az évszakok szerint esedékes mezőgazdasági munkák ritmusának megfelelően. 1351-től ehhez járult a kilenced, amely „minden termény és bor” második tizedét jelentette, ám amelyet nem mindenütt és nem minden termény után szedtek be egyforma szigorral. Az uralkodót illető állami adók közül a kapuadó vagy portális adó volt a legfontosabb, amelynek mértékét 1342-ben 18 dénárban állapították meg. Az uralkodó emellett kivethetett rendkívüli pénzadókat, úgynevezett collectákat, amelyek – valószínűleg a földesurak katonaállítási kötelezettségének újraszabályozásával összefüggésben – a 14. századtól kezdtek átalakulni földesúri adóvá.²

A jobbágyság helyzete szempontjából rendkívül fontos tényező volt a költözési jog. Elvként ezt először egy 1298-as dekrétum fogalmazta meg, majd a későbbiekben több törvény és törvénynek számító királyi rendelkezés is megerősítette. Ezek közé tartozott Nagy Lajos 1351-es törvénykönyve és Zsigmond (1387–1437) több dekrétuma. A királyi akaratnak azonban a földesurak közül sokan nem engedelmessé váltak, ezért az ország különböző részein különböző gyakorlatok honosodtak meg. A földesurak rendszeresen csalogatták mások jobbágyságait, a sajátjait viszont senki sem engedte el szívesen. Sőt a 15. század folyamán kezdett elterjedni, hogy az engedély nélkül távozó jobbágyságot uraik visszakövetelték.³

A jobbágyság által országszerte teljesítendő szolgáltatások mellett az Al-Dunától északra fekvő országrészek lakóira a 14. század végétől különterhek is nehezedtek. Ez azzal függött össze, hogy a déli végeket elérő oszmán-török terjeszkedés elleni védekezés megnövelte a honvédelmi

² Engel Pál – Kristó Gyula – Kubinyi András: *Magyarország története 1301–1526*. Budapest, 2003, Osiris, 107–109. és Engel Pál: *Szent István birodalma*. Budapest, 2001, História – MTA Történettudományi Intézet, 229–231.

³ Beér János – Csizmadia Andor (szerk.): *Történelmünk a jogalkotás tükrében. Sarkalatos honi törvényeinkből 1001–1949*. Budapest, 1966, Gondolat, 112–115. Vö. Szabó István: Az 1351. évi jobbágytörvények. In uő: *Jobbágyság – parasztság. Értékeztések a magyar parasztság történetéből*. Budapest, 1976, Akadémiai Kiadó, 137–166. és különösen Mályusz Elemér: *Az erdélyi magyar társadalom a középkorban*. Budapest, 1988, MTA Történettudományi Intézet, 67–69.

¹ Romsics Ignác: *Magyarország története*. Budapest, 2017, Kossuth, 143–169.

költségeket. Zsigmond uralkodása idején a Szörény és Nándorfehérvár közötti szakaszon intenzív várépítés kezdődött, amelynek munkaerejét elkerülhetetlenül az itteni lakosság szolgáltatta. 1397-ben vezette be az uralkodó a telekkatonaság intézményét, amely azt jelentette, hogy a birtokosok a török elleni hatékonyabb védekezés érdekében minden húsz jobbágy után kötelesek voltak kiállítani egy-egy könnyűfelszerelésű lovast, illetve íjászt. Az óvintézkedések ellenére 1395-től kezdődően számos török betörés pusztította a Barcaságot, Fogaras vidékét, majd az 1430-as évek elejétől már a Szászföldet és Székelyföldet is. Az ezek ellen felvonuló katonaság élelmezésének és ellátásának a terhei ugyancsak az itteni lakosságra hárultak. Ezek olyan mértékűek voltak, hogy 1420–1421-ben Zsigmond kénytelen volt elengedni a barcaságiak adóját, 1426–1427-ben pedig külön dekrétumban lépett fel a helyi lakosságot zaklató katonaság ellen. Elrendelte, hogy a megfelelő fizetség nélkül élelmet és takarmányt rekviráló katonákat a kárvallott ember „az ország bírái előtt” vádolja be, s ha a dolog bebizonyosodik, az elkövetőket elégtételre kell kötelezni. Súlyosabb esetekben, ha például a hadfiak „házakat, pincéket, szekrényeket” törtek fel, a kár négyszeresét kellett megtéríteniük. Ugyanebben az okmányban szabályozta, hogy a különböző takarmányfajtákért mennyit kell fizetni, s hogy a helybeliek csak télen „kötelesek szállást, szénát és tűzifát adni”, egyébként – nyáron, tavasszal és ősszel – a katonák csak a mezőkön táborozhatnak.⁴

Feltehetően ezekkel a megnövekedett jobbágyi terhekkal függött össze, hogy a 14. század végétől Erdélyben megszorodtak a jobbágyok és földesuraik közötti villongások, amelyek többször torkoltak lokális jellegű zendülésekbe. 1366-ban ilyesmire került sor a kolozsmonostori konvent birtokain, ahol a szászfenesi jobbágyok a kolozsvári szegénység támogatásával feldúlták az apátságot. 1380-ban Szatmár vármegye több mint húsz falujának jobbágysága fogott fegyvert, és fordult szembe uraival. 1382–1383-ban a dél-erdélyi jobbágyok követelték vissza az „uraktól” régi legelőiket. 1400-ban és 1408-ban Temesváron és környékén bontakozott ki jobbágyfelkelés a rájuk nehezedő terhek miatt. 1417 tavaszán a szászöldi

jobbágyok támadtak rá a nemesekre és a gazdag városi polgárookra. A mozgalom erősségére utal, hogy a szász városok katonái nem tudtak megbirkózni a felkelőkkel, s így Lépes Loránd alvajda hadait kellett segítségül hívniuk. 1429-ben újra ezen a vidéken tört ki parasztlázadás, majd 1430-ban a Székelyföldön. Mint Zsigmond király parancsából tudjuk, bizonyos (pontosan meg nem nevezett) erdélyi részekben „egyes, sőt csaknem az összes székelyek [...] egyes nemeseknek néhány faluját és birtokát gyújtogatással elpusztították, és némely nemesek birtokait és földjeit, miután azok határköveit kivetették és szétszórták, a maguk számára foglalták le, és [...] sok gonoszságot hajtottak végre”. Zsigmond a lázadók szigorú megbüntetésére és a károsultak kárpótlására szólította fel az erdélyi vajdát és a két székely ispánt. 1433–1434-ben a fogarasi és a hátszegi románok között támadt nyugtalanság, a következő évben pedig a máramarosi sóvágók kezdtek lázongani, amivel „felbecsülhetetlen károkat és hátrányokat” okoztak a királyi kamarának.⁵

A törökveszély és a jobbágyság terheinek ezzel összefüggő növekedése mellett az elégedetlenség tüzeit táplálták a 15. század elejére kikristályosodott, csehországi eredetű huszitizmus tanai is. Bár ezek eredendően az elvilágiasodott egyház megreformálására irányultak, és a pápák pénzhűségét, valamint a főpapok kapzsiságát kárhoztatták, az őskereszténység demokratikus tartalmának felelevenítése és a szegény egyház eszménye elkerülhetetlenül együtt járt a társadalmi különbségek általános kritikájával is. Ez különösen a husziták radikálisait, a táboritákat jellemezte, akik a magántulajdon eltörléséről és a teljes vagyoni- és jogi egyenlőség megteremtéséről álmodoztak. Különböző utakon-módokon, például a prágai egyetemen tanuló magyar diákok és a táboriták ellen felvonuló magyar királyi hadak katonáinak közvetítésével a huszita eszmék Magyarországon is terjedtek, sőt népszerűvé váltak. Ennek számos jele volt. Az egyik legismertebb: Husz János két magyar tanítványának nagy jelentőségű vállalkozása, a *Biblia* első magyar fordításának elkészítése. Ez a szellemisége és helyesírása alapján *Huszita Bibliának* nevezett mű a 15. század első harmadában készült, és a század második felében összeállított kódexekben maradt ránk. Az ismert szövegrészek arról tanúskodnak, hogy szerzőik közel álltak a huszitizmus radikális szárnyához, s szóhasználatukkal az

⁴ Gombos Ferenc Albin: *Az 1437-ik évi parasztlázadás története, különös tekintettel a jobbágyi viszonyokra s a huszitizmus hazánkban való elterjedésére*. Kolozsvár, 1898, Gibbon Albert, 29–31., 70., valamint Makkai László: *Erdély a középkori Magyar Királyságban*. In Köpeczi Béla (főszerk.): *Erdély története*. I. köt. *Erdély története a kezdetektől 1606-ig*. Szerk. Makkai László, Mócsy András. Budapest, 1986, Akadémiai Kiadó, 351–353.

⁵ Demény Lajos: *Parasztfelkelés Erdélyben 1437–1438*. Budapest, 1987, Gondolat, 83–87. Zsigmond parancsát közli: Demény Lajos (szerk.): *Az 1437–1438. évi erdélyi parasztfelkelés forrásai*. Bukarest, 1991, Kriterion, 33–34.

emberi egyenlőség és a szegényekkel szembeni szolidaritás eszméit népszerűsítették.⁶

Az eretnek tanok hatása különösen erős lehetett a Délvidéken és Erdélyben, ahol a bázeli zsinat és a pápa megbízásából Marchiai Jakab, a magyarországi és boszniai minorita rend vikáriusa 1433-tól kezdve tűzzel-vassal irtotta az eretnek tanokat és azok képviselőit. A Vatikánnak küldött jelentése szerint a „Magyar-, Székely- és Erdélyországban” burjánzó eretnek tanok lényege, hogy „el kell venni az egyház evilági uraságát, javait, hogy visszatérjen eredeti állapotába”; hogy a papságnak erkölcsileg meg kell újulni, aminek érdekében „legyen tilalmas a vadházasság, szemérmetlen bujálkodás, csúnya beszédek, egyszerű emberek kifosztása, adószedések”. És ne tehessék meg a papok azt sem, hogy pénzt szednek „keresztelésért, bérmlásért, gyónásért, áldozásért, szentelt olajért, házasságkötésért, [...] temetésért, [...] búcsúk eladásáért” stb. A szerémi, kalocsai és csanádi egyházmegye területén kifejtett működése után, amelynek során saját jelentése szerint 25 ezer tévelygőt térített meg, 1436-tól Marchiai Jakab a váradi és az erdélyi egyházmegye területén folytatta tevékenységét. Ide Lépes György erdélyi és János váradi püspökök hívták. A Várad környéki eretneknek – jelentette 1436 decemberében János püspök a pápának – „összeesküdtek, hogy az elfajzottság zászlaját az egész papság és az egyházi rend ellen fel-emelik, és hacsak eme Jakab fráter idejében meg nem érkezett volna, rövid napok alatt fegyveres kézzel támadnak a papságra, hogy haláluk halálával veszejtsék el a nagytól a kicsinyekig”.⁷

Az egyházzal és a fennálló renddel szembeni elégedetlenséget azonban sem Erdélyben, sem Várad környékén nem sikerült teljesen elfojtani. Sőt, 1437 tavaszán, alig néhány hónappal a váradi püspök beszámolója után, minden korábbinál nagyobb lángot vetett a paraszti elégedetlenkedés tüze. Ennek közvetlen oka közismert. A törökkel és a csehországi huszitákkal folytatott harcainak, valamint a Német-római Császársággal járó reprezentációs és egyéb költségeinek fedezése céljából az 1430-as évek elején Zsigmond a tudatos pénzrontás eszközéhez folyamodott. Olyan váltópénzeket (*moneta minor* vagy *quartling*) kezdett veretni, amelyeknek az ezüstartalma minimális volt. Ennek következtében 1432–1435-ben 1 aranyforint,

illetve 100 ezüstdénár értéke az addigi 400 quartling helyett már 1000, sőt itt-ott ennél is több, helyenként 6000 quartlingre szökött. A régi, értéküket őrző ezüstdénárok viszont úgyszólván teljesen eltűntek a forgalomból. A használatban lévő pénz értéktelensége miatt Lépes György három éven át nem szedette be a dézsmát. 1436-ban viszont, amikor ismét forgalomba kerültek a több ezüstöt tartalmazó, teljes értékű dénárok, nemcsak a folyó év adóját, hanem a megelőző három év tizedhátralékait is követelni kezdte. Egy közepes jobbágygazdaság esetében ez akár a 8-9 aranyforintot is elérhette, miközben az átlagos jobbágytelkek értéke mindössze 40 forint körül mozgott. Nem csoda hát, hogy a jobbágyok közül sokan megtagadták a követelt összeg befizetését.⁸

A püspök különféle eszközökkel igyekezett jobb belátásra bírni híveit, és amikor ezek sem vezettek eredményre, a katolikus egyház legsúlyosabb fegyveréhez nyúlt: kiközösítéssel sújtotta a tizedfizetést megtagadó jobbágyokat. Ez egyrészt mélyen bántotta az ellenszegülőket, másrészt fokozta elszántságukat. Kitartásra buzdították őket a huszita tanokkal „megfer-tőzött” egyszerű papok és prédikátorok is, akik azt hangoztatták, hogy „a kiátkozástól nem kell félni”, sőt „figyelembe sem kell venni”. A püspök tehetetlenségében az uralkodóhoz fordult segítségért, aki 1436. szeptember 3-7-én Prágában kelt parancslevelében adta az érdekeltek tudtára, hogy „az egyházi vagyona rendelt tizedeket, mind az isteni törvény parancsából, mind pedig országunk jóváhagyott és ősidők óta gyakorolt szokása szerint, minden keresztény köteles megadni és kifizetni”. Hozzátette: a fizetési kötelezettség „bizonyos visszamenőleges időkre és évekre is” vonatkozik, s aki e kötelezettségének nem tesz eleget, azokkal szemben az ispánok, alispánok és szolgabírók fognak eljárni, külön büntetés befizetésének terhe mellett.⁹

Thuróczy János, Mátyás király (1458–1490) udvari ítélmestere 1488-ban kiadott krónikájában (*Chronica Hungarorum*) így számolt be a folytatásról: „Ezeket az éveket megelőzően [...] Magyarországon két parasztháború zúgott végig bizonyos parasztok vezetésével: az egyiknek Antal, a másiknak Márton volt a neve. Egyikük, Antal, az ország erdélyi részein, másikkuk meg, Márton, a Nyír és Szamosköz vidékén parasztokból álló nagy haderőt gyűjtött, és a királyi címet bitorolva, kibontott zászlókkal, hatalmas erővel tört előre, mint az áradat. Az országot a maguk hatalma

⁶ Székely György: A huszitizmus és a magyar nép. *Századok*, 1956/3. 331–367. és 1956/4–6. 556–590.

⁷ Geréb László (szerk.): *A magyar parasztháborúk irodalma 1437–1514*. Budapest, 1950, Hungária, 64–67.

⁸ Demény Lajos: *Parasztfelkelés Erdélyben*, i. m. 112–116.

⁹ Demény Lajos (szerk.): *Az 1437–1438. évi erdélyi parasztfelkelés forrásai*, i. m. 55–57.

alá akarták hajtani, ide-oda vonultak, és az eléjük kerülő nemeseket leöldösték. A falvakba és a mezővárosokba követeket küldtek véres karddal, hogy csatlakozzanak hozzájuk; az erre nem hajlandókat fosztogatták és öldökölték. Ez a paraszti haderő olyan nagyra növekedett, hogy még a felfegyverzetek is féltek megtámadni őket. Végül az előkelők több ütközetben felmorzsolták és legyőzték őket, elnyerték méltó büntetésüket. Mert magukat a királyokat halállal büntették, a többiek közül pedig azokat, akik nem tudtak elmenekülni, szemük kitolásával, orruk vagy ajkuk levágásával, kezük megcsonkításával büntették meg.”¹⁰

A „Márton” által vezetett szamosközi és nyírségi „háborúról” nagyon keveset tudunk. Az itteni parasztlázadással mindössze egy rövid nádori és egy ugyancsak szűkszavú országbírói parancslevél foglalkozik. Ezekből az 1437. június második felében keletkezett dokumentumokból mindössze annyi derül ki, hogy Szatmár és Ugocsa vármegyékben „az ország főpapjainak és báróinak határozata folytán” Szent Mihály arkangyal ünnepének „most következő nyolcadára”, vagyis október első hetéig a vármegyék „nemeseinek valamennyi perét” el kell halasztani.¹¹ Ezt követően semmit sem hallani a Márton által vezetett mozgalomról. Ennek valószínűleg az az oka, hogy az ottani nemesség gyorsan, még a nyár folyamán vagy az ősz elején elfojtotta és megtorolta.

Sokkal több ismerettel rendelkezünk a Szabolcs, Szatmár és Ugocsa megyétől mintegy 150 kilométerrel délkeletre, Doboka és Belső-Szolnok vármegyékre lokalizálható, majd Kolozs vármegyére, Kalotaszegre és a Mezőségre, sőt később még délebbre is áttérjedő, „Antal” által vezetett mozgalomról, amely néhány hét alatt az első nagy magyarországi parasztfelkelésre terebélyesedett. Mindenekelőtt azt tudjuk, hogy Antal valóban létezett; a dokumentumokban *Anthonium magnum in Dyos*, illetve *Anthonius magnus de Buda* vagy csak *Anthonius magnus* néven fordul elő. Valószínűsíthető az is, hogy nem „paraszt”, hanem kismanes volt, budai előnevét a Kolozsvártól északnyugatra fekvő Buda nevű helységek (Budatelke, Ó- és Újbuda, Nagy- és Kisbuda stb.) egyike után kaphatta, és Dióson rendelkezhetett kisebb birtokkal.¹² Rajta kívül 19 résztvevőt ismerünk még név szerint, köztük Vajdaházi Nagy Pált, „Erdély eme részein élő

¹⁰ Thuróczy János: *A magyarok krónikája*. Ford. Horváth János. Budapest, 1980, Európa, 334.

¹¹ Demény Lajos (szerk.): *Az 1437–1438. évi erdélyi parasztfelkelés forrásai*, i. m. 74–76.

¹² Székely György: Budai Nagy Antal. In Pozsgay Imre (főszerk.): *Ezer év. Arcképek a magyar történelemből*. Budapest, 1985, Hazafias Népfőnt, 43.

magyar és román lakosok összességének zászlóhordozóját”; és egy románt: Oláh Mihályt a Nagy-Szamos völgyében fekvő Virágosberekéről.¹³ Ez a név és Nagy Pál funkciójának meghatározása jelzi, hogy a mozgalomban nemcsak magyar, hanem román jobbágyok is részt vettek. Az a régebbi román történetírásban és a román nemzeti mitológiában általános vélekedés azonban, hogy a felkelők döntően román parasztok, a felkelés maga pedig a románság lázadása lett volna az elnyomó magyar uralom ellen, sem az ismert nevek elemzésével, sem a mozgalom később ismerttetendő követeléseivel, sem más egyéb dokumentummal nem igazolható.¹⁴

IV. Jenő pápa 1437. november 26-ai oklevele alapján viszonylag nagy biztonsággal állítható az is, hogy a felkelés 1437 tavaszán, mégpedig április végén, esetleg május elején kezdődött. A különböző irányból és távolságból érkező csoportok döntően jobbágyokból, kisebb részben szegényebb város-lakókból, kismanesekből és falusi plébánosokból álltak. A Déstől mintegy 20 kilométer távolságra fekvő Alparét határában gyülekeztek, és a környék legmagasabb, majd 700 méteres hegyének, a Bábolnának a tetején ütötték fel táborukat. A 7-8 hektárnyi fennsík, ahonnan az egész környéket szemmel lehetett tartani, kiválóan alkalmas volt több száz, sőt akár néhány ezer ember táborozására. A feljutást ugyanakkor sűrű erdők, valamint az egyik oldalon 50-60 méter magas sziklafal akadályozták. A táborhely megválasztása minden bizonnyal tudatos döntés volt, és emlékeztetett a csehországi husziták védekezési stílusára, akik ugyancsak előszeretettel ütötték fel szekerekkel körülvett táborukat nehezen megközelíthető magaslatokon. Valószínűsíthető tehát, hogy a Bábolna hegyén berendezkedő felkelők között akadtak olyanok, akik részt vettek Zsigmond csehországi hadjárataiban, és ezek során megismerkedtek a huszita harcmóddal.¹⁵

Miközben Bábolnára vonultak, a parasztok csapatai bizonyára többször kerültek összeütközésbe a helyi hatalmasságokkal és hatóságokkal. Valószínűleg számos nemesi udvarházat is kifosztottak, hiszen a tábor élelmeszer-tartalékairól egyébként aligha gondoskodhattak volna. A nemesség és a főpapság ennek ellenére heteken át képtelennek bizonyult hatékony ellenlépésekre, mindenekelőtt a Bábolnára igyekvők feltartóztatására. Ebben valószínűleg az is közrejátszott, hogy az erdélyi hadak nagyobb része

¹³ Hegyi Géza – W. Kovács András: Megjegyzések az 1437–1438. évi parasztfelkelés történetéhez. *Korunk*, 2018/2. 20–21.

¹⁴ Gombos Ferenc Albin: *Az 1437-ik évi parasztlázadás története*, i. m. 10–13.

¹⁵ Demény Lajos: *Parasztfelkelés Erdélyben*, i. m. 121–122.

az év elejétől a déli végeken harcolt a török ellen. Másrészt vita is kialakult a fennálló rend védelmezői között. A fiatal bárók és nemesek összehangolt fegyveres akcióval kívánták a parasztokat lerohanni, míg Lépes és néhány társa alkudozással és ígéretessel is leszerelhetőnek vélte őket. A vérontás elkerülése a felkelők vezetőitől sem állt távol. Ezért némi tanácskozás után követeket küldtek uraikhoz, akiket arra kértek, hogy „vegyék le nyakukról a túrheterlen szolgaság jármát”. Az urak azonban – „fülüket bedugva” – meg sem hallgatták a követeket, hanem „Csáki László erdélyi vajda által lefogatták, összekaszaboltatták és levágatták” őket. A harc ezek után elkerülhetetlenné vált.¹⁶

A nemesi hadak támadására, amelyet Csáki László vajda vezetett, s amelyben Lépes György püspök is részt vett, június végén vagy július első napjaiban került sor. Az ütközet lefolyásáról ismét csak IV. Jenő pápa említett okleveléből értesülünk. Eszerint a támadók egy része már a harc kezdetén megfutamodott, míg a püspök a gyávákat „buzdítva” és familiárisait „üzve” folytatta a gyengébben felszerelt bábolnaiak elleni harcot, olyannyira, hogy végül maga is csak alig tudott kimenekülni az ellenség gyűrűjéből.¹⁷

A felkelők győzelmével, amelyhez foghatóról a korábbi évszázadokból nincs tudomásunk, megteremtődtek a békekötés és a megegyezés feltételei. Ez elől immár a nemesség képviselői sem zárkóztak el. A két fél küldöttei által elfogadott és a kolozsmonostori hiteleshely által 1437. július 6-án formába öntött kiváltságlevél egyedülálló dokumentuma a 15. századi jobbágyság sérelmeinek és vágyainak. A fennálló rend eltörléséről és a vagyonegyenlőségről a dokumentumban egyetlen szó sincs; a nemesség által tett engedmények a meglévő viszonyok alapjainak lerombolása nélkül biztosították volna a jobbágyok jobb életfeltételeit és érdekvédelmét. Ezek a következők voltak: (1.) az egyházi tized csökkentése az addig követeltnek kevesebb mint felére (20 kalangyánként, vagyis kepénként 5 ezüstdénár az addigi 10–12 helyett, amit viszont visszamenőleg is be kellett fizetni); (2.) a földesúri kilenced minden formájának eltörlése; (3.) a szabad költözés biztosítása azok számára, akik uruknak semmivel sem tartoznak; (4.) az elhunytak vagyonának öröklése a családtagok és a rokonok, illetve az elhunyt végrendeletében megnevezettek által; (5.) a cenzus csökkentése

évi 100–150 dénárról 10 dénárra, valamint az ajándékok mennyiségének pontos meghatározása és a robot szabályozása (a malom gátjának rendben tartása mellett évi egy nap kaszálás vagy aratás); (6.) a királyi sókamarak lakói nem kényszeríthetők erőszakkal a só és „más terhek” szállítására; (7.) „fölsőlegesen a föld népét fegyverbe ne szólítsák”; az átvonuló katonaság mindent a „piaci” vagy „rendes” áron vásároljon, s csak „télidőben” lakjon a városokban és a falvakban, egyébként pedig a mezőn. A román pásztorok szokásos adójáról, az úgynevezett juhötvenedről a dokumentumban nem esik szó, ami arra utal, hogy azok, akik csatlakoztak a mozgalomhoz, a magyar jobbágyokhoz hasonlóan döntően földműveléssel foglalkoztak.

Az elért vívmányokra, illetve megtett engedményekre a felkelők úgy tekintettek, mint Szent István és a „szent királyok” által „már régen megadott”, ám az utóbbi időben „visszaélések és újítások bevezetésével elnyomott és teljesen eltörölt szabadságaik” helyreállítására. Ezek betartásának garanciájaként a nemesek hozzájárultak, hogy a parasztok képviselői – településenként „két bölcs eszű és bizalomra méltó vén”, valamint a felkelők vezetői – a „kapitányok” és mások „az idősebbek közül” – évről évre összegyűljenek Bábolna hegyén, s ott megtárgyalják, hogy „vajon uraik szabadságaikban megtartják-e őket, avagy nem”. Azokat, akik megsértik a megállapodást – olvasható a dokumentumban –, „ësküszegőnek” kell tekinteni, és a „többi nemesek” tartózkodjanak attól, hogy megvédelmezzék őket. A nemesek emellett ígéretet tettek arra is, hogy sem a felkelés vezetőit, sem annak résztvevőit nem fogják felelősségre vonni. Ha valaki közülük mégis ilyesmire vetemedne, az ugyancsak ësküszegőnek tekintendő, akinek sem a vajda, sem a püspök, sem a székelyek ispánja, sem a nemesek közössége nem fogja majd pártját. Ennek viszonzásaképpen a felkelők képviselői kijelentették, hogy a megállapodás betartása esetén „sem uraik, sem pedig a nemesek vagy egyházi személyek, sem bármely tisztségre emelt és kinevezett személyek ellen lázadni vagy vajmi módon ellenszegülni, ártani nem akarnak, sőt a jövőben sem merészkednek”. Hűséget fogadtak a szent koronának és az uralkodónak, Zsigmondnak is, remélve, hogy megkapják tőle Szent István – minden alap nélkül létezőnek tekintett – kiváltságlevelét, és ebben foglalt szabadságjogaik biztosítása esetén a karddal kivívott engedményeket „semmisnek és érvénytelennek” tekintik.¹⁸

¹⁶ Pataki József: Az 1437-es felkelés kirobbanásának történetéhez. *Studia Universitatum Babeş et Bolyai* 3. Fasc. II. *Historia* (Tomus III. Nr. 8.) 1958. 62–63.

¹⁷ Demény Lajos (szerk.): Az 1437–1438. évi erdélyi parasztfelkelés forrásai, i. m. 105.

¹⁸ Uo. 76–90.

Az egyezmény előírásainak érvényesítése gyökeresen új helyzetet teremtett volna a késő középkori Erdély társadalmi és hatalmi viszonyainak terén, s idővel nyilván az ország más részeire is hatással lett volna. Erről azonban szó sem volt. A megvert nemesi és egyházi elit képviselői egy percig sem gondoltak az egyezmény komolyan vételére. Csupán időt akartak nyerni, hogy soraikat rendezhessék, és erőik összevonásával visszavághassanak. Ezért csapataikkal délre, a Küküllők mellékére húzódtak vissza, és tárgyalásokba bocsátkoztak a székelyek és a szászok képviselőivel a lázadó jobbágyok elleni közös fellépésről. Szeptember közepén az itteni Felsőkápolnán – és nem a Déstől északra fekvő Csicsókápolnán, mint korábban gondolták – hűséget fogadtak a királynak, és megállapodtak abban, hogy bármelyik szerződő felet ellenséges támadás érné, a többi köteles késedelem nélkül a segítségére sietni. Az együttműködés érdekében fátylat borítottak a püspökség és a többi érdekelt fél, elsősorban a kismanesek között korábban kialakult ellentétekre is. A kolozsmonostori egyezménytől eltérően ennek a kápolnai unióként ismert egyezségnek az autentikus szövege nem maradt fenn; tartalma Lépes Loránd alvajda szeptember 16-ai leveléből ismert.¹⁹

Úgy tűnik, hogy a felkelők ugyancsak készültek az újabb összecsapásra. Ahelyett, hogy hazatértek volna otthonaikba, a bábolnai tábornok elhagyva Alparét völgyén át Dés városa felé vonultak. Közben igyekeztek az útjukba eső falvak férfitlakosságát csatlakozásra bírni, ami részben valószínűleg sikerült is, miközben mások megelégtették a harcot. A nemesi kastélyokat és udvarházakat feldúlva szeptember végére Szamosújvár környékére értek. Valahol itt, a Kis-Szamos mentén került sor a felkelők és a földesurak második ütközetére. Ez sokkal véresebb lehetett az elsőnél, és a lázadóknak jóval előnytelenebb körülmények között, sík terepen kellett csatát vállalniuk. Ennek ellenére újra győzelmet arattak, vagy legalábbis nem szenvedtek vereséget.²⁰

Az ütközet után a Szamosújvártól keletre fekvő Apátin a két fél képviselői ismét tárgyalóasztalhoz ültek. A nemességet és a felsőpapságot 22 fő, a felkelőket 16 kapitány és választott férfi – köztük Budai Nagy Antal, Virágosberki Oláh Mihály és a kolozsvári János mester – képviselték. A tárgyalások szeptember végétől október 6-áig tartottak, és az egyezséget

¹⁹ Uo. 90–94. A helymeghatározásra: Hegyi Géza – W. Kovács András: *Megjegyzések az 1437–1438. évi parasztfelkelés történetéhez*, i. m. 22.

²⁰ Gombos Ferenc Albin: *Az 1437-ik évi parasztlázadás története*, i. m. 107–108.

október 10-én öntötték formába ezúttal is a kolozsmonostori apátságban. Az elsőhöz hasonlóan alapvetően a második kolozsmonostori egyezmény is a jobbágyszolgáltatások mértékét szabályozta, ám számos eltéréssel a július 6-ai megállapodástól. Az egyházzal szemben fennálló kötelezettségekről például nem esett szó ebben, amiből arra következtethetünk, hogy az előző megállapodást ebből a szempontból mindkét fél kielégítőnek és érvényesnek tekintette. A földesuraknak járó szolgáltatások mértéke viszont jelentősen emelkedett. A cenzust illetően visszaállították a régi rendet, így az egységesen fizetendő 10 dénár helyett a telek és a hozzátartozó állatállomány nagysága alapján differenciáltan kellett leróni a bérleti díjat. Egész telek után ez egy aranyforintot, féltelek után 50 dénárt, negyedtelek után 25 dénárt jelentett. A sem saját földdel, sem állatokkal nem rendelkező zsellérek évi 12 dénárt tartoztak fizetni. A robot nagysága nem változott, az évi háromszoros ajándékok mértékét viszont nem részletezték. Nem esett szó a kilencedről sem. A költözés joga megmaradt, ám ha kötelezettségeinek lerovása és a földesúr engedelmé nélkül távozott a jobbágy, akkor urának jogában állt visszahozatni, és minden tartozásának kifizetésére kötelezni. Ha ez megtörtént, a költözni akaró jobbágy szabadon távozhatott. A katonáskodás kötelezettsége annyiban változott, hogy a júliusi egyezményben szereplő feltételről ezúttal nem történt említés. Az új rendelkezés szerint a vajda vagy az alvajda hadrakelési parancsának „a parasztok vagy a köznép nyomban” engedelmeskedni tartozott. Új elemként bukkant fel viszont a földesúri bíraskodással szembeni fellebbezés lehetősége. Az igazságszolgáltatásnak ezt a formáját a felkelők alapjában elfogadták. Kikötötték viszont, hogy ha a jobbágy igazságtalannak tartja az ellene hozott ítéletet, akkor jogorvoslatért a szomszéd falu vagy mezőváros bíróihoz fordulhasson. Ez utóbbiak döntését mindkét fél köteles volt elfogadni. Vállalták, hogy a másik fél embereit nem háborgatják, s november 1-jéig külön küldöttséget menesztenek az uralkodóhoz az egyezség felülbírálása céljából. Amíg a küldöttségek vissza nem térnek, a megállapodás minden pontját mindkét fél köteles betartani, ellenkező esetben esküszegőnek tartandók és vád alá helyezendők. A júliusi egyezmény végrehajtásának legfontosabb, a modern parlamentarizmus irányába mutató biztosítéka, a jobbágyok képviselőinek éves gyűlése viszont hiányzott az egyezményből. A megállapodás betartásának ellenőrzése a vajda és az alvajda feladatává vált.²¹

²¹ Demény Lajos (szerk.): *Az 1437–1438. évi erdélyi parasztfelkelés forrásai*, i. m. 95–103.

A hasonlóságokat és a különbségeket mérlegelve egészében véve tehát azt mondhatjuk, hogy a második kolozsmonostori egyezmény sokkal inkább az addigi jogszokás keretein belül maradt, mint az első. Az első végrehajtása forradalmian új távlatokat nyithatott volna, a második az adott rend keretein belül szabályozta újra, illetve pontosította a jobbágyság jogállását és kötelezettségeit. A változás valószínűleg az erőviszonyok eltolódásával magyarázható: a székelyekkel és a szászokkal megerősödött nemesség pozíciói javultak, a felkelők kezdeti erőfölénye pedig mérséklődött.

A második egyezmény aláírását követő hetek eseménytörténete ismét homályos. Nem tudjuk, hogy a két küldöttség elindult-e az uralkodóhoz, s ha igen, mit végeztek. Mivel Prágából Budára tartva 1437. december 9-én a morvaországi Znaimban Zsigmond meghalt, az események alakításában a továbbiakban bizonyosan nem vett részt. Egy későbbi, 1439. november 12-ei oklevél alapján feltételezhető viszont, hogy Csáki László vajdával elégedetlen volt, és ezért 1437. december 6-án leváltotta. Utóda, akit már Albert nevezett ki, Zsigmond régi vitéz katonája, Losonczy Dezső lett. Ugyanebből az oklevélből ismeretes, hogy az ősz folyamán az új vajda többször megtámadta a paraszti hadakat, és valószínűleg kisebb győzelmeket is aratott felettük.²²

A védekező parasztságnak közben Kolozsvár felé hátráltak, és az útjukba kerülő udvarházakat és apátságokat továbbra sem kímélték. Valószínűleg ekkor dúlták fel a Báthory család Kolozsvár közelében fekvő fejedelmi birtokát és magát a kolozsmonostori apátságot is. Ez utóbbiról Lépes Loránd alvajda közel egykorú, 1438. január 10-ei levelében így tudósított: „Nagy szívfájdalommal közli velünk a tisztelendő Antal úr, kolozsmonostori apát, hogy Nagy Antal, az az elvetemült ember, a parasztságot néhai kapitánya, fondorlatai, egyéb átkos és gonosz tettei között, nagyon sok nemes lenyakazása után őt magát elkergetve lakóházából, behatolt udvarába és házaiba, amelyekből elhajtott négy kocsi vonó lovat, és javaiból nagyon sokat elvitt, néhány veder bort megivott és megitatott, s ugyanazt a házat a legnagyobb mértékben kiraboltatta. Egyébként szolgálai közül kettőt, mégpedig Szász Pált, udvari ügyintézőjét és sáfárját, továbbá Lászlót, a szakácsot saját kezével lenyakazta, s javaikat és minden holmijukat teljesen elszedve és elszállítva, jegyzőjét, nevezetesen Balázs deákot elfogva Kolozsvár

városába vitette, s az ottani polgárok közül valakikkel nyomorult halállal elveszejtette az ő bánatára és igen nagy kárára.”²³

A részben magyar, részben szász lakosságú Kolozsvárra minden bizonnyal harc nélkül, az ottani szegény és sorsukkal elégedetlen városiak támogatásával vonultak be a felkelők. Ez annál is inkább feltételezhető, mert tudjuk, hogy utóbbiak közül eddig is többen harcoltak a jobbágysággal, sőt János mester személyében kapitányt is adtak maguk közül. Falainak és sáncainak köszönhetően Kolozsvár viszonylag jól védhető város volt, eleségért azonban időről időre ki kellett merészkedni a környező településekre. Elképzelhető, hogy Budai Nagy Antal egy ilyen portya során vesztette életét. Ez a Szász Universitas 1437 végén keletkezett jegyzőkönyve alapján feltételezhető, amely szerint „Antalt a nemesek Kolozsmonostor mellett megölték, apró darabokra koncolták, és kilenc vele lévő társát Torda városában, a Torda előtti hegyen karóba húzták”.²⁴ Ez, ha valóban megtörtént, december 10. és 14. közé datálható. Bárhol volt is, a Kolozsváron védekező felkelők még hetekig tartották magukat. Ezt bizonyítja az új vajda, a székelyek ispánja és „más nemes vitézek” 1438. január 9-ei segélykérő levele a szász székek vezetőjéhez. Ezen a napon – olvasható a dokumentumban – a nemesi és székely hadak teljesen körülfarták „Kolozsvár váron kívül eső részét”, ám a felkelők legyőzéséhez nem érezték magukat elég erősnek. Ezért a kápolnai egyezésre hivatkozva arra kérték a szász székeket, hogy gyalogos és lovas katonáikkal nyomban siessenek megsegítésükre, vagyis „a hűtlen parasztságot kiirtására”.²⁵

Kolozsvár tehát csak ezt követően, de mindenképpen február 2. előtt került az ostromlók kezére. Nagyjából ugyanekkor – a Szász Universitas jegyzőkönyve szerint viszont már december 15-én – vették birtokukba a nemesek Nagyenyedet is, ahová a Torda környékén és attól délre harcoló parasztszervezetek húzódtak be. A bosszú minden forrás szerint kegyetlen volt. Thuróczy mellett, akit már idéztünk, Bonfini is megörökítette, hogy a felkelés leverése után „a paraszti sokaság közül megölték a zendülés szerzőit, másoknak szemét szúrták ki, nagyrészüknél lemetelték orrát, fülét, ajkát, némelyeket kezük levágásával büntették, hogy rút sebhelyeikkel szerete hirdessék, minő aljas gonoszságot követtek el”.²⁶

²³ Uo. 108.

²⁴ Uo. 156.

²⁵ Uo. 107.

²⁶ Uo. 176.

²² Uo. 127–132.

Nem került el a büntetést Kolozsvár polgársága sem, amely részben támogatta, részben eltűrte a felkelők néhány hetes uralmát. Miután a vajda a város minden vezetőjét az ország nagyjai elé idéztette és kihallgattatta, büntetésként Kolozsvár minden olyan kiváltságát elvesztette, amelyet szabad királyi városként 1405 óta élvezett. Ezeket csak Ulászló király állította helyre 1444-ben.²⁷

Kolozsvár bevétele után, 1438. február 2-án a nemesség, a székely és a szász székek képviselői ismét összegyűltek – ezúttal Tordán, hogy szeptember 14-ei kápolnai egyezségüket egymás kölcsönös megsegítéséről a törökök támadása vagy a parasztok lázadása esetére megerősítsék.²⁸ Ez a megerősített szövetség az erdélyi rendiség kialakulásának első nagy mérföldköve volt, amely a három kiváltságos társadalmi csoport – rendi nemzet – évszázadokra szóló együttműködését alapozta meg.

Bár 1437 és 1514 között közel száz esztendő telt el, a forrásadottságok nem sokat javultak. Az 1514-es események főszereplőjének, Székely Dózsa Györgynek a pontos kiléte például ugyanolyan kérdéses, mint Budai Nagy Antalé. Dózsa nevét egy 1507-es forrás említi először. Héderfáji Barlabási Lénárt erdélyi alvajda Szeben város magisztrátusához intézett levelében olvasható, hogy a medgyesi vásárról hazatérő szebeni polgárok közül néhányat kiraboltak, sőt egyet meg is öltek. A tettesek közül az okmány egyetlen személyt, makfalvi Székely Dosa Györgyöt (Georgius Dosa Siculus de Makfalva) nevezi néven. Annak érdekében, hogy ne tőrjék meg maguk között Erdélyországnak e „nyilvános rablóját”, aki méltó büntetést érdemel, az alvajda azt javasolta a szebeni városvezetőknek, hogy forduljanak a székely főrendűekhez, mindenekelőtt Lázár Andrásához, az egyik legtekintélyesebb primorhoz.²⁹

A „haramia” korábbi életéről semmi bizonyosat nem tudunk. Valószínűleg a háromszéki Dálnokról származott, és lófő, vagyis székely köznemes volt. A makfalvi (marosszéki) Dózsák ugyanakkor szintén saját őseit tisztelik benne. Hogy hol és hogyan nevelkedett, homályba vész. Írni és olvasni mindenesetre nem tanult meg, és legalább egy testvére – Gergely – bizonyosan volt. Valószínűsíthető az is, hogy az 1507-es okiratban említett útonálló azonos a későbbi keresztes vezérrel. Erre utal a brassói Fekete-templom szentélyének északi falán rögzített falikrónika, amely az 1143

és 1571 között Erdélyben történt fontosabb eseményeket tartalmazza, s amely a 16. század vége felé készült másolat formájában maradt ránk. Az 1514-es parasztháborúval kapcsolatban itt olvasható: „Cruciatorum factio in Hungaria subito exorta, Georgio Doscha Ciculo duce, per Johannem Zapoliensem, waywodam Transsilvaniae, penitus extincta est.” Vagyis: „A keresztesek felkelését, amely Magyarországon hirtelenül támadt Székely Dózsa György vezetésével, Zápolya János erdélyi vajda teljesen elfojtotta.”³⁰

Dózsa életének 1507 és 1514 közötti időszakát ugyancsak homály fedi. Nem tudjuk, hogy kapott-e büntetést, és ha igen, milyen és mekkorát. Az útonállás és a kereskedők kifosztása a korban megszokott eseménynek számított. Dózsa első monográfusa, Márki Sándor – 1892-től a kolozsvári egyetem professzora és az MTA levelező tagja – feltételezte, hogy nem érte utol a törvény szigora. A szebeniek szerint csak annyit értek el, hogy távozásra kényszerítették Erdélyből. Továbbra is a fantáziájára hagyatkozva Márki feltételezte, hogy szűkebb pátriáját elhagyva Dózsa végvári katonának állt, hogy „fényes haditettekkel felejtse bűnét”.³¹ A későbbiekben hozzátette ehhez, hogy mint „lovaskapitány” vélhetően részt vett Szapolyai János 1513-as török elleni hadjáratában.³² A makfalvi Dózsák az 1950-es években szintén úgy tudták, hogy ősök, aki a Dósa nevet elhagyva Székely György néven lett végvári vitéz Temesváron, elmenekült a büntetés elől.³³

A Dózsa életére vonatkozó következő biztos támpontunk 1514. február 28-ai párviadala egy portyázó török lovascsapat paráncsnokával Nándorfehérvár közelében. Ezt a haditettet minden korabeli forrás említi, különbség legfeljebb abban van közöttük, hogy pontosan melyik török katonát vágta le a magyar vitéz. Egyeznek a beszámolók abban is, hogy Székely – más forrásokban Szittya – György jutalmat várt vitézségéért, s hogy ezt megkaphassa, Budára ment. A források egy része szerint nem járt hiába: a király kétszeres zsoldot, aranyláncot, kardot és sarkantyút adott neki, továbbá egy címet, amely a nemes lovagoknak járt. A kútfők másik része szerint II. Ulászló ugyan utasította embereit a jutalom kifizetésére, ám ezt Csáky Miklós csanádi püspök, illetve Telegdi István kincstartó megtagadták. A felháborodott Dózsa ezután Bakócz Tamás esztergomi érsekhez ment volna panaszra, aki nem sokkal azelőtt érkezett haza Rómából, ahol

²⁷ Demény Lajos: *Parasztfelkelés Erdélyben*, i. m. 179–180.

²⁸ Demény Lajos (szerk.): *Az 1437–1438. évi erdélyi parasztfelkelés forrásai*, i. m. 109–110.

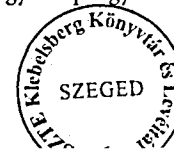
²⁹ Szabó Károly: Egy adat Dózsa György életére. *Századok*, 1876/1. 18–21.

³⁰ Pataki József: Dózsa György életútjáról. *Korunk*, 1971/8. 1149.

³¹ Márki Sándor: *Dósa György és forradalma*. Budapest, 1883, Ráth Mór, 11.

³² Márki Sándor: *Dósa György*. Budapest, 1913, Magyar Történelmi Társulat, 56.

³³ Sándor István: Dózsa György a néphagyományban. *Ethnographia*, 1972/4. 448.

az 1513-as pápaválasztáson vett részt, s aki a pápától kapott felhatalmazás alapján éppen a Magyarországot is fenyegető török elleni keresztes hadjárat meghirdetésére készült.³⁴

Ettől, vagyis 1514 áprilisától 1514. július végi kivégzéséig nagyon sok korabeli oklevél, kortársi beszámoló és utólagos krónika szól Dózsa tetteiről. Számos kérdés azonban továbbra is megválaszolásra vár. Bizonyos, hogy a török elleni keresztes hadjárat kihirdetésére, amelyet a március 19-től ülésező Rákos mezei országgyűlés és a királyi tanács csak heves viták után fogadott el, április 9-én került sor. A pápai bullát egy itáliai püspök olvasta fel latinul, majd Dézsi Balázs, a magyarországi obszerváns ferencesek helytartója ismertette magyarul a budai Szent György téren. Azt a korábban általánosan elfogadott tételt azonban, mely szerint a gyülekező keresztény hadak fővezérévé Dózsa Györgyöt nevezték volna ki, az újabb kutatások megcáfolták, de legalábbis alaposan megkérdőjelezték. Mint Barta Gábor már az 1970-es években rámutatott, a toborzást legfelsőbb szinten kezdetben és a későbbiekben is Bakócz irányította, s nemcsak a királyi csapatok és a nemesi bandériumok nem tartoztak Dózsa parancsnoksága alá, hanem kezdetben az ország különböző pontjain gyülekező pórnép összessége sem. Székely Dózsa György május végéig tehát nem a keresztesek vezére és főkapitánya (*princeps et supremus capitaneus*) volt, ahogy később nevezte magát, és ahogy alvezérei is hívták, hanem egyike a szerveződő hadjárat vezetőinek, akinek a hatásköre valószínűleg csak a pesti táborra vagy az ott gyülekezők egy részére terjedt ki.³⁵ A keresztesek tényleges fővezére Barta szerint kezdetben egy bizonyos Melchior Bannsert/Banckwrt zsoldosvezér lehetett.³⁶ Feltételezését legújabbán C. Tóth Norbert is megerősítette. Utóbbi meggyőzően érvelt amellett is, hogy a pápa szándékától eltérően a magyar urak valójában nem egy támadó hadjárat megindításában gondolkodtak, hanem a déli határvédelem megerősítését és a hírek szerint támadásra készülő Szelim szultán feltartóztatását tervezték.³⁷

³⁴ Barta Gábor – Fekete Nagy Antal: *Parasztháború 1514-ben*. Budapest, 1973, Gondolat, 66–68.

³⁵ Uo. 69.

³⁶ Barta Gábor: Georgius Zekeltől Dózsa Györgyig. *Századok*, 1975/1. 69.

³⁷ C. Tóth Norbert: Az 1514. márciusi országgyűlés. In C. Tóth Norbert – Neumann Tibor (szerk.): *Keresztesekből lázadók. Tanulmányok 1514 Magyarországról*. Budapest, 2015, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 67–69.

A keresztesek, akik között kisnemések, jobbágyok, hajdúk, mezővárosi polgárok, papok, diákok és más közrendűek egyaránt akadtak, mindenestre jelentős számban özőnlöttek a gyülekezési pontokra. A feudális kötöttségektől való szabadulás vágya éppúgy motiválhatta őket, mint a pogányok elleni szent háború ügye, a pápai bullában ennek fejében begígért teljes bűnbocsánat és az elesettek számára kilátásba helyezett örök boldogság. Minderről azok a ferences szerzetesek és a hozzájuk csapódó világi papok tájékoztatták őket, akikre Bakócz a toborzás és a szervezés feladatát bízta. A pesti tábor létszáma már május elejére elérte vagy megközelítette a 10 ezer főt. Ha nem is volt a vezérük, a gyülekezők kezdetől fogva tisztelhettek és maguk közé tartozónak érezhették Dózsát. Mint fél évszázaddal az események után készült krónikájában Brutus János Mihály, Báthory István történétírója megjegyezte: „A sokaságnak [...] kezdetől fogva tetszett a maga rendjéből való ember, aki észjárásával, életmódjával és szokásaival elütött a nemesektől. Amikor jött, nagy csödülettel fogadták, tisztelték, dicsérték, vezérül ismerték el; mikor ő látta a lelkek hajlandóságát, ezt még erősítette is mindenféle szívességgel: az útjába kerülőket bajtársiasan köszöntötte, jóakaratóan megszólította, erején felül kegygel, kinccsel ajándékozta; amazok pedig a nyájasságtól megnyerve, sarkába szegődtek, és mindenféleképpen tisztelettel követték.”³⁸

A táborba szállás már a kezdet kezdetétől zavarokkal járt. A földesurak közül többen akadályozni próbálták jobbágyaik távozását, amely a tavaszi munkák hátráltatását vonta maga után. A táborba igyekvők viszont a vállalkozást akadályozó urakat kezdték ferde szemmel nézni, és „szentségtörőknek” tartani őket. Így több helyütt összetűzésekre került sor; sőt a tokaji várnagy néhány jelentkezőt ki is végeztetett. A pesti keresztesek túlnyomó többsége Melchior vezérletével május 9–10-én ennek ellenére a haditervnek megfelelően elindult délkelet felé, s Cegléd, Tiszavarsány, Mezőtúr, Békés és Gyula érintésével május végére eljutott a Maros torkolatvidékéig. A feszültségek közben egyre nőttek. A sereg élelemszerző osztagai többször folyamodtak erőszakhoz. Több feljegyzés említi, hogy Nagytúr, vagyis Mezőtúr közelében maga Dózsa is megölt egy adószedőt, és a nála talált pénzt – mintegy 500 márkát, vagyis 2000 forintot – elkobozta. Ugyanitt történt már korábban, hogy a helyi nemesek és tisztségviselők egy számár farkára keresztet kötve gyűlöldtek hadba szálló parasztjaikon, akik erre

³⁸ Geréb László (szerk.): *A magyar parasztháborúk irodalma*, i. m. 163–164.

rabolni kezdtek, és „mindenfélét latorságokat követtek el”. A „főkolompókat” a nemesek végül elfogták, és bilincsbe verve Budára küldték, ahol „a király és a nagyurak parancsára kegyetlenül karóba húzták” őket.³⁹

A keresztesek következő állomása az innen 50 kilométernyi távolságra fekvő Békés mezővárosa volt. Itt érhetette utol őket Bakócz május 15-ei parancsa, amellyel betiltotta a további toborzást. Ennek egyik oka a terjedő nyugtalanság és forrongás lehetett. A másik pedig az, hogy Szelim szultán végül nem a Balkán, hanem Kis-Ázsia ellen indított hadjáratot. Drinápoly körüli csapatai április 19-én keltek át a Boszporuszon, aminek a híre május elejére Budára is megérkezett. A déli végek megerősítése keresztesekkel és nemesi hadakkal tehát okafogyottá vált. Bakócz parancsa valószínűleg megosztotta a sereg vezetőit. Melchiorról ezt követően hallgatnak a források, Dózsáról viszont, aki ekkor válhatott fővezérré, annál többet szólnak. Szerémi György szerint ekkor jelentette volna ki, hogy „Nem vagyok gyerek, nem vagyok én örült, hogy engem kijátsszatok. Az istenre és a szent keresztre, megfenyítelek benneteket!”⁴⁰

Bakócz parancsára fittyet hányva Dózsa hadába fogadta a környékbeli jelentkezőket, és továbbvonult dél felé. Eredeti céljától, vagyis a török elleni harctól valószínűleg az térítette el végérvényesen, hogy Báthori István temesi ispán nemesi hadai május 23-án Apátfalva mellett rajtaütöttek a Maroson átkelő előőrsein, és megsemmisítő vereséget mértek rájuk. A véres öldöklésre válaszul 23-án éjjel és hajnalban többezres főszereggel Dózsa Nagylakig üldözte a nemesi hadakat, és erőfölényét kihasználva nagy győzelmet aratott felettük. Bár Báthorinak sikerült egérutat nyerni, Csáky Miklós csanádi püspököt és több nemesurat fogságba ejtett.⁴¹

A nagylaki csata napján, május 24-én II. Ulászló király és Bakócz Tamás újabb rendeletet adott ki, melyben az egész keresztes hadjárat leállítását és a sereg felosztatását rendelték el. Ennek hátterében ugyanaz állhatott, mint a toborzás korábbi felfüggesztése mögött. Nem tudjuk, hogy ennek híre mikorra jutott el Dózsához. Ha május 28-áig megérkezett, akkor ez is hozzájárulhatott Csáky püspök és más elfogott nemesurak karóba húzásához, illetve keresztre feszítéséhez. A karó és a kereszt egyaránt

³⁹ Márki Sándor: *Dósa György*, i. m. 203.

⁴⁰ Szerémi György: *Magyarország romlásáról*. Bev. és jegyz. Székely György. Budapest, 1979, Szépirodalmi Kiadó, 74.

⁴¹ C. Tóth Norbert: Az apátfalvi-nagylaki csata. In C. Tóth Norbert – Neumann Tibor (szerk.): *Keresztesekből lázadók*, i. m. 97–100.

megszokott kivégzési eszköz volt a középkorban, de csak a közrendűekkel szemben. Urakat ilyen módon a másvilágra küldeni óriási bűnnek és addig elképzelhetetlen szörnyűségnek számított. Dózsa ezzel végképp átlépte a Rubicont: a keresztes hadak vezéréből a fennálló rend ellen lázadó parasztok és egyéb közrendűek vezérévé vált. Ettől kezdve nem a török, hanem a földesurak ellen vezényelte csapatait, amelyek az ország számos pontján fosztották ki és gyújtották fel uraik kastélyait, elégették a földtulajdonosi viszonyokat igazoló okmányokat, nemesasszonyokat becstelenítették meg, és karóba húzták azokat, akik ellenállással próbálkoztak, vagy egyszerűen csak az útjukba kerültek. „Valamely felé mentenek – írja a 16. és a 17. század fordulóján összeállított krónikájában Istvánffy Miklós – az nemeseknek majorjok, telekek s házok megégettetének, és a házoknak égő tetejek s lángok szintén Budáig ellátszanának.”⁴²

A felkelőszereg törekvéseiről a Dózsának tulajdonított, ám valószínűleg Mészáros Lőrinc vagy paptársai által valamikor június folyamán fogalmazott – eredeti formájában nem, hanem csak kiszínezett átiratokban fennmaradt – úgynevezett ceglédi kiáltvány mondja a legtöbbet. Ennek lényege a nemesi kiváltságok eltörlése – Ludovicus Tubero raguzai bencés szerzetes megfogalmazásában a nemesség teljes kiirtása – és a szabad székelyek jogainak általánossá tétele volt. Az eseményektől távoli humanisták Dózsa állítólagos királlyá választásáról vagy annak tervéről is tudtak, míg a magyar valóságot jobban ismerő hazai szerzők (Istvánffy, Szerémi, Verancsics) ezt nem említik.⁴³ A lázadók követeléseinak olyan pontos és részletes megfogalmazásai, mint amilyenek a kolozsmonostori jegyzőkönyvek voltak, nem kerültek elő.

Miközben a kisebb keresztes csapatok – Hevesben és Pest környékén Dózsa Gergely és Márton pap, Biharban és a Szilágyságban Lőrinc pap, a Szerémségben pedig Nagy Antal vezetésével – szerte az országban pusztítottak, maga Dózsa a főszereggel Temesvár ellen vonult, amelyet Báthori István védett. Feltehetően itt akarta kialakítani a felkelés vezéri központját. A vár kiéheztetett védői már megadásra gondoltak, amikor július közepén megérkezett a Szapolyai János erdélyi vajda és országos főkapitány vezette

⁴² Istvánffy Miklós *magyarok dolgairól írt históriája*. I/1. könyv. Sajtó alá rend. Benits Péter. Budapest, 2001, Balassi, 133.

⁴³ A Dózsa beszédeként ismert ceglédi kiáltvány mindhárom változatát közli: Geréb László (szerk.): *A magyar parasztháborúk irodalma*, i. m. 113–115. (Tubero), 121–124. (Taurinus), 170–175. (Brutus).

felmentő sereg. Ez új fordulatot adott az eseményeknek, amelyeknek a lefolyása azonban szintén bizonytalan. A krónikások egy része szerint az erdélyi sereg meglepte a paraszttábor, maga Dózsa pedig részeg volt a rajtaütés pillanatában, s csak a véres ütközet első óráiban józanodott ki. Miután a parasztszázados megsebesült és fogságba esett, a felkelők – Brutus szerint – „megréműltek, könnyörögni kezdtek, de ez már nem használt, mivel maguk a nemesekkel fősvényen és kegyetlenül bánván, a bocsánat minden reményét elvesztették. Az amúgy is megtört ellenség megrémítésére a vezér megtiltotta katonáinak, hogy bárkit is elevenen elfogjanak, megparancsolta, hogy egytől egyig öljék le őket. [...] Az öldöklésnek csak az vetett gátat, hogy a nap nem volt elegendő a munka bevégzésére, s a győztesek dühös ereje is meglankadt”.⁴⁴ Mások viszont nem is tudnak komolyabb csatáról. Szerémi szerint Szapolyai ravasz módon megtévesztette Dózsát, aki ezért nem ellenséget, hanem lehetséges szövetségest sejtett a vajdában, és talán kémszemle során esett csapdába.⁴⁵ II. Ulászló levelében pedig, amelyet közvetlenül az események után a német császárnak küldött, az olvasható, hogy a felkelők maguk ejtették volna foglyul vezérüket, akit átadtak Szapolyainak. Ezután a „parasztoknak a Temesvár alatti tömege vérontás nélkül szétszóratott”.⁴⁶

Bárhogy történt is, a temesvári vereséggel és Dózsa elfogásával a felkelés sorsa megpecsételődött. Erre az időre az ország más részein mozgó kisebb csapatok is vereséget szenvedtek. A pesti táborban maradt keresztetek június 1-jén tették le a fegyvert, a hevesi paraszthadak június 10. és 15. között vesztek csatát, Dózsa Gergely seregét pedig június 21-én szórták szét a Pest megyei Gubacs közelében. Legtovább Lőrinc pap – a budai Szent Zsigmond prépostság lelkésze – tartotta magát Erdélyben, aki Várad kifosztása után seregével a Szilágyságba, majd onnan Kolozsvár alá vonult. Július második felében itt, Szamosfalva mellett szenvedett vereséget Szapolyai ellene küldött hadaitól.⁴⁷

A Dózsa-féle parasztháborúnak ugyanaz lett a sorsa, mint minden középkori parasztfelkelésnek Európában: elbukott. Néhány hetes rettegés

után 1514 júliusától kezdődhetett a megtorlással egybekapcsolt rendcsinálás. A felbőszült nemesség Dózsának és elfogott vezértársainak a kivégzésével indította a bosszúhadjáratot július 20-a körül. A források egybehangzóan mesélik el, hogy miután végignézte alvezéreinek – köztük öccsének, Gergelynek – a kivégzését, Dózsa Györgyöt meztelenre vetkőztették, egy trón formájú karosszékbe ültették, melyhez odakötözték, majd egy koronára emlékeztető izzó vasabroncsot tettek a fejére. A tüzes vastrónus utólag keletkezett legenda, amelyet egyetlen korabeli forrás sem említ. Azt viszont minden beszámoló közli, hogy fogságba esett és kiéheztetett katonáit arra kényszerítették, hogy tüzes fogókkal darabokat tépjenek ki még élő vezérük testéből, s egyenek a megperzselődött, de nyers emberhúsból. Aki erre nem volt hajlandó, azt kivégezték, azokat viszont, akik engedelmeskedtek a parancsnak, szabadon engedték. Utóbbiak egyike, Lőrinc kovács, aki a felkelés alatt Dózsa lovait patkolta, „vénember korában” maga mesélte el a fiatal Istvánffyknak a parasztszázados megkínzását, akinek a testét végül felnégyelték, és darabjait szétküldték az ország négy városába: Budára, Pestre, Székesfehérvárra és Nagyváradra. Fejének maradványai pedig Szegedre kerültek.⁴⁸

Dózsa kivégzésének ez a kegyetlen módja nemcsak a kései utókor halálbüntetéstől elsokott emberét tölti el borzadállyal. A kicsit később élt Istvánffy is „igen mód nélkül valónak, s eddig sohasem látottak” nevezte a halálnak ezt a „kegyes keresztény emberekhez” méltatlan formáját. A maga korában azonban egyáltalán nem volt szokatlan. Tudjuk, hogy azokat az árulókat, akik 1494-ben Nándorfehérvárt fel akarták adni, Kínizsi Pál nyársra húzatta, és megsüttette. Az egyébként kegyesnek mondott II. Ulászló pedig azokat a cseheket, akik fia, II. Lajos 1509-es prágai koronázásakor gyilkolni kezdték a magyarokat, megnyúzatta, és vasfogókkal tépette szét őket. Érthető hát, hogy annak a lázadónak, aki egy felszentelt püspök és más nemesurak karóba húzására és keresztre feszítésére adott parancsot, a halálnak valami egészen különlegesen szörnyű válfajával kellett bűnhődnie.⁴⁹

A temesvári kivégzésekkel párhuzamosan az egész országban folyt a kegyetlen megtorló hadjárat. Az elfogott vezéreket felakasztották, karóba húzták, felnégyelték, elégették vagy lefejezték. A szamosfalvi csatában – más

⁴⁴ Geréb László (szerk.): *A magyar parasztháborúk irodalma*, i. m. 179–180.

⁴⁵ Szerémi György: *Magyarország romlásáról*, i. m. 78.

⁴⁶ Bertényi Iván (szerk.): *Magyar történeti szöveggyűjtemény 1000–1526*. Budapest, 2000, Osiris, 461. Vö. Barta Gábor – Fekete Nagy Antal: *Parasztháború 1514-ben*, i. m. 196–205.

⁴⁷ Neumann Tibor: *Bulgária–Erdély–Temesvár*. In C. Tóth Norbert – Neumann Tibor (szerk.): *Keresztesekekből lázadók*, i. m. 134–148.

⁴⁸ Istvánffy Miklós: *magyarok dolgairól írt históriája*, i. m. 141–142.

⁴⁹ Barta Gábor – Fekete Nagy Antal: *Parasztháború 1514-ben*, i. m. 214–217.

források szerint Moldva felé menekülőben a déli határszélen – elfogott Lőrinc pappal Dózsához hasonlóan végeztek. Előbb megkínozták, majd megsütötték, és eledelként adták vele együtt elfogott 22 „szervitorának”.⁵⁰ Az életben hagyott felkelőket megkínozták, és sokukat megcsonkították. Kinek fülét, kinek orrát vágták le. A nemesekkel általában enyhébben bántak, ők csak birtokaikat vagy azok egy részét veszítették el. A boszszúszomj néhány hét, hónap elmúltával lecsillapodott, és átadta helyét racionális megfontolásoknak. Például annak, hogy az elszenvedett károk helyrehozatala és az élet továbbvitele érdekében a munkaerőt kímélni kell. Ezzel magyarázhatók azok az esetek, amelyek során maguk a földesurak mentették meg a vérpadtól keresztesnek állt és felkelővé vált jobbágyait. Egy újabb lázadás megismétlődésének ugyanakkor minden lehetséges eszközzel elejét kívánták venni. Ezt célozták azok a törvények, melyeket az 1514. október 18-ára összehívott országgyűlés fogadott el. Ezek közül a legfontosabb a jobbágyok szabad költözési jogának a megszüntetése volt. A 14. cikkely sokat idézett passzusa szerint: annak érdekében, hogy „az ő árulásuknak emléke és időleges büntetése maradékaikra is átszálljon és átmenjen, és hogy minden emberkor megtudja, hogy mekkora bűntény az urak ellen felkelni, azért ezután az országban bárhol lakó összes parasztok [...] elveszítvén e hűtlenségi vétkük miatt szabadságukat, amely szerint egyik helyről a másikra költözhettek, az ő földesuraiknak föltétlen és örökös szolgálata alá legyenek vetve”. A 16. cikkely előírása szerint a továbbiakban minden jobbágy hetente egy napon át ingyenmunkával (robot) tartozott urának. Ezen túlmenően megtiltották a törvényhozók azt is, hogy a közrendűek fegyvert viseljenek. Ha mégis ilyesmire vetemedtek, akkor vagy kiherélték őket, vagy levágták a jobb karjukat. A visszaeső bűnösökre halál várt. A társadalmi mobilitás addig szokásos formáját ugyancsak fékezni akarták. Ennek érdekében és „a parasztárulás örök emlékére” törvénybe foglalták, hogy parasztból a továbbiakban sem érsek, sem püspök nem lehet.⁵¹ A törvények megszövegezésében és elfogadtatásában nagy szerepet játszott Werbőczy István neves jogász és királyi ítélmester, aki a magyar nemesség bibliájává vált híres törvénykönyvébe (*Tripartitum*) is belefoglalta, hogy az ország parasztjai „bizonyos Székely György nevű leggonoszabb haramia vezérlete alatt” „örök hűtlenség vétkébe estek”, és

⁵⁰ Neumann Tibor: *Bulgária–Erdély–Temesvár*, i. m. 151.

⁵¹ Beér János – Csizmadia Andor (szerk.): *Történelmünk a jogalkotás tükrében*, i. m. 150–158.

ezért „szabadságukat végképp elvesztvén, földesuraiknak föltétlen és örökös szolgálata alá kerültek”.⁵²

A rend, amelyet a győztesek örök életűnek tartottak, s amelynek megváltoztathatatlanságába a vesztesek is beletörődtek, 1514 végére helyreállt. Bár a megtorló intézkedések jelentős részben papíron maradtak, illetve csak részlegesen hajtották végre őket, az anyagi és emberi veszteség így is rendkívül súlyos volt: felért egy nagyobb szabású – a későbbiekben többször megtapasztalt – török hadjárat pusztításával. Hosszabb távon ennél is károsabbnak bizonyult, hogy a magyarországi jobbágyság nyugat-európai típusú szabadparaszti fejlődését hosszú időre visszavetették, s az „urak” és „szolgák” közötti, addig sem harmonikus viszonyt bizalmatlansággal és gyűlölködéssel teli ellentétté változtatták. 1525-ben erről számolt be a velencei követ, egy évvel később pedig a pápai nuncius. „Az egyes társadalmi osztályok közt oly nagy a gyűlölség, oly nagy az irigység – állapította meg az utóbbi –, hogyha a török szabadságot ígérne a jobbágyoknak, tartani lehetne tőle, hogy ezek fellázadnak a nemesség ellen. [...] Viszont, ha a király adna szabadságot a jobbágyoknak, félő, hogy a nemesség fordulna el tőle.” S mindennek az oka, hogy a magyar urak úgy bánnak a parasztaikkal, mintha azok rabszolgáik lennének.⁵³

⁵² Uo. 165.

⁵³ B. Szabó János (szerk.): *Mohács*. Budapest, 2006, Osiris, 45. Vö. Balogh István: *Velencei diplomaták Magyarországról (1500–1526)*. Szeged, 1929, Szegedi Új Nemzedék Lapkiadó Rt., LXXXIII.

SZÉKELY LÓFŐK ÉS KÖZSZABADOK

A bizonytalan eredetű, de magyar nyelvű székelyek a honfoglalást követő évtizedekben a történeti Magyarország különböző peremvidégein éltek, és határvédelmi feladatokat láttak el. Mai szállásterületükre – a Székelyföldre – a 12–13. században kerültek részben Biharból, részben Dél-Erdélyből. A minden bizonnyal tudatos telepítést a Magyar Királyság délkeleti határainak őrzése indokolta.¹

A katonáskodás mellett elsősorban nagyállattartással, majd később földműveléssel is foglalkozó népcsoport széles körű autonómiával rendelkezett. A felbomló törzsi-nemzetségi szervezet helyébe lépő, területi alapon kialakult igazgatási egységeket, a székeket a székgyűlések igazgatták. Ezek hozták a közösség életét szabályozó statútumokat, egyeztettek a felmerült vitás ügyekben, és megválasztották a tisztségviselőket. A székgyűléseken elvileg minden szabad székely egyforma eséllyel képviselhette véleményét, ám a gyakorlatban a vagyonosabb főemberek (*primores, seniores*) és a lovon katonáskodó úgynevezett lófők (*primipili*) szava jóval nagyobb súllyal esett latba, mint a gyalogosan hadba vonuló szegényebb közszékeléké (*communitas, pedites*). Utóbbiak – eltérően a két első csoporthoz tartozóktól – vezető tisztségeket sem tölthettek be. A székek élén, amelyek közül egy (Aranyosszék) Tordától délre, az Aranyos mentén helyezkedett el, a másik hat pedig összefüggő területet alkotott a Keleti-Kárpátok nyugati lejtőin és lábainál, a székgyűlés által választott székhadnagy (később székkapitány) állt. A székhadnagy elsődleges feladata a katonai teendők koordinálása és hadba szállás esetén a szék által kiállított egységek irányítása volt, ám a közösség egyéb ügyeinek intézésében, így például a bíraskodásban is részt vett. Rangban utána az ugyancsak választott székbíró következett,

¹ A székelyek eredetével és településtörténetével kapcsolatos vitás kérdésekre és bizonyosságokra részletesen lásd Kordé Zoltán: A székelység eredete és őstörténete, valamint Benkő Elek: Székelyek a középkori Magyar Királyságban. In Benkő Elek – Oborni Teréz (szerk.): *Székelyföld története*. I. köt. A kezdetektől 1562-ig. Budapest–Kolozsvár–Székelyudvarhely, 2016, MTA BTK – EME – HRM, 91–128., 129–167.

aki elsősorban az igazságszolgáltatásért felelt, de emellett a közigazgatás irányításába is bekapcsolódott. A székhadnagyok és a székbírók többnyire segítőköt vettek maguk mellé a közösség tekintélyesebb tagjai és vénei közül. A bíraskodás munkáját általában tizenkét, egy évre választott esküdt vagy székülő segítette, akik között a primorok és a lófők aránya fokozatosan nőtt. Az egyes falvak öngazgató rendszere a székekéhez hasonlóan épült fel. A legfontosabb közös ügyekben a falugyűlés döntött, amely a település belső rendjének szabályait a 16. század végétől „falutörvényekben” is rögzítette. Addig a szokásjog érvényesült. A mindennapi ügyeket a falugyűlés által választott falusbíró és az esküdtek intézték.

A 13. század elejétől az egész székely közösség élén a székely ispán (*comes Sicolorum*) állt, akit a király nevezett ki, és aki az erdélyi vajdától független és rangban vele közel egyenlő státust élvezett. 1462-ben ez anynyiban változott, hogy a két tisztséget a továbbiakban mindig ugyanaz a személy töltötte be. A székely ispánok gondoskodtak a törvények betartásáról és a királyi rendelkezések végrehajtásáról, felügyelték a székelység hadrafoghatóságát, és háborús időkben vezették a székely haderőt. Általában ők hívták össze és ők is elnökölték a hét székely szék közös gyűlését, a székely nemzetgyűlést, amely a székgyűlésekhez hasonlóan jogalkotással és bíraskodással egyaránt foglalkozott. Állandó székhellyel ez nem rendelkezett, központi fekvése miatt általában Székelyudvarhelyen vagy egy környékbeli településen tanácskozott. A székely ispánok munkáját alispánok és a 15. század elejétől királybírók segítették. Az utóbbiakat a székely ispánokhoz hasonlóan az uralkodó nevezte ki azzal a feladattal, hogy az autonóm székbíróságok ítélezéseit felügyeljék.

Rendszeres adókötelezettség nemcsak a főembereket és a lóföket, hanem a közszékelyeket sem terhelte. Ehelyett esetenkénti „ajándékozással” biztosították hűségükről az uralkodót. Ilyen eseménynek számított a királykoronázás, a királyi menyegző és az első fiúgyermek, vagyis a trónörökös megszületése. Ez alkalommal telkenként vagy négy-hat marha után egy-egy ökröt adtak a kincstárnak. A billogozás okán ezt nevezték „ökörsütésnek”, amely több ezer, sőt olykor akár néhány tízezer állat beszolgáltatását jelentette.²

A székelyek szabadságának (autonómiájának és adómentességének) jogforrása és záloga a katonai szolgálat volt. Erről a 12. század elejétől nagy rendszerességgel tudósítanak a források. Támadás esetén hagyományosan közülük került ki az előhad, visszavonulás esetén pedig az utóvéd. Hadba vonulásuk rendjét a 15. század elejétől több királyi rendelet szabályozta. A legrészletesebben II. Ulászló 1499-es hadiregulája, amely szerint ha a királyi had kelet felé vagy délnek, Havasalföld irányába indult, akkor minden fegyverképes székelynek csatlakozni kellett a hadjárathoz. Nyugati irányú támadás esetén azonban csak minden tíz, északi irányú vállalkozás esetén pedig csak minden húsz telek után kellett kiállítaniuk egy-egy fegyverest. Ha valaki a hadbahívási parancsnak nem engedelmeskedett, házáat a közösség lerombolhatta, őt magát pedig megölhette, s ezt olykor meg is tette. Ha pedig a hadba vonuló székely élelmet rekvirált, és nem fizetett érte, akkor szeme világának és egyik karjának elvesztésével kellett fizetnie.³

A középkori székely haderő nagyságára nézve a rendelkezésre álló források nem nyújtanak megfelelő támpontot. Csupán utólagos becslésekkel rendelkezünk, melyek a 14. század elejére közel 7 ezres, egy évszázaddal későbbre pedig 7–12 ezer fős székely sereget valószínűsítene. Bár 16. századi krónikások már 30–40 ezer fős haderőről tesznek említést, a 17. századi katonai összeírások tükrében ezeket túlzásoknak kell tartanunk. A fegyverforgatók valószínűsíthető száma ekkor sem lehetett több 10–15 ezernél. Tekintve, hogy 1526-ban a Mohácsnál csatát vállaló magyar sereg létszáma mindössze 20 és 25 ezer fő közé tehető, ez sem volt azonban kevés. Különösen úgy nem, hogy a székelyek harcértéke – a források egybehangzó állítása szerint – igen magas volt. Bár fegyelmeztségük és irányíthatóságuk gyakran hagyott kívánnivalót maga után, bátorságukhoz és küzdeni tudásukhoz nem fért kétség. Legfontosabb harci fegyverük a 16. századig az íj volt, amelyet fokozatosan szorítottak ki az egyre tökéletesedő kézi tűzfegyverek: a puskák és a pisztolyok. Ezek mellett különféle kardokat, szabályakat, buzogányokat és szálfegyvereket – a gyalogosok rövidebb dárdát vagy lándzsát, a lovasok pedig hosszabb, ám könnyebb kopját – használtak. Védőfegyverzetként ismerték a fémből vagy fából és bőrből készült pajzsot, a fémsisakot, sőt a fémpáncélt is, de ezeket többnyire csak a főemberek és a gazdagabb lófők engedhették meg maguknak.⁴

² Hermann Gusztáv Mihály (főszerk.): *A székelység története*. Csíkszereda–Sepsiszentgyörgy–Székelyudvarhely, 2012, Hargita Megyei Hagyományörzési Forrásközpont, 35–47. és Mezey Barna: Helyi igazgatási modellek Erdélyben. In Veress Emőd (szerk.): *Erdély jogtörténete*. Kolozsvár, 2018, Forum Iuris, 136–141.

³ Egyed Ákos: *A székelyek rövid története a megtelepedéstől 1989-ig*. Csíkszereda, 2013, Pallas-Akadémia, 55–59.

⁴ Kordé Zoltán – Sófálvi András: Hadviselés és határvédelem. In Benkő Elek – Oborni Teréz (szerk.): *Székelyföld története*. I. köt., i. m. 320–348.

A valaha egységes székelység három rendje (*tria genera Sicolorum*) között, amelyre egy 1339-es forrás utal először, folyamatosan nőttek a vagyoni különbségek és mélyültek a társadalmi ellentétek. Nemi késéssel ugyanaz a differenciálódási folyamat bontakozott ki tehát, mint valamivel korábban a Magyar Királyság más, autonómiával nem rendelkező területein. A közszekelyek közül egyre többen kerültek függőségbe a főemberektől, akik kezdtek földesurakként viselkedni, és a szabad, de szegény székelyeket a jobbágyokéhoz hasonló sorba taszítani. A 15. századra ez már olyan méreteket öltött, hogy Hunyadi János, akinek törökellenes hadjárataiban a székelyek többször kitüntették magukat, és Mátyás király, aki ugyancsak támaszkodott a székely hadakra, kénytelenek voltak fellépni a közsabadok érdekében, és rendeletekkel szabályozni a három rend közötti viszonyrendszert. A Mátyás nevében hozott 1466-os vajdai intézkedések például kimondták, hogy a székely közrendűek nincsenek szolgaként alávetve az első két rendhez tartozóknak. A főemberek földjén lakóktól eltekintve a szabad székelyek oda költözhetnek, ahová akartak, és semmiféle szolgáltatásra nem voltak kötelezhetők. Ha az előkelők közül valaki megkísérelte a közrendűek szolgaságba taszítását, annak fejével és jószágával kellett ezért fizetnie. A szabályozás előírta azt is, hogy a székbíróság esküdtjeinek kétharmadát a közrendűek közül kell választani, mégpedig azért, hogy a főemberek hatalmi törekvéseinek gátat vessenek.⁵

A székely rendek egymás közötti feszültségeihez a Mátyás halálát követő években a székely közösség egésze, illetve Báthori István erdélyi vajda és székely ispán között kialakult ellentét társult. Ezt az váltotta ki, hogy a kenyérmezei csata hőse sorozatosan megsértette a székelyek szabadságjogait, és kíméletlenül lépett fel a II. Ulászló riválisának számító János Albert lengyel herceg támogatóival szemben. Egyeseket megöletett, másoknak a házáat romboltatta le, vagy pénzt követelt tőlük, és ingyenmunkára kötelezte őket. Bár intézkedései elsősorban a primorokat sújtották, a lófölk és a közszekelyek egy része is elégedetlenkedett. Alig néhány évvel Mátyás 1490-ben bekövetkezett halála után a vajda-ispán elleni általános lázadás előjelei mutatkoztak. II. Ulászló azzal vette elejét ennek, hogy Báthorit „elcsapta”, és két új vajdát, illetve ispánt nevezett ki a vármegyék és a székelység élére. A székelyek panaszainak orvoslása érdekében adta ki

már említett 1499-es oklevelét is, amely a székelyek hadi kötelezettségeinek rögzítése mellett a három rend közötti viszonyrendszert is igyekezett tisztázni. A királyi dekrétum kimondta, hogy adófizetéstől mentesített valódi nemesnek csak az tekinthető, aki állandóan készen áll az ország fegyveres védelmére. A főemberek földjén élő szolgák, zsellérek és azok a közsabadok, akiknek az ingó vagyona nem haladta meg a 3 forintot, ettől kezdve mentesültek a fegyveres szolgálat kötelezettségétől. Így azonban ők nemesnek sem voltak tekinthetők, és nemesi jogokkal sem rendelkeztek. A rendek jogállásának rögzítése mellett hosszasan foglalkozott az oklevél a székely ispán jogaival és kötelezettségeivel is. A székenként tartott éves törvényszékek idején a székelyek kötelesek voltak az ispán és esküdtjei eltartásáról gondoskodni. Egyébként azonban a vajda-ispán semmiféle élelmezést nem igényelhetett tőlük, és katonaságot a Székelyföldre csak az ország védelme céljából vezényelhetett. Hűtlenség esetén minden székely elvesztette birtokát és addigi szabadságjogait, ám javait ez esetben is csak az ott lakó székelyek – családtagjai, rokonai és/vagy szomszédjai – kaphatták.⁶

A jogok és kötelezettségek részletes szabályozása ellenére a székely rendek közötti ellentétek folytatódtak. Ez vezetett egy 17 tagú fellebbviteli bíróság felállításához, amelyről az 1505-ös székelyudvarhelyi székely nemzetgyűlés intézkedett. Tekintve, hogy a testület tagjai közül 4 a primorok, 13 pedig a lófölk közül került ki, az új össz-székely intézmény létrehozása az első két rend hatalmának további megerősödésével járt együtt. 1506-ban ismét az uralkodó és a székely közösség egésze közötti viszony vált feszültté. Ezt II. Ulászló fiának, a leendő II. Lajosnak a megszületése alkalmából elvárt ökorádó váltotta ki. Ulászló koronázásakor a székelyek már beszolgáltattak mintegy 10 ezer marhát, és lerótták adójukat 1502-es házasságakor is. Most azonban – talán mert túl közel volt a két időpont, talán mert a magyar királyoknak Zsigmond óta, tehát több mint száz éve nem született fiúgyermekük, és így ez a kötelezettség feledésbe merült – vonakodtak az „ökörsütésnek” eleget tenni. Sőt nemcsak vonakodtak, hanem a begyűjtők közül többet megöltek, másokat pedig elűztek. Az uralkodó ezért Tomori Pál fogarasi főkapitányt küldte a székelyek ellen. A leendő kalocsai érsek és mohácsi hadvezér első támadását a felkelő székelyek Marosvásárhely környékén visszaverték. Néhány hét után azonban Tomori

⁵ Jakó Zsigmond: A székely társadalom útja a XIV–XVI. században. In Benkő Samu – Demény Lajos – Vekov Károly (szerk.): *Székely felkelés 1595–1596. Előzményei, lefolyása, következményei*. Bukarest, 1979, Kriterion, 19–22.

⁶ Szabó Károly (szerk.): *Székely Oklevéltár*. III. köt. Kolozsvár, 1890, Székely Történelmi Pályadíj-Alapra Felügyelő Bizottság, 138–145.

nagyobb sereggel tért vissza, s ezúttal ő ugrasztotta szét a székely lázadókat. Vezetőiket megbüntette, az ököradót behajtotta.

A székelyek 1506-ban fordultak először szembe fegyveresen uralkodójukkal, illetve annak helyi képviselőivel. A következő évtizedekben ez szinte megszokottá vált, ekkor azonban még mindkét félre az újdonság erejével hatott. A három rend képviselői 1506 decemberében ezért ismét tanácskozásra gyűltek össze, ezúttal Agyagfalván. A „számtalan sokaság”, amely a Nagy-Küküllő menti falu közelében tanácskozott, kifejezte hűségét a Szent Korona iránt, ám ugyanakkor hitet tett az ősi székely szabadságjogok védelme mellett is. Határozatai elsősorban a „pártütések miatt való veszedelmek” megelőzését célozták. Ezt még akkor is elfogadhatatlannak bélyegezték, ha a király tisztviselője törvényteleniségekkel lett volna vádolható. Úgy határoztak, hogy pártütés és felkelés helyett ilyen esetekben a nemzetgyűlés összehívása, az ügy megtanácskozása és ennek alapján a „megbántott fél” megsegítése a teendő.⁷

Az 1499-es királyi dekrétum és a székely nemzetgyűlések határozatai ellenére Székelyföld továbbra sem lett a béke szigete. A főemberek és az általuk szorongatott közszabadosok közötti harc, amelybe a szegényebb lófők általában az utóbbiak oldalán avatkoztak be, tovább folytatódott. 1510–1511-ben Csík, Gyergyó és Háromszék közszekelyei több főembert elűztek, birtokaikat és házaikat pedig feldúlták. 1513-ban egy Székely János nevű férfiú a királyföldi szászokat tüzelte uraik ellen. Az 1514-es parasztháborúba a székelyek ugyan nem kapcsolódtak be, ám annak vezetője – Székely Dózsa György – bizonyítottan közülük származott, s néhány évvel korábban, mielőtt végvári katonának állt volna, maga is az itteni elégedetlenkedők közé tartozott. 1519-ben ismét felkeltek a Hargitán túli székelyek, és ezúttal olyan erővel, hogy az új vajda-ispán, Szapolyai János, aki egyébként maga is folyamatosan megsértette a székelyek autonómiáját, valóságos hadjáratot vezetett ellenük. A Homoródszentpálnál lezajlott ütközetben Szapolyai ugyan szétverte a felkelőket, a rendet és a nyugalmat azonban nem tudta helyreállítani. A következő egy-két évben hol itt, hol ott lobbant fel az elégedetlenség tüze. A főemberek közül ezért többen Szászföldre menekültek, és Szapolyaival együttműködve onnan készítették elő fegyveres visszatérésüket. Erre és a felkelések szervezőinek megbüntetésére

végül 1521-ben került sor. A nemzetgyűlés elé idézett vádlottakat száműzetésre és jószágvesztésre ítélték.⁸

A török veszedelem állandósulása, a mohácsi csatavesztés, majd az ország kettészakadása a Székelyföld számára is új helyzetet teremtett. Korábbi sérelmeiket félretéve a székelyek – a szászoktól eltérően és az erdélyi magyarok többségéhez hasonlóan – Szapolyai Jánost támogatták a Spanyolországban nevelkedett 23 éves Habsburg Ferdinánddal szemben. Hűségüknek számos esetben fegyveresen is tanújelét adták. Ezért különösen sérelmezték, hogy a Szapolyai 1540-ben bekövetkezett halála és Buda 1541-es elvesztése után kialakuló Erdélyi Fejedelemség urai egymás után korlátozták vagy szüntették meg régi szabadságjogaikat, és vállaikra addig ismeretlen vagy szokatlan terheket helyeztek. Ezek egyike a rendkívüli hadiadó kivetése volt, melynek fizetésére először még Szapolyai kötelezte őket. Fráter György és Izabella királyné uralkodása idején ez szinte megszokottá vált, és kiegészült az úgynevezett portai adóval. A Ferdinánddal folytatott harcok és a török fenyegetettség miatt ezeket a terheket a székelyek különösebb ellenállás nélkül vették tudomásul. Belátták, hogy az új állam megszervezéséhez és önvédelméhez ily módon is hozzá kell járulniuk. Sokkal nehezebben nyelték le, hogy az 1554-es törvények a primorokat és a „régii lófőket” a vármegyei nemességhez hasonlóan mentesítették az adófizetés alól. Ugyancsak mentességet élveztek az állami adók alól az első két rend földjein dolgozó szolgák és zsellérek, akik csak földesuraiknak tartoztak szolgáltatásokkal. A szabad közszekelyeknek viszont továbbra is adózni kellett, miközben katonai szolgálatot is teljesítettek. Ezeket a rendelkezéseket a következő évek országgyűlései kisebb módosításokkal újra és újra megerősítették. Az 1557-es gyulafehérvári országgyűlés például évi 5000 forintban szabta meg a szabad közszekelyek adóterheit, miközben személyenkénti hadbavonulási kötelezettségüket is megerősítette. Ugyanakkor változtatták meg a hagyományos székely örökösödési rendet is. Az országgyűlés kimondta, hogy hűtlenség esetén a székelyek ugyanúgy fő- és jószágvesztésre ítéltetők, mint a magyar nemesek. Vagyis javaik az addigi gyakorlattól eltérően a továbbiakban nem a rokonokra vagy a szomszédokra szálltak, hanem az uralkodó, illetve képviselőinek akarata szerint bárkire. Ezekkel az intézkedésekkel a sajátos székely rendiségnek az alappillérei rendültek meg, ami nemcsak a közszekelyeket,

⁷ Egyed Ákos: *A székelyek rövid története*, i. m. 67–73.

⁸ Balás Gábor: *A székelyek nyomában*. Budapest, 1984, Panoráma, 132–134.

hanem a nemesi privilégiumokban nem részesített szegényebb lófőket is elégedetlenséggel töltötte el. A székely öngazgatás intézményei egyelőre megmaradtak, ám az Izabella, majd 1559-es halálát követően János Zsigmond által kinevezett királybírók egyre nagyobb, helyenként szinte főispáni hatáskörre tettek szert.

A székelyek közötti belső társadalmi feszültségeket Ferdinánd tudatosan szította, és hű embereivel elterjesztette: Erdély visszaszerzése esetén kész lenne a székely köznépek szabadságjogainak helyreállítására. A vármegyei főurak egy része mellett Ferdinánd hívei közé tartozott néhány székely főember és a moldvai vajda, Heraklidész Jakab (Iacob Heraclid), valamint utóbbi zsoldoskapitánya, a Háromszékről elszármazott Székely Antal. Valamennyien arra biztatták a székelyeket, hogy régi jogaik visszaállítása érdekében forduljanak János Zsigmond ellen.⁹ Agitációjuk nem is maradt eredménytelen. „Adófizetés alá vonva Martinuzzi által, s ezenfelül sokféle sanyargatásnak kitéve primorjaik részéről, s véghetetlenül méltánytalannak találván, hogy a más két nemzettel egyformán kell nekik is a fiscus kapu adóját fizetni, amikor csak szerét tehették”, a székelyek – hangzott el országgyűlésen – „lázongottak, majd minden conspiratióban részt vettek, mely az uralkodó megbuktatását tűzte ki célul, időközben pedig az országgyűléseken sérelmeik orvoslását, adómentességük visszaállítását sürgették.”¹⁰

A fenti tényezők együttesen vezettek a székelyek 1562-es, minden korábbinál nagyobb arányú felkeléséhez. Az elégedetlenek Székelyudvarhelyen és környékén gyülekeztek, ahol április végén székely nemzetgyűléssé nyilvánították magukat. A lázadók pontos száma nem ismert, bizonyos azonban, hogy több ezren, sőt valószínűleg több mint tízezren voltak. Többségük a szabad közszékelyek közül került ki, de akadtak közöttük adózásra kötelezett lófők, sőt egy-két főember, például Kornis Mihály is. Vezéreiké ennek ellenére közszékelyeket – Nagy Györgyöt, Gyepesi Amburst és Bán Andrást – választottak. Ez arra utal, hogy dühük korántsem csak a fejedelem, hanem legalább annyira a nemesek és saját előkelőik ellen is irányult. János Zsigmond, akinek a hadai március 4-én a szilágysági

⁹ Barta Gábor: Az Erdélyi Fejedelemség első korszaka (1526–1606). In Köpeczi Béla (főszerk.): *Erdély története*. I. köt. A kezdetektől 1606-ig. Budapest, 1986, Akadémiai Kiadó, 498–501.

¹⁰ Szilágyi Sándor (szerk.): *Erdélyi országgyűlési emlékek*. II. köt. Budapest, 1876, MTA, 143–144.

Hadadnál vereséget szenvedtek a császári csapatoktól, eleinte tárgyalni próbált a felkelőkkel. Május 14-én küldöttséget menesztett hozzájuk azzal az üzenettel, hogy térjenek békésen haza, és a fejedelem orvosolni fogja jogos sérelmeiket. A lázadók azonban hajthatatlanok voltak. A követeket napokig visszatartották, majd 25-én azzal bocsátották útnak őket, hogy „régí szabadságaik visszavívásáért fogtak fegyvert”. Eközben megpróbáltak támogatásra találni a szászok között és Moldvában. Próbálkozásaik azonban mindkét helyen kudarccal végződtek. Május 14-én a szebeni szász tanács felszólította az összes szász széket, hogy a segítséget kérő székely követeket fogják el, és vigyék őket a fejedelem színe elé. A szebeniek maguk is így jártak el. A moldvai vajda, akit a román történetírásban Despotnak neveznek, „diplomatusabb” volt. Miután a Porta világosan tudtára adta, hogy János Zsigmondot szövetségesének tekintí, és arról is értesült, hogy a hadadi vereség után, április 12-én a fejedelem és I. Ferdinánd ismét fegyverszünetet kötöttek, eszébe sem jutott korábbi ígéreteit beváltva a székelyek segítségére sietni, és a fejedelmi hadak ellen vonulni. Ugyanakkor a Porta által támogatott fejedelem segélykéréseire is halogató válaszokat adott, és a székelyek ellen sem indította meg csapatait.

Eközben az erdélyi főurak is, akiknek Ferdinánd korábban jelentős birtokadományokat ígért, köpönyeget fordítottak, és János Zsigmond pártjára álltak. A székely felkelők ily módon teljesen magukra maradtak, ami megpecsételte sorsukat. Ennek ellenére nem tértek haza, hanem elindultak Segesvár felé, ahol két részre oszlottak. A fő had Nagy György és Gyepesi Ambrus vezetésével Holdvilág mellett ütött tábor, a kisebbik rész pedig északra fordult, és Marosvásárhelytől délre, Ákosfalvánál állapodott meg. Ütközben számos nemesi és primori udvarházat dúltak fel, és táborhelyükről is messze elkalandoztak élelemért és borért. Az ákosfalviak például egészen Görgényig jutottak, és közben több falut kifosztottak. A fejedelem pártjára álló fogarasi főkapitány, Majláth Gábor eközben a Székelyföld déli településeit dúlta. Az ellene forduló székelyektől május 31-én azonban vereséget szenvedett. Erről értesülve a fejedelem négyezer főnyi lovasságot és gyalogságot vezényelt az Ákosfalvánál állomásozó kisebb székely had ellen, amely – visszavonulni nem tudván – Kisgörgénynél csatát vállalt. A véres küzdelem a székelyek vereségével végződött. Sokan elestek, sokan megsebesültek, és fogságba kerültek, s aki túlélte a mészárlást, az a hegyeken át menekült hazafelé. A fejedelem közben több ezer fős hadával Holdvilág felé közeledett. Erről és az ákosfalvi vereségről értesülve a holdvilági táborban

viszály ütötte fel a fejét. A felkelők egy része reménytelennek látta a további harcot, és ezért úgy döntött, hogy fejedelmi kegyelem reményében kiszolgáltatja vezetőit az ellenfélnek. Ezt is tették, majd harc nélkül szétszéledtek. A folytatás ennek ellenére hasonló volt a középkori parasztfelkeléseket követő megtorlásokhoz. A holdvilági tábor átadott vezetőit, Nagy Györgyöt és Gyepesi Ambrust karóba húzták, az elfogottak közül sokaknak a kezét, orrát vagy fülét vágták le, míg másokat – köztük a felkelőkkel tartó primorok és lófők egy részét – börtönbe zárták.¹¹

A megtorlást követően elődeihez hasonlóan János Zsigmond is megpróbálkozott a székelység és a fejedelmi udvar, illetve a székely rendek egymás közötti ellentéteinek jogi rendezésével. Július 20-ára ezért országgyűlést hívatott egybe Segesvárra, melyen a székely főemberek és lófők mellett a közszekelyek székenként 16 képviselőjének is meg kellett jelenni. Az országgyűlés egyetlen témája a lázadás okainak megállapítása és a történetek megismétlődésének jogi eszközökkel történő megakadályozása volt. Az elfogadott és a fejedelem által megerősített törvények az archaikus székelyföldi rendiséget a feudális jellegű rendiséggel váltották fel, ami Egyed Ákos és a téma más kutatóinak véleménye szerint felért egy rendszerváltással. Miben mutatkozott ez meg?

Mindenekelőtt abban, hogy a megelőző évek székelyekkel kapcsolatos rendelkezéseit megerősítve Segesváron is kimondták a főemberek és a lófők adómentességét, akik „az földön lakókat, kiket jó igazsággal bírnak, úgy, mint a nemesség az ő jobbágyságot, ők is jobbágyságot bírnak”. Vagyis Székelyföldön is megszilárdult a földesúr-jobbágy viszony. Ismét törvénybe foglalták az uralkodó korlátok nélküli birtokadományozási jogát jószágvesztéssel végződő ítéletek esetén. Indok: „régisabadságokban bízván” a székelyek „az király méltósága ellen és országunknak békeállapotja ellen sokszor feltámadának, és oly dolgokat mertének kísértetni, kikből országunkra nagy romlás következett”. Bár a határozat a székelyek összességére vonatkozott, nyilvánvaló, hogy elsősorban a főembereket és a lófőket akarta eltántorítani újabb pártütésektől és felkelésektől. A székelyek két első rendjéhez tartozók helyzete tehát ebből a szempontból is a vármegyei nemesség jogállásával lett azonos.

A közszekelyek adókötelezettségét fenntartották a törvények, hadkötelezettségüket viszont nem írták elő. Közülük toborozták azonban a fejedelmi puskások, illetve darabontok jobban kiképzett és állandó katonai szolgálatot teljesítő néhány száz fős egységeit, amelyek fenntartási költségeihez a nem katonáskodó közszekelyek is hozzájárultak. Ennél is jelentősebb változást hozott helyzetükben az, hogy valamennyien a fejedelem közvetlen alárendeltjeivé váltak. A főnépeknek és a lófőknek semmiféle szolgálattal nem tartoztak, a fejedelemnek viszont jogában állt közmunkára rendelni vagy földjeikkel együtt eladományozni őket. Egy-két év után János Zsigmond ez utóbbival több alkalommal élt is, miáltal a Székelyföldön is kialakult egy olyan adományos nemesi csoport, amelynek a székelységhez korábban semmi köze sem volt. A közszekelyek jobbágyi sorba süllyedését erősítette az a rendelkezés is, amellyel a székelyföldi sóaknák kezelése a községek kezéből a fejedelmi kincstár fennhatósága alá került. A közszekelyeknek a továbbiakban fizetni kellett ezért az alapvető termékért, a főemberek és lófők viszont – „mint a nemesség régi szokás szerint” – ingyen kapták a kincstártól. Fejedelmi irányítás alá kerültek a vas- és a kénbányák is.

A székely önkormányzat hagyományos intézményrendszere ugyan csak gyengült. A hadnagyi és székbírói intézmény megszűnt, a székely seregtesteket a továbbiakban kinevezett tisztek vezették, s a székek élén a fejedelem által kirendelt kapitányok és királybírók álltak. Az Udvarhelyen működő fellebbviteli bíróság megszűnt, a székek elintézetlen pereit ezután közvetlenül a fejedelmi törvényszék elé kellett vinni. A széki bíráskodás esküdtszéke közül a közszekelyeket kizárták, ezt a tisztséget a továbbiakban csak főemberek és lófők tölthették be.

Végül, hogy véletlenül se jusson eszébe senkinek új felkelést kezdeményezni, s ha mégis eszébe jutna, gyorsan le lehessen törni, a fejedelem két várat építtetett. Az egyiket, amelyet cinikusan „Székelytámadt”-nak neveztek, Székelyudvarhelyen, a másikat, amely a „Székelybánja” nevet kapta, Háromszék középső részén, a Feketeügy jobb partján, Nagyborosnyó és Lécfalva között.¹²

A minden korábbinál részletesebb segesvári törvények jelentősen közeli tették a székelyföldi viszonyokat a vármegyei, illetve összmagyarországi

¹¹ Demény Lajos: Az 1562. évi felkelés. In Benkő Samu – Demény Lajos – Vekov Károly (szerk.): *Székely felkelés 1595–1596*, i. m. 59–66.

¹² Uo. 66–70. A segesvári országgyűlés határozatait közli Szabó Károly (szerk.): *Székely Oklevéltár*. II. köt. 1520–1571. Kolozsvár, 1876, Magyar Történelmi Társulat Kolozsvári Bizottsága, 161–167.

gazdasági és társadalmi viszonyokhoz. A székely közsabadok tudomásul vették ezt, ám igazán elfogadni továbbra sem tudták. Mint az országgyűlési emlékekben olvasható: „nem tudván betalálni magukat annyi év óta sem a változott viszonyokba: hazavitték szívükben a tövist”.¹³ A remélt nyugalom helyett így tovább izzott a hamu alatti parázs. Az 1560-as évek közepétől egymást érték a közszekelyeknek a fejedelemhez eljuttatott panaszai. Ezekben a székely előkelők önkényes földfoglalásai és a fejedelmi tisztviselők (királybírók, adószedők stb.) visszaélései ellen kértek jogorvoslatot. Ám elégedetlenkedtek a főemberek is, akik földesúri jogaik korlátozása miatt tiltakoztak. Úgyhogy 1569 nyarán maga a fejedelem is kénytelen volt beismerni, hogy a segesvári törvényekben rögzített birtoklási rendet „nagyon sokan megháborították”; „egymás ellen pört, háborút, visszavonást támasztottak”, s a „Fő nép és a Lófő a mi kösségünkkel, viszontag a kösség a Fő néppel és Lófővel nagy egyenetlenségben volnának”.¹⁴

A lappangó elégedetlenség felszínre törésére János Zsigmond 1571. március 14-ei halála adta meg a jelet. A régi szabadságuk után áhító közszekelyek májusban felgyújtották a csíki fejedelmi vashámort, elűzték több adományos földbirtokost, udvarházakat fosztottak ki, szolgálakat és egyéb földesúri „földönülőket” bántalmaztak, s megtagadták a várak körüli közmunkát.¹⁵ Mozgalmukat a székely előkelők és lófők egy része is támogatta, mivel a kívülről érkező adománybirtokosok terjeszkedése az ő érdekeiket is sértette. Követeléseiknek azzal kívántak nyomatékot adni, hogy elhatározták: a fejedelem május végi temetésére, illetve az azt követő fejedelmválasztó országgyűlésre tömegesen vonulnak fel. Báthory István azonban, akit május 25-én az erdélyi rendek fejedelmükké választottak, fenyegetést látott a Gyulafehérvár felé tartó fegyveres székelyekben. Katonái élén ezért feltartóztatta őket Tövis után. Panaszaikat átvette, tovább azonban nem mehettek. Az új fejedelem erélyes fellépése elhárította egy esetleges fegyveres konfliktus kirobbanását, viszont maga ellen is hangolta a székelyeket. A hét székely szék közül hat – Aranyosszék kivételével – ezt követően Báthory riválisa, a Habsburg-udvar által is támogatott Bekes

Gáspár mellé állt, s amikor az 1575 nyarán haddal támadt Báthory ellen, ők is fegyvert fogtak.¹⁶

A döntő ütközetre a Küküllő megyei Kerelőszentpálnál, a Maros közeliében került sor 1575. július 19-én. A többórás adáz küzdelemből Báthory került ki győztesen, aki kegyetlen bosszút állt ellenfelein. Bár Bekesnek sikerült elmenekülnie, „a győztesek egészen estig fogdosták és gyilkolták a szétszéledőket és menekülőket”. Maga Báthory már a csatatéren kivégeztetett hat hangadót, majd az erdélyi országgyűlés határozata alapján további negyvenhármát – köztük számos székely főembert. Többeket börtönbe vetettek, harmincnégy közszekelynek pedig a fülét vagy az orrát metszették le. A kivégzettek és a börtönbe vetettek javait elkobozták. Földjeik és udvarházaik a kincstár tulajdonába mentek át, ingóságaikon, melyeket Kolozsvár főterén halmoztak fel, a fejedelem tisztjei és tisztviselői osztottak. Azokat, akik mellette harcoltak, Báthory más módon is megjutalmazta. A közszekelyek közül többeknek primori vagy lófői oklevelet adományozott, amellyel földbirtok és – a fejedelmi jobbágyságok közül – munkaerő is járt. „Ennek – hajtogatta állítólag a kivégzések és csonkítások alatt a fejedelem – azért kellett megtörténnie, hogy intő példaul szolgáljon az utókor számára, akik pedig szabadságra tartanak igényt, azok ne a fejedelem méltóságának csökkentésével keressék azt, hanem a hazának tett jeles tettekkel.”¹⁷

Érdekes, hogy Bekes Gáspárnak, aki a császártól és királytól elhagyatva 1576-ban került Báthory kezére, az időközben lengyel királlyá választott fejedelem megkegyelmezett, sőt megtette lengyelországi lovasságának parancsnokává. Az orosz hadak elleni csatákban Bekes számos alkalommal kitüntette magát, ahogy többen is azok közül a székelyek közül, akik megfelelő zsold fejében gyalogos darabontként vagy lovas vitézként elkísérték Báthoryt Lengyelországba, és haláláig, 1586-ig ottani seregében katonáskodtak. Közéjük tartozott Székely Mózes és Károlyi István parancsnok, illetve több közszekely, akik közül Báthory néhányat nemességgel és birtokadományokkal jutalmazott. A székelyek túlnyomó többsége,

¹³ Szilágyi Sándor (szerk.): *Erdélyi országgyűlési emlékek*. II. köt., i. m. 154.

¹⁴ Szabó Károly (szerk.): *Székely Oklevéltár*. II. köt., i. m. 250.

¹⁵ Jakó Zsigmond: *A székely társadalom útja*, i. m. 29.

¹⁶ Borbáth Károly – Magyar András: *Társadalmi mozgalmak a Székelyföldön 1562 után*. In: Benkő Samu – Demény Lajos – Vekov Károly (szerk.): *Székely felkelés 1595–1596*, i. m. 78–82.

¹⁷ Bethlen Farkas: *Erdély története*. III. köt. Szerk. Jankovics József. Budapest, 2004, Enciklopédia, 52–87.

mindenekelőtt az elesettek és a kivégzettek hozzátartozói számára azonban örökre gyűlöletes maradt a Báthory név.¹⁸

Miután 1575 végén lengyel királlyá választották, Báthory többé nem tért vissza Erdélybe. A fejedelemség ügyeit helytartóként előbb bátyja, Báthory Kristóf, majd kormányzóként Ghiczy János intézte. Báthory Kristóf fia, Báthory Zsigmond, akit apja és nagybátyja már 1581-ben fejedelemmé választott, ténylegesen 1589-ben, 17 évesen vette át a kormányzást. Tehetséges és művelt fiatalember volt, ám felettébb kiegyensúlyozatlan és befolyásolható; bigott katolikus és – nagybátyja óvatosan egyensúlyozó politikájától eltérően – eleinte elkötelezetten Habsburg-barát. Ezért amikor 1591-ben kiújultak a Magyar Királyság és a Porta közötti fegyveres harcok, Báthory készen állt a török kiűzését célzó – időtartama alapján utóbb tizenöt évesnek nevezett – háborúhoz való csatlakozásra. Az erdélyi urak másik csoportja, amelyet a fejedelem unokatestvére, Báthory Boldizsár fogott össze, viszont óvatosságot ajánlott.

A székelyek maguk is megosztottak voltak. Csík-, Udvarhely- és Háromszék ellenezte a törökbarát politika feladását és a hadjáratához való csatlakozást, Maros- és Aranyosszék viszont a szászokkal együtt támogatta. A politikai vitát a középkorból jól ismert és Erdélyben különösen gyakran alkalmazott módon intézték el: 1594 augusztusában a fejedelem elfogatta az ellenzéki urakat, birtokaikat elkoboztatta, és több mint tízüket – köztük unokatestvérét – kivégeztette. Ezt követően – 1595 januárjában – szövetséget kötött II. Rudolf német-római császárral, valamint magyar és cseh királlyal. Rudolf elismerte Báthoryt Erdély és a Részek „független”, de neki hűséggel tartozó fejedelmének, Báthory pedig kötelezettséget vállalt a törökellenes hadjáratához való csatlakozásra. Röviddel ezután Báthory a moldvai és a havasalföldi román vajdákkal kötött szövetséget, akik felmondták az oszmán alávetettséget, és esetleges Erdélyből érkező támadás elhárítása céljából elfogadták őt hűbéruruknak.¹⁹

A magyarországi fejlemények a török Portát ellenlépések megtételére indították. Ezek részeként 1595 nyarán a nagyvezér, Szinán pasa vezérletével mintegy 40 ezer fős török hadsereg indult a román vajdák és Báthory megbüntetésére. A török had augusztus elején Gyurgyevónál (Giurgiu) sikeresen átkelt a Dunán, és a tettei alapján utóbb Vitéz előnévvel illetett

Mihály vajda csapatait visszavonulásra kényszerítve augusztus 23-án elfoglalta és felperzselte Bukarestet, majd bevette Târgoviște várát, amely alig 50 kilométerre feküdt a Tömösi-szorostól. Reménytelen helyzetével számot vetve a hegyekbe húzódott Mihály vajda már ezt megelőzően Báthory segítségét kérte, aki augusztus 27-én indult el Gyulafehérvárról. A mozgósított nemesi had azonban alig tett ki 10 ezer főt, amelyhez Rudolf császár mindössze 200 lovast küldött. Szinán feltartóztatásához ez Mihály vajda néhány ezer fős szétszórott csapataival együtt sem volt elegendő. Báthory ezért olyan lépésre szánta el magát, amelyre 1562 óta egyetlen elődje sem vállalkozott: a székelyek általános és személyenkénti hadba hívását rendelte el. Ezzel egyidejűleg ígéretet tett a jobbágy sorba taszított közszékelyek felszabadítására és régi szabadságjogaik helyreállítására.

Erre a hírre nemcsak a főemberek és a lófők, hanem a szabad, sőt a már jobbágyi sorba süllyedt székelyek ezrei is fegyvert fogtak. A Brassó melletti gyülekezőhelyen (Feketehalom) szeptember 3-án megtartott mustrán 14–15 ezer székelyt vettek számba, akik túlnyomó többsége rosszul felszerelt közember volt. A fejedelem ezért közöttük osztotta szét azt a 8 ezer pusht, amelyet a 200 lovassal együtt Rudolf császár küldött szövetségesének. A székelyek harci erejét és egyben öntudatát ez jelentős mértékben növelte. Megbízható és rátermett embereik közül tiszteket választottak maguknak, és türelmetlenül várták a fejedelem ígéretének írásos megerősítését. A nemesek és a székely főemberek viszont, akik kezdettől fogva ellenezték jobbágyaik felszabadítását és a még szabad közszékelyek régi jogainak helyreállítását, arra biztatták Báthoryt, hogy hagyjon fel az általános mozgósítással, és a már összeírtakat is küldje haza. Elfogadva érvelésüket a mustrát követő napokban a fejedelem elrendelte a székely tábor feloszlását, és a közszékelyeket arra szólította fel, hogy békésen térjenek haza. Ez viszont az egyszerű székelyek körében váltott ki felzúdulást. Hangulatuk alapján a nemesség és a főemberek kívánságának teljesülése esetén számolni kellett egy újabb székely felkeléssel, amelynek következtében a fejedelmi had két tűz közé szorult volna. Közel kéthetes tárgyalás és habozás után Báthory ezért főemberei hozzájárulásával úgy döntött, hogy visszavonja a székely tábor feloszlására vonatkozó parancsát, és írásban is megerősíti a fegyvert fogó székelyeknek tett ígéretét.²⁰

¹⁸ Oborni Teréz: *Erdély fejedelmei*. Budapest, 2002, Pannonica, 39–42. és Hermann Gusztáv Mihály (főszerk.): *A székelység története*, i. m. 68.

¹⁹ Oborni Teréz: *Erdély fejedelmei*, i. m. 46–50.

²⁰ Demény Lajos: A közszékelyek 1595–1596. évi felkelése. In Benkő Samu – Demény Lajos – Vekov Károly (szerk.): *Székely felkelés 1595–1596*, i. m. 93–100.

Az 1595. szeptember 15-én kibocsátott székely szabadságlevél, amely latin és magyar nyelven is fennmaradt, mindazokat a közszekelyeket felszabadította a jobbágyi állapotból, akiket „az elmúlt régi időkben [...] valami dologért szolgaságra és jobbágyásra” vetettek, ám most jelentkeztek vagy jelentkezni fognak a hadjáratra, s részt is vesznek benne. Az okmányban foglaltak értelmében a földesurak erőszakkal egyetlen székelyt sem tartathattak vissza, és ez a rendelkezés vonatkozott azokra a közszekelyekre is, akik zsoldosként már Mihály vajda seregében harcoltak. Indoklásként a székelyek törökök elleni hősi harca szerepelt az oklevélben, és az, hogy „ők régi magyaroktól származván minden mások felett kedvesb akarattal vannak a hadakozáshoz, hogysen mint egyéb szolgálatra”. Felszabadításuk fejében a székelyek hűséggel tartoztak a fejedelemnek és utódainak; házanként és évenként be kellett szolgáltatniuk a kincstárnak egy forintot, továbbá egy „nagy köből” búzát és ugyanannyi zabot, valamint fél köből sörfőzésre alkalmas szaladot; gondoskodniuk kellett a várak, a templomok és a kolostorok fenntartásáról, valamint a tized, illetve a kepe beszolgáltatásával a papok megélhetéséről; a fejedelem hívására kötelesek voltak hadba vonulni saját költségükön, mégpedig a lovasok jó lovakkal, páncéllal, pajzzsal és törökkel, a gyalogosok pedig puskával és más harci eszközökkel felszerelve; a fejedelem által kinevezett udvarhelyi kapitányt kapitányuknak és főkirálybírójuknak ismerték el (egyebekben az ősi szokás szerint szabadon választhatták helyi előjáróikat); a sóaknákat és a vashámorokat továbbra is a fejedelem által kinevezett kapitány kezelte; a székelyek pénzért vehettek sőt.²¹

Az örömmáorban úszó közszekelyek azonnal követeket küldtek minden székbe, hogy – ahogy ezt a szabadságlevél előírta – az öregek és a serdületlenek kivételével minden férfi siessen a feketehalmi táborba, és aki ezt nem tenné, azt akasszák fel. A felhívásnak több mint 10 ezren tettek eleget, s így a többségükben dárdákkal, fejszékkel, kiegyenesített kaszákkal és íjakkal felfegyverkezett székelyek száma 20 ezer fölé emelkedett. Az eseményeket közvetlen közlő szemtanúk becslései 22 és 28 ezer fő között mozognak. A kozák zsoldosok és más csapattestek beérkezése után a fejedelmi hadak létszáma ekkorra mintegy 13 ezer főre duzzadt. A székelyek azonban így is az erdélyi hadsereg mintegy kétharmadát tették

²¹ Jakab Elek – Szádeczky Lajos: *Udvarhely vármegye története a legrégibb időktől 1849-ig*. Budapest, 1901, Athenaeum, 294–295.

ki. Ehhez a 35–40 ezer fős sereghez csatlakozott még a moldvai vajda 3 ezer katonája, majd miután a Töröcsvári-szoroson átkeltek, Mihály vajda mintegy 8 ezer fegyverese. Az egyesült hadak október 15-én érkeztek Târgoviște alá, amelyet háromnapos kemény ostrom után foglaltak el. A vár falaira elsőként a székely katonák hágtak, akik – mint az egyik krónikás feljegyezte – „nagy vérontást vittek végbe”. Ezután Bukarest felmentése következett, majd a hadjárat döntő csatája Gyurgyevónál, a Duna bal partján október utolsó napjaiban. Itt ugyancsak a székely puskasok mászták meg először a vár falát, és törték meg a védők ellenállását. A vár bevételével lényegében Havasalföld egésze felszabadult. Színán nagyvezér, aki katonáinak jelentős részét elveszítette, kénytelen volt menekülni, és a Dunán átkelve visszavonulni. A felszabadító hadjárat sikereinek és a székely katonák vitézségének híre egész Európát bejárta. A tudósítások kiemelték, hogy a székelyek „alkotják Erdély legerősebb katonai erejét, haduk szabad népből áll, kik mentesek minden adótól, de kötelesek a fejedelmi hadban zsold nélkül szolgálni”.²²

A gyurgyevói csatával a havasalföldi hadjárat véget ért; az erdélyi csapatok már november elején hazaérkeztek. A székelyek is megtértek otthonaikba, és a feketehalmi szabadságlevél értelmében úgy viselkedtek, mint szabad emberek: megtagadták az engedelmességet földesuraiknak, ellenálltak minden jobbágyi szolgáltatás teljesítésének, sőt előfordult, hogy szertelenségükben vagy vita esetén udvarházakat fosztottak ki, és egyéb garázdaságokat követtek el. A nemesség eközben arra ösztökölte a fejedelmet, hogy érvénytelenítse szabadságlevelét, hiszen azt a székelyek erőszakosan, felkeléssel fenyegetőzve csikarták ki tőle. A határozatlan és befolyásolható Báthory Zsigmond végül engedett főemberei nyomásának, és a gyulafehérvári országgyűlés határozatát elfogadva december 13-án visszavonta szabadságlevelét. Ezt az egész Székelyföldön közhírré tették, s ezzel párhuzamosan kezdték letartóztatni és bebörtönözni a „kihágások” elkövetőit, valamint a közszekelyek helyi vezetőit és befolyásos alakjait. Ily módon gyorsan polgárháborús hangulat alakult ki a vidék számos pontján. A székelyek vonakodtak beszolgáltatni puskáikat, és sokan közülük új felkeléssel kívánták megvédeni ezúttal valóban vérrel szerzett szabadságukat. A nemesség és a székely főemberek azonban gyorsabbak voltak: azonnal csapatokat vontak össze, megerősítették a várak őrségét, és véres

²² Demény Lajos: *A közszekelyek 1595–1596. évi felkelése*, i. m. 102–109.

megtorlásba kezdtek. Mint az egyik krónikás feljegyezte: pontos listák alapján minden széken ugyanazon az éjszakán törték a szervezkedés vezetőire és potenciális résztvevőire. „Akitet osztán megfoghattak, kötözve bévíttek székes helyekre, és ott öltek meg szegény ártatlanokban nagy sokat; kit felakasztottak, kit felnyársaltak, kit pedig egyképpen kínoztanak és vesztegettek, orrát-fülét elmetszették, szegényeknek rútul, kit ismét felpiricskoltanak benne, úgy, hogy megholtak”. A marosszékiek vezetőjét, Károlyi András hadnagyot egy ló farkához kötötték, és miután a városban ily módon körülhurcolták, fejével lefelé karóba húzták. Valóságos ember vadászat folyt egész Székelyföldön. Mindenütt feldúlt és felgyújtott falvak; az utak mentén és a piactereken felakasztott és karóba, nyársra húzott emberek. „A pogány is azt nem mívelte volna, sőt szánta volna őket, ha látta volna” – jegyezte fel a már idézett krónikás, az ekkor 15 éves marosvásárhelyi Nagy Szabó Ferenc. A bosszú elől sokan Moldvába és Havasalföldre menekültek. A fejedelem, aki még január elején Prágába távozott, mosta kezeit; az 1596. január végi és február eleji megtorlások, az úgynevezett véres farsang legfőbb irányítója Báthory helytartója és a havasalföldi hadjáratban hadainak parancsnoka, Bocskai István volt. A Báthory név, ha lehet, ettől függetlenül még gyűlöltebbé vált a székelyek körében.²³

A fejedelem hitszegése és a kegyetlen megtorlás határtalan elkeseredéssel töltött el minden székelyföldi közembert. A helyi földesurak és jobbagyaik között ahhoz hasonló mély ellentét alakult ki, mint a Dózsa-féle parasztháború leverése után a Király-hágótól nyugatra. A közszekelység a továbbiakban még többször fordult saját urai ellen, és többnyire mindig amellé állt, aki régi szabadságjogainak a helyreállításával kecsegtette. Az első ilyen személyiség Mihály vajda volt, aki a Báthory Zsigmond ingadozó, majd utódja, a fiatal Báthory András bíboros törökbarát, túlzottan önállónak tartott politikájával elégedetlen és Erdélyt közvetlenül saját uralma alá hajtani akaró Rudolf támogatásában bízva 1599 októberében betört Erdélybe. Báthory András október 21-én általános hadfelkelést hirdetett, ám parancsának csak a székely főemberek, lófők és az új adományosok engedelmeskedtek, a közszekelyek túlnyomó többsége nem. Ők inkább Mihály vajdát támogatták, aki régi szabadságuk visszaadása mellett a várhegyi erősség (Székelybánya) lerombolására is ígéretet tett.

A fejedelem és Mihály vajda hadai október 28-án mérték össze erejüket a szászöldi Sellenberknél. Báthory csapatainak létszáma 5 és 10 ezer fő között mozgott, Vitéz Mihályé közelebb volt a 10 ezerhez, sőt egyes források szerint akár a 20–30 ezret is elérhette. Katonáinak jelentős része – a becslések szerint harmada – a székelyek közül került ki. Tehát – mint Erdély első „hivatásos” történetírója, Szamosközy István feljegyezte – ismét „Magyar küzdött itt magyar ellen, és miközben egyik részről menteni, a másíkról dólni akarták a hazát, egyforma istenességgel és istentelenséggel tusakodtak”.

A csata, amely reggeltől sötétedésig tartott, végül a vajda győzelmével végződött. Ebben fontos szerepet játszott, hogy a fejedelmi sereg több parancsnoka már a csata közepén fogságba esett. Ezek közül azokat, akik részt vettek az év eleji megtorlásokban, például Ravazdi Györgyöt, a székelyek azonnal felkoncolták. Ugyanez a sors várt a fejedelemre is, aki kíséretével együtt még a csata befejezése előtt menekülőre fogta a dolgot, s a csíki hegyeken át Lengyelország felé tartott. Miután Mihály vérdíjat tűzött ki a fejére, a csíki székelyek közül több százan a bíboros-fejedelem nyomába eredtek, hogy végezzenek vele. „A székelyek – jegyezte fel ugyancsak Szamosközy – annyira el voltak keseredve, hogy halálos gyűlölködésükben ki akartak irtani minden Báthorit, amiért az előző években István, a későbbi lengyel király, majd Zsigmond fejedelem nemcsak összes szabadságukból kiforgatta, hanem zendülési kísérletük miatt még kegyetlen büntetésekkel is sújtotta őket, és holmi vásáron vett rabszolgák módjára még a nemesség ígáját is kénytelenek voltak hordozni. Ettől a szolgaságtól akartak minden eszközzel szabadulni. Így hártották méltatlankodásukat a korábbi Báthoriakról Andrásra, mert azt remélték, hogy halálával a vajda jóvoltából visszaszerzett szabadságuk és szégyenletes szolgaságból felszabadított állapotuk örök érvényű lesz. Ez a meggondolás arra indította a székelyeket, hogy inkább akarták a bíboros és a székely nemesség együttes pusztulását, mint hogy ők pusztuljanak, és örök szolgaságban sínylődjének.” A menekülőket végül Csíkszentdomokos közelében érték utol üldözőik. Két személy kivételével, akiknek sikerült megmenekülni, mindenkit lemészároltak. A fejedelem-bíborosra Székely – csúfnevéen Ördög – Balázs fejszéje sújtott le. „Még élt és lélegzett, amikor a latrok, unván a várakozást, hogy kifoszthassák, lenyiszálták kisujját, és úgy rabolták el tőle rubinkővel ékes gyűrűjét. Amikor már elterült, a fejét is levágták. Teljesen lemeztelenített testét a vadaknak vetették oda, hogy marcangolják

²³ Uo. 109–119.

szét. [...] Huszonnyolc éves korában, erdélyi fejedelemségének hetedik hónapjában halt meg.”²⁴

Miközben a csíki székelyek Báthory Andrást és kíséretét üldözték, Mihály vajda bevonult Gyulafehérvárra. A székely közrendűeknek tett ígéretét betartotta: 1599. november 3. és 1600. március 7. között Rudolf császár és király nevében kibocsátott adományleveleiben mindegyik szék szabad székelyeit visszahelyezte régi jogaikba. A tartalmilag többé-kevésbé azonos adománylevelek értelmében a „császár és a vajda parancsára” a székelyek kötelesek voltak hadba vonulni (a lófők jó lóval, karddal, bélelt vasöltőnnyel, pajzzsal, páncéllal és kopjával, a gyalogos székelyek pedig puskával, fejszével és karddal), és a hadjárat végéig katonáskodni. Az egyházi tizeden kívül rendszeres adó nem terhelte őket, viszont a fejedelem trónra lépésekor, nősülésekor és az első fiúgyermek születésekor minden hatodik ökrüket az uralkodónak kellett ajándékozniuk.²⁵

Bár adományleveleivel és Székelybánja lerombolásával Mihály elnyerte a közszékelyek többségének bizalmát, erdélyi uralkodása tiszavirág-életűnek bizonyult. Nemcsak az erdélyi nemesség szervezkedett ellene, hanem hatalmi ambíciói miatt – a két román fejedelemség és Erdély egyesítését tervezte saját fősége alatt – Rudolf bizalma is megrendült benne. Ez vezetett az 1600. szeptember 18-ai miriszlói (Aló-Fehér vármegye) csatához, amelyben az egyesült erdélyi és királyi hadak megverték Mihály seregét, dacára annak, hogy a székelység többsége továbbra is mögötte állt, és vele harcolt. Győzelme után a nemesség távozásra szólította fel a vajdát, aki hadaival Moldvába vonult, majd miután ott is vereséget szenvedett, Rudolf védőszárnyai alá menekült Bécsbe, illetve Prágába. Az erdélyi nemesség eközben törvénykezésre gyűlt össze a háromszéki Lécfalván, ahol november 25-én érvénytelenítették Mihály vajda rendelkezéseit, és a közszékelyeket ismételten földesuraik joghatósága alá helyezték. Egyben elrendelték, hogy a székelyek kezén lévő puszkákat be kell gyűjteni, és a megkárosított nemeseket kárpótolni kell.

Am alig telt el néhány hónap, és ismét fordult, majd újra és újra fordult a kocka. 1601 márciusában Lengyelországból visszatért Báthory Zsigmond, akit az erdélyi rendek április 3-án újból fejedelmükké választottak. Rudolf

számára azonban elfogadhatatlan volt Báthory személye, és ezért azonnal hadat indított ellene. Egyik seregét az erdélyi királyi csapatok főparancsnoka, Giorgio Basta zsoldosvezér, a másikat a visszatérő Mihály vajda vezette. A székelyek – néhány ezer lovas és gyalogos – ezúttal is Mihály, illetve a császáriak oldalán harcoltak, de Báthory főparancsnoka, a Báthory István katonájaként felemelkedő és korábban Mihály hadait is vezető tapasztalt katona, Székely Mózes is székely volt. A csatára, amely a fejedelmi hadak vereségével végződött, a Zilah melletti Goroszlónál került sor augusztus 3-án. A bosszú elől Báthory Moldvába, Székely Mózes pedig a török oltalma alá, Temesvárra menekült.²⁶

Ezzel azonban nem lett vége a fejedelemségért folytatott küzdelemnek. Török segédc csapatokkal az oldalán és a fejedelemségét megerősítő szultáni athnáméval a zsebében Báthory ugyanis még az ős folyamán visszatért Erdélybe. A székelyek támogatásának megszerzése érdekében 1601. december 31-én kibocsátott újabb adományleveleiben biztosította a közszékelyeket régi szabadságjogaik visszaállításáról. Ezek lényegében ugyanabban a szellemben készültek, mint az 1595-ös feketehalmi okirat, illetve Mihály vajda rendelkezései. Lényeges változás volt viszont, hogy Báthory ezúttal világos különbséget tett szabad székelyek és már 1562 előtt is jobbágyi sorban lévő szolgák és zsellérek között. A katonai szolgálat fejében előbbieket minden állami és egyházi adó alól mentesültek, s ha korábban elvették tőlük, most vissza kellett kapniuk jószágait. A földesúri birtokok már 1562 előtt is jobbágyi sorban lévő szolgálai viszont ugyanolyan szolgáltatásokkal tartoztak, mint az ország más részein élő jobbágyok.²⁷

Bár Báthory 1602. július 2-ai újabb veresége után a medgyesi országgyűlés ismét alaposan megnyirbálta a közszékelyek jogait, Erdély Báthoryt követő fejedelmei, mindenekelőtt Bocskai István (1605–1606), Rákóczi Zsigmond (1607–1608), Bethlen Gábor (1613–1629) és I. Rákóczi György (1630–1648) – ha különböző módokon is –, kifejezetten megerősítették azokat. Nekik és persze a közszékelyek elszánt harcainak köszönhető, hogy a székelység hagyományos rendi szerkezete (nemes főemberek, lófők és

²⁴ Szamosközy István: *Erdély története 1598–1599, 1603*. Budapest, 1977, Magyar Helikon, 246–270.

²⁵ Mihály vajda adománylevele a székelyeknek. Közreadja Szabó Károly. *Történelmi Tár*, 1880/4. 789–791.

²⁶ Oborni Teréz: A székelyek országrendisége és a szabadságjogok. In Egyed Ákos – Hermann Gusztáv Mihály – Oborni Teréz (szerk.): *Székelyföld története*. II. köt. 1562–1867. Budapest–Kolozsvár–Székelyudvarhely, 2016, MTA BTK – EME – HRM, 71–73.

²⁷ Szabó Károly (szerk.): *Székely Oklevéltár*. IV. köt. 1264–1707. Kolozsvár, 1895, Székely Történelmi Pályadíj-Alap Felügyelő Bizottsága, 150–154. és Szádeczky Lajos (szerk.): *Székely Oklevéltár*. V. köt. 1296–1603. Kolozsvár, 1896, Ajtai K. Albert, 168–171.

szabad székelyek) egyelőre nem bomlott tovább, és a székelyföldiek mintegy fele a 17. század elején is a szabadok közé tartozott. Ezt bizonyítja az az 1614-es összeírás, amely szerint a szabadok tették ki a székelyföldi összlakosság 53,4%-át. Ezen belül a főemberek csaknem 2%-os, a lófők pedig 20,4%-os aránnyal képviseltették magukat. A közsabadokon belül 14,2%-ot tett ki a „gyalogok” és 18,7%-ot a jobbágyi sorból visszahozott „libertinusok”, vagyis szabadosok rétege. A jobbágyok különböző csoportjai az összlakosság mindössze 46,6%-át alkották, ami jóval alacsonyabb volt az erdélyi vármegyék és az ország más részein szokásos 85–90%-os aránynál.²⁸ A későbbiekben ez a társadalmi szerkezet tovább differenciálódott. A 17. század második felében például a következő rétegek szerepeltek az összeírásokban: főnemesek, birtokos köznemesek, armalisták, egyházi nemesek, városi nemesek, „bebíró”, vagyis székelyföldi birtokkal rendelkező, de nem ott lakó nemesek, lófők, darabontok, libertinusok, jobbágyok, zsellérek, jövevények.²⁹ A Rákóczi-féle szabadságmozgalom után, amelyet egyébként a székelyek túlnyomó többsége támogatott, a hagyományos székely önkormányzatiság intézményrendszerének is szűkült a jogköre, sőt egyes intézmények, például a külön székely nemzetgyűlés és a székkapitányok hivatala meg is szűnt. A Székelyföld, illetve a székely székek bizonyos mértékű önállósága és a székelyföldi társadalomszerkezet sajátosságai azonban – ha folyamatosan módosuló formában is – egészen a rendiség megszűnéséig, vagyis a 19. századi polgári átalakulásig megmaradtak.³⁰ A közszekelyek és részben a lófők főembereikkel, illetve az erdélyi fejedelmekkel és szövetségeseikkel szemben folytatott 16. századi küzdelmei nélkül ez valószínűleg nem így alakult volna.

²⁸ Imreh István – Pataki József: A székely falu gazdasági-társadalmi szerkezete a XVI. század végén és a XVII. század elején. In Benkő Samu – Demény Lajos – Vekov Károly (szerk.): *Székely felkelés 1595–1596*, i. m. 162–163.

²⁹ Egyed Ákos: *A székelyek rövid története*, i. m. 131.

³⁰ Hermann Gusztáv Mihály (főszerk.): *A székelység története*, i. m. 94., 100–103.

BOCSKAI „ANGYALAI”: A HAJDÚK

„Hajde!” – kiáltotta el magát az *Egri csillagokban* Bornemissza Gergely a körülötte tolongó balkáni cigánygyerekek elhessentése céljából, útban Konstantinápoly felé. A török eredetű, de görög, albán, szerb, horvát és román nyelvterületen, sőt Dél-Magyarországon is elterjedt és eredendően állatok terelésére használt indulatszó jelentése: rajta, előre, nosza, gyerünk. A szavak etimológiájával foglalkozó nyelvészek közül néhányan úgy gondolják, hogy a bolgár *hajdut*, a szerb *hajduk* és a magyar *hajdú* főnevek, melyek jelentéstartománya a marhahajcsártól a törökkel hadakozó népfelkelőn és a földesúri fennhatóság alól megszökött jobbágyon át a haramiáig terjed, egyaránt ebből az indulatszóból eredeztethető. Mások – így például Knieszsa István – viszont amellett érveltek, hogy valójában a magyar *hajtó* > *hajdo* szó ment át a balkáni nyelvekbe, sőt esetleg a hasonló jelentésű lengyel–ukrán *hajdemák* eredetét is ebben a magyar szóban kell keresni.¹

A magyarországi hajdúság kialakulása és összetétele ugyanilyen bizonytalan. Takáts Sándor, Györffy István és nyomukban Dankó Imre elsősorban a török balkáni előnyomulásával hozták összefüggésbe, amelynek következtében jelentős, otthonát és munkáját veszített balkáni délszláv népelem húzódott északabbra. Erre utal a Horváth, Rácz és Tóth családnevek gyakorisága a Duna–Tisza közén és az Al-Dunától fel egészen a Körösökig, valamint az a tény, hogy Hajdúböszörményt a 16. században következetesen és néha még azután is Rácz-Böszörménynek nevezték az okiratokban. Szabó István viszont a nyugat-európai városiasodás következtében megnőtt hűségnyit tartotta döntőnek, amely már a török megjelenése előtt fellendítette a magyarországi nagyállattartást. Az alföldi és a Duna–Tisza közti mezővárosok hatalmas legelőin felnövekedett marhák tízezreit erre szakosodott ridegpásztor-nép hajtotta évente egyszer vagy kétszer Velence,

¹ Dankó Imre: A hajdúság eredete. In Módy György (szerk.): *A hajdúk a magyar történelemben*. Debrecen, 1969, Déri Múzeum, 9. és Rácz István: *A hajdúk a XVII. században*. Debrecen, 1969, KLTE, 12–13.

Nürnberg, Augsburg és Bécs piacaira. A három-négy hónapig tartó utak során a hajcsároknak a farkasokkal, rablókkal és a hatalmaskodó földesurakkal szemben egyaránt meg kellett védeni a gondjaikra bízott csordákat, ezért nemcsak hatalmas fűtykösökkel, fokosokkal és lándzsákkal szerelkeztek fel, hanem a 16. század elején már puskákat is beszereztek. Ezek a hajdúknak is nevezett marhahajcsárok általában otthontalan szegénylegények voltak, durvák és kemények, akik egymással és másokkal is gyakran hajba kaptak. Útközben többször megesett, hogy más marháját is elhajtották, és éhüket idegen gazdák kondáiból kiszakított malacok húsával enyhítették. A kocsmákban és a piacokon gyakran keveredtek véres verekedésekbe, amiből általában nem ők húzták a rövidebbet. Bécsbe ezért egy idő után be sem engedték őket, hanem a városon kívül jelöltek ki számukra két csárdát, s ott vették át tőlük az állatokat.²

A két elmélet persze könnyen összebékíthető. Egészen természetes ugyanis, hogy a több hónapos, kalandos utakra nemcsak alföldi magyar pásztorok, hanem az otthontalanná vált és fegyverforgatáshoz szokott menekült szerbek és egyéb szláv népek közül is sokan vállalkoztak. „A mohácsi vészig eltelt 100 esztendő alatt – állapította meg Győrffy István – a beszivárgó elemet a magyarság nem tudta áthasonítani, mert amennyi megmagyarosodott, ugyanannyi vagy még több jött utána.”³ A következő évszázadban azonban, amikor ez az utánpótlás a török előnyomulása következtében elapadt, jelentősen előrehaladt az asszimilációjuk. Szamosközy István, a 16. és a 17. század fordulójának erdélyi történetírója ugyanis többek között éppen amiatt fakadt ki a hajcsárkodást időközben katonáskodásra váltó magyarországi hajdúk ellen, mert azok az 1603-as harcokban „tulajdon véreből fakadt” erdélyi „rokon vér kiontására” is kaphatók voltak, és pedig oly könnyörtelenül és kegyetlen módon, hogy még a törökök és a tatárok is „szánakozással és csodálkozással szemlélték ennek a rokon népnek önmaga ellen forduló dühös őrjöngését”.⁴ A délszláv elem felszívódására utalnak a 17. század elejéről fennmaradt névjegyzékek és kiváltságlevelek is, amelyekben csak elvétve bukkanunk feltételezhetően balkáni eredetűekre. A Szabolcs megyében letelepített hajdúk kapitányai és hadnagyai

között például egyedül Sarudi Rácz Farkasról lehet feltételezni, hogy ősei szerbek voltak.⁵

Arról, hogy nemcsak marhákat terelni és fosztogatni, hanem szükség esetén harcolni is tudnak, a hajdúk először 1514-ben tettek tanúbizonyságot. A mezővárosi polgárok, kispapok, jobbágyok, papok, diákok és egyéb közrendűek mellett ugyanis hajdúk is nagy számban álltak be Dózsa seregébe. A kaland- és nyereségvágy mellett ennek fontos oka lehetett az is, hogy saját pénzügyi érdekeiktől vezérelve a királyi kincstár erre az időre jelentősen megnehezítette a marha exportját. Pontosabban arra törekedett, hogy az állatok ne külföldi, hanem belföldi piachelyeken találjanak gazdára. Ez jelentősen csökkentette a marhahajcsárok iránti keresletet és a mégis felfogadottak keresményét. A Tiszántúlon át dél felé vonuló kereszt-seregben a hajdúk jelentették a legelszántabb és a fegyverforgatásban legjártaabb elemet. Azt, hogy hányan lehettek, megbecsülni sem tudjuk, ám azt, hogy jelentős erőt képviseltek, az 1514-es megtorló törvényekből sejthetjük. Ezek ugyanis a jobbágyok kötelezettségeinek rögzítése mellett külön foglalkoztak a hajdúkkal. Az 1514. évi LX. törvénycikk előírta, hogy ne csak a papok és a tanulók, hanem „a közönséges nyelven hajdúknak nevezett barom-pásztorok se hordjanak kopjákat és egyéb fegyvereket”. És ha ezt mégis megtennék, „bárki és bárhol elfoghatja”, és szigorú büntetésben részesítheti őket. „[...] első ízben ki kell herélni, másodízben, ha megint fegyvert visel, feje essék, vagy más halállal bűnhődjék” – tartalmazta a törvény. Annak érdekében, hogy „a hajdúk gonoszsága megszűnjék”, tilos volt számukra az is, hogy „a marhák vagy barmok őrzése céljából” mások földjén „házakat vagy kalyibákat, vagyis közönséges szóval szállásnak nevezett kunyhókat” állítsanak fel. Az ilyen építményeket a vármegyei hatóságoknak le kellett rombolni, s ha újra felépítették, akkor a marhák elkobzásával büntették a vétkeket.⁶

A jobbágyok röghöz kötésével foglalkozó törvényekhez hasonlóan a hajdúk lefegyverzését és szállásaik lerombolását előíró jogszabályokat is csak részlegesen sikerült végrehajtani. Nemcsak azért, mert a hatalmas pusztákat és az erdei búvóhelyeket jól ismerő szegénylegényeknek nehezen lehetett a nyomukra jutni, hanem azért is, mert még ha a nyomukra jutottak is, lefegyverzésük egyáltalán nem ment könnyen. Úgyhogy

² Győrffy István: *A hajdúk eredete*, Hajdúnánás, 1938, Hajdúnánási Újság és Szabó István: *A hajdúság kialakulása. Alföld*, 1956/3. 50–51.

³ Győrffy István: *A hajdúk eredete*, i. m. 7.

⁴ Szamosközy István: *Erdély története 1598–1599, 1603*. Budapest, 1977, Magyar Helikon, 414.

⁵ Győrffy István: *A hajdúk eredete*, i. m. 26.

⁶ Márkus Dezső (szerk.): *Corpus juris hungarici. Magyar Törvénytár 1000–1895*. I. köt. Budapest, 1896, 725. (1514. évi LX. és LXI. tc.).

megmaradtak a hajdúk, és megmaradtak fegyvereik is. 1526 után pedig, amikor nemcsak a törökök és a magyarok harcoltak egymással, hanem az ország nyugati felét ellenőrző Habsburg Ferdinánd és a keleti országrészen berendezkedő Szapolyai János is igényelte a fegyverforgatáshoz értő embereket, megítélésük is módosult. A hadimesterség minden korábbihoz képest felértékelődött; az addig üldözött pásztor hajdúk hirtelen keresett „árucikké” váltak. És ők éltek is a kínálókozó lehetőséggel: a zsoldért és zsákmányért egyre többen cserélték fel a pásztorkodást a katonáskodással. 1527-ben Tarcálnál például már gyalogos marhapásztorok (*pedites bubulci*) harcoltak Ferdinánd katonái ellen, és később is csapatostul álltak Szapolyai mellé. Ferdinánd oldalán azonban ugyancsak megtalálhatók voltak. Alsó- és Felső-Ausztria rendjei az 1540-es években 320 hajdút fizettek. Győrben ugyanekkor 200, az észak-magyarországi bányavárosokban 400 és Váradon ugyancsak 400 hajdú szolgált. Egy 1554-es kimutatás Szeged hadinépéről 1860 „rendes gyalogost” és 1000 hajdút említ. Báthory István lengyelországi seregében az 1570-es évek második és az 1580-as évek első felében – a székelyek mellett – ugyancsak nagy számban harcoltak hajdúk. A 16. század második felére a pásztor hajdúk jelentős része tehát katona hajdúvá vált. Másik részük azonban továbbra is marhahajtással foglalkozott. 1553-ban és 1562-ben például egészen Luxemburgig eljutottak, amit onnan tudunk, hogy mindkét alkalommal agyonütöttek néhány nekik nem tetsző „német szabású” vásárost.⁷

A katona hajdúknak három típusuk alakult ki. Azokat, akik a király vagy az erdélyi fejedelem szolgálatába álltak, és rendszeres zsoldot kaptak, iratos vagy királyi hajdúknak nevezték. Ezek túlnyomó része gyalogos volt, és a végvárakban szolgált. Bár a török elleni harcoktól egyáltalán nem húzódkodtak, sőt inkább keresték azokat, zsoldjuk rendkívül alacsony, mindössze havi 2 forint volt, ami a gyalogos vagy lovas német zsoldosok fizetségének a negyedét-ötödét is alig érte el. Így nem csoda, hogy szegényes ellátmányukat úgy egészítették ki, ahogy tudták, s ha valaki többet ígért nekik – mint például Báthory –, akkor örömmel cseréltek gazdát. A hajdúk másik csoportja *liberi hajdonek*, vagyis szabad hajdú néven jelenik meg a forrásokban. Ők nem álltak be a reguláris hadseregekbe, és így rendszeres zsoldot sem kaptak. Egy-egy konkrét vállalkozásra – például várostromra

vagy hadjáratra – szegődtek el meghatározott fizetségért és szabad zsákmányolásért, sőt olykor csak az utóbbiért. Parancsnokaikat – kapitányaikat és hadnagyaikat – maguk választották, és idegen feljebbvalóiknak nemigen engedelmeskedtek. Elsősorban rájuk volt jellemző, hogy elegendő hadipréda hiányában saját népüket, a jobbágyokat is megsarcolták, és a kisebb nemesi udvarházakat is feldúlták. Végül a harmadik típusba sorolhatók a magánföldesurak szolgálatába álló hajdúk, akik arra használták fegyverüket, amire kenyéradójuktól parancsot kaptak.⁸

Bár a hajdúk számáról egyetlen hiteles adattal sem rendelkezünk, biztosra vehető, hogy a 16. század második felében az ismétlődő törökdúlások miatt otthontalanná vált jobbágyok és kisnemesek közül is sokan csapódtak hozzájuk. Ibrahim Pecsevi, az 1570-es évek elején Pécsen született török történetíró egyenesen azt állítja, hogy a hódoltsági területeken „amennyi erőteljes fiatal rája csak volt, az mind hajdúvá lett”. Így aztán nem csoda, hogy bárhol és bármilyen formában szolgáltak is, a hajdúk kezdetben elsősorban a törökök ellen harcoltak. Örökké a török várak körül ólálkodtak, és béke esetén is azon mesterkedtek, hogy valami zsákmányhoz jussanak. A gyengén őrzött palánkokat felégették, a kisebb török csapatokat szétverték, a kereskedőket, futárokat és hírvivőket elfogták. Ismét a török történetírót idézve: „Belgrád átellenében Zimonyt kétszer is felgyújtották, a belgrádi malmokból harácsot szedtek, s Budától egész Belgrádig a várakat és városokat ostrom alá vették, egyik helyről a másikra már senki sem mehetett. Magam is Pécsen, szegény házukban, mihelyt beesteledett, felkötöttem a kardot, a puskát ölembe vettem, és úgy feküdtem le.”⁹

Jellegzetes harci módjuk a lesvetés és a váratlan rajtaütés volt. A hadi utakat övező erdőkből, mocsarokból és nádasokból csaptak le az ellenségre. Az előreküldött néhány fős „martalék” maga után csalta a gyanútlan törököket, majd amikor azok besétáltak a csapdába, a derékhad a farkasok üvöltéséhez hasonló „Huj! Huj! Rá!” és „Jézus” csatakiáltással rontott a kontyosokra. Hacsak tehették, nem nappal, hanem az éj leple alatt támadtak, amivel csak fokozták az ijedelmet és a kavarodást. Előfordult, hogy töröknek öltözve szedték rá az ellenséget. Ez történt például 1554-ben, amikor török kereskedőkként kalmárszekereken hajtottak be Hollókő várába. A vár őrsege megörült a rakománytól roskadozó szekereknek, de örömről

⁷ Takáts Sándor: Hajdú, haramia és martalóc. In uő: *Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI-XVII. századból*. Budapest, 1961, Gondolat, 3–8.

⁸ Szabó István: *A hajdúság kialakulása*, i. m. 53–54.

⁹ Pecsevi Ibrahim Tarikjából. In Karácson Imre – Szekfü Gyula (szerk.): *Török történetírók*. III. köt. 1566–1659. Budapest, 1916, MTA, 113–114.

nem tartott sokáig. A fegyverüket előrántó hajdúk a meglepett törökök egy részét levágták, másik részét foglyul ejtették. „[...] szüneti nincsen a nagy csatázásnak, útállásnak és leshányásnak” – jellemezte a határvidékeken uralkodó állapotokat az egyik itteni török pasa 1570-ben.¹⁰

A hajdúság kezdetben szinte kizárólag gyalogosokból állt, a lovas hajdúk csak a 17. század elejétől kezdtek nagyobb arányokban megjelenni. A gyalogos hajdúk tipikus fegyverei az öv bal oldalán függő egyélű és enyhén görbülő szablya, az öv jobb oldalára tűzött fokos vagy csákány és a vállra vetett – többnyire rövid csöves – puska volt. Az utóbbit flintának vagy karabélynak is hívták. A lovas hajdúk ezek mellett egy pár pisztollyal és lobogós kopjával is rendelkeztek. Öltözkük tipikus darabjai voltak a nemezből vagy állatbőrből készült, elől vagy oldalt hasított karimával szegélyezett és kócsag- vagy sastollakkal díszített süveg, a posztóból, illetve bárány- vagy farkasbőrből készített, ujjatlan köpönyeg, ködmön vagy kacagány, ez alatt a lábszárközépig érő mente, a combig érő és lábhoz simuló harisnyaféle („salavárdi”), továbbá a saru vagy bocskor. Lehajtott szárú csizmával csak elvétve találkozunk a korabeli metszeteken, s mellvértet vagy acélsisakot is csak a gazdagabb tisztek hordtak.¹¹

A fél évszázados alkalmi csatározásokat és kölcsönös portyázásokat 1591 és 1606 között véres és az időtartama alapján tizenöt évesnek nevezett háború váltotta fel. A harcokból az ekkorra már mintegy 20–30 ezer főre duzzadt hajdúság is derekasan kivette a részét. Küzdöttek Esztergom sikertelenül végződő 1594-es és győzelemmel záruló 1595-ös ostrománál, 1596-ban a döntő jelentőségű és vereséggel végződő mezőkeresztesi csatában, ott voltak Győr, Tata, Veszprém és más dunántúli városok 1598-as visszavételénél, Várad megvédésénél ugyanebben az évben, majd ezt követően az erdélyi hadszíntéren is – általában a teljhatalommal felruházott császári és királyi tábornok, az albán–olasz származású Giorgio Basta oldalán.

Fegyverzetük és szokásos harcmódoruk miatt a hajdúk alkalmatlannak voltak nyílt mezőkön folyó és órákon át tartó, zárt hadrendű ütközetek sikeres megvívására. Ez az 5–6 méteres pikákkal és 200–220 méter hordtávolságú, 6–8 kilogrammos nehéz muskétákkal felszerelt német és vallon gyalogság feladatai és erényei közé tartozott. A hajdúk a felderítésben, a váratlan rajtaütésekben, a szárnyak védelmében és a közelharcban

jeleskedtek. Jobb kezükben a szablyát, a balban a fokost, csákányt vagy baltát forgatva lovasegységeket is képesek voltak szétszórni és megfutamítani. Puskájukkal, amely 100–120 méterre hordott, általában egyszer lőttek. A külföldi zsoldosok és a magyar hajdúk harcmódora ily módon jól kiegészítette egymást. A hajdúk egyik legnagyobb haditettüket Tolna mellett hajtották végre 1599-ben, amikor 1200–1400 fős egységük megrohanta és elfoglalta azt a dunai hajókaravánt, amely nagy mennyiségű élelmiszert, fegyvereket, lőszert és a végváriak zsoldját vitte volna Budára. A hajókat kísérő török katonákat megfutamították, a naszádok és bárkák legénységét pedig megölték vagy foglyul ejtették. Emlékezetes haditetteik közé tartozik a 8 kilométer hosszú eszéki Dráva-híd felégetése is 1599-ben, illetve a híd védelmére küldött török egységek csapdába csalása és megfutamítása. Győzelmüket jól ismert harcmódorukkal érték el: az út két oldalát szegélyező erdőből az éj leple alatt előbb lőni kezdték a török menetoszlopot, majd amikor az felbomlott és megzavarodott, kézfegyvereiket használva rontottak a pánikba esett ellenségre.¹²

Különös harcmódoruk, sajátos kézfegyvereik és szedett-vedett ruházatuk miatt a külföldi zsoldos katonák lenézték és gyakran gúnyolták a hajdúkat. Az eke szarvához és a marhacsordák mellé való „hitvány csőcseléknek” tartották őket. Az elfogulatlan megfigyelők azonban inkább elismeréssel szóltak róluk, kiemelve vakmerőségüket, szívósságukat és edzettségüket. „Ez a kemény emberfajta – írta például az egyik kortárs – ragadozáshoz és tolvajkodáshoz szokott, s mivel hóban és zivatarban folytonosan a szabad ég alatt szoktak a nyájuk után járni, a legjobb katonának tekintik őket.” Hamar felismerték különleges harci értéküket a császári és királyi hadvezérek, így például a Komárom ostrománál 1595-ben elesett Karl von Mansfeld tábornok, aki különösen a hajdúk bátorságát és helyismeretét dicsérte, valamint a már említett Giorgio Basta, aki az 1596-os váci csatáról írva említette meg, hogy a támadó törököket a hajdúk oly nagy bátorsággal verték vissza, amilyet más nemzet fiaitól még sohasem tapasztalt. Jelentéseik alapján a bécsi haditanács megkezdte a hajdúk reguláris ezredekbe szervezését, gróf Henri Du Val Dampierre ezredes pedig

¹⁰ Takáts Sándor: *Hajdú, haramia és martalóc*, i. m. 10–14.

¹¹ Nagy Géza: *A magyar viseletek története*. Budapest, 1900, Franklin Társulat, 59., 156–170.

¹² Kelenik József: A hajdúk. In Rác Árpád (szerk.): *Nagy képes millenniumi hadtörténet*. Budapest, 2000, Rubicon–Aquila, 128–129. és Nagy László: *Hajdúvitések (1591–1699)*. Budapest, 1983, Zrínyi Katonai Kiadó, 137–157.

mintegy 2400 gyalogos hajdúból megszervezte az első lovas (dragonyos) hajdúegységeket.¹³

Különlegesen alakult a hajdúk erdélyi megítélése, ahol Basta katonáiként gyakran kerültek szembe a törökpárti nemesekkel és az autonómiájukat és privilégiumaikat védő székelyekkel. Ezekben a csatákban ugyanúgy viselkedtek, mint egyébként: bátran és könyörtelenül. Nem számított nekik, hogy a törököket, a tatárokat, Vitéz Mihály havasalföldi és lengyel katonáit vagy éppen a székelyeket és a magyar nemeseket aprították. A lényeg mindig a győzelem és a győzelmet követő zsákmányolás volt. Ezért írhatta róluk joggal Nagy Szabó Ferenc, marosvásárhelyi módos polgár, hogy „Igen rút, istentelen nép vala az a hajdú”, akikhez hiába rimáinkodtak: „mi is magyarok és keresztények vagyunk”; azok így válaszoltak: „Ebek vagytok ti, nem szánunk – Isten minket úgy segéljen – levágni szinte úgy, mint a törököt; az Istentől pedig semmit is nem félünk – Deus ignoscat –, mert a Tiszán túl hagytuk.” Vagy Szepsi Laczkó Máté református lelkész azt, hogy „a hajdúknak adjunk zsoldot, mind atyjokat, anyjokat levághatjuk velök, ha a zsold mellett szabad nyereséget is adunk nekik”.¹⁴ Legszégyenteljesebb tettüket az 1603-as brassói, Székely Mózes fejedelem vereségével (és halálával) végződő csata után követték el, amikor a feleségükkel és gyermekeikkel együtt a Vaskapu felé menekülő törökpárti magyarokat málháik megszerzéséért részben lemészárolták, részben megfutamították. A rajtaütésből – mint a már idézett Szamosközy István erről beszámolt – „A győztes hajdúk rengeteg szekérrel és jószággal, valamint gazdag zsákmánnyal tértek vissza táborukba. [...] Basta azzal juttatta kifejezésre örömét a vállalkozás sikere fölött, hogy kenyérmezei táborában, ahol éppen tartózkodott, dízsörtüzet adatott le ágyúival a győzelem tiszteletére. [...] Ez után a győzelem után, majd az országszerte végrehajtott megszámlálhatatlan rablás után a hajdúk táborában az addigi ínséget a jószágoknak olyan olcsósága váltotta fel, hogy egy juhot öt, egy ökröt pedig ötven pénzért – vagyis fél forintért – árultak. [...] A fiúkat, leányokat, nőket a dözsölő katonák kényük-kedvük szerint hurcolták szerte a táborban. A győzelmet kegyetlenséggel, kegyetlenségüket ocsmánysággal tetézték; mert mit nem

tesz meg egy katona, ha szabadjára engedik, és a büntetlenség tudata meg az őrvjögés elkapatja?”¹⁵

Német, vallon és magyar zsoldosaira támaszkodva a teljhatalommal felruházott Basta statáriális kormányzást vezetett be Erdélyben: bárkit kivégeztethetett bírósági eljárás nélkül, adót vetett ki a nemességre, a városokat megsarcolta és önkormányzatukat felfüggesztette. 1602 őszén a brassóiakkal például 80, a kolozsváriakkal 70 ezer forintot fizettetett. A török oltalma alá menekültek vagyonát lefoglaltatta. A török és a tatár betörésektől ugyanakkor nem tudta megvédeni a Báthory Zsigmond fejedelem által 1597-ben jogilag is Rudolf kezére adott fejedelemséget. A protestánsokra, akik Erdély lakosságának többségét alkották, különösképpen rájárt a rúd. Az uralkodó ellenreformációs törekvéseinek szellemében a hűtlenséggel vádolt városokban – például Kolozsvárott – Basta csak a katolikus vallás gyakorlását engedélyezte, és 1603 szeptemberében azt javasolta Rudolfnak, hogy katolikus németek betelepítésével germanizálják egész Erdélyt. Nem egy esetleg elfogult protestáns erdélyi prédikátor, hanem a Habsburg-párti, katolikus és a helyettes nádorságig emelkedett Istvánffy Miklós írta krónikájában, hogy „Abban az időben Erdély képe annyira nyomorúságos volt, hogy sokakból könnyeket fakasztott, amikor egyfelől Basta és hadserege minden istenit és emberit büntetlenül szétdarabolt, másfelől pedig a törökök és a tatárok mindent, ami csak az útjukba került, kegyetlenül elpusztítottak. [...] A rablások vadságával mindenki lelke annyira megutálta a német uralmat, hogy a germán névnek már akár pusztá említésétől is megborzadtak.”¹⁶

A 17. század elejére tehát nemcsak az derült ki, hogy a török kiűzésére a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség együttesen is képtelen, hanem az is, hogy a Habsburgok uralma magyar szempontból cseppet sem előnyösebb, mint a közösnek képzelt „természetes” ellenségé: a töröké. Ebből a felismerésből született meg a keresztény szolidaritás eszméjét megkérdőjelező „két pogány közt egy hazáért vérző magyarság” ideológiája, amelyet elsősorban a protestánsok tettek magukévá. A Habsburgokkal szembe forduló és a törökkel cimboráló protestáns magyar nagyurak első jelentős alakja Bocskai István volt.

¹³ Nagy László: *„Megint fölszánt magyar világ van...”* Budapest, 1985, Zrínyi Katonai Kiadó, 83.

¹⁴ Nagy Szabó Ferenc Memorialéjából és Szepsi Laczkó Máté krónikájából. In Makkai László (szerk.): *Erdély öröksége*. III. köt. *Tűzpróba 1603–1613*. Budapest, 1993, Akadémiai Kiadó, 20., 98.

¹⁵ Szamosközy István: *Erdély története 1598–1599, 1603*, i. m. 414–415.

¹⁶ Istvánffy Miklós: *A magyarok történetéből*. Szerk. Székely György. Budapest, 1962, Magyar Helikon, 426–427.

Bocskai István 1557-ben született Kolozsvárott. Apja, Bocskai György, akinek a birtokai Biharban, Várad és Debrecen között terültek el, Habsburg Ferdinánd király biztosaként tartózkodott Erdélyben. Később a magyar királyi kancellária titkára lett, és ez a tisztsége a királyi udvarhoz kötötte. Fia, István így gyermek- és ifjúkorának java részét Bécsben és Prágában töltötte. Megtapasztalta a birodalmi fővárosok nyüzsgését és az udvari élet rejtelmét, s apjához hasonlóan a Habsburgok rendíthetetlen híve lett. 1576-ban, 19 évesen ennek ellenére visszatért Erdélybe, ahová családi és rokoni kapcsolatok kötötték. Miután nénye, Bocskai Erzsébet az éppen fejedelmi helytartóvá kinevezett Báthory Kristóf felesége volt, azonnal a gyulafehérvári udvar befolyásos előkelőségei közé került. Alig múlt 20 éves, amikor a fejedelmi tanács tagja, majd Kristóf 1581-ben bekövetkezett halála után a fiatakorú trónörökös, Báthory Zsigmond nevelője és egyik tanácsosa lett. 1588-tól, amikor Zsigmond ténylegesen is kezébe vette a fejedelmi pálcát, Bocskai a fejedelemség első és legbefolyásosabb emberei közé tartozott. Bár a fejedelem vakbuzgó katolikus, Bocskai pedig meggyőződéses kálvinista volt, politikai és katonai téren teljes összhang uralkodott közöttük: mindketten a törökellenes keresztény összefogást és ezzel összhangban a Habsburgokkal kötendő szövetséget pártolták. 1592-ben Bocskai így megkapta Erdély legfontosabb végvárának, Váradnak a kapitányságát és ezzel együtt az erdélyi hadak főgenerálisi tisztét. 1595-ben ő kötötte meg Prágában a szövetséget Rudolf császár-királyal a török elleni közös harcról, s ugyanezen év őszén ő vezette a győzedelmes havasalföldi hadjáratot Szinán nagyvezér ellen. Várad kapitányként és a havasalföldi hadjárat főparancsnokaként sok szabad hajdút fogadott szolgálatába, akik közül többen később is mellette maradtak. Az erdélyi kortársak ekkortól kezdték hajdúit „Bocskai angyalainak” nevezni, ami mintegy előlegezte a bihari nagyúr és a marcona vitézek később kialakuló szoros és különleges kapcsolatát.¹⁷

1597-ben Báthory Bocskai tudtával és beleegyezésével adta át Erdélyt Rudolfnak, amit azonban – látva a fejleményeket – rövidesen mindketten megbántak. Ezért idővel a Porta felé tájékozódtak. Bocskai eközben szinte mindenkivel összeveszett: az Erdély átvételére érkező császári biztosokkal, az erdélyi rendekkel, Mihály vajdával, Bastával és végül magával Rudolfal is. 1600 novemberében a lécfalvi országgyűlés Rudolf akaratának

megfelelően összes erdélyi birtokától megfosztotta, sőt a fejedelemségből is száműzte. 1601–1602-ben a prágai udvarban tartózkodott lényegében „házi őrizetben”, ahonnan csak 1602 telén engedték haza. Erdélyi javainak visszaadását azonban csak hosszas huzavona után, 1604 nyarán rendelte el az uralkodó. A birtokaitól és váraitól részben megfosztott és mélyen megsértett Bocskai ekkorra azonban már eldöntötte: a fiatal Bethlen Gáborhoz és a török ortalma alá menekült többi erdélyi bujdosóhoz hasonlóan ő is szakít a Habsburgokkal, s a Porta támogatásával immár maga próbál meg Erdély élére állni. A fejedelemség vigasztalan helyzete mellett erre ösztönözték a felső-magyarországi viszonyok, mindenekelőtt a protestánsok nem szűnő üldözése, aminek egyik élharcosa a felső-magyarországi kormányzó és kassai főkapitány, Giacomo Barbiano, Belgiojoso grófja volt. Az olasz származású tábornok 1604 januárjában katonai erőszakot alkalmazva „rekatolizálta” az evangélikusok legnagyobb magyarországi templomát, a Szent Erzsébetről elnevezett kassai dómot, sőt magánházaknál is megtiltotta protestáns istentiszteletek tartását.

A magyar rendek a márciusban kezdődő országgyűlésen próbáltak tiltakozni, ám az udvar kitért a vallási ügyek tárgyalása elől, s hogy erre továbbra se legyen mód, törvénytelenül folyamodott. Az országgyűlés által elfogadott huszonegy törvénycikkhez Rudolf parancsára hozzáillesztettek egy huszonkettediket, amely megerősítette a korábbi protestánsellenes intézkedéseket, és kimondta, hogy vallási kérdéseket a továbbiakban nem lehet az országgyűlések napirendjére tűzni. Az északkeleti vármegyék nemessége felháborodottan tiltakozott, a szepességi városok polgársága pedig fegyverrel kergette el a régi templomaik visszafoglalására érkező katolikusokat. Ezzel párhuzamosan zajlottak a magyar földbirtokosok elleni – többnyire mondvacsínált – felségsértési perek és erőszakos birtokfoglalások, amelyek célja a háborúban kiürült államkincstár feltöltése volt. Ezek közül a koncepciók eljárások közül különösen nagy visszhangot váltott ki a Bocskaihoz hasonlóan sokáig elkötelezetten Habsburg-párti Illésházy István főlovászmester és trencsényi főispán elleni per, amely 1603 tavaszán fej- és jószágvesztést kimondó ítélettel zárult. Illésházy még idejében lengyelországi rokonaihoz menekült, birtokait és egyéb javait azonban a kamara lefoglalta.¹⁸

¹⁷ Oborni Teréz: *Erdély fejedelmei*. Budapest, 2002, Pannonica, 61–68.

¹⁸ Makkai László: A törökellenes tábor felbomlása. In Pach Zsigmond Pál (főszerk.): *Magyarország története tíz kötetben*. 3/1. köt. 1526–1686. Budapest, 1985, Akadémiai Kiadó, 693–707.

A Várad körüli birtokain töprengő és sokáig ingadozó Bocskai pálfordulásához a döntő lökést valószínűleg Belgiojoso vele szembeni eljárása adta, aki miután 20 ezer forintos kölcsön iránti kérését Bocskai nem teljesítette, ahol csak tehette, a bihari nagyúr ellen fordult. Saját javára adót vetett ki Bocskai jobbágyaira; unokaöccsét, a fiatal Bánffy Dénest pedig minden ok nélkül elfogatta, s csak több ezer forintos váltságdíj ellenében engedte szabadon. A kapcsolatfelvételre Bocskai és a Porta között végül 1604 márciusában került sor. Bocskai közeledésére Lala Mehmed nagyvezér már áprilisban olyan választ küldött, hogy készek katonai támogatásban részesíteni és erdélyi fejedelemmé tenni. Augusztusi levelében ezt a Temesvár körül gyülekező bujdosók vezére, Bethlen Gábor is megerősítette, és ő is támogatásáról biztosította. „[...] az Istenre elsőben, annakutána hazájának, nemzetének is utolsó veszedelmét látván elközelíteni, serkenjen fel, és kösse fel az harangot”, azaz álljon az élükre, és vállalja a fejedelemséget – írta Bethlen. Az ezt követő napokban Bocskai Erdélyben tartózkodott – hivatalosan azért, hogy birtokügyeit intézze, valójában azonban a bujdosókra és a török csapatokra várva. Belgiojoso ébersége azonban keresztülhúzta az összeesküvők számítását. Értesülve a török csapatok Temesvár körüli összevonásáról, a tábornok odavezényelte Dampierre ezredest hajdúival, akik a lippai és a jenői helyőrséggel egyesülve szeptember 13-án rajtaütöttek a bujdosókon. A temesvári törökök beavatkozásának köszönhetően az erdélyiek többsége ugyan egerutat nyert, ám poggyászuk, benne Bethlen Gábor dolmányával és annak zsebében Bocskainak küldött levelének a másolatával a hajdúk kezébe került. Bethlen erről állítólag azonnal értesítette Bocskait, aki számára ezt követően már nem volt visszaút. Bár néhányan azt tanácsolták neki, hogy kérjen kegyelmet Rudolftól, ő a harcot választotta. Szeptember 29-én úgy döntött, hogy várait – Szentjobbot, Kerekit és Súlyomköt – megerősítve és az arra kapható hajdúkat a maguk oldalára állítva addig védekezik, amíg a török segítség meg nem érkezik.¹⁹

A felkelők első fegyverténye Kereki várának megvédése volt Cyprian von Concini váradi alkapitány néhány száz fős támadó seregével szemben október első napjaiban. A kereki helyőrség mellett ez elsősorban annak a Kölesér romjai közt tanyázó 300 szabad hajdúnak volt köszönhető, akik Örvény Pál várkapitány hívásának eleget téve elsőként álltak Bocskai mellé. A következő napokban lázas tárgyalások folytak részben Belgiojoso

és Bocskai, részben Bocskai és a császári-királyi zsoldban álló hajdúk kapitányai között. Belgiojoso Kereki átadását követelte Bocskaitól, és azt, hogy menjen Prágába kegyelmet kérni. Időnyerés céljából Bocskai különböző feltételeket szabott, s miközben ide-oda üzengettek egymásnak, Dampierre hajdúkapitányai eldöntötték, hogy Bocskai mellé állnak. Döntésükben fontos szerepet játszott, hogy immár öt hónapja nem kaptak zsoldot, Bocskai pedig pénzt és földet ígért nekik. Emellett hivatkozott protestáns hitükre, valamint Rudolf ellenreformációs és „magyarellenes” politikájára. Mindezek hatására október 14-ei hitlevelükben a hajdúkapitányok esküvel kötelezték magukat „az körösztínsígnak s az mi Országunknak s ides Hazánkunknak, leg fő képpen az egy Igaz Hitnek²⁰ megoltalmazására”, továbbá arra, hogy „hívek” és „igazak” lesznek „a nagyságos Bocskai István urunknak minden vitézlő dolgiban a mi ides Hazánkunk megmaradásáért”.²¹

Bocskai anyagi természetű ígéreteiről az október 14-ei dokumentumban egyetlen szó sem esett. Lippay Balázs és Némethy Balázs kapitányok két héttel később a felvidéki bányavárosok polgárait harcra hívó kiáltványában sem található utalás erre. Ez utóbbiban is csak az „igaz hit”, illetve a „tisza keresztény vallás”, valamint az „édes haza” védelméről esik szó a „német császár” „pusztulást” és „romlást” hozó politikájával és ennek szolgálatába állt katonáival szemben. „Magyarország – olvasható ebben – már alig árnyéka önmagának, és ahogy kapitányainak viselkedéséből mindenki láthatta, a császár azon munkálkodott, hogy elpusztítsák, s még a magyar nyelvet is eltöröljék.”²² Ebből – bárki (feltehetően egy diák vagy egy prédikátor) fogalmazta is a szövegeket – arra következtethetünk, hogy elsődleges életszükségleteik biztosításán túl a hajdúkat vagy legalábbis egy részüket hitük és magyarságuk védelme is motiválta. És ez összecseng azzal, amit egyik levelében maga Bocskai is a felkelés indítóokának és céljának nevezett: „Magunk és az egész magyar nemzetségnek életének és az mellett religiójának, szabadságának és javainak megtartása”.²³ Bocskai és hajdúi között tehát nem egyszerűen egy szokásos zsoldosszerződés kötött, hanem olyan szövetség, amely a protestáns vallásszabadság biztosítása mellett a Habsburg-önkényuralom ellen is irányult, s amely a nemesség

²⁰ „Igaz hit” alatt itt és a továbbiakban mindig a református vallás értendő.

²¹ Nagy László: *Hajdúvitézek*, i. m. 158–160.

²² Sinkovics István (szerk.): *Magyar történeti szöveggyűjtemény 1526–1790. II/1. köt.* Budapest, 1968, Tankönyvkiadó, 278–279.

²³ Uo. 275.

¹⁹ Benda Kálmán: *Bocskai István*. 2. kiadás. Budapest, 1993, Századvég, 118–122.

rendi jogain túlmenően az etnikai értelemben vett magyar nemzet védelmét is szolgálta.

A felkelés következő csatája, az október 15-ei, Álmosd és Diószeg közötti ütközet ugyancsak a Bocskai mellé szegődött hajdúk győzelmével végződött. A hajdúk egy német gyalogezredet és a kíséretükben lévő 500 fős nehézlovasságot támadták meg szokásos módjukon. Az éj leple alatt az utat szegélyező erdőből meglepetésszerű tüzet zúdítottak a menetoszlopra, majd „huj! huj! rááá!” csatakiáltással rárontottak Pezzen ezredes katonáira. Bár a vértések véres kézitusában először viasszorították a támadókat, a meg-megújuló rohamok elől végül menekülésre fogták a dolgot, és a tovább védekező gyalogságot magára hagyták. Utóbbiak sorsát végül a málhásszekereiken szállított lőpor robbanása pecsételte meg. Az 1500–1800 fő közül csak kevesen menekültek meg. Egy részüket a hajdúk megölték, a többiek a környező mocsarakba veszttek. Másnap Bocskai bevonult Debrecenbe, miközben serege egyre gyarapodott: a császári-királyi seregből is sokan szöktek át hozzá, és a jobbágyi terhektől szabadulni akaró parasztok közül is sokan csatlakoztak. Barbiano ezalatt feladta Váradot, és Kassa felé vonult vissza, amely azonban nem engedte be. Serege, amelynek utóvédjét a hajdúk Rakamaznál szétszórták, és amely a szökések miatt folyamatosan apadt, végül Szepes várába fészkelte be magát. A lovas hajdúk eközben már a Garam mentén portyáztak, s a felső-magyarországi várak és városok egymás után álltak Bocskai mellé. November 11-én vonult be Kassára, ahol főhadiszállását felütötte, és ahová november 20-án Bethlen Gábor egy török csász kíséretében elvitte számára az erdélyi fejedelmi jelvényeket. Bocskai ettől kezdve az „Erdély fejedelme, Magyarország részeinek ura és a székelyek ispánja” titulátúrát viselte, amit 1605. február 21-én az erdélyi országgyűlés is megerősített.²⁴

A császár-király eleinte nem sokat törődött Bocskai mozgalmával, és udvara sem aggódott a kelet-magyarországi helyzet miatt. Barbiano seregének felbomlása, Kassa bevételé és Felső-Magyarország jó részének elvesztése azonban gondolkodóba ejtette őket, és november elején Basta irányításával 15 ezer fős hadsereget vezényeltek a felkelés leverésére. A királyi csapatok november 16-án érkeztek a Füleki és Rimaszombat közötti térségbe, ahol Némethy Balázs várta őket mintegy 4 ezer hajdúval és több száz, „mindenféle lándzsával, hegyes karókkal és cséphadarókkal”

felszerelkezett jobbággyal. A tüzérségük azonban mindössze két ágyúból és egy tarackból állt. Az Ostyán melletti csata így néhány óra alatt eldőlt. A hajdúk maradéka Némethy vezetésével az ottani kastélyba vette be magát, amelyet azonban Basta tüzérsége néhány óra alatt rommá lőtt. A bosszút csak kevesen kerülték el; magát Némethyt lábánál fogva akasztották fel, s miután nem vallotta be a főszerep tartózkodási helyét, Basta elrendelte kivégzését. Ez sem ment azonban könnyen. Az összekötözött kezű hajdúvezér kiragadta a pallost hóhérra kezéből, és a rárohanó katonákkal vagdalkozva, fegyverrel a kezében esett el. November 25–28-án az ostyánihoz hasonlóan végződött az edelényi csata is, amelyben a hajdúseereget és a török segédcsoportokat maga Bocskai vezette. A császári-királyi csapatok számbeli fölénye, nagyobb tűzereje és harci rutinja ezúttal is a felkelők vereségét vonta maga után. Megmaradt seregével Bocskai Göncre vonult vissza.²⁵

Kettős győzelme után Basta Kassa alá vonult, ám a város bevételére már nem maradt ereje. Az újra összeverődött hajdúlovások mindenütt a nyomában jártak, le-lecsaptak seregére, amelynek utánpótlási vonalait szinte teljesen elvágták. A lerongyolódott és éhező sereg a hideg és a hó beköszöntével így Eperjesre vonult vissza téli szállásra. Eközben Bocskai politikai és katonai értelemben egyaránt erőt gyűjtött. A haza és a vallás védelmére apellálva december 1-jei gönci kiáltványában harcra hívta a megyei nemességet – jutalmat ígérve azoknak, akik melléállnak, és büntetést azoknak, akik vonakodnak fegyvert fogni. Február 16-án megerősítette a közszekelyek régi szabadságjogait; megkezdte a hajdúk reguláris ezredbe szervezését, akiknek az élére bizalmasai közül három új főkapitányt – Rhédey Ferencet, Gyulaffy Lászlót és Sennyey Miklóst – állított. A túlságosan önálló és önfejű Lippay Balázst ugyanakkor megölette, egy másik régi hajdúkapitányt pedig börtönbe vetett. A megyei hadakat is magába foglaló egész seregének élére, amelynek létszáma 1605 januárjától ugyanezen év nyaráig 30 ezerről 60 ezerre nőtt, a tekintélyes felső-magyarországi földbirtokost, Homonnai Drugeth Bálintot nevezte ki, a Lengyelországból hazatért Illésházy Istvánt pedig politikai tanácsadójává fogadta. Pozícióinak megerősítése után országgyűlést hívott egybe Szerencsre, ahol

²⁴ Benda Kálmán: *Bocskai István*, i. m. 123–126.

²⁵ Nagy László: *Hajdúvitézek*, i. m. 162–165.

az összegyűlt erdélyi és magyarországi rendek képviselői – Bethlen Gábor javaslatára – Magyarország fejedelmévé választották.²⁶

Az újjászervezett, valamint török és tatár segédhadakkal megerősített hajdúcsapatok 1605 tavaszától nagy méretű és többnyire sikeres portyákat indítottak a Dunántúlra, Északnyugat-Magyarországra, sőt Ausztriába, Morvaországba és Sziléziába. Bár a nyílt ütközeteket továbbra is kerülték, csellel, kiéheztetéssel vagy egyszerűen csak fenyegetőzéssel mégis több fontos erősséget bevettek. Ezek közé tartozott többek között Nyitra, Trencsén, Érsekújvár, Sümeg, Körmend és Kőszeg. Közben számos várost és falvat fosztottak ki és gyűjtottak fel. Ekkora hadsereg rendszeres fizetésére egyszerűen nem volt mód; a katonák egyhavi zsoldja Bocskai egész évi jövedelmét felemésztette volna. A hajdúk és akik hozzájuk csapódtak, ezért lényegében abból éltek, amit portyáik során raboltak. A nyugat-magyarországi földesurak végül már azt sem tudták, kitől féljenek jobban: a hajdúktól, a császári és királyi zsoldosoktól, esetleg saját jobbágyaiktól. És persze gyakran került sor a Bocskai mellé álló urak gabona- és borkészleteinek megdézsmálására is, ami a felkelés táborán belül is egyre mélyülő ellentétekhez, sőt helyenként fegyveres összeütközésekhez vezetett.²⁷ Bár nagyon becsülte és minden jel szerint szerette is a hajdúkat, maga Bocskai is úgy látta, hogy „a vitézek közül némelyek [...] az egész országot nemcsak feldúlták, kóborlották; hanem úgy megrablották, hogy sem török-tatár ellenség inkább meg nem rabolhatta és pusztíthatta volna. Csak ökörnél [...] háromezernél többet hoztanak el, azonkívül egyébféle morhát, mindent, valahol mit kaphattanak; iszonyúságokat, az mit cselekedtenek, semmi pogánság szörnyebbet nem cselekedhetett volna”.²⁸

A császári és királyi udvar tehetetlenségét látva 1605 tavaszán Bocskaiiban felmerült Erdély és a királyi Magyarország egyesítése egy töröktől függő, ám belsőleg autonóm állam formájában. A magyar nemesség rezerváltágát, a törökök hódító törekvéseit, illetve saját seregének kilengéseit és fenntartásának nehézségeit látva ezt a tervét azonban néhány hónap alatt feladta, és 1605 nyaratól inkább a Béccsel kötendő béke lehetőségeit kereste. A hajdúság azonban egyáltalán nem vágyott a békére, amely számára

a paraszti sorba való visszasüllyedéssel lett volna azonos. Illésházyt, aki a béke legfőbb szorgalmazója volt, egyenesen „levágással” fenyegették, de zúgolódtak Bocskai ellen is. Bocskait ez indította arra, hogy 1605 decembereben a korponai országgyűlés jóváhagyásával 12 hajdúkapitányát és közel 10 ezer hajdúvitézét mindkét ági örököseikkel együtt kiemelte a jobbágyi sorból, és mindenféle földesúri és egyházi szolgáltatás alól örök időkre mentesítette őket. Megélhetésük biztosítása érdekében saját birtokaiból nekik adományozta Kálló, Nánás, Dorog, Hadház, Vámospercs és Szoboszló falvakat, valamint Varjas, Sima és Vid nevű pusztákat a hozzájuk tartozó földekkel együtt. Ezeket a földeket a letelepített hajdúk saját tulajdonuként használták, és lakóhelyüket általuk választott önkormányzatukkal igazgatták. Mindezek fejében – „az Erdélyben lakó hűséges székelyeink” és „más adományos nemesek szokása szerint” – „parancsunkra vagy utódaink parancsára jó fegyverekkel és hadieszközökkel felszerelten mindenfajta, vagyis általános és részleges hadfelkelésben kötelesek és tartoznak jelen lenni, és a hazának hűségesen szolgálni”.²⁹

A hajdúság mintegy harmadának nemesítésével és letelepítésével Bocskai két legyet ütött egy csapásra. Csökkentette a támogatóin belüli feszültségeket, ugyanakkor javította a Béccsel történő kiegyezés feltételeit. A 10 ezer hajdú ugyanis egyetlen szavára bármikor újra fegyvert ragadott volna, és a kiváltságokban nem részesített, ám abban reménykedő másik 20 ezer csatlakozására is bizton számíthatott. A bécsi udvarban ezt első-sorban Mátyás főherceg, Rudolf öccse értette meg, akinek jelentős része volt abban, hogy 1606. június 23-án Bocskai küldöttjei előnyös békét köthettek az uralkodó megbízottjaival. Az egyezség eltörölte az 1604. évi 22. törvénycikket, és kimondta, hogy a nemesek, a szabad királyi városok polgárai és a végvári vitézek szabadon, de a katolikusok sérelme nélkül gyakorolhatják vallásukat, továbbá hogy az egymástól elvett templomokat vissza kell szolgáltatni. Az udvar ígéretet tett a rendi önkormányzat helyreállítására, a fél évszázada üres nádori poszt és a magyarországi tisztségek magyarokkal való betöltésére vallási hovatartozásukra való tekintet nélkül, továbbá szavatolta a felkelők sértetlenségét. A császári-királyi hadak erdélyi pusztításainak kárpótlásaképpen Bocskai haláláig Erdélyhez csatolták Ugocsa, Bereg és Szatmár vármegyét, és elismerték őt „birodalmi és erdélyi fejedelemnek, székelyek ispánjának és a magyarországi részek

²⁶ Makkai László: A Bocskai-felkelés. In Pach Zsigmond Pál (főszerk.): *Magyarország története tíz kötetben.* 3/1. köt., i. m. 730–734.

²⁷ Kelenik József: *A hajdúk*, i. m. 129–130.

²⁸ Bocskai István 1606. január 10-ei levele Rákóczi Lajosnak. In Bocskai István: *Levelek.* Válogatás és jegyz. Benda Kálmán. Budapest–Bukarest, 1992, Európa–Kriterion, 185–186.

²⁹ Sinkovics István (szerk.): *Magyar történeti szöveggyűjtemény.* II/1. köt., i. m. 338–344.

urának”. Nagy jelentőséggel bírt, hogy Erdély és a Részek önállóságát az udvar a Bocskai halála utáni időkre is elfogadta, és ezzel lemondott arról az addigi törekvéséről, hogy a fejedelemséget beolvassza a királyságba. A kiváltságokban nem részesített hajdúk helyzetének rendezésével a békeszerződés érdemben nem foglalkozott. A tárgyalásokat vezető Mátyás főherceg azonban külön kötelezvényben vállalta, hogy mintegy 5–6 ezret felfogadnak közülük a Bocskai által visszaadandó végvárakba, és az elmaradt zsoldból 55 ezer tallért fog folyósítani. Ez mintegy 12–13 ezer hajdú egyhavi fizetségének felelt meg.

A fentieken túlmenően a bécsi békében a felek kötelezettséget vállaltak arra is, hogy törekedni fognak a nagy pusztításokkal járó és győzelemmel egyre kevésbé kecsegtető háború befejezésére, vagyis a törökkel kötendő békére. Bocskai közvetítésével erre 1606. november 11-én került sor Esztergom és Komárom között, a Zsitva folyó és a Duna találkozásánál. A három fél megbízottai rögzítették a Hódoltság új határvonalát, széles körű fogolycserét határoztak el, és húsz évre szóló békét kötöttek. Megegyeztek, hogy ezen idő alatt új várakat építeni és elfoglalni, illetve rabokat ejteni a másik fél felségterületén tilos. A zsitvatoroki békében egyébként a szultán először ismerte el a német-római császárt vele azonos rangú uralkodónak, és 200 ezer forintos egyszeri „ajándék” fejében lemondott a Habsburg Monarchia 1547 óta fizetett évi 30 ezer forintos adójáról.³⁰

Röviddel a zsitvatoroki béke aláírása után, 1606. december 29-én Bocskai István meghalt. Mivel még csak 50 éves volt, és a halála előtti napokban sokat szenvedett, többen mérgezésre gyanakodtak, és a fejedelem kancellárját, Káthay Mihályt sejtették az ügy mögött. A kassai udvarban tartózkodó hajdúk, akik pontosan tudták, hogy Bocskaival legfőbb patrónusukat veszítették el, elkeserülésükben ezért egyszerűen felkoncolták Káthayt.

Bocskai halálával új fejezet kezdődött az ország és a hajdúk történetében egyaránt. Az udvar, amennyire csak tudta, szabotálta a bécsi béke előírásait, és Mátyás főhercegnek eszébe sem jutott a beígért zsold folyósítása. Feledésbe merült az 5–6 ezer hajdú végvárakba való elhelyezése is. Mindezek miatt 1607 első felében mintegy 15–20 ezer békétlen fegyveres kóborolt a Felső-Tisza vidékén, akik az addig szokásos módon – rablással és fosztogatással – elégtették ki szükségleteiket. A környékbeli földbirtokosok közül többen fizettek nekik néhány száz forintot, ám ez távolról

sem fedezte igényeiket. Ezért felmerült körükben Bocskai vagyonának a szétoztása is, ám mivel a fejedelem végrendelkezett, erre nem nyílt jogi lehetőség. Sérelmek érték a kiváltságolt 10 ezer hajdú egy részét is. Kállót és Hadházát például „több egynéhány pusztá telekkel egyetemben” el sem foglalhatták, s a tokaji és a kállai várkapitányok parancsba adták katonáiknak – panaszták a hajdúk –, hogy „kergessenek, fosszanak és öljenek bennünket, úgy annyira, hogy az prédikációra is fegyverrel kellett mennünk”. Előfordult az is, hogy egyes birtokosok a hazatért hajdúkatonákat jobbágyi szolgáltatásokra kényszerítették, amit azok nagy-nagy méltánytalanságnak éreztek. 1607 októberében ezért Nagy András hajdúkapitány vezetésével Debrecenben és környékén kirobant az úgynevezett második hajdúfelkelés.

Nagy András származását ugyanúgy homály fedi, mint a többi hajdúkapitányét. Mivel leveleit „miskolci” előnévvel írta alá, lehetséges, hogy kisnemesi családból származott. Elképzelhető azonban az is, hogy Bocskaitól kapott nemességet. Bizonyos viszont, hogy 1606-ban már tekintélyes hajdúkapitány volt, mert Bocskai halála idején Ali budai pasa 12 ezer tallért és különféle ajándékokat küldött neki és katonáinak. Ennek és más forrásoknak az alapján valószínűsíthető, hogy a hajdúk elégedetlenségét a török is szította, így akarván rákényszeríteni Rudolfot a zsitvatoroki békében beígért 200 ezer forint megfizetésére, amivel a királyi udvar ugyancsak késlekedett. Az viszont, hogy a Rudolffal régebb óta rivalizáló és a helyére pályázó Mátyás főherceg állt volna a felkelés háttérében, kevésbé valószínű. Bármilyen volt is a közvetlen kiváltó ok, Nagy András és más Debrecenben letelepedett egykori hajdúkapitányok hívására a környékbeli hajdúk azonnal „pösögni” kezdtek, és Nádudvar környékén gyülekeztek. Először a privilegizált, ám birtokaikat elfoglalni nem tudó hajdúk jelentkeztek, akikhez a zsoldkiegészítésre váró társaik és a volt parasztkatonák közül is sokan csatlakoztak. A bécsi udvarba november közepén befutó jelentések még csak 7–8 ezer főnyi felkelőről tudtak, az év végén keletkezett források azonban már 16 ezer vagy annál is több fegyveresről szóltak. A felkelők főereje november elején Diószegen át Szikszóra indult azzal a céllal, hogy ott új királyt válasszanak. Jelöltjük Homonnai Drugeth Bálint volt, akit Bocskai végrendeletében kívánatos utódjaként nevezett meg, de aki helyett az erdélyi rendek 1607. február 12-ei kolozsvári gyűlésükön Rákóczi Zsigmondot választották fejedelmükké. A nemzeti királytól a már privilegizált hajdúk azt remélték, hogy Bocskaihoz hasonlóan elismeri kiváltságaikat,

³⁰ Uo. 348–371.

a nem privilegizáltak pedig azt, hogy ők is hajdúszabadságot kapnak. „[...] mi – olvasható Nagy András valószínűleg Foktúi Máté református prédikátor közreműködésével írott levelében – soha németet nem akarunk uralni”, hanem „azt uraljuk, az ki magyar fejedelme leszen Magyarországnak”. Szikszón kibocsátott kiáltványukban – Bocskai és saját korábbi frazeológiájukhoz hasonlóan – ugyancsak dominált a németellenesség és az „igaz hit védelme”.³¹

A felkelés híre futótűzként terjedt el a nemesség körében, amelyet magukra és az országra nézve egyaránt nagy veszedelemnek tartottak. Homonnai maga is „hitván, módolatlan zenebonának” ítélte, és a hajdúkhoz való csatlakozás helyett földbirtokos társaihoz hasonlóan ő is a lázadók ellen bevethető csapatok toborzásához fogott. A fegyveres összecsapást azonban mindkét fél kerülte, inkább a tárgyalás lehetőségét keresték. Erre végül 1607. december 29-én került sor az Abaúj megyei Ináncson úgy, hogy – a hajdúk követelésére – a törökök is részt vettek benne. A hajdúk itt 33 pontban foglalták össze követeléseiket. Ezek egy része a fentiekben már említett sérelmeik orvoslására vonatkozott, a másik pedig a bécsi béke előírásainak a végrehajtására. Kívánságaik között szerepelt a Habsburgok detronizációja és Homonnai nemzeti királlyá választása is. Ha Bocskai jelöltje ezt nem fogadná el – tették hozzá –, egy „bocskorost” emelnek fejedelemmé, aki nyilván Nagy András lett volna. A nemesség képviselői a hajdúsérelmek orvoslására ünnepélyes ígéretet tettek, a Habsburgok trónfosztásáról azonban hallani sem akartak, és a bécsi béke végrehajtásáról sem kívántak tárgyalni. Az ináncsi találkozó így végül nem egy tartós megállapodással, hanem csak egy ötven napra szóló fegyverszünet aláírásával zárult. Erre az időre a felső-magyarországi vármegyék vállalták az ekkor 14 ezer fős hajdúsereg téli elszállásolását.

A fellázadt hajdúk és a magyar nemesek küzdelmét a bécsi és a prágai udvarból egyaránt feszült figyelemmel kísérték. Mátyás főherceg, aki egyre nyíltabban tört Rudolf trónjának megszerzésére, 1608. január 10-ére a császár-király engedélye nélkül részországgyűlést hívott össze Pozsonyba. Az itt megjelent nyugat-magyarországi és ausztriai rendek képviselői konföderációt hoztak létre a hajdúveszély elhárítása céljából, és úgy határoztak, hogy első lépésként megpróbálnak éket verni a törökök

és a hajdúk közé. Ennek lett eredménye a Mátyás és Ali pasa közötti megállapodás 1608. március 27-én, amelyben a főherceg vállalta, hogy ötven napon belül kifizeti a zsitvatoroki békében kilátásba helyezett 200 ezer forintot „ajándékot”. Ezzel egy időben közös „frigylevet” adtak ki, melyben a főherceg megígérte, hogy a fellázadt hajdúkon nem áll bosszút, és biztosítja, hogy a Bocskai által nekik adományozott földeket zavartalanul birtokukba vehessék.³²

Eközben azonban más is történt. Az erdélyi fejedelemségre pályázó fiatal, ambiciózus és rendkívül gazdag Báthory Gábor 1608. február 6-án megállapodást kötött Nagy Andrással, illetve alvezéreivel, amelynek értelmében a hajdúk fegyveres támogatása fejében a Bocskaiéhoz hasonló, sőt hatalmi-politikai szempontból sokkal jelentősebb kiváltságokban részesítette őket. Nagy András, akit a dokumentum a hajdúk „örökös generálisaként” emlegetett, a fejedelemség második embere lett, és Elek János „vicegenerálissal” együtt tagja a tizenkét tagú szenátusnak. A kapitányokat – tisztségüket megtartva – a végvárakban kellett elhelyezni, és vezéreikkel együtt illő javadalmakban – birtokokban, illetve zsoldban – részesíteni. Nagy András Bajom várát kapta a hozzátartozó uradalommal, s egyben ő lett Várad kapitánya is, míg Elek János Nagyenyed városát vehette birtokba. A közkatonákat leszerelésük előtt dupla zsolddal kellett ellátni, majd pedig letelepíteni őket a Várad, Ecsed és Kálló által határolt területen úgy, hogy „ők és utódaik örökös szabadságot élvezzenek, és ilyen módon, amikor az ország érdeke kívánja, készenlétben legyenek, és azonnal egyesülni tudjanak”. A szerződés több cikkelye szólt Foktúi Máté prédikátorról, aki – mint olvasható – „nem csupán prédikálással, hanem másképpen is, elsősorban tanácsadással, sok dologban mindezideig helyesen, gondosan és hasznosan irányított bennünket”. Az ő és utódai jutalma egy „nemesi curia”, egy malom és egy Ecseddel határos birtok lett száz jobbággal. A szerződés Báthory kötelességévé tette azt is, hogy „kellő tisztelet megadása mellett vegye igénybe tanácsát, tudását és szolgálatát, és biztosítson részére szabad bejárást magához”. Az „eretnek trinitariusokat” és a „bálványimádó pápistákat” viszont papjaikkal együtt ki kellett zárnia az állam vezetéséből, és „minden ügyintézészt a tiszta és igaz hitű emberekre” kellett bízni.³³

³¹ Rácz István: A hajdúkérdeés Bocskai István szabadságharca után (Nagy András hajdúgenerális). In *Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth Nominatae. Series Historica III*. Budapest, 1964, Tankönyvkiadó, 40–47.

³² Rácz István: *A hajdúk a XVII. században*, i. m. 78–87.

³³ Sinkovics István (szerk.): *Magyar történeti szöveggyűjtemény*. III/1. köt., i. m. 392–395.

Az egyezség megkötése után Báthory megjelent új szövetségeseivel Erdélyben, és Rákóczi Zsigmondot lemondatta. Az erdélyi országgyűlés 1608. március 7-én választotta fejedelemmé. Ettől kezdve Erdély új fejedelme lett a hajdúk legfőbb patrónusa. Nagy András vezetésével mintegy 3–4 ezer hajdút állandó jelleggel hadseregébe fogadott, és uralkodásának első két évében mintegy két tucat új kiváltságolt hajdútelepülést hozott létre, zömmel Bihar és Szatmár megyében. Ezek közé tartozott Berettyóújfalú, Szentkozma, Tamási, Körösszeg, Gáborján és a belényesi járás több települése. A kállói hajdúk ugyancsak az ő birtokán, az ecsedi uradalomhoz tartozó Böszörményben találtak végleges otthonra. A hajdúkapitányokat és hadnagyokat egy-egy faluval vagy fél, illetve negyed faluval jutalmazta. Báthory hajdútelepítéseiről – mint Rácz István kimutatta – általában véve elmondható, hogy Bocskai szabolcsi telepítéseitől eltérően döntően a „hajdúarisztokráciát” privilegizálták, mert a fejedelem tudta, hogy „a hajdúvezérekre az egész hajdúság, a kiváltságoltak és szabad hajdúk egyaránt hallgatnak”. Ennek az ily módon létrejött partiumi hajdúarisztokráciának a tagjai tulajdonképpen már nem is kollektív szabadságjogokkal rendelkező parasztok, hanem olyan adománybirtokos nemesek voltak, akik az ország többi nemeséhez hasonlóan egyénenként élvezték privilégiumaikat.³⁴

Báthory hajdúpolitikája ragadósan bizonyult. Mátyás főherceg, aki az év elején még a zabolátlan és a társadalmi rendet fenyegető magyar fegyveresek leverésére készült, hirtelen ráébredt, hogy Rudolf-fal folytatott harcában akár fel is használhatja őket. Közvetítői – Homonnai Bálint és mások – útján ezért ő maga is tárgyalásokba kezdett Nagy Andrással, s most már nemcsak a Bocskai által adományozott helységek zavartalan átvételét ígérte meg a hajdúgenerálisnak és alvezéreinek, hanem a Szabolcs vármegyei Polgárt és a Bihar vármegyei Szentmargitát is a hajdúknak ajándékozta. Az erről szóló megállapodást 1608. április 12-én írták alá Várkonyban. Az egyezség megkötése után azonnal megkezdődött a toborzás, amelynek eredményeként mintegy 6 ezer hajdú csatlakozott Mátyás főherceg csapataihoz. Prága felé vonuló 20 ezer fős seregére támaszkodva Mátyás előbb – június 25-én – lemondatta Rudolfot, majd november 16-án a Pozsonyba összehívott országgyűléssel magyar királlyá koronáztatta

³⁴ Rácz István: A hajdúkérdés Bocskai szabadságharca után (Nagy András hajdúgenerális). II. rész. In *Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth Nominatae. Series Historica* IV. Debrecen, 1965, 19–24.

magát. A koronázási drapérián első ízben jelentek meg a piros-fehér-zöld színek, az országcímeren pedig a Szent Korona.³⁵

Az 1605 és 1609 közötti telepítésekkel és mintegy 10 ezer hajdú be-tagozásával a reguláris királyi és fejedelmi hadseregbe, a szabad hajdúk száma jelentősen csökkent. Ezeken túlmenően ritkította soraikat az is, hogy a magánföldesurak is szívesen fogadták fel őket fegyveres szolgálatra. A Rákócziak főleg a Sajó, a Hernád és a Bodrog vidékén, a Batthyányak a Rába mentén, míg a Zrínyiek a Muraközben hoztak létre telepes falvakat. A magánföldesúri hajdúk a jobbágyoktól eltérően szabadon költözhetek, és vagyonukkal – házukkal és ingóságaikkal – is szabadon rendelkeztek. A földet azonban, amelyen gazdálkodtak, nem kapták meg saját tulajdonukba, és önkormányzati jogokat sem élveztek. A jobbágyi terhektől való mentesség fejében szükség esetén ennek ellenére a szabolcsi és a partiumi hajdúkhoz hasonlóan ők is fegyveres szolgálattal tartoztak. Mint Zrínyi Miklós 1650-ben kibocsátott kiváltságlevelében olvasható, mindegyikük köteles volt „egy jó lovat, egy pár pisztolyt és ahhoz egy karabélyt” tartani, hogy „török hírkor szükség idején, éjjel avagy nappal, az hová kívántatik, azonnal felülvén, jobb módjával tehetsége szerint az töröknek ellene álljon és állhasson”.³⁶ Az erdélyi határszéleken és Felső-Magyarországon kóborló szabad hajdúk száma azonban még így is több ezerre rúgott. Úgyhogy a fegyverforgatáshoz értő katonahajdúk száma ebben az időben legalább 25 ezerre becsülhető, ami igen tekintélyes szám volt.³⁷

Zrínyi telepes katonái a hajdúk eredeti ellensége, a török ellen védekeztek; Bocskai vitézei a császári és királyi hadak ellen harcoltak; Mátyás főhercegei a Habsburgok belső viszálykodásába, a partiumiak pedig az erdélyi fejedelemségért folyó harcba avatkoztak be, míg a földesúri szolgálatba állók uruk érdekeit védték. Vitathatatlan katonai tudásukat tehát lényegében továbbra is ott és annak érdekében értékesítették, ahol és aki jól – vagy jobban – megfizette őket. A hűség és az elvszerűség továbbra sem tartozott erényeik közé. Ezt leginkább Báthory Gábor hajdúinak többszöri árulásával példázhatjuk.

³⁵ Sinkovics István (szerk.): *Magyar történeti szöveggyűjtemény*. II/1. köt., i. m. 395–398. Vö. Benda Kálmán (főszerk.): *Magyarország történeti kronológiája*. II. köt. Budapest, 1982, Akadémiai Kiadó, 435–437.

³⁶ Sinkovics István (szerk.): *Magyar történeti szöveggyűjtemény*. II/2. köt., i. m. 559–560.

³⁷ Nagy László: „Mégint fölszánt magyar világ van...”, i. m. 91.

Bár Báthory korántsem tartotta be a debreceni megállapodásban vállalt minden kötelezettségét – Nagy Andrásból például nem lett a fejedelmi tanács első embere, s a katolikusok mellőzése sem valósult meg teljesen –, a fejedelem és a hajdúk viszonya kezdetben harmonikusan alakult. A hajdúk hűséggel szolgálták új urukat, a fejedelem pedig elnézte zsákmányszerző portyáikat Krakko környékén, Havasalföldön, sőt magában a fejedelemségben is. „1609. esztendőben – írta róluk Borsos Tamás, Marosvásárhely korábbi jegyzője, majd főbírája – az szegény Erdély országa annyira prédájára juta Báthory Gábor hadának, hogy annak határa, mértéke nem volt. Az szegény ország fiaiban valakit úton elől-utol találtak, azt dúlták, fosztották, ölték: akárkinek vagy házána, vagy házána kívül találtak marháját, az csak préda volt, senkinek jámbornak tisztessége, becsülete nem volt.”³⁸ 1611-től azonban fokozatosan romlott a viszony közöttük. 1610 decemberében Bocskai egykori „angyalai”, a székely csapatok és a vármegyei hadak még együtt vonultak a bécsi udvarral kokettáló szászok és a Habsburg-barát havasalföldi vajda, Șerban Radu ellen. 1611-ben viszont, amikor báró Forgách Zsigmond felső-magyarországi főkapitány és a trónjára visszakerült Radu vajda indítottak támadást Báthory ellen, a hajdúk Forgách mellé álltak, s miután az ostromlott Brassó vezetői tetemes összeggel megvesztegették őket, Nagy András vezetésével egyszerűen elvonultak a város alól, és hagyták, hogy Radu súlyos vereséget mérjen Báthory maradék hadaira. Néhány héttel később, 1611 augusztusában azonban már ismét Báthory pártján voltak, és augusztus 31-én ők foglalták vissza számára Kolozsvárt.³⁹

Az ellentétek eközben magukon a hajdúkon belül is éleződtek. Nemcsak a szabad hajdúk kerültek szembe a kiváltságosokkal, hanem a privilegizáltak, köztük a hajdúkapitányok is torzsalkodtak egymással. Ez vezetett oda, hogy 1611 júliusában Elek János „vicegenerális” fegyveresekkel rontott a fővezérére, akit csak saját katonái mentettek meg a felkoncolástól. Kevéssel ezután viszont rosszabbul járt: a „nádszálként hajladozó” szoboszlói kapitány, Fekete Péter elfogatta, és kiszolgáltatta a kassai főkapitánynak. Bár innen szerencsésen kiszabadult, többszöri pártváltása miatt Báthory teljesen bizalmatlanná vált vele szemben, és 1611 nyaratól inkább ellenséget, mint szövetségest látott benne. Nagy András rá is szolgált erre a bizalmatlanságra. Miután Báthory 1611 végétől a bécsi udvar felé közeledett,

³⁸ Borsos Tamás: *Vásárhelytől a Fényes Portáig. Emlékiratok, levelek*. Bukarest, 1972, Kriterion, 57.

³⁹ Nagy László: *Hajdúvitézek*, i. m. 196–198.

sőt decemberben meg is állapodott Mátyás képviselőivel a királyság és Erdély „örök békéjéről”, Nagy András 1612 tavaszán a törökhöz fordult, és magának kérte a fejedelmi trónt. Báthory erre a hozzá hű hajdúkapitányokkal és Thurzó György nádorral összefogva kifüstölte a hajdúvezért bajomi várából, aki családjával együtt a török védőszárnyai alá menekült. Báthory menlevelét elfogadva később ugyan visszatért a fejedelem mellé Gyulafehérvárra, ám intrikáival továbbra sem hagyott fel. 1612. augusztus 8-án kelt levelében felajánlotta szolgálatait egyik kapitányának, Ghiczy (Géczy) Andrásnak, akit a Porta Báthory helyébe akart ültetni annak hűtlensége miatt. A hajdúgenerális levele azonban, amelyben ígéretet tett Báthory megölésére, a fejedelem kezébe került, aki augusztus 12-én ezért lefejeztette.⁴⁰

Báthory nem sokkal élte túl Nagy Andrást. A tanácsadói köréből ugyan csak a török védőszárnyai alá menekülő Bethlen Gábornak sikerült meggyőznie az oszmán vezetést arról, hogy Báthory valóban Bécs kezére kívánja játszani Erdélyt, és arról is, hogy ő maga lenne a legalkalmasabb a fejedelmi posztra. A vezetésével érkező török, tatár és havasalföldi hadak elől Báthory Gábor Váradra menekült, ahol Ghiczy András és Abafy Mihály tokaji kapitány hajdúi brutális módon végeztek vele. Lemeztelenített teste, melynek közeléből hűséges kutyája zavarta el a dögevőket, sokáig hevert temetetlenül a Pece partján. „[...] míg a szerencse fénylik, sok barátod vagy, de ha a szerencse elfordul, egyedül maradsz” – kommentálta sorsát egyik kortársa.⁴¹

A török hathatós támogatásával hatalomra került Bethlen Gábor néhez körülmények között látott hozzá Erdély konszolidálásához. Az ország romokban hevert, a fejedelmi kincstár üres volt, és Bécs nem ismerte el uralmát. A királyi udvar eltúrta és támogatta a Bethlennel szemben fellépő trónkövetelőket, mindenekelőtt Homonnai Drugeth György felső-magyarországi nagyúr szervezkedéseit, sőt utóbbi katonai támadásait is. A hajdúk, akik főszerepet vittek ezekben a csetepatékban, kezdetben megosztottak voltak. Dóczy András, a bécsi udvar szolgálatában álló szatmári főkapitány igyekezett Homonnai oldalára vonni a hajdúkat, ám ez csak részben sikerült neki. Homonnai seregébe elsősorban a Szabolcs vármegyébe letelepített kiváltságos hajdúk álltak, míg Bethlennek a Biharban letelepítetteket és az úgynevezett kishajdúvárosok környékén tanyázó szabad hajdúkat

⁴⁰ Rácz István: *A hajdúkérdés Bocskai szabadságharca után*. II. rész, i. m. 35–37.

⁴¹ Marosvásárhelyi Nagy Szabó Ferenc memorialéjából. In Makkai László (szerk.): *Bethlen Gábor krónikásai*. Budapest, 1980, Gondolat, 215.

sikerült megnyerni. Még 1614-ben megparancsolta Rhédey Ferenc váradi kapitánynak, hogy írassa össze az ottani és a környékbeli hajdúkat, és hűségükért ígérjen meg nekik mindent, legfőképpen pénzt és földet. Továbbá figyelmeztesse őket, hogy a bécsi udvar szolgálatában aligha gyakorolhatják szabadon protestáns vallásukat, míg ő ezt hithű reformátusként, elődeihez hasonlóan magától értetődően biztosítani fogja. Bethlen törekvései a hajdúk egy részének megnyerésére gyorsan sikerrel jártak. Forgách Zsigmond kassai főkapitány már 1615 márciusában azt jelentette Bécsbe, hogy „az mezei hajdúk is inkább mind által mentek Bethlen Gáborhoz Erdélyben”. Később a többiek közül is sokan a pártjára álltak. Ebben szerepet játszott, hogy megígérte: hű szolgálatuk esetén „az török császártól is oly hitlevelet hozatunk az egész hajdúságnak, hogy soha őket mostani szép szabadságokban meg nem háborítja a török, s kastélyokat el nem vonja, adófizetésre őket nem kényszeríti”. Ennél is többet nyomhatott a latban, hogy 1616 októberében kiadott pátenlevelében megfogadta: a hajdúk „érdemleges szolgálatjoknak illendő jutalmára kiváltképpen való gondviselésünk vagyon”. Végül sokat számíthatott az is, hogy az egyre nagyobb tekintélyre és befolyásra szert tevő felső-magyarországi ifjú főúr, Rákóczi György is Bethlen mellett agítált.⁴²

Mindezek következtében amikor a katolikus és protestáns államok közötti úgynevezett harmincéves háborúba bekapcsolódó Bethlen Gábor 1619 augusztusában először indult meg Bécs ellen, mintegy 20 ezer fős hadseregének több mint fele – egyes számítások szerint akár 80%-a – hajdúkból állt. Ezeket részben Debrecenben és környékén, részben a Felső-Tisza vidékén fogadta fel. Nagy számban jelentkeztek tehát seregébe szabolcsi hajdúk is, akiket pedig Dóczy megpróbált magával vinni a cseh hadszíntérre. Ők azonban – arra hivatkozva, hogy „az ország híre nélkül”, amelynek „mi is hitös tagjai vagyunk”, „föl nem ülhetünk” – nem engedelmeskedtek felszólításának. Készen álltak viszont a felső-magyarországi felkelést szervező Rákóczi György támogatására.⁴³ Még tartott a hadjárat, amikor 1621. május 6-án a szabolcsi hajdúk írásban is megfogadták, hogy „mi is kicsintül fogván nagyig, fejünk fennállatáig, az mi kegyelmes urunkkal s fejedelmünkkel együtt élünk halunk és fejünk fennállatáig igaz hívek is leszünk”.⁴⁴ Azok után, hogy az 1622 januárjában aláírt nikolsburgi békében

a felső-magyarországi vármegyék közül hét – köztük Szabolcs és Szatmár vármegye – Bethlen uralma alá került, továbbá magánbirtokként megkapta Munkács, Tokaj és Ecsed uradalmait, ez az elköteleződés tovább erősödött. A hajdúk Bethlen 1623-as és 1626-os hadjárataiban is jelentős szerepet vállaltak. A királyi seregben viszont, mivel az könnyen kiváltságaik és földjük elvesztésével járhatott volna, csak kevesen harcoltak.

Bethlen nagy tudatossággal törekedett rá, hogy a kezelhetetlenségükről ismert hajdúkból fegyelmezett katonákat faragjon. Ennek érdekében – noha a kiváltságosoknak ingyen kellett volna szolgálniuk – a hajdúkatonák mindegyikének rendszeres zsoldot fizetett. Előírta továbbá, hogy a gyalogosoknak „jó puskája, szablyája és szekercéje”, a lovasoknak pedig „jó lova, sisakja, páncélja, fegyverdereka, huszár nyerge, láncos féke, kopjája, hegyes töre vagy pallosa” legyen. Mindezek következtében Bethlen hajdúinak harcértéke jelentősen felülmúlta Bocskai „angyalaiét”. Bár erősségük továbbra is az ellenség zavarása, a rajtaütés és a fárasztás volt, formális ütközetekben is egyre jobban megállták a helyüket. Kiemelkedő fegyvertényeik közé tartozott a nagyon jó hírnévnek örvendő német landsknechtek megfutamítása az 1619-es pozsonyi csatában, majd a város és a vár megvédeése 1620-ban az időközben tábornokká előléptetett Dampierre-rel szemben, továbbá Érsekújvár sikeres védelme 1621-ben Buquoi tábornagy csapatai ellenében. A hadjárat külön érdekessége, hogy az említett csatákban mindkét kiváló tábornok, Dampierre és Buquoi is életét vesztette, és pedig hajdúfegyverek által. Persze minden ízükben fegyelmezett katonákká a hajdúk továbbra sem váltak. Pontosabban változatlanul akadtak közöttük saját fejük után menő és saját zsebükre dolgozó „vitézek”. Ez történt például 1620 szeptemberében Lakompaknál, ahol egy kicsiny, de fegyelmezett császári-királyi csapat is megfutamította a számbeli fölényben lévő hajdúkat, vagy a november 8-ai döntő jelentőségű fehérhegyi csatában, ahol a magyar csapatoknak csak egy része jelent meg, és ők sem jeleskedtek. Róluk írta Bethlen: „[...] egy magyar sem vitt hanem csak mind elfutott et quod majus [és ami több], harmada sem volt jelen, mind kurva anyjokban voltanak akkor is praedalni.”⁴⁵

A katonáskodó hajdúság fénykora a tizenöt éves háborúval kezdődő és Bethlen Gábor 1629-es halálával végződő mintegy négy évtizedre esett. Az országos politikába érdemben a későbbiekben már csak egyszer avatkoztak

⁴² Demény Lajos: *Bethlen Gábor és kora*. Bukarest, 1982, Politikai Könyvkiadó, 31–33.

⁴³ Nagy László: *Hajdúvitézek*, i. m. 220.

⁴⁴ Demény Lajos: *Bethlen Gábor és kora*, i. m. 33.

⁴⁵ Nagy László: „*Megint fölszánt magyar világ van...*”, i. m. 92–94.

be: 1630–1631-ben, amit harmadik hajdúfelkelésként tart számon a történetírás, s amivel nemcsak kiváltságaikat erősítették meg, hanem I. Rákóczi György erdélyi fejedelemmé választásához is nagyban hozzájárultak.

A hajdúk harmadik felkelését az váltotta ki, hogy Bethlen Gábor özvegye, Brandenburgi Katalin visszaszolgáltatta az 1619 óta uralkodó II. Ferdinándnak a nikolsburgi békében Erdélyhez csatolt hét felső-magyarországi vármegyét. A hajdúknak, akik jelentős része Szabolcsban és Szatmárban lakott, már ez sem tetszett, az pedig, hogy a megyék átvételére érkező királyi biztosok protestáns jobbágyság templomait juttatták katolikus kézre, és ellenségesen léptek fel velük szemben, kifejezetten ellenállásra ösztönözte őket. A szabad hajdúvárosok lakóinak egy része, valamint Munkács, Tokaj és Ecsed helyőrsége megtagadták a hűségeskü letételét az uralkodóra, és azokat a kapitányaikat, akik ezt mégis megtették, leváltották. Az elégedetlenkedők, akik között sok volt a paraszti sorba való visszasüllyedéstől rettegő szökött jobbágyság, Böszörmény körül gyülekeztek. Abban bíztak, hogy sikerül megnyerniük Rákóczi Györgyöt, akiben Bethlen Gábor méltó utódját látták. Rákóczi azonban egyelőre habozott. Eközben Alaghy Menyhért, újonnan kinevezett kassai főkapitány általános nemesi felkelést hirdetett a lázadók ellen. Mivel a hajdúk elleni támadás könnyen átcsaphatott volna egy Erdély bekebelezését célzó hadjáratba, a fejedelemséget kormányzó Bethlen István – Bethlen Gábor öccse –, továbbá fia, ifjabb Bethlen István váradi kapitány és Zólyomi Dávid bihari nagybirtokos – korábban Bethlen Gábor mezei hadainak és a székelyeknek a főkapitánya – a felkelők mellé állt. A szabolcsiakkal egyesült bihari hajdúk és a váradi helyőrség katonái az első eredményt azzal érték el, hogy visszaverték a kállói Habsburg-párti zsoldosok támadását. A döntő ütközetre 1630. szeptember 7. és 8. között került sor Böszörmény és Nádas között. A gyilkos küzdelem a hajdúk és az erdélyiek győzelmével végződött, akik a Tiszáig szorították vissza a királyi csapatokat, s Rakamaznál, mielőtt átkeltek volna a folyón, további veszteségeket okoztak nekik.

A rakamazi győzelem után ifjabb Bethlen István és Zólyomi Dávid azonnal Sárospatakra indultak, hogy felajánlják Rákóczinak az erdélyi fejedelemséget. Ő azonban továbbra is habozott, s csak a kormányzó, idősebb Bethlen István hasonló értelmű üzenetének a megérkezése után, szeptember 30-án kelt útra 300 fős magánhadsergével együtt. Első útja a Fejértóra meghirdetett hajdúgyűlésre vezetett, ahol az összesereglett vitézek sortűzzel üdvözölték, és máris fejedelemként ünnepelték. A hajdúkkal

és a végváriakkal megerősödött sereg Debrecen érintésével október 3-án érkezett Váradra. Eközben azonban váratlan fordulat történt. Brandenburgi Katalin lemondott, s a Rákóczitól és a vele járó bonyodalmaktól megrettent erdélyi rendek szeptember 28-án idősebb Bethlen Istvánt választották fejedelmükké. Rákóczi és katonái ettől függetlenül továbbvonultak Kolozsvár felé. Ennek, valamint az ugyancsak Rákóczit támogató Porta üzenetének hatására az erdélyi rendek gyorsan megváltoztatták álláspontjukat. Bethlen önkéntes lemondása után a segesvári országgyűlés 1630. december 1-jén Rákóczi Györgyöt választotta erdélyi fejedelemmé.⁴⁶

Rákóczi György fejedelemmé választásával a hajdúk ügye azonban még nem intéződött el. A bécsi udvar ragaszkodott a hét vármegye átadásához, és ezen túlmenően a hajdúk katonai megfenyítésére készült. Rakamaz környékén ismét csapatokat vontak össze, és védelmi sáncokat építettek. A cél nyilvánvaló volt. A hajdúk és az erdélyi segélycsapatok – miután a nádor és a fejedelem közötti tárgyalások eredménytelenül végződtek – március 14-én ezért ismét megtámadták a kállói helyőrséget, majd onnan Rakamaz alá vonultak, ahol ötórás gyilkos küzdelemben futamították meg a nemesi hadakat. Bár az első rohamokat a védők ágyútűzzel visszaverték, a gyalogos hajdúk Zólyomi Dávid vezetésével véres kézitusában áttörték a sáncokat, és elfoglalták a lövészoktatókat. Az utánuk vágató lovasok aztán – mint az egyik krónikás írta – „tapodták, lötték, vágták az ellenséget”. Aki tudott, kompon és csónakokon, aki nem, az úszva menekült a Tisza túlsópartjára.⁴⁷

A rakamazi győzelem után a hajdúk és új vezetőik – Zólyomi Dávid és ifjabb Bethlen István – szívesen folytatták volna a harcot a hét vármegye visszaszerzéséért. Rákóczit azonban nem tudták rávenni a kockázatos vállalkozásra. 1631. április 3-án a fejedelem ehelyett olyan egyezséget kötött II. Ferdinánddal, amelyben nemcsak a hét vármegyéről mondott le, hanem arra is ígéretet tett, hogy a hajdúkat lecsendesíti, és gátat vet a királyi és az erdélyi hajdúk közötti együttműködésnek. Ennek fejében a császár-király elismerte Rákóczit Erdély fejedelmének, és szavatolta, hogy magyarországi birtokai sértetlenül a tulajdonában maradhatnak. A felkelt hajdúk amnesztiában részesültek, a hét szabolcsi hajdúváros pedig, miután

⁴⁶ Makkai László: A harmadik hajdúfelkelés. In Pach Zsigmond Pál (főszerk.): *Magyarország története tíz kötetben.* 3/1. köt., i. m. 865–870.

⁴⁷ Szakály Ferenc (szerk.): *Szalárdi János siralmas magyar krónikája.* Budapest, 1980, Magyar Helikon, 139–140.

lakói felesküdték az uralkodóra, továbbra is élvezhették a még Bocskaitól kapott kiváltságaikat. Több mint másfél ezer hűséges és vitézségével kitűnt katonájának Rákóczi úgy rótta le halálját, hogy hajdúszabadsággal ruházta fel, és a Bihar megyei Harsányba, Derecskére, Pocsajra és Csalánosra telepítette őket.⁴⁸

A hajdúk katonai jelentősége a harmadik hajdúfelkelés lezárulását követően fokozatosan csökkent. Bár I. Rákóczi György 1644–1645-ös Habsburg-ellenes, a protestáns vallásszabadság védelmében és nemzeti királyság megteremtésének céljával indított hadjáratában, valamint az 1683 és 1697 közötti, törökellenes visszafoglaló háborúkban egyaránt részt vettek, számuk nem haladta meg a néhány ezret, és különösebb fegyverténnyel sem hívták fel magukra a figyelmet. Igen jellemző, hogy Rákóczi hadvezére és Erdély későbbi fejedelme, Kemény János visszaemlékezésében egyetlen olyan eseményt említett meg az 1644–1645-ös harcokból, amelyet a hajdúkhöz kötött: a „sebesi klastrom” kifosztását és néhány ottani barát megölését.⁴⁹

A hajdúvárosok katonai erejének és a hajdúk katonai fontosságának csökkenése két tényezővel magyarázható. Részben azzal, hogy a tizenöt éves háborúban feltűnt hajdúkatona első nagy generációja a század közepére megöregedett, illetve kihalt. Részben pedig azzal, hogy a letelepített és privilégiumaikkal megerősített második és harmadik generáció az idők folyamán hozzászokott a gazdálkodáshoz, idegenkedett a hadakozástól, és nem szívesen hagyta el biztonságot nyújtó otthonát és vált meg családjától. Az 1670-es évek bujdosói, akikből Thököly Imre katonái toborzódtak, például már egyáltalán nem voltak örömmel látott vendégek a hajdúvárosok környékén, amelyek lakói a II. Rákóczi Ferenc által indított szabadságharchoz is kellenetlenül és csak az erőszaknak engedve csatlakoztak.⁵⁰ A 17. század végétől a magyar rebelleket többé nem hajdúknak, hanem kurucoknak hívták.

⁴⁸ Péter Katalin: A fejedelemség virágkora (1606–1660). In Köpeczi Béla (főszerk.): *Erdély története*. II. köt. Budapest, 1986, Akadémiai Kiadó, 690–692.

⁴⁹ Kemény János *önéletrajza 1657–1658*. Budapest, 1986, Szépirodalmi Kiadó, 206.

⁵⁰ Rácz István: *A hajdúk a XVII. században*, i. m. 160–165.

A WESSELÉNYI-FÉLE FŐÚRI ÖSSZEESKÜVŐK

Az 1648-ban befejeződött harmincéves háborúból a Habsburg Monarchia meggyengülve került ki. A magyarok reménykedésére rácsafolva III. Ferdinánd német-római császár és magyar király (1637–1657) ezért ezt követően sem fordult a török ellen, hanem 1650-ben újabb 22 esztendőre meghosszabbította az Oszmán Birodalommal 1606-ban megkötött és azóta többször megújított zsitvatoroki békeszerződést. Ennek értelmében kölcsönösen tilos volt új várakat építeni és várakat elfoglalni, valamint a másik fél területén portyázni és rabokat ejteni. A fegyvernyugvás a belső válságokkal küzdő és a Kréta birtoklásáért Velencével immár évek óta háborúskodó isztambuli vezetésnek is megfelelt. Mindezek miatt úgy tűnt, hogy a török kiűzése Magyarországról ismét a távoli jövő homályába vész. II. Rákóczi György erdélyi fejedelem (1648–1660) lengyelországi kalandja azonban új irányt adott az események folyásának.

A gyermekkorától fejedelemnek nevelt, és talán éppen ezért túlságosan ambíciós Rákóczit megszédítette a Lengyelországgal hadakozó X. Károly svéd király ajánlata, aki hathatós katonai támogatás fejében a lengyel trónt ígérte neki. Rákóczi híveivel és támogatóival – köztük gróf Zrínyi Miklós horvát bánnal – együtt úgy képzelte, hogy a Báthory István államához hasonló újabb erdélyi–lengyel perszónálunió alkalmas bázisa lehet a török elleni összefogásnak és a magyar területek felszabadításának. Ezért anyja, Lorántffy Zsuzsanna és mások tanácsával szemben elfogadta a svéd ajánlatot, és 1657 januárjában a Porta határozott tiltása ellenére 20 ezer fős seregével átkelt a Kárpátokon. Krakó elfoglalása után egészen Varsóig nyomult, ezt követően azonban megfordult a hadiszerencse: a svédek visszavonultak, ő pedig vereségeket szenvedett az egyesült lengyel és tatár csapatoktól. A visszavonuló magyar sereg végül a tatárok fogságába esett, s Rákóczinak és kíséretének is csak nagy szerencséjével sikerült hazavágtatni Erdélybe.¹

¹ Oborni Teréz: *Erdély fejedelmei*. Budapest, 2002, Pannonica, 148–158.

Az albán származású Köprülü Mehmed nagyvezér, aki sikeresen törekedett az Oszmán Birodalom hanyatlásának fékezésére, személyesen vezette hadait az engedetlen Rákóczi és Erdély megbüntetésére. Katonái és tatár segédhadai 1658 őszén felégették és végigrabolták a Barcaságot, Háromszéket és Fogarasföldet, majd Gyulafehérvárt, Nagyenyedet, Tordát és Marosvásárhelyt. Eközben elfoglaltak több várat, köztük Jenőt, majd 1660-ban – egy újabb hadjárat keretében – Erdély kapuját: a kulcsfontosságú Váradot. Szent László városa ezzel egy új török vilajet központja lett, s a Részek nagyobb területe is a Félhold uralma alá került. A Porta azt tervezte, hogy az addig autonóm fejedelemséget a Hódoltsághoz hasonlóan az Oszmán Birodalom tartományává teszi. Eközben polgárháború is dúlt az országban. A török által kinevezett új fejedelem, Barcsay Ákos (1658–1660) csapatai többször megütköztek a Rákóczihoz hű erőkkel – utoljára 1660. június 7-én Szászfenesnél. Rákóczi, aki a csatában súlyosan megsebesült, sérüléseibe rövidesen belehalt.²

Erdély beolvasztása az Oszmán Birodalomba nemcsak a fejedelemség, hanem az erőviszonyok eltolódása miatt a Habsburg Monarchia számára is felettébb előnytelen lett volna. A bécsi Haditanács ezért elhatározta, hogy a tatár fogságból hazatért, Rákóczi-párti és Barcsayt lemondásra kényszerítő, majd megölető új fejedelemmel, Kemény Jánossal (1661–1662) együttműködve katonai erővel akadályozza meg a *status quo*t felborító török terv valóra váltását. 1661 őszén ezért gróf Raimondo Montecuccoli tábornagy fővezérsége alatt császári és királyi zsoldosok jelentek meg Erdélyben, akik egészen Kolozsvárig nyomultak előre, és számos erősséget vettek birtokukba. Ezt viszont a török nem tűrhette. Köprülü Mehmed fia, a nagyvezéri méltóságot öröklő Ahmed ezért 1662 januárjában katonai erővel hatalomra segítette a németpárti és a fejedelemséget a Habsburg Monarchia oltalma alá helyező Kemény ellenlábasát, Apafi Mihályt (1661–1690), majd 1663 tavaszán több tízezer fős sereg élén indult a III. Ferdinánd örökébe lépő I. Lipót (1657–1705) megbüntetésére. Bár a császárvárosig nem jutott el, Felső-Magyarország legerősebb várát, a Bécstől mindössze 150 kilométerre fekvő Érsekújvárt elfoglalta, és új hadjáratra készülve csak Nándorfehérvárig vonult vissza a téli időszakra.³

² Gebei Sándor: Az Erdélyi Fejedelemség válságos évtizedei (1657–1711). In Kovács Kiss Gyöngy (szerk.): *Fortuna vagy fatum árnyékában? Fejezetek az Erdélyi Fejedelemség történetéből*. Kolozsvár, 2014, Komp-Press–Korunk, 268–272.

³ R. Várkonyi Ágnes: Országgyesítő kísérletek (1648–1664). In Pach Zsigmond Pál (főszerk.): *Magyarország története tíz kötetben*. 3/1. köt. 1526–1686. Budapest, 1985, Akadémiai Kiadó, 1068–1108.

A várható támadás elleni hatékony védekezés érdekében az uralkodó 1663 őszén gróf Zrínyi Miklóst, a szigetvári hős dédunokáját nevezte ki a magyar hadak főparancsnokává. A horvát származású, de nyelvén és érzelmeiben egyaránt magyar Zrínyi korának egyik legjobb hadvezére, legműveltebb gondolkodója, legnagyobb költője és legtehetségesebb politikusa volt. Grazi, bécsi és nagyszombati tanulmányait, valamint itáliai utazását követően családi birtokainak védelmében a horvát és dunántúli végeken számos győzelmet aratott a portyázó és fosztogató törökök felett, majd a Portával kötött békék előírásait megszegve és ezért a bécsi udvar nehezítését is kiváltva a Muraköz védelmére 1661-ben Kanizsával szemben, a Dráva és a Mura találkozásánál új várat (Új-Zrínyivár) építtetett. A török elleni nemzeti összefogás érdekében kifejtett aktivitása és Erdélyhez fűződő kapcsolatai miatt a bécsi udvar folyamatosan gyanakodott rá, és nem jelölte a nádori méltóságra, melyet céljait szem előtt tartva szívesen vállalt volna. 1655-ben Pálffy Pál utódjaként így nem őt, hanem gróf Wesselényi Ferencet választotta meg a pozsonyi országgyűlés. Zrínyi bizalmatlansága a bécsi udvarral szemben ezt követően tovább nőtt, és átmenetileg II. Rákóczi György magyar nemzeti királyságának megteremtésében gondolkodott.⁴

Ismerve a török gyengéit és a téli időszakból adódó logisztikai nehézségeket, Zrínyi 1664 januárjában gyorsan mozgó könnyűlovasaival 250 kilométerre behatolt a török végvár vonal mögé, visszafoglalta Pécsét, és felégette a 6 kilométer hosszú észéki Dráva-hidat, amely létfontosságú volt a török hadak felvonulása szempontjából. Győzelmeinek híre bejárta egész Európát, és addig is meglévő reputációját tovább növelte. VII. Sándor pápa, a Rajnai Szövetség élén álló mainzi érsek, valamint több német fejedelem és itáliai herceg magasztaló levelekben üdvözlöttek. A spanyol király emellett az aranygyapjas rendjellel ajándékozta meg, XIV. Lajos francia uralkodó pedig 10 ezer tallért küldött neki „némi kárpótlásul a kereszténység érdekében tett áldozataiért”. Bár hatalmas birtokainak hasznához képest ez csekély összeg volt, Zrínyi gesztusnak tekintette, és Lipót tudtával elfogadta.⁵

Zrínyi 1663 végén és 1664 elején aratott győzelmei kétségtelen sikerek voltak, ám nem stratégiai jelentőségű diadalmok. A törökök gyorsan újjáépítették az észéki átkelőhelyet, és a dél-dunántúli útvonalon a tavasz

⁴ Klaniczay Tibor: *Zrínyi Miklós*. Második, átdolgozott kiadás. Budapest, 1964, Akadémiai Kiadó.

⁵ Pauler Gyula: *Wesselényi Ferenc nádor és társainak összeesküvése 1664–1671*. I–II. köt. Budapest, 1876, MTA, I. köt. 17–19.

beálltával megindultak Bécs ellen. A mintegy 70–100 ezer fős török hadsereg menet közben elfoglalta, majd július 7-én felrobbantotta és porig rombolta Új-Zrinyivárt, amit az egyébként nagy harci tapasztalatokkal rendelkező, ám óvatos és a töröknél kisebb erőkkel rendelkező főparancsnok, Montecuccoli tábornagy tétlenül nézett. Zrínyi, aki immár Montecuccoli alárendeltje és régi ellenlábasa volt, az olasz fővezér magatartásán annyira felháborodott, hogy elhagyta a török elől hátráló keresztény sereget, és Bécsbe sietett, hogy ott keressen orvoslást. Panaszai azonban süket fülekre találtak. Bár a bécsi nép kitörő örömmel fogadta, és az ott tartózkodó francia, velencei és egyéb diplomaták is nagy elismeréssel vetették körül, az udvarban ide-oda küldözgették, és az uralkodó nem fogadta. Miközben Zrínyi az udvar főembereinél előszobázott, Montecuccoli végre csatát vállalt a császárváros felé igyekvő török sereggel szemben, és 1664. augusztus 1-jén Szentgotthárdnál fényes győzelmet aratott. A török sereg legalább 10 ezer halottat hagyott a csatatéren, miközben a keresztény hadak legfeljebb 2 ezer főt vesztek. A törökök számbeli fölénye ennek ellenére megmaradt.⁶

A magyar nemesség azt várta, hogy a Rába-parti győzelemmel nem ér véget a küzdelem, hanem a visszavonuló török hadak nyomába eredve megkezdődik a várva várt felszabadító háború. Lipót azonban másként döntött. Apjához, III. Ferdinándhoz hasonlóan ő sem a török kiűzését tartotta szem előtt, hanem a Habsburgok spanyol ágának közeli kihalását feltételezve az örökség megszerzésére törekedett, és ennek érdekében a felemelkedő és rivális francia királysággal megvívandó újabb nagy háborúra tartalékolta erejét. Ezért tíz nappal a szentgotthárdi győzelem után Vasváron olyan békét kötött a nagyvezérrel, amilyennel az győzelem esetén is elégedett lehetett volna. Ez a török minden addigi hódítását – beleértve Váradot és Érsekújvárt is – elismerte, és az új határvonalat ennek alapján húzta meg. Megtiltotta Új-Zrinyivár újjáépítését, és elrendelte a magyar kézen lévő Bihar megyei Székelyhíd lerombolását. Ezen túlmenően a császár és király kötelezte magát arra is, hogy az erdélyi várakban hagyott helyőrségeit kivonja, és a fejedelemséget a Porta felségterületének ismeri el. Végül megállapodtak, hogy a lázongó magyaroknak semmiféle segítséget

⁶ Tóth Sándor László: Az 1663–64. évi háborúk. In Rácz Árpád (szerk.): *Nagy képes millenniumi hadtörténet*. Budapest, 2000, Rubicon–Aquila, 177–180.

nem adnak, sőt kölcsönösen tájékoztatják egymást terveikről, és Rákóczi György vagy Kemény János fiai nem lehetnek Erdély fejedelmek.⁷

A vasvári béke megalázó feltételei egész Európát megdöbbenítették, a magyar nemességet pedig végleg a Habsburg-udvar ellen hangolták. Az elégedetlenkedők élén a július óta Bécsben tartózkodó Zrínyi Miklós és öccse, Zrínyi Péter állt, aki már májusban kapcsolatba lépett Franciaország velencei követével egy Habsburg-ellenes magyar–francia együttműködés megteremtése érdekében. Bátyja, Miklós eközben a bécsi francia tisztekkel és diplomatákkal épített ki bizalmas viszonyt. Idővel ez annyira szorossá és feltűnővé vált, hogy az uralkodó ismételten Bécs elhagyására szólította fel a bánt. Zrínyi végül augusztus 21-én mondott búcsút a császárvárosnak, és visszavonult Csáktornyára – szívében tomboló haraggal és keserőséggel. Terveit a Habsburgoktól elszakadó magyar nemzeti királyságról, a térség népeinek együttműködéséről és a török kiűzéséről azonban korántsem adta fel. Éppen ellenkezőleg, az őszi hónapokban szorosabbra fűzte kapcsolatát az ország hozzá hasonlóan elégedetlen főuraival, mindenekelőtt gróf Wesselényi Ferenc nádorral és gróf Lippay György esztergomi érsekkel. Tanácskozásaik tartalmáról abból az *Elmélkedés* néven ismert kéziratból alkothatunk képet, amely bizonyosan a vasvári béke után keletkezett, s amelynek elemei Zrínyi nézeteivel mutatnak rokonságot, noha a bán szerzősége nem bizonyított. Ennek lényege: a töröknek való behódolás helyett és a bizonytalan német vagy francia támogatás mellett a magyar érdekek megvalósítását elsősorban a Magyar Királyság, Erdély és Horvátország konföderációjában, valamint a Lengyelországgal, Sziléziával, Stájerországgal, Morvaországgal és a két román vajdasággal kialakítandó szövetségi kapcsolatokban kell keresni.⁸

A magyar főurak Habsburg-ellenes mozgolódása nem maradt titokban. Sokak, köztük Apafi Mihály figyelmét is felkeltette. A fejedelem már májusban útnak indította két bizalmasát, Teleki Mihályt és a fiatal, mindössze 24 éves Bethlen Miklóst, hogy tájékozódjanak a királyi Magyarországon uralkodó hangulatról és az elégedetlenkedő főurak terveiről. A két ifjú előbb Késmárkra ment, gróf Thököly Istvánhoz, aki a felvidéki lutheránusok vezére és 100 ezer talléros évi jövedelmével – a Rákócziak után – Felső-Magyarország második leggazdagabb embere volt. Innen Murányba,

⁷ R. Várkonyi Ágnes: *Országgyesítő kísérletek (1648–1664)*, i. m. 1139–1146.

⁸ Uo. 1146–1151.

Wesselényi nádor és Széchy Mária otthonába vezetett útjuk, majd a nyár folyamán Bécsben tűntek fel. Itt kapcsolatba léptek Zrínyivel és Franciaország bécsi követével, Jacques Brethel de Gremonville lovaggal, aki XIV. Lajos utasításának megfelelően titokban ellenállásra biztatta az elégedetlenkedő magyarokat, ugyanakkor I. Lipóttal is jó kapcsolatok fenntartására törekedett.⁹ Gremonville november 6-ai jelentése szerint Bethlen arról beszélt neki, hogy a magyarok „királyt választanak maguknak, és azt a török adófizetőjévé teszik, vagy pedig megpróbálnak szövetséget létrehozni a moldovaiakkal, havasalföldiekkel, erdélyiekkel, akiknek egyesült erői szembe helyezkedhetnének törökkel és Habsburggal egyaránt”. Gremonville volt az, aki novemberben Csáktornyára küldte Bethlent a sértődött bán szándékainak kipuhatolása céljából. Így történt, hogy a későbbiekben oly változatos életutat bejáró, művelt fiatal erdélyi nemes tanúja lett Zrínyi Miklós 1664. november 18-ai, halállal végződő vadászbalesetének.¹⁰

Zrínyi Péter – valószínűleg bátyja tudtával – eközben a velencei francia követtel tartotta a kapcsolatot. Ajánlata, amelyet felesége, Frangepán Anna Katalin közvetített szeptemberben, abban csúcsosodott ki, hogy XIV. Lajos fogadja el a magyar koronát, bízva meg helyettesítésével Zrínyi Miklóst, és a magyarok törökellenes terveinek valóra váltása érdekében küldjön hajóhadat Buccariba, továbbá pénzt egy szárazföldi hadsereg felállítására. A szövetségi ajánlatot országának geopolitikai helyzete és a magyar területeken állomásozó több tízezres török és császári hadak miatt XIV. Lajos nyilvánvalóan nem vehette komolyan. A tárgyalások különböző közvetítők révén ennek ellenére még hónapokig tartottak, hiszen a francia diplomáciának teljesen megfelelt a Lipóttal szembeni magyar elégedetlenség tüzésének ébrentartása, sőt olykor szítása.¹¹

A különböző források egybevetése alapján megállapítható tehát, hogy a vasvári békét követően a magyar nemesség Habsburg-ellenessége fokozódott, s a főrangúak, mindenekelőtt a Zrínyiek körében megfogalmazódott a Habsburg Monarchiából való kiszakadás és egy magyar–erdélyi–román összefogás létrehozásának a terve XIV. Lajossal, esetleg Zrínyi Miklóssal mint kormányzóval vagy nemzeti királlyal az élen. Ennek alternatívájaként

felmerült azonban az Oszmán Birodalomnak való behódolás lehetősége és az Erdélyi Fejedelemségéhez hasonló státus elérése is.

Zrínyi Miklós halálával a Habsburg-ellenes főúri mozgalom elveszítette természetes és leginkább rátermett vezetőjét. Az elégedetlenkedés ennek ellenére tovább tartott, és Lippay György esztergomi érsek személyében rövidesen új vezetőre is talált. Lippay, aki 1642-től ült a primási széken, a rekatolizációs mozgalom fáklyavivője és az 1660-as évek elejéig a bécsi udvar elkötelezett híve volt. A törökellenesség és a hazája iránti felelősség-érzet azonban szintén jellemvonásai közé tartoztak, s ez egyre inkább a törökkel szemben passzív, illetve engedékeny politikát folytató uralkodó és tanácsadói ellen fordította. „Olyak adnak a királynak tanácsot, kik nem ették az alföldi kalácsot” – mondta egy alkalommal.¹²

Elégedetlenkedésének Lippay a királyi tanácsban is többször hangot adott, miközben közeledni kezdett Zrínyihez, akinek világias szellemét és életformáját egyébként nehezményezte. A vasvári békét a primás a Zrínyiekhez hasonlóan hazaárulásnak tartotta, és egyben jogtalannak is, mivel a koronázási esküjében foglaltak ellenére az uralkodó magyar tanácsosai tudta nélkül kötötte azt. Érsekújvár és környékének elvesztése, ahonnan javadalmainak egy része származott, személy szerint is érzékenyen érintette. Ezért és az ide-oda vonuló keresztény katonaság rekvirálásai miatt még a lemondás és a Rómába költözés lehetősége is megfordult a fejében. Ezt végül elvetette, viszont 1664 decemberében jelezte Gremonville-nek: a magyar sérelmek orvoslására az egyetlen lehetőségnek ő is a francia szövetséget látja, és ennek érdekében akár pártot is hajlandó lenne alakítani. A következő hónapokban érintkezésbe lépett Apafi Mihály bécsi követével, Bethlen Miklóssal, Bánffy Dénessel, sőt a magyar protestantizmus vezéralakjaival is. Lippay Zrínyi Miklóshoz hasonlóan korának egyik legműveltebb és széles politikai horizonttal rendelkező magyarja volt, aki képes lehetett volna összefogni az elégedetlenkedőket, és eredményeket elérni az udvarral szemben. 1666. január 3-án azonban – természetes halállal – ő is eltávozott az árnyékvilágból. Utóda a szlovák származású Szelepcsényi György lett, aki a nyitrai püspökkel, a horvát–osztrák eredetű

⁹ Pauler Gyula: *Wesselényi Ferencz nádor és társainak összeesküvése*. I. köt., i. m. 92–94.

¹⁰ Klaniczay Tibor: *Zrínyi Miklós*, i. m. 792.

¹¹ Acsády Ignác: *Magyarország története I. Lipót és I. József korában (1657–1711)*. Budapest, 1898, Athenaeum Rt. (*A magyar nemzet története*. Szerk. Szilágyi Sándor. VII. köt.), 222.

¹² Szekfű Gyula: A bécsi abszolutizmus útján. In Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet*. IV. köt. 7. kiadás. Budapest, 1943, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 170.

Kollonich Lipóttal együtt a Habsburg-udvar feltétlen hívei és kiszolgálói közé tartozott.¹³

Zrínyi Miklós és Lippay György halála után került előtérbe az új horvát bán, Zrínyi Péter, Miklós öccse, aki bátyjához hasonlóan kiváló katona volt, ám államférfiúi képességekkel jóval kisebb mértékben, mondhatnánk egyáltalán nem ruházta fel a Teremtő. Feleségével, az eszes és ambiciózus Frangepán Anna Katalinnal együtt ő is kapcsolatokat épített ki a bécsi francia követtel, aki a lázadás szellemének ébrentartása érdekében 4 ezer talléros évdíjat eszközölt ki számára a Napkirálytól. Állítólag Gremonville ötlete volt az is, hogy leánya, Ilona kezét a bán ne gróf Rottal János cseh-morva eredetű indigénának, Lipót egyik bizalmasának adja, hanem a zömmel már katolikus nyugati és a jellemzően még protestáns keleti vármegyék közötti szorosabb kapcsolat létesítése céljából a még gyermekkorában erdélyi fejedelemmé választott, de hivatalát soha el nem foglaló ifjú Rákóczi Ferencnek, az ország egyik leggazdagabb nagybirtokosának. Rákóczi özvegy édesanyjával, a nagy hatalmú Báthory Zsófiával, Báthory Gábor erdélyi fejedelem unokahúgával együtt 1661-ben katolizált. Pontosabban Rákóczi katolizált, Báthory Zsófia pedig, aki eredendően katolikus volt, rekatolizált. Ez és az özvegy kíméletlen protestánsüldözése jelentős mértékben járult hozzá a család hatalmas vagyonának és befolyásának megőrzéséhez.¹⁴

A menyegzőt 1666. március 1-jén tartották a Bártfa közeli Makovica várában. Az eseményre fényes vendégcsereg vonult fel; az ifjú párt az új esztergomi érsek adta össze, aki egyben az uralkodót is képviselte. A vendégekkel együtt Zrínyi Péter maga is több napon át jókedvűen mulatott, ami azonban figyelemelterelésként is szolgált. Már Makovicára menet megállapodott ugyanis Széchy Máriával, hogy hazatérőben betér a stubnyai (ma Turčianske Teplice) meleg vizes fürdőbe, ahol feltűnés nélkül tanácskozhat az ország első főméltóságával, a betegeskedő gróf Wesselényi Ferenc nádorral. A család erdélyi ágának tagjaitól eltérően, akik megmaradtak reformátusnak, Ferenc öccsével együtt már 17 éves korában, 1623-ban katolizált, s ez jelentős mértékben meghatározta későbbi pályáját. Daliás, szép fiatalemberként, aki a karddal is ügyesen bánt, és aki a harmincéves háború különböző csataterain is vitézül helytállt, a bécsi udvarban

is szívesen látták. Egyik fő pártfogója gróf Esterházy Miklós nádor volt. Sztrecsnói és teplicskai udvarába visszavonulva a fiatal Wesselényi ugyanakkor a zajos mulatságokat, a vadászatokat és a napokig tartó ivászatokat sem vetette meg. Legismertebb cselekedete Murány várának megszerzése volt 1644-ben, amelyről Gyöngyösi István már 1664-ben költeményt írt (*Márssal Társolkodó Murányi Vénus*). Senki ne gondoljon azonban hetekig tartó véres ostromra; Murány várát Wesselényi nem karddal, hanem Ámor nyilaival vette be, melyekkel a vár szép, gazdag és özvegy úrnőjének, Széchy Máriának a szívét vette célba. Szerelmüknek köszönhetően, melyet rövidesen házassággal pecsételtek meg, Murány harc nélkül került a császáriak kezére, amiért az uralkodó 1646-ban báróiról grófi rangra emelte Wesselényit. Ettől kezdve megállíthatatlanul haladt felfelé a ranglétrán. 1647-ben felvidéki főkapitány, 1655-ben nádor lett, s ezt a pozícióját – egyre betegebben – azóta is betöltötte.¹⁵

Bár királyhű és ízig-vérig a kompromisszumok embere volt, a vasvári béke Wesselényit is felháborította, és az udvar ellen szervezkedő katolikus főurak csoportjához, valamint az Erdély felé kacsingató kelet-magyarországi protestáns nemesek táborához közelítette. A stubnyai tanácskozáson, amelyen több környékbeli közép- és kisnemes – így például Bory Mihály királyi táblai bíró és Wesselényi javainak kormányzója, valamint Nagy Ferenc nádori ítélőmester, Széchy Mária bizalmasa – is részt vett, a két főúr megállapodott, hogy a továbbiakban együttes erővel és egymást segítve fognak törekedni az ország törvényeinek érvényesítésére és alkotmányos rendjének biztosítására. Mindezt egy úgynevezett szövetséglevél formájában írásba is foglalták. Ezen túlmenően egyetértettek abban is, hogy céljaik elérése érdekében tekintélyes külső támogatóra lesz szükségük, aki aligha lehet más, mint XIV. Lajos. A nádor ezért felhatalmazta a bánt, hogy a magyar nemzet nevében ismét tárgyalásokba bocsátkozzék a francia követtel, és a mozgalom megszervezésére 100 ezer forint támogatást kérjen tőle.

Gremonville meghallgatta, és ezúttal is rokonszenvéről biztosította Zrínyit, ám francia-magyar szövetségről és az eddigieken túlmenő pénzügyi támogatásról hallani sem akart. Kijelentette: királya békében kíván élni Lipóttal. Zrínyi és különösen környezete azonban bízott a francia politika közeli módosulásában. A szövetség konkrét formáját, ami lényegében

¹³ Pauler Gyula: *Wesselényi Ferenc nádor és társainak összeesküvése*. I. köt., i. m. 21–23., 82–83.

¹⁴ Uo. 48–53., 64–67.

¹⁵ Márki Sándor: *Wesselényi Ferenc nádor életrajza*. Pozsony–Budapest, 1884, Stampfel Károly, 1–17.

megfelelt a Zrínyiek korábbi elképzelésének, a bán egyik bizalmasa, a soproni nemes Vitnyédi István, ismert és vagyonos ügyvéd, valamint több ízben országgyűlési követ öntötte írásba. Olyan magyar, horvát, tót, dalmát, erdélyi, moldvai, havasalföldi és esetleg lengyel államszövetség tervét körvonalazta, amelyen belül a Habsburg Monarchiából kiszakadó Magyarország uralkodója a francia király fia vagy egyik rokona lett volna. Ennek megvalósítása érdekében a Habsburgok elleni háborúval számolt, amelyet XIV. Lajosnak kellett volna támogatni pénzzel, fegyverrel és lőszerrel. A sikerhez 15 ezer fő lovas és 15 ezer fő gyalogos felszerelését tartotta szükségesnek, és a toborzás megkezdéséhez 100 ezer tallér előleget.¹⁶

Zrínyi Pétertől eltérően Wesselényi kevésbé bízott a francia udvarban, attól pedig, hogy a magyar trónra a francia király vagy egy francia herceg üljön, kifejezetten idegenkedett. A felső-magyarországi protestáns nemesek többségével együtt ehelyett inkább a Porta felé tekingetett. Azt a korábban általa is vallott koncepciót, hogy a török kiűzése Habsburg-segítséggel elképzelhető, sőt csak úgy képzelhető el, az események tükrében idejétmúltnak vélte. A történetek miatt – okoskodott – nincs más alternatíva, mint amit János király egy évszázaddal korábban, Bethlen Gábor pedig a 17. század első harmadában képviselt: a török–magyar szövetség. A nádor úgy képzelte, hogy a magyar nemzet a szultán védnöksége alá helyezi magát, és belső ügyeinek szabad intézése, továbbá a szabad királyválasztás fejében évi 50–100 ezer talléros „tiszteletdíjat” fizet a Portának. Vagyis az egész országnak az Erdélyi Fejedelemségéhez hasonló státust képzelt el. „Wesselényi e lépése – állapította meg a katolikus és Habsburg-barát szemléletéről ismert Szekfű Gyula is – a sok fantasztikus és felelőtlen terv közt egyetlen logikus következése volt Montecuccoli és az udvar vétkes török politikájának.”¹⁷

Wesselényi 1666 augusztusában tájékoztatta tervéről a felvidéki nemesek képviselőit, amelyet azok elfogadtak. A murányi tanácskozáson jelen volt gróf Csáky Ferenc felső-magyarországi főkapitány, Vitnyédi István, Teleki Mihály, Bethlen Miklós és a környékbeli protestáns nemesek képviselői közül többen. Megállapodtak, hogy terveikbe Apafi Mihályt is beavatják, s a Portával rajta keresztül veszik fel a kapcsolatot. A kérést és Wesselényi tervezetét Bethlen Miklós közvetítette, illetve vitte Erdélybe,

¹⁶ Pauler Gyula: *Wesselényi Ferenc nádor és társainak összeesküvése*. I. köt., i. m. 82–91.

¹⁷ Szekfű Gyula: *A bécsi abszolutizmus útján*, i. m. 173.

Apafi gyulafehérvári udvarába. Indulása előtt az addig királyhű Wesselényi megrendülten közölte vele: „Az egész keresztény világ csodálkozni fog, hogy koronás királyunktól elpártolunk, és legádázabb ellenségünket tesszük Urunkká; de nincs más mód benne. Be kell hódolnunk! Jöjön, aminek jönni kell.”

A franciák taktikázgatását és kötelezettségvállalási hajlandóságuk hiányát látva a murányi döntést tudomásul vette a törököt addig, ahol lehet, aprító Zrínyi Péter is, ám a hírnökkel visszaüzente: „rosszabb az orvosság a halálnál”. Nem ellenezte azt Nádasdy Ferenc országbíró sem, aki – noha alig titkoltan a beteg nádor helyére pályázott – tudomást szerezvén a stubnyai találkozóóról, már a nyár elején jelezte együttműködési hajlandóságát Wesselényinek. Némi gondolkodás után a nádor elfogadta a kinyújtott kezét, és július 29-ei szövetséglevelükben hűséget esküdtek egymásnak. A Wesselényi és Zrínyi közötti együttműködés ezzel az ország három legfőbb közjogi méltóságának szövetségévé bővült. Az év végén, amikor a király esküvője alkalmából Bécsben találkoztak, ezt újabb és ezúttal mindhármas által aláírt szövetséglevelben erősítették meg.

Apafi Mihály, aki elfogadta a közvetítői szerepét, a törökországi viszonyokat jól ismerő Baló Lászlót indította útnak. Baló jelezte, hogy ajándékokra és a főemberek megvesztegetésére saját költségein kívül legalább 40 ezer tallerra lenne szüksége, amit azonban sem a magyarországi, sem az erdélyi urak nem siettek összeadni, s a Napkirály sem küldött támogatást. 1666. december 1-jén Baló így mindössze Thököly István 3 ezer aranyával az iszákjában érkezett meg Drinápolyba. Hosszú várakozás után 1667. június 1-jén tájékoztathatta Ahmed nagyvezért a királyságbeli magyar vezetők ajánlatáról. A Porta álláspontja azonban ugyanolyan elutasító volt, mint Párizsé. A Kréta elfoglalásával bajlódó nagyvezér nem akart újabb frontot nyitni; egyelőre tökéletesen megfelelt neki a vasvári béke által teremtetett új *status quo*. A követ 1667 nyarán így azzal az üzenettel tért haza, hogy a magyarországi szervezkedést a Porta nem segíti, s ha a királyságban ennek ellenére felkelés robbanna ki, Erdély maradjon semleges.

Miközben a főúri összeesküvők Baló visszatérére vártak, köznemesi híveik körében mindenféle kalandor elgondolások merültek fel. Ezek egyike, amelynek kiötlője Vitnyédi István volt, Lipót megölését, illetve túsul ejtését vette tervbe. Tudták Lipótról, hogy gyakran vadászik a magyar határ közelében. Egy ilyen alkalommal – fantáziáltak – rajta kellene ütni, s vagy helyben megölni, vagy Thököly sógorának, báró Petrőczy Istvánnak

a Vág menti kastélyába vinni, és ott kicsikarni tőle Magyarország minden sérelmének orvoslását. Tervükről tájékoztatták Wesselényit, aki azonban egyrészt megengedhetetlennek, másrészt céltalannak tartotta az orvítamást. Hogyan is lenne elképzelhető, tagadta meg hozzájárulását, hogy mindazt, amit fogságában kicsikarnak tőle, kiszabadulása után Lipót be fogja tartani? Miután a nádor kikoszarozta őket, Vitnyédiék Zrínyi Péterhez fordultak, akitől 40-50 huszárt kértek, hogy a hírek szerint csekély kísérettel és inkognitóban leendő hitvese elé siető királyt Bécs elhagyása után elfogják. Bár Zrínyi sokkal kisebb lojalitással viseltetett uralkodója iránt, mint Wesselényi, sőt egyszer kijelentette, hogy önkezével is képes lenne Lipótot a túlvilágra segíteni, a kalandor vállalkozáshoz ő sem adta beleegyezését.¹⁸

Az egyre többek által ismert és egyre konkrétabb összeesküvés terve nem maradt rejtve Bécs előtt. A hazai informátorok általánosságokban mozgó és a kétfelé játszó Gremonville sejtelmes közlései a bécsi udvart nem hozták lázba: az uralkodó és környezete már hozzászokott a heves vérű magyarok többnyire természetlen frondeurkodéséhez. A Porta olasz származású tolmácsa, Panajotti, aki évek óta a bécsi udvar fizetett spionja volt, 1667 júniusában azonban konkrét és hiteles adatokkal szolgált a magyarok török támogatással tervezett Habsburg-ellenes fellépéséről. Szerencse volt a szerencsétlenségben, hogy Wesselényi tudott a tolmács kételkedéséről, és ezért Apafi követe nevek említése nélkül adta elő a rábízott üzenetet. 1667. március 27-én, néhány héttel azelőtt, hogy a Portának tett magyar ajánlatra fény derült volna, egyébként a hosszabb ideje betegeskedő nádor is kilehelte lelkét. A mozgalom ezzel harmadik potens és megfontolt vezetőjét is elvesztette.¹⁹

Wesselényi halála után a vezérszerep a kapkodó és meggondolatlan Zrínyi Péterre, valamint az okos, ám a nádorságra is pályázó, felettébb becsvágyó és ezért kétkulacsos Nádasdy Ferencre hárult. Kezdetben mindketten a francia kapcsolat felújításában látták a mozgalom sikerének zálogát. Azt szerették volna, ha XIV. Lajos formális szövetségre lép velük, hogy mielőbb megindíthassák a tervezett felkelést. A Napkirály ezúttal mutatott is hajlandóságot a magyarok melletti elköteleződésre, ám Gremonville addig ügyeskedett, és csűrte-csavarta a dolgokat, amíg előnyösebb lehetőséget

tálat fel urának: egyezséget Lipóttal a gyengeelméjű és folyamatosan betegeskedő II. Károly várható halálával megnyíló spanyol örökség fölötti békés megosztásról. Bár Lipót nehezen szánta rá magát unokaöccse elárulására és a gazdag hagyaték egy részének feláldozására, tanácsosaira hallgatva végül megtette a döntő lépést. 1668. január 19-én jobb meggyőződése ellenére aláírta a Gremonville által előkészített és kizárólagos örökjogának elvét feláldozó titkos szerződést. A francia politika ezzel olyan előnyös pozícióra tett szert Bécsben, hogy a magyar összeesküvők az eddigieknél is kevésbé számíthattak a Napkirály támogatására. 1668-ban ezért ismét előtérbe került a török szövetség terve. Apafi követe azonban ezúttal is elutasító választ kapott a nagyvezértől. Az összeesküvők a nyár folyamán ennek ellenére úgy döntöttek, hogy Apafi Mihály támogatásában bízva a franciák és a Porta segítsége nélkül is megindítják a fegyveres felkelést. Apafi azonban óvatos duhaj volt: II. Rákóczi György példáján okulva a török engedélye nélkül eszébe sem jutott a fejedelemség határain túl fegyveres akcióba kezdeni. Köprülü Ahmed pedig neki is nemet mondott. A Habsburg-ellenes nemesi felkelés terve ezzel lényegében utolsó esélyét is elveszítette a sikerre.²⁰

A szervezkedés viszont tovább folytatódott, mintha mi sem történt volna. 1668-ban Zrínyi beavatta terveibe vejét, I. Rákóczi Ferencet, akit – bár valójában amolyan irányításra szoruló anyámasszony katonájának tartotta – olykor az erdélyi fejedelemséggel, máskor a lengyel királysággal kecsegtetett. Emellett ösztönözte, hogy valós sérelmeik orvoslása révén igyekezzen megegyezésre jutni a felső-magyarországi protestáns rendekkel. Ez 1669 tavaszára valamilyen mértékben meg is történt: Rákóczi kötelezettséget vállalt, hogy a református templomoknak és iskoláknak visszafizeti az anyja által korábban elvett jövedelmeit, a protestáns templomok látogatását nem akadályozza, és a sárospataki református kollégium segélyezését újakezdi. A rendek ugyanakkor arra tettek ígéretet, hogy támogatják Rákóczi törekvéseit az erdélyi fejedelemség megszerzésére. Az egyezséggel Rákóczi – katolikus vallása ellenére – a felső-magyarországi protestáns rendek elismert vezetőjévé lépett elő.²¹

Nádasdy eközben eredménytelenül törekedett a nádorság megszerzésére, sőt riválisai olyan valótlán és rosszindulatú pletykákat kezdtek róla

¹⁸ Pauler Gyula: *Wesselényi Ferencz nádor és társainak összeesküvése*. I. köt., i. m. 95–110.

¹⁹ Uo. 136–137., 153–154.

²⁰ Acsády Ignác: *Magyarország története I. Lipót és I. József korában*, i. m. 240–243.

²¹ R. Várkonyi Ágnes: *Országgyesítő kísérletek (1648–1664)*, i. m. 1167–1168.

terjesztetni, amelyek végképp szembefordították az udvarral. Sértődöttségének és kielégítetlen ambícióinak maradandó emléke a magyar nemzet panaszait összefoglaló röpirata (*Oratio*), melyben a bécsi udvart, a primást, a katolikus klérust és a nemességet egyaránt éles bírálatban részesítette önzéséért, tunyaságáért és különösen a török terjeszkedés tudomásulvételéért. Bocskai, Bethlen és Rákóczi György példáját idézve arra szólította fel „édes nemzetét”, hogy minden más gondolatot és megfontolást félretéve kizárólag országa megtartását tartsa szem előtt. Ennek érdekében fegyveres felkelésre szólított fel. „[...] rajtad heverő gaz népet emészszed meg, szoros utaidat vágd be, végváraidat vedd kezedhez; kicsinytül fogva nagyig kelj föl; megsegét Isten igaz igyedben az hamis esküvések[et] meg nem állók ellen. Kit adjon Isten” – fejezte be munkáját, mely alá a Keserű Péter álnevet kanyarította.²²

A mozgalomról és a fegyveres felkelés tervéről közben egyre többen szereztek tudomást, és ahogy lenni szokott, ezek között árulók is akadtak. Először Iványi Fekete László, Wesselényi egykori katonája és bizalmasa súgta meg a titkot Szelepcsényi Györgynek 1668 őszén, aki azonnal továbbadta az udvarnak. Vallomását megerősítette Barkóczi István, a felkelés egyik kiszemelt katonai vezetője, aki szabolcsi főispánná való kinevezése után fordított köpönyegén. Harmadikként pedig Széchy Mária, Wesselényi özvegye igyekezett tisztára mosni magát – egyes források szerint Zrínyi Péter tudtával. Bizalmasai – Bory Mihály és Nagy Ferenc – útján az özvegy nádorné a mozgalom minden részletét feltárta Nádasdy legfőbb ellenlábasa, a nádorságra ugyancsak pályázó Rottal gróf előtt, majd magukat az összeesküvésre vonatkozó és a murányi várban őrzött iratokat is átadta, illetve bemutatta az udvarnak. Az iratok – Wesselényi, Zrínyi és Nádasdy szövetséglevelei, a francia, török és erdélyi kapcsolatokra vonatkozó dokumentumok, továbbá az összeesküvők egymás közötti bizalmas levélváltásai – német fordítását a bécsi titkos tanács tagjai 1699. január 30-ától ismerték. Egyelőre azonban nem akartak lecsapni, várták a végkifejletet, hogy a mozgalom minden résztvevője lelepleződjön.²³

Miután az árulás tényére különböző jelekből Zrínyi és Nádasdy is rájött, ők is menteni próbálták a bőrüket. Először Zrínyi hasonlott meg, akit Rottal bírt rá vallomástételre 1669 áprilisában. A bán közléseit Rottal úgy

továbbította Lipót minisztereinek, hogy a főbűnös nem Zrínyi, hanem Nádasdy, akit ezért – javasolta – haladéktalanul be kellene börtönözni. Az udvar azonban továbbra is kivárt, mígnem Nádasdy is megtört. Észelve, hogy nemcsak Rottal és a primás, hanem már Zrínyi is ellene dolgozik, 1699 októberében ő is Lipót lábai elé borult, bűnbocsánatért esedezett, és a jövőre nézve szóban és írásban is rendíthetetlen hűséget fogadott. Egyik minisztere útján Lipót december 1-jén közölte döntését országbírójával. „Tudassa vele nevemben – olvasható a barokkos stílusban szerkesztett okmányban –, hogy az említett emlékiratban kifejtett legalázatosabb hódolata, s azon köteles nyilatkozata, hogy jövőre javamra és szolgálatomra törekszik, legkegyesebb tetszésemmel találkozik, s én teljesen bízom benne, hogy ígéreteit beváltja. Így tehát tudassa vele, hogy hű és sikeres szolgálatait, melyeket övével nekem tenni fog, mindenkor illendően fogadom s legkegyelmesebben elismerni akarom.”²⁴

Bár Zrínyi nem kapott ilyen írásos „feloldozást”, szóban őt is biztosították az uralkodó bocsánatáról és további bizalmáról, feltéve, ha hűségében többé meg nem inog. Ha valami, akkor az állhatatosság azonban nem tartozott a bán tulajdonságai közé. Több évtizedes küzdelem után 1669 szeptemberében Kréta székhelyének, Kandianak az ormaira is lófarkas zászlók kerültek. Ezt követően Velence békét kötött a szultánnal, aminek következtében a Porta európai aktivitásának a kiújulásával lehetett számolni. Zrínyit, aki néhány héttel korábban még Krétára akart hajózni, hogy Velence oldalán bekapcsolódjék a küzdelembe, ez arra ösztönözte, hogy mélyen gyökeredző törökellenes érzelmeit elfojtva ő is ajánlatot tegyen a szultánnak. Egykorú jelentés szerint javaslatának főbb pontjai, melyeket Zrínyi követte, Bukováczy Ferenc 1699. december közepén adott át a szultánnak Szalonikiben, a következők voltak:

1. Magyar- és Horvátország évi 12 ezer tallér adó fejében a szultán védelme alá helyeztetik;
2. a szultán szavatolja Magyar- és Horvátország régi szabadságjogait;
3. az Erdélyi Fejedelemség élén Apafi Mihályt Rákóczi Ferenc váltja fel;
4. a Porta a budai pasa csapataival és további 30 ezer fős sereggel támogatja Zrínyi Habsburg-ellenes hadjáratát;
5. a németektől elhódított várak magyar kézen maradnak.

²² Közli Sinkovics István (szerk.): *Magyar történeti szöveggyűjtemény 1526–1790*. II/2. köt. Budapest, 1968, Tankönyvkiadó, 612–621.

²³ Acsády Ignác: *Magyarország története I. Lipót és I. József korában*, i. m. 246–248.

²⁴ Uo. 252–253.

A szultánnak és környezetének hízelgett a híres törökverő behódolása, és hajlottak az ajánlat komolyan vételére. A Krétán tartózkodó nagyvezér, akivel Zrínyi követének közvetlenül kellett tárgyalnia, azonban ellenezte a kockázatos tervet, s a Habsburg Monarchia megtámadása helyett a Lengyel Királyság elleni hadjáratra készült. Ezért olyan üzenetet küldött Szalonikibe, hogy biztassák a bánt, címezzék az Oszmán Birodalom keresztény hadai fővezérének, ám tényleges segítséget tervezett hadjáratához ne adjanak. Nem ismerve a török tárgyalási stílus bizantinus jellegét, Zrínyi követe azzal a szilárd meggyőződéssel érkezett haza 1670. március elején, hogy a török segítség biztosított. Természetesen nem volt az, s ha Zrínyi nem is, a bécsi udvar Panajotti útján már hetekkel korábban pontosan értesült a valóságos helyzetről. Sőt, ugyancsak az információkat pénzért áruló olasz tolmács révén tudomást szerzett az ügyről Apafi Mihály is, akit az a hír, hogy Zrínyi veje számára kérte az erdélyi fejedelemséget, teljesen elidegenítette a mozgalomtól.²⁵

Zrínyi és környezete hitelt adott a tapasztalatlan magyar követ beszámolójának, amit a boszniai pasa a bánnak mint „Magyar, Horvát, Erdély, Moldvaországok fejedelmének és az egész ottomán sereg fővezérének” címzett levele is megerősíteni látszott. „Alig várom a percet – írta Frangepán Ferenc, Zrínyi 27 éves sógora egyik hívének március 9-én –, hogy süvegeink a turbánokkal egyesüljenek. A német süvegek – istenemre repülni fognak.” A harcias hangulat hatása alá kerülve Zrínyi felkelést hirdetett: fegyverbe szólította a muraközi nemeseket, a földesúri terhek részleges eltörlésének ígéretével csatlakozásra biztatta jobbágyságát, a határőrvidék ortodox hitű fegyvereseit pedig Frangepán Orfeo révén igyekezett megnyerni ügyének. Azonnal üzenetet küldött Rákóczihoz, akit írásban biztosított a török segítségéről, és ugyancsak fegyverfogásra buzdított. Ha csak ennyit tett volna, akkor Zrínyi Péter tapasztalatlan összeesküvőként és meggondolatlan felkelővezérként vonult volna be a magyar történelembe. Ám bizonytalankodó lelke és ingatag jelleme sugallatára mást is tett. Miközben sógorát, vejét és többi hívét felkelésre szólította fel, sőt ő maga is megkezdte a hadak gyűjtését, a zágrábi püspök és bátyjának özvegye, Löbl Zsófia révén az udvar tudomására hozta: kellő jutalom fejében kész fegyvernagyvárost elrendelni. A kellő jutalom 40 ezer forintnyi adósságának kifizetése, újabb jószágok és jól jövedelmező állások elnyerése lett volna.

²⁵ Pauler Gyula: *Wesselényi Ferencz nádor és társainak összeesküvése*. I. köt., i. m. 312–327.

Ezért Zrínyi Pétert – minden katonai erénye ellenére – gyáva árulónak sem túlzás tartani.

Az udvarban ekkorra azonban betelt a pohár. „Remélem – írta Lipót egyik bizalmasának április 9-én –, isten megsegít, s én majd móresre tanítom őket; olyat ütök az ujjokra, hogy fejük is lehull bele.” Nagyjából ez is történt. A császári csapatok március végére a horvátországi és a déldunántúli felkelőket minden nehézség nélkül szétszórták; maga Zrínyi és Frangepán pedig – a török segítségében bízva – Csáktornyan rendezkedett be védelemre. Miután azonban a kanizsai pasa a Porta parancsára hivatkozva elzárkózott a segítségnyújtás elől, az udvar pedig csalárd módon mindkét pártütőnek bűnbocsánatot ígért, a sógorok április 13-án lóra kaptak, és Bécsbe vágattak. Ott azonban – az uralkodói ígért ellenére – nem bűnbocsánat, hanem őrizetbe vétel várta őket. Váraik – beleértve Csáktornyt is – ezalatt ellenállás nélkül sorra-rendre megadták magukat. A felkelés alvezéreit a német parancsnokok letartóztatták; aki tudott – így például Frangepán Orfeo és Frangepán Ferencné – olasz földre menekült.²⁶

Északkelet-Magyarországon sikeresebben indult a felkelés, és valamivel tovább is tartott. Rákóczi hívására április 9-én a környékbeli nemesek közül sokan megjelentek Patakon, akik lelkesen hallgatták Zrínyi felhívását és a Porta segítségére vonatkozó üzenetét. „A német az ellenség!” – adták ki a jelszót. Néhány tisztjével ugyanekkor érkezett Patakra Ernst Rüdiger von Starhemberg gróf tokaji várparancsnok, akit, bár Rákóczi komája volt, az összesereglett felkelők kíséretével együtt letartóztattak. Rákóczit pedig vezérükké választották. Csakhamar öt-hatezer ember gyűlt a kibontott zászlók alá, akiknek egyik csapata április 23-án a Szatmár melletti Gombáson három századnyi német dragonyost kaszabolt le, ejtett fogságba, illetve futamított meg. Ezzel egyidejűleg ostrom alá vették Tokajt, valamint Szatmárt, és remélték, hogy rövidesen egész Felső-Magyarországot ellenőrzésük alá vonhatják. Néhány nap múlva azonban megérkezett Zrínyi Bécsből keltezett újabb üzenete, melyben bevallotta, hogy a „törökben csatlakozva” feladta a harcot. A környékbeli vármegyék küldötteinek május 1-jére összehívott tállyai gyűlésén ennek hatására kitört a pánik. Elkezdődött a bűnbakkeresés, ki Zrínyit, ki Rákóczit vádolta, s többségi szavazattal végül a fegyverletétel és az uralkodói kegyelemért való folyamodás mellett döntöttek. Az évek óta tartó szervezkedés, amelynek sokkal nagyobb volt

²⁶ Acsády Ignác: *Magyarország története I. Lipót és I. József korában*, i. m. 255–258.

a füstje, mint a lángja, ezzel hamvába holt. Következett a számonkérés és a megtorlás.²⁷

Zrínyi Péter, Frangepán Ferenc és a szeptember 3-án letartóztatott Nádasdy Ferenc ügyében – a magyar rendi bíraskodás szabályait semmibe véve – báró Johann Paul Hocher udvari kancellár elnöklete alatt egy kizárólag németekből álló, tizenegy tagú rendkívüli bíróság ítélkezett. A vádlottak eleinte egymásra igyekeztek tolni a nagyobb felelősséget, és kegyelemben, de legalábbis életük megkímélésében bizakodtak. Reményeikben azonban csalatkozniuk kellett; a császári kincstár mohósága kizárta a méltányosságot. A bíróság így mindhármukat fej- és jószágvesztésre ítélte, s a büntetést a kivégzést megelőző kézcsonkítással súlyosbította. Lipót „kegyéből” ez utóbbi végül elmaradt, ám a halálos ítéleteket végrehajtották. Mindhárom főúr feje 1671. április 30-án hullott a porba: Zrínyi és Frangepáné Bécsűjhelyen, a tőlük elkülönített Nádasdy Bécsben. Mindhárman megadással készültek utolsó útjukra. Frangepán és Zrínyi megható levelekben vettek búcsút feleségüktől, és a halál torkában megbékéltek egymással. A per folyamán vádolták, utolsó óráikban viszont vigasztalták és bátorították egymást. Ezt a pillanatot örökítette meg Madarász Viktor, a hazai romantikus festészet egyik legnagyobb alakja *Zrínyi és Frangepán a siralomházban* című festményével. Leginkább Nádasdy bízott a kegyelemben, aki minden tekintetben távol tartotta magát a fegyveres felkeléstől, ám ő is hiába. Kezében feszülettel és imádkozva lépett a verpadra, ahol a bakó végzett vele.

A megtorlás nem szorítkozott a három főúr kivégzésére. A bécsi perrel párhuzamosan Pozsonyban is működött egy bíróság, amely összesen 221 felkelőt, illetve összeesküvőt idézett meg, és 154 ellen emelt vádat. A vádlottak közül 13-at ítéltek halálra, de ténylegesen csak egyiküknek, Bónis Ferencnek vették a fejét, aki a felső-magyarországi felkelők közül a végsőkig tartó harcra buzdította társait. A többiek birtokaik átengedésével és/vagy hitük elhagyásával váltották meg életüket, de a börtönt sokan így sem kerülhették el.

A pozsonyi bíróság ítéleteivel, különösen a három kivégzett főúr vagyonának teljes elkobzásával hatalmas értékek kerültek az Udvari Kamara birtokába. A Frangepán-, Zrínyi-, Nádasdy- és az ugyancsak lefoglalt Wesselényi-birtokok egész országrészeket tettek ki. A bosszú kiterjedt

a kivégzettek és elítéltek családtagjaira is. Legsanyarúbb sorsra Zrínyi Péter özvegye, Frangepán Anna Katalin jutott, akit mindenétől megfosztva Csáktornyaiból Grazba hurcoltak, s aki ott 1673-ban bekövetkezett haláláig a lehető legnagyobb nyomorban és elborult elmével tengette életét. Két leánya, akiket elszakítottak tőle, apácaként fejezte be életét. Egyetlen fiát, Jánost pedig Gnade Antal néven besorozták a hadseregbe, majd koholt vádak alapján 1683-ban börtönbe zárták, ott halt meg 1703-ban. Utolsó éveire anyjához hasonlóan megőrült. Valamivel jobb elbánásban részesült Széchy Mária, akinek életét a pozsonyi bíróság ugyan megkímélte, de vagyonától örökre, személyes szabadságától pedig évekre megfosztotta. 1679-ben halt meg kőszegi rokonainak kenyerén tengődve. Nádasdy után nem maradt özvegy; hatalmas vagyonából gyermekei mindössze 15-15 ezer forintot kaptak.

Teljes kegyelemben részesült viszont Rákóczi Ferenc, aki a tállyai gyűlés után azonnal anyjának, Báthory Zsófiának a védőszárnyai alá menekült Munkácsra. Az özvegy fejedelemszöny 400 ezer forint váltságdíj lefizetésével és azzal, hogy váraiba német katonaságot engedett, megmentette fiát a verpadtól, s a hatalmas Rákóczi-birtokokat is megőrizte neki, illetve – miután 1676-ban elhunyt – két unokájának: Ferencnek és Juliannának. Irányításával újrakezdődtek a korábbi protestánsüldözések is, amelyeknek a híres sárospataki református kollégium is áldozatává vált. Patak földesuraként a jezsuita rendnek adományozta az intézmény épületét és minden vagyonát, a diákokat pedig a város elhagyására kényszerítette. Ők tanáraik vezetésével előbb Debrecenben, majd Erdélyben, Marosvásárhelyen és Gyulafehérváron folytatták tanulmányaikat, ahonnan csak 1682 végén, Báthory Zsófia halála után tértek vissza Patakra.²⁸

A Wesselényi-féle összeesküvés és az ebből kibomló felkelési kísérlet jó alkalmat szolgáltatott Lipótnak arra, hogy a magyarok megbízhatatlanságára és engedetlenségére hivatkozva meghirdesse a „jogeljátszás” elméletét, és a Magyar Királyságban is megpróbálja érvényre juttatni azt az uralkodói abszolutizmust, amelyet elődei Csehországban már az 1620-as fehérhegyi csata után bevezettek, és amelyet francia mintára Európa számos országában alkalmaztak. Az országgyűlést és a nádori hivatal működését felfüggesztették, az ország kormányzását pedig egy olyan új testületre

²⁸ Acsády Ignác: *Magyarország története I. Lipót és I. József korában*, i. m. 265–290., illetve még részletesebben Pauler Gyula: *Wesselényi Ferenc nádor és társainak összeesküvése*. I. köt., i. m. 212–438.

²⁷ Pauler Gyula: *Wesselényi Ferenc nádor és társainak összeesküvése*. II. köt., i. m. 3–33.

(*Gubernium*) bízták, amely a hatályos magyar törvényektől függetlenül működött, és amelynek élén a német lovagrend nagymestere állt. A magyar végvári katonákat – mintegy 8–10 ezer főt – mint megbízhatatlanokat elbocsátották, és helyükbe idegen zsoldosokat hoztak. Emelték az adókat, és ismét üldözni kezdték a protestánsokat. Templomaikat katonasággal foglaltatták el, és Habsburg-ellenes magatartásuk miatt 1673–1674-ben közel 400 protestáns lelkészt, valamint tanítót idéztek a pozsonyi vésztörvényszék elé. Aki beismerte bűnösségét, és lemondott papi hivataláról, az kegyelmet kapott, és hazatérhetett. Aki csak bűnösségét ismerte el, annak külföldre kellett távoznia. Aki egyiket sem, azt fej- és jószágvesztésre ítélték, amit utóbb várbörtönre vagy gályarabságra enyhítettek.²⁹

A magyar rendiséggel és protestantizmussal mindezek ellenére Lipót sem bírt. Az udvar kegyetlenkedései újabb ellenállást váltottak ki. A megürült plébániákra küldött katolikus papok közül a felbőszült hívek többit megöltek, a nemesség lázongott, és a vagyonuktól megfosztott emberek, a földönfutóvá vált katonák, valamint a megalázott és meghurcolt lelkészek közül több ezren a Felső-Tisza vidékén, Erdély határszélén kerestek menedéket. Az ellenállás szelleme tehát tovább élt, és ez már 1672-ben egy újabb fegyveres felkelésbe torkollott.

A KURUCOK

Északkelet-Magyarországnak a Szepesség-től a Hegyalján, a Tiszaháton és a Felső-Tisza vidékén át egészen Bihar vármegyéig húzódó – a 17. század végén részben a királyi Magyarországhoz, részben az Erdélyi Fejedelemséghez, részben a Hódoltság-hoz tartozó – területeit északról és keletről magas hegyek és dombok szegélyezték, amelyekhez délről és keletről erdőkkel borított és mocsarakkal tarkított síkföldi részek csatlakoztak. Falusi lakói pásztorkodással, föld- és szőlőműveléssel, a városi polgárok pedig kézművességgel és kereskedelemmel foglalkoztak. A hegyaljai bort főleg Lengyelországba, a máramarosi sót a Tiszántúlra, a gabonát Erdélybe szállították. A térség csaknem kizárólag protestáns és ezen belül kálvinista lakói tartósan és megrögzötten Habsburg-ellenes érzelmeket tápláltak. Ezért, valamint földrajzi helyzete és domborzati viszonyai okán a 17. században ez az országrész vált a Habsburg-ellenes küzdelmek, Bocskai István, Bethlen Gábor és I. Rákóczi György hadjáratainak a felvonulási területévé. A bécsi udvar bosszúszomja, abszolutizmusa és rekatolizációs törekvései elől menekülő felső-magyarországi nemesek, protestáns prédikátorok, diákok, elbocsátott végvári vitézek, az egykori szabad hajdúk utódai, szökött jobbágyok és csavargó szegénylegények mindezek miatt előszeretettel kerestek maguknak rejtekhelyet ezen a vidéken. Legtöbben közülük az Erdélyhez tartozó partiumi részeken vertek tanyát.

A köznép eleinte bujdosóknak vagy alsó pártiaknak, üldözőiket pedig felső pártiaknak hívta. Később egyre inkább elterjedt a bujdosók kuruc és ellenfeleik labanc elnevezése. Mindkét szó eredete bizonytalan. A *Pallas Lexikon* szerint a kuruc szó a török *khurudzs* elferdített változata, amely felkelőt, insurgenst jelent. Bél Mátyás és mások szerint viszont a *crux* (kereszt) szóval és ennek származékaival (*crucius*, *cruciatus*, vagyis keresztes) hozható összefüggésbe, amelyet Dózsa György katonáira használtak először. Újabban felmerült az is, hogy az erdélyi fejedelmek sajátos, bőrpikelyes mellvértet viselő udvari fegyvereseinek nevéből (*kuraczin*os, illetve

²⁹ Szekfü Gyula: *A bécsi abszolutizmus útján*, i. m. 179–194.

kuraczelos) ered a fogalom. A labanc szó valószínűleg a császári és királyi tisztek „loboncos” hajviseletére, vagyis ondolált parókájára utalt. Elképzelhető azonban az is, hogy a német *Lanzer* szóból ered, amely eredetileg idegen zsoldos katonát jelentett. S végül felmerült az is, hogy a császári és királyi gyalogság által viselt fehér egyenruha a magyarázat nyitja. A Thököly Imre és II. Rákóczi Ferenc táborában tartózkodó francia tisztek ugyanis egyenruhájuk alapján fehérnek, illetve fehéreknek (*Le Blanc*, illetve *Les Blancs*) hívták az ellenfél gyalogosait, amelyek kiejtése: *löblan*, illetve *léblan*. Ezt ferdítették volna el a magyarban labancra. A szemben álló felek eleinte szitokszóként használták egymás megnevezésére ezeket a kifejezéseket, s a kurucok egyértelműen pozitív és a labancok egyértelműen negatív jelentése csak a 18. század folyamán honosodott meg nyelvünkben.¹

A Wesselényi-féle összeesküvés leverése után néhány ezer főre duzadt elégedetlenkedők természetes vezetői a vagyoni háttérrel, irányítási tapasztalattal és némi politikai látókörrel rendelkező fő- és köznemesek közül kerültek ki. Két képviselőjük, báró Petrőczy István és Szepesi Pál 1671 nyarán személyesen utazott Konstantinápolyba, ahol 50 ezer tallér évi adó fejében politikai támogatást és katonai segítséget kértek a királyi Magyarország elleni támadásuk megkezdéséhez és egy török oltalom alatt álló felső-magyarországi fejedelemség megteremtéséhez. A Porta a szokásos módon jóindulatáról biztosította őket, ám a konkrét segítségnyújtást halogatta. 1672 augusztusában a bujdosók vezetői ennek ellenére megszerezték a nagy hatalmú és ambiciózus, de bizonytalankodó kővári kapitány, Teleki Mihály támogatását, és megindították támadásukat Felső-Magyarország ellen.

A támadás eleinte meglepő sikereket hozott. A kezdetben néhány száz fős csapathoz egy-két hét alatt több ezren csatlakoztak, köztük nemesek, a hajdútelepülések férfilakosságának egy része, kóborló szegénylegények és adóktól gyötört jobbágyok. Utóbbiak lelkesedését nagyban fokozta, hogy a mozgalom vezetői felhívásaikban nemcsak rendi sérelmeiket és németellenességüket hangoztatták, hanem öt-hat évi adómentességet ígértek a csatlakozó parasztoknak. A támadók főerői – Petrőczy, Szepesi, Szuhay Mátyás és mások vezetésével – gyorsan bevették Kállót, majd onnan a Tisza felé vonultak, és szeptember 8-án Polgárnál átkeltek a folyón.

¹ *Magyar Nagylexikon*. XI. köt. Budapest, 2000, Magyar Nagylexikon Kiadó, 650., 698. és a Wikipédia megfelelő címszavai.

A felső-magyarországi főkapitány, Paris Spankau generális néhány századnyi katonájával folyamatosan hátrált előlük, s amikor szeptember 14-én Enyickénél végre csatát vállalt, vereséget szenvedett, sőt maga is megsebesült. A vereség után Kassára vette be magát, és onnan nézte, hogy Eperjes, Bártfa, Késmárk és a szepességi városok hogyan kerülnek kuruc kézre, csaknem minden esetben harc nélkül. Ugyanis ott, ahol nem állomásozott német helyőrség, általában önként csatlakozott a lakosság. Noha a csatlakozók között katolikusok is akadtak, a kurucok gyakran léptek fel kíméletlenül a „bálványimádókkal” szemben. Kirabolták őket, templomaikat felgyújtották, és papjaik közül egyeseket kiheréltek, másokat megöltek.²

Kevésbé bizonyult sikeresnek a Teleki Mihály által vezetett támadás, amely szeptember közepén indult Kővár környékéről Szatmár és a beregi részek felé. Szeptember 20-án a szatmári helyőrség Batizvasvári mellett úgyszólván harc nélkül szétkergette a másfél ezer fős sereget. Teleki ezt követően visszahúzódott várába, hadai pedig kisebb csapatokba verődve Bereg és Ung vármegyék területén portyáztak, és olykor fosztogattak. „Fő nélkül vagyunk, az hadunk gyűl és rettenetes prédálást téssen a pápisták üldözésének színe alatt, ki is, úgy segéljen Isten, akaratunk ellen vagyon; egész vármegyéket feldúl és prédál, már öletni is kezdtük őket, de hijában, mert nincs olyan fő, az kit tisztelettel és félelemmel elismerjen” – tájékoztatta katonái magatartásáról Kassa alatti táborukból Szepesi Pál a fővezérségre ismételt felkért Teleki Mihályt.³

A kurucok főerőinek sikereit észelve a bécsi hadvezetés mintegy 10 ezer fős segélyhadat indított Felső-Magyarország keleti részeinek visszafoglalására. A császári és királyi hadakat gróf Wolfgang Friedrich Cobb tábornok, valamint magyar lovasaik élén gróf Esterházy Pál, gróf Balassa Bálint és gróf Pálffy Károly vezették. Jöttük hírére az egységes vezetés hiányában erejüket veszített felkelők csapatai mindenütt visszavonultak, s végül 1672. október 26-án a Kassa melletti Györkénél vállaltak csatát. Bár az erőviszonyok többé-kevésbé kiegyensúlyozottak voltak, a felkelők súlyos vereséget szenvedtek. Ennek döntő oka a kuruc táborban uralkodó anarchikus viszonyok mellett abban keresendő, hogy a bujdosókhoz csatlakozott hajdúk

² Acsády Ignác: *Magyarország története I. Lipót és I. József korában (1657–1711)*. Budapest, 1898, Athenaeum Rt. (*A magyar nemzet története*. Szerk. Szilágyi Sándor. VII. köt.), 306–315.

³ Benczédi László: *Rendi szervezkedés és kuruc mozgalom (1664–1685)*. In Pach Zsigmond Pál (főszerk.): *Magyarország története tíz kötetben*. 3/2. köt. 1526–1686. Budapest, 1985, Akadémiai Kiadó, 1204–1205.

Cobb kegyelmi ajánlatát elfogadva már a csata elején átálltak, illetve szanaszét futottak. Az ezek után szétvert és megtizedelt felkelősereg nagyobb része erdélyi és hódoltsági területekre húzódott vissza, néhány leszakadt csoportjuk pedig Lengyelországban keresett menedéket.

Cobb tábornok – keresztnevéhez (Farkas) híven – minden eszközt igénybe vett a kuruc mozgalom vérbe fojtása érdekében. A bujdosókat törvényen kívül helyezte, a vezérek fejére vérdíjat tűzött ki. A lakosságnak megparancsolta: „öljék és vágják” az elfogottakat, s az életben maradtakat küldjék Kassára, ahol börtön vagy a bakó bárdja fogadta őket. Halál várt azokra is, akik érintkezni mertek a „zsivány kurucokkal”, netán bűjtették őket. Ezzel párhuzamosan folyt a protestánsok üldözése. Az ellenreformáció egyik legsúlygyenteljesebb tette a hitűkhöz ragaszkodó protestáns lelkészek és tanítók megkínzása, bebörtönzése és egy részük gályarabságra küldése volt a pozsonyi véstörvényszék által 1674-ben. A kurucok mozgalmát ennek ellenére nem sikerült elfojtani.

Vezérek 1673 októberében újabb felhívást tettek közzé, melyben már nem adómentességet, hanem „örökös és fiúról fiúra terjedő nemességet” ígértek a csatlakozó jobbagyoknak.⁴ Az 1670-es évek közepére a bujdosók száma így ismét 6–7 ezer főre növekedett, akik kisebb-nagyobb rajtaütésekkel folyamatosan zavarták a határvidéki helyőrségeket és katolikus nemeseket. Bihar mellett egyik fő bázisuk a Hódoltságához tartozó Debrecen volt, amelyet ezért 1675 decemberében a császári és királyi katonaság váratlanul megtámadott, kifosztott, és a kurucként azonosított férfiakat részben felkoncolta, részben rabláncra fűzte. Erre válaszul a bujdosók 1676-ban a labancok oldalára állt Nánást dúlták fel úgy, hogy az tíz évig pusztaság maradt. A következő évben Hegyalján került sor kisebb csepetatéra. Akit tudtak, a győztes kurucok megölték, a foglyul ejtett több mint harminc tisztet pedig karóba húzták. A kölcsönös öldöklés olyan méreteket öltött, hogy a jobb érzésűek mindkét oldalon kezdték megelégni. „Magyar, ne veszed a magyart! Akár lutherista, akár pápista, akár kálvinista légy, csak hogy magyar vagy” – hangoztatta az egyik kálvinista lelkész, Tolnay Miklós írásban és szóban egyaránt. Felszólítása azonban pusztába kiáltott szó maradt; a többség érzelmeire és ösztöneire hallgatva folytatta a polgárháborút.⁵

⁴ Közli Sinkovics István (szerk.): *Magyar történeti szöveggyűjtemény 1526–1790. II/2. köt.* Budapest, 1968, Tankönyvkiadó, 642–644.

⁵ Acsády Ignác: *Magyarország története I. Lipót és I. József korában*, i. m. 316–337.

A lázadás szellemének ébrentartását az 1670-es évek közepétől nemcsak a Porta, hanem – minden korábbinál hathatósabban – XIV. Lajos, a Habsburgokkal immár évek óta rivalizáló francia király is támogatta. Az 1677. május 27-én aláírt varsói szerződésben a bujdosók vállalták, hogy Teleki Mihály fővezérsege alatt 15 ezer fős támadó hadsereget állítanak fel évi 100 ezer tallér segély fejében. Lajos pedig – a pénztámogatás mellett – 6 ezer fős, döntően Lengyelországban toborzandó zsoldoshadsereg küldésére tett ígéretet. A megállapodás ezúttal nem maradt papíron. 1677 szeptemberében francia tisztek vezetésével 2 ezer fős lengyel–tatar–kozák sereg lépte át az északi magyar határt, és ugyancsak francia tisztek irányításával, francia pénzen Erdélyben is megszerveződött egy 2 ezer fős sereg. A bujdosókkal, a nemesi bandériumokkal és a vármegyei katonasággal együtt ez mintegy 11–12 ezer fős haderőt jelentett, miközben a Kelet-Magyarországon állomásozó császári–királyi sereg létszámát mintegy 7 ezer főre becsülték a kortársak.

A hadműveletek 1678 júniusában indultak Teleki Mihály irányításával, akit Apafi Mihály fejedelem néhány héttel korábban nevezett ki az erdélyi hadak főgenerálisává. A támadók ezúttal is sikeresen törtek előre, és Teleki másodszor is bebizonyította alkalmatlanságát a fővezérségre. A nyílt ütközeteket kerülve jelentéktelen várak ostromára pazarolta az időt, s amikor augusztus közepén egy nagyobb császári–királyi sereg közeledtéről értesült, akkor Eperjes ostromát félbehagyva visszavonulást rendelt el, majd a Tiszán átkelve puskalövés nélkül egészen Kővárig hátrált. Ekkor azonban váratlan fordulat történt. A szatmári településeken elhelyezett lovasezredek néhány hét után megelégték a tétlenséget, és egy 21 éves fiatalember vezetésével a Teleki nyomában haladó német ezredek kikerülve szeptember elején átkeltek a Tiszán, és a fedezetlenül hagyott Felső-Magyarországon végigszárgulva szeptember végén már Trencsén alatt álltak, majd onnan visszafordulva október folyamán egymás után hódoltatták a Garam menti bányavárosokat. Ezzel akkora terület került a kuruc felkelők kezére, mint korábban még soha.⁶

A 21 éves fiatalembert, akinek katonai sikereire Európa-szerte felfigyeltek, Thököly Imrének hívták. Annak a gróf Thököly Istvánnak volt a fia, aki a Wesselényi-féle összeesküvésben való részvétele miatt minden

⁶ Trócsányi Zsolt: *Teleki Mihály (Erdély és a kurucmozgalom 1690-ig)*. Budapest, 1972, Akadémiai Kiadó, 137–233.

királyságbeli birtokát, és Árva várát védve 1670-ben életét is elvesztette. 13 éves fiát, aki addig az eperjesi lutheránus kollégiumban tanult, néhány hűséges hívével még idejében Erdélybe menekítette, ahol Apafi Mihály és Teleki Mihály védőszárnyai alá került, s a nagyenyedi kollégiumban folytatta tanulmányait. Bár a család kiterjedt erdélyi birtokai gondtalan megélhetést biztosítottak számára, a daliás megjelenésű, „gyönyörű orczájú”, könyvszerető és naplót is vezető ifjú égett a vágytól, hogy katonaként, hadvezérként is kipróbálja magát. Az engedélyt erre 1677 őszén kapta meg Apafitól. Az erdélyi hadsereget kezdettől ő vezette, s miután Teleki mint hadvezér ismét kudarcot vallott, formális kinevezés nélkül is az egész felkelőereg természetes vezérévé vált. 1679 nyarán ezt Apafi is megerősítette, a bujdosók vezérei pedig, akik egyébként már 1674-ben kérték a fejedelmet, hogy engedje közéjük „Gróf Thököli uram önagyságát”, 1680. január 9-ei gyűlésükön választották meg fővezérükké.⁷

1676–1677-ben, amikor először került kapcsolatba a bujdosókkal, Thököly még egy meglehetősen elkeseredett és reményét vesztett, szedett-vedett hadnéppel találta szemben magát. A revansvágytól fűtött fiatal főúr hihetetlen türelemmel és nagy elszánással próbált lelket önteni beléjük, miközben figyelte és megtanulta harcmódorukat és hadifortélyait. Együtt lakott velük táboraikban; osztozott örömeikben és bánatukban egyaránt. Így egy-két év alatt annyira összeforrott velük, hogy – mint Apafi egyik tanácsosa 1679-ben megállapította – „ha netán valakik szembe szállnának vele”, katonáinak hűsége és ragaszkodása miatt „darabokban találják magokat”. 1677-től sokat tanult Thököly a lengyel és francia tisztektől is, akik már ekkor „katonai géniuszként” emlegették.⁸

Thököly tiszttában volt vele, hogy az akkori hadviselés legnagyobb harcértékű katonái a megfelelő kiképzésben részesült hivatásos zsoldosok. Egy nagy létszámú zsoldoshadsereg fenntartása azonban olyan gazdasági hátteret kívánt, amilyennel nemcsak ő, hanem az erdélyi fejedelem sem rendelkezett. A kuruc hadseregben ezért a zsoldosok száma sohasem haladta meg a 2–3 ezret; a túlnyomó többség rendszeres fizetség nélkül, természetbeni juttatásokért, illetve szabad prédáért harcolt. A korabeli hadtápszolgálat

vezérelve mindkét oldalon abban állt, hogy kinek-kinek a katonái az ellenség földjéről szerezzék be azt, ami ellátásukhoz szükséges. Ez elkerülhetetlenül együtt járt a termelő lakosság zaklatásával, sarcolásával, sőt gyakran kirablásával. Az egyik legnépszerűbb és legismertebb kuruc dal, a valószínűleg ekkortájt keletkezett *Csínom Palkó* politikai üzenete így szólt: „Az labancság takarodjék / Nemes országunkból, / Hogy végtire szalagszíjat / Ne fonjunk hátakból!” Ennek érdekében minden – vagy majdnem minden – megengedhető volt. Így például az is, hogy „Az paraszt embernek / Fogd meg az szakállát, / Hajtsd el az marháját, / Verd pofon őmagát!” És „Ha rád támad az pénziért, / Vágd be az ajtáját, / Fürd meg az hordáját, / Idd meg mind az borát!”⁹

1678-as ediktumában Thököly mindennemű kilengés ellen fellépett. A nemi erőszakot elkövetőknek, a ló- és marhatolvajoknak, a méhesek kifosztóinak, a gyújtogatóknak és a szőlőhegyek prédálóinak halálbüntetést helyezett kilátásba. Ugyanez várt arra is, aki „szegényembert sarcoltat, éget, süt, kínoz, pénzben adóztatja s veszen rajta, tolvajkodik”. A katonák mentalitását és gyakorlatát azonban mindez nem változtatta meg; többségük minden fegyelmezési kísérlet ellenére nem Thököly parancsának engedelmeskedett, hanem a *Csínom Palkó*-ban írtaknak megfelelően járt el.¹⁰

Fegyvernemi szempontból a kuruc hadsereg túlnyomó többségét kezdetben a lovasság tette ki. Később növekedett a gyalogosok száma, akik nélkül az elfoglalt területek és várak megtartása nehezen is lett volna biztosítható. Támadás esetén viszont előfordult, hogy a gyalogosokat is lóra, a nyereg mögé ültették. Feljegyezték, hogy a kuruc lovasok egy-egy gyalogossal a hátuk mögött is képesek voltak három nap alatt mintegy 70 kilométernyi utat megtenni. A lovasok általában egy pár pisztollyal, rövid csöves karabéllyal és szablyával voltak felszerelve, míg a gyalogosok a hosszabb puská és a szablya mellett madárcsőr alakú hosszú hegyű csákánnyal, fokossal vagy baltával is aprították az ellenséget. Az előkelőbbek kézfegyvere „tollas bot”, vagyis buzogány volt, amit egyben parancsnoki jelvénynek is tekintettek. A lovasság és a gyalogság mellett Thököly

⁷ Varga J. János: Thököly Imre (1657–1705). Egy sokat vitatott életút vázlata. In Gebei Sándor (szerk.): *Az „üstökös kegyeltje”. Késmárki Thököly Imre (1657–1705)*. Hajdúszoboszló, 2010, Hajdú Múlt Műhely, 71–75.

⁸ Nagy László: Thököly Imre (1675–1705). In Rácz Árpád (szerk.): *Nagy képes millenniumi arcképcsarnok*. Budapest, 1999, Rubicon–Aquila, 120–121.

⁹ Esze Tamás – Kiss József – Klaniczay Tibor (szerk.): *Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig*. Budapest, 1953, Szépirodalmi Könyvkiadó, 326.

¹⁰ Nagy László: Thököly hadserege. In Benczédi László (szerk.): *A Thököly-felkelés és kora*. Budapest, 1983, Akadémiai Kiadó, 44.

seregében már tüzérek is szolgáltak, de jelentőségük a mozgékony kuruc harcmodor miatt elhanyagolható volt, kivéve a várvédelmet.¹¹

Bár a kuruc hadak 1678. november 1-jén Barsszentkeresztnél vereséget szenvedtek a császári-királyiaktól, Thököly november 20-án ennek ellenére előnyös fegyverszünetet kötött Béccsel. Ennek köszönhetően katonáinak nem kellett visszavonulniuk Erdélybe, hanem zavartalanul Bereg és Ung megyében tölthették a telet. Sőt az új kassai főkapitány engedélyével a királyi Magyarország területén maradt, rég nem látott családtagjaikat is meglátogathatták. Ez az engedékenység a kurucok és a Bécs közötti tartós béke lehetőségére utalt. Ez annál is inkább valószínűnek látszott, mert 1679 elején XIV. Lajos és I. Lipót békét kötöttek, ennek következtében pedig megszűnt a francia pénzügyi támogatás, sőt visszahúzódva lengyel területre a francia tisztek és az általuk toborzott és irányított segélyhadak is magukra hagyták a magyar felkelőket. A béketárgyalások Apafi közvetítésével 1679 nyarán meg is indultak, ám eredményre nem vezettek. A kuruc lovasok és a szekerekre vagy a nyereg mögé ültetett gyalogosok 1679 őszén és 1680 nyarán Thököly vezérletével így ismét a Vág völgyében portyáztak, sőt Morvaországba is betörték. A hadjáratokat követően Thököly ismét fegyverszünetet kötött Lipót megbízottjaival, amelynek köszönhetően hadai újból békében telelhettek Ugocsa, Bereg és Szatmár vármegyékben.

A hadjáratok közötti szünetekben Thökölynek udvarlásra is maradt ideje. Az 1652-ben született, tehát nála öt évvel idősebb Zrínyi Ilona iránt lobbant szerelemre. A dúsgazdag és 23 éves korában két gyerekkel özvegyen maradt asszony, aki apjának kivégzése és birtokai elkobzása miatt ugyanúgy gyűlölte a Habsburgokat, mint Thököly, viszonzta a kuruc vezér érzelmeit. Levelezésükből tudható, hogy 1679-ben már ismerték és kedvelték egymást, de házasságra – királyi engedéllyel – csak 1682-ben léptek Munkácson. Ezt – mint vallomásaiban az özvegy fiúgyermeke, II. Rákóczi Ferenc utólag „megvallotta” – „nemzeti szokás szerint ünnepélyes szertartással, mégis ivászzal és dőzsöléssel ülték meg”. Bár Rákóczi kezdetől ellenszenvvel viseltetett hozományvadásznak tartott mostohaapja iránt, azt ő is elismerte, hogy csinos édesanyja odaadóan szerette második férjét, s tudjuk, hogy a férj is viszonszerette őt. Persze bizonyos, hogy Thököly számára a hatalmas Rákóczi-birtokok – 1,9 millió hold, számos

fal, valamint 19 vár és mezőváros, köztük Ecsed, Kálló, Munkács, Ónod, Patak és Tokaj – jövedelme sem volt közömbös. Későbbi küzdelmeinek gazdasági hátterét saját családi vagyona mellett jelentős részben ezek a Rákóczi-jószágok biztosították.¹²

Közben a nemzetközi környezet is kezdett átalakulni. Az 1681. január 13–23-ai bahcsiszeráji békével lezárult az oszmánok oroszországi háborúja, ami után a Porta figyelme ismét a Habsburg Birodalom felé fordult. 1681. április 18-án Apafi parancsot kapott IV. Mehmed szultántól, hogy Erdély egész hadseregével csatlakozzon a kurucok Bécs elleni hadjáratához. Thökölyt pedig 1681 márciusában a nógrádi Mehmed aga, majd május 30-án Ibrahim budai pasa értesítette, hogy a nagyvezér hajlandó mozgalmát fegyveresen is támogatni. A kurucok felső-magyarországi portyái és a bontakozó török–erdélyi–kuruc összefogás Lipótot addigi abszolutista politikájának megváltoztatására készítette. 1681 áprilisára országgyűlést hívott össze Sopronba, amelyre a felső-magyarországi rebellis vármegyék követeit, valamint Thökölyt és a kurucok képviselőit is várta. Utóbbiak ezt arra hivatkozva hárították el, hogy a diéta nem tárgyalja kellő súllyal a protestánsok vallási sérelmeit. Valójában azonban a mozgalom alaporientációjának eldöntéséről volt szó. Az országgyűlésen való részvétel és a bécsi udvarral való kiegyezés esetén a kurucok a törökellenes keresztény összefogás részeseivé váltak volna. Távolmaradásukkal és a harc folytatásával viszont a török patronálásával létrejövő, Habsburg-ellenes felső-magyarországi fejedelemség mellett voksoltak. „Török, német között vagyunk elepedve, / Egyik házi köröszt, másik merő fene, / Ezzel mint kígyóval van kebelünk telve, / Másik vérünk szopó, telhetetlen medve” – fogalmazta meg ezt a dilemmát a *Thököly haditanácsa* címen ismert, különböző véleményeket ütköztető kuruc vers egyik – Szepesi Pálnak, Thököly alvezérének tulajdonított – „vox”. A többség Szepesihez hasonlóan a harc folytatása és reményeik szerint a nemzeti királyság újraalapítása mellett szólalt fel, élén egy „új Mátyás királlyal”. A vers szerint maga Thököly is a török orientációt pártfogolta, hangoztatva: „Engem ajánlással német nem szelídít, / Lépes beszédével horogra nem kerít, / Szenvedtem, szenvedek tovább is több jóért, / Véletek, vitézek, harcolok hazámért!”¹³

¹¹ Uo. 45–46. és Nemes Mihály – Nagy Géza: *A magyar viseletek története*. Budapest, 1900, Franklin Társulat, 168–170.

¹² Rákóczi Ferenc: *Vallomások. Emlékiratok*. Budapest, 1979, Szépirodalmi Könyvkiadó, 14–21.

¹³ Varga Imre (szerk.): *A kuruc küzdelmek költészete*. Budapest, 1977, Akadémiai Kiadó, 208–219.

A rigmusokba szedett többségi állásponttal egyezően 1681 márciusában Thököly levélben biztosította Ibrahim pasát: „ha mind labanccá lesznek is, s csak egyedül maradok is, a Fényes Portához való hűségemben [...] mindig állhatatosan megmaradok, attól el nem szakadok”. Bár a későbbiek tanúsága szerint a Porta iránti hűségnyilatkozatát Thököly egyáltalán nem tekintette kőbe vésettnek és visszavonhatatlannak, az adott helyzetben egyértelműen a török orientáció és a Habsburg-ellenes küzdelmek folytatása mellett döntött. Ennek megfelelően 1681 őszén ismét támadásba lendült. Az erdélyi fejedelem katonáival és a váradi pasa csapataival együtt mintegy 20–25 ezer fős serege élén elfoglalta Böszörményt és Kállót, majd a következő év nyarán az északkeleti vármegyék katonai és közigazgatási központját, Kassát, továbbá a bányavárosok kapuját, Füleket. A közbeeső időben a kuruc seregek kezére került Eperjes, Lőcse, Losonc, a bányavárosok többsége és keleten Tokaj is. Katonai sikereinek elismeréseképpen 1682. szeptember 16-án Füleken a felső-magyarországi és erdélyi rendek képviselőinek és Apafi fejedelemnek a jelenlétében Ibrahim pasa átadta Thökölynek a Porta által szokás szerint adományozott uralkodói jelvényeket, valamint a Magyarország királya és Késmárk örökös grófa címről tanúskodó szultáni okiratot. Az athnáme értelmében a „kuruc király” köteles volt évi 40 ezer tallér adót fizetni a Portának, és a szultán kívánságának megfelelően a megadott időben és helyen csapataival hadba szállni. Az uralkodói jelvényeket Thököly átvette, ám nem királynak, hanem Felső-Magyarország fejedelmének címezte magát. A röviddel ezután megkötött újabb fegyverszünetben a Szatmártól a Garamig terjedő, mintegy 100 ezer négyzetkilométernyi vazallus kuruc államot kényszerűségből I. Lipót is elismerte. Mindössze a bányavárosok átadását és a bányaművelés zavartalanságát kötötte ki, amihez havi 3 ezer forint „jövedéki adó” fejében a „kuruc principális”, ahogy Thökölyt Bécsben nevezték, hozzájárult.¹⁴

A bécsi udvar feltűnő engedékenységet az okozta, hogy tudtak a Porta készülő dunai hadjáratáról, és próbálták eltántorítani Thökölyt a török oldaláról. Thököly azonban számos kortársához hasonlóan az oszmán hadsereget továbbra is legyőzhetetlennek hitte, s a nemzeti királysággal kapcsolatos ambícióit elérhetőbbnek gondolta a Porta, semmint a Habsburgok védőszárnyai alatt. Ezért amikor Kara Musztafa nagyvezér közel 100 ezer fős hadával 1683 nyarán Eszék felől megindult Bécs ellen, mintegy

25 ezer fős seregével Thököly is előnyomult a Duna bal partján. Júliusban Nagyszombat és átmenetileg Pozsony is a kezére került. A nagyvezér Bécs elleni felvonulást elrendelő parancsát azonban nem teljesítette, sőt szeptember elején felajánlotta az udvarnak: ha megkapja Pozsonyt és a bányavárosokat, akkor egész seregével a török ellen fordul. Némi ingadozás után a Haditanács ajánlatának elutasítása mellett döntött, s ezzel olyan kényszerpályára állította a hadvezérnek nagyon tehetséges, ám az európai nagypolitika mozgatórugóit és új erővonalait nem eléggé ismerő Thökölyt, amelyről többé nem tudott letérni. Miután az egyesült keresztény – lengyel, szász, bajor és osztrák – hadak szeptember 12-én súlyos vereséget mértek a török seregére, és ezzel felmentették Bécset, idő kérdése volt, hogy a felső-magyarországi kuruc fejedelemség mikor omlik össze.

A Bécs felmentését követő hónapokban a pápai diplomácia olyan török-ellenes szövetséget kovácsolt össze, amelyre hosszú idő óta nem volt példa. A Habsburg Monarchia és a Lengyel Nemesei Köztársaság mellett a Szent Ligának nevezett szövetséghez a Velencei Köztársaság is csatlakozott, sőt 1686-ban Oroszország is bekapcsolódott a küzdelembe. XIV. Lajos pedig már 1684-ben húsz évre szóló fegyverszünetet kötött Lipóttal. 1684-ben így három fronton indult meg a támadás az Oszmán Birodalom ellen. A lengyel és litván hadak a Krími Tatár Kánságot támadták északról, a velencei flotta a görög és dalmát vizeken kezdett hadműveletekbe, a Lotaringiai Károly vezette császári és királyi hadak pedig Budát vették ostrom alá, és Thökölyt szorították ki Felső-Magyarországról. Bár Buda bevételé ekkor még nem sikerült, az észak-magyarországi erősségek – Érsekújvár, Eperjes, Tokaj, Kassa és Sárospatak – egymás után kerültek a császári és királyi katonaság kezére. 1685 végén már csak a munkácsi vár emlékeztetett Thököly kérészéletű államára, amelyet a kuruc vezér felesége, Zrínyi Ilona védett egészen 1688-ig – valóban férfiakat megszégyenítő bátorsággal és hősiességgel. Ismét fiát, II. Rákóczi Ferencet idézve: nemcsak a sebesülteket ápolta saját kezűleg, hanem „Olykor rettenthetetlenül járt körbe a falakon”. Egy ágyúgolyótól „a mellette álló szolgálólány feje úgy szakadt le, hogy agya anyámra fröccsent”.¹⁵

A kuruc állam gyors összeomlásában nagy szerepet játszott, hogy Ahmed váradi pasa 1685. október 15-én a nagyvezér utasítására letartóztatta az őt segélykérés céljából meglátogató Thökölyt. A pasák terve az volt, hogy

¹⁴ Varga J. János: *Thököly Imre*, i. m. 75–79.

¹⁵ Rákóczi Ferenc: *Vallomások*, i. m. 22.

Thökölyt bűnbaknak kikiáltva kiszolgáltatják Bécsnek, s ezzel kedvezőbb békefeltételeket próbálnak kicsikarni ellenfeleiktől. Noha a szultán közbelépése miatt Thököly kiadására vagy kivégzésére végül nem került sor, sőt 1686 januárjában teljes bűnbocsánatban részesült, két és fél hónapos rabsága alatt a vezér nélkül maradt kuruc sereg teljesen szétzilálódott. Ezen idő alatt nyitotta meg kapuit Kassa és Sárospatak, és állt át mintegy 18 ezer kuruc katona a török ellen küzdők táborába. A Buda 1686-os felszabadításában részt vevő mintegy 10–15 ezer magyar katona többsége néhány hónappal korábban még Thököly hadseregében szolgált. Maga Thököly eközben Európa túlnyomó részének szemében a kereszténység árulójává vált, aki eredménytelenül bizonygatta a protestáns fejedelmekhez, a pápához és a francia királyhoz küldött leveleiben a Habsburgok zsarnokságát és mozgalmának jogosságát.

A Buda bevétele után déli irányba vonuló keresztény főssereg győzelmet győzelemre halmozott. 1688-ban visszafoglalta Nándorfehérvárt. Ezek a győzelmek az Oszmán Birodalom Európából való teljes kiszorulásának és a Habsburg Monarchia megerősödésének lehetőségét vetítették előre. Ez indította XIV. Lajost arra, hogy az 1684-es fegyverszünetet felrúgva 1688-ban hátba támadja a Német-római Birodalmat. A Rajna menti német városokra 80 ezres francia sereg zúdult, ami arra készítette Lipótot, hogy legjobb ezredeit és hadvezéreit a balkáni frontról Nyugatra vezényelje. Ezt kihasználva a török is mozgásba lendült, s ennek következtében még egyszer felragyogott Thököly leáldozóban lévő szerencsecsillaga. Mindvégig mellette maradt néhány ezer fős kuruc katonájával, valamint az alárendelt török és tatár csapatokkal 1689 júliusában ő vette be Orsovát, amivel elősegítette Nándorfehérvár török általi visszafoglalását, és egészen Temesvárig nyitott utat a török főerőknek.

1690-ben még nagyobb fegyvertényt hajtott végre. A Kárpátok szorosait védő műszaki zárat és őrségeket megkerülve 15 ezer fős török, tatár és kuruc hadait úttalan utakon vezetve hirtelen Erdélyben termett, és a meglepett császári és királyi seregére – élén a híres Heister generálissal – a Brassó melletti Zernyestnél megsemmisítő vereséget mért. Egyre kiszolgáltatottabb helyzetével számot vetve hercegi cím, tábornagyi rang és elkobzott birtokainak visszaadása fejében Thököly ismét kész lett volna a török ellen fordulni, és Lipót főségét elismerni. A bécsi udvar azonban újfent elutasította az orra alá oly sok borsot törő felkelővezér ajánlatát. A török visszatérésétől tartó erdélyi rendek a szultán akaratának megfelelően

szeptember 15-én ennek ellenére fejedelmüké választották. Thököly erdélyi fejedelemsége azonban nem lett több pünkösdi királyságnál. A Nándorfehérvár alól Erdélybe irányított császári és királyi haderő elől október végén seregével együtt ismét török földre menekült. Erdély pedig – immár véglegesen – a Habsburgok uralma alá került. Apafi 1690. április 15-ei halála, illetve Thököly távozása után Erdélyt többé nem a török által kijelölt és/vagy az erdélyi rendek által megválasztott fejedelmek, hanem a bécsi udvar által kinevezett kormányzók irányították. Thököly erdélyi kalandjának annyi haszna mindenesetre lett, hogy a zernyesti csatában elfogott német főtisztek átadása fejében Zrínyi Ilona 1692-ben elhagyhatta bécsi kényszerlakhelyét, és – a hitvesi hűség szép példájaként – követte férjét a száműzetésbe.¹⁶

Erdély és a Hódoltság nagy részének visszaszerzésével a Habsburg Monarchia a Mohács előtti Magyar Királyság déli határáig terjesztette ki fennhatóságát. A két birodalom közötti párharc ezzel azonban még korántsem ért véget. A Monarchia nyugati lekötöttségét kihasználva és Nándorfehérvár 1690-es visszafoglalásából erőt merítve az oszmán hadvezetés újra és újra megkísérelte az elvesztett területek legalább részleges visszaszerzését. 1697 tavaszán maga a szultán, II. Musztafa állt a Magyarország ellen készülő sereg élére.

A török készülődésétől nem függetlenül a hegyaljai, tiszaháti, máramarosi, szatmári és bihari kisnemesek, református prédikátorok, jobbágyság és szegénylegények ismét mozgolódni kezdtek. Ezeket a vidékeket az 1680-as évek második és az 1690-es évek első felében a császári és királyi seregek valósággal kifosztották. Az adók mellett az itt élő emberek gondoskodtak a katonák élelmezéséről, szállításáról és téli szállásáról is. Az új katonai és közigazgatási vezetők emellett igyekeztek az itteni értékes szőlőbirtokokból minél többet megkaparintani, s a bor-, gabona- és sókereskedelem hasznából minél többet lefölözni. Emiatt egyre szaporodott a rablásra szakosodott és a szállítmányokat fosztogató útonállók száma, akiket a források „latrones”, „praedones”, „malefactores”, „publice pacis turbulator” és egyre gyakrabban a rebellis elnevezéssel illettek. A Máramarostól Besztercégig húzódó hegyekben „Pintye vitéz”, vagyis Grigore Pintea, egy román kisnemesi család törvényen kívülre vált sarja valóságos hálózatot épített ki, amelynek bosszúvágytól hajtott tagjai a császáriakat és a környező nemesi

¹⁶ Varga J. János: *Thököly Imre*, i. m. 83–87.

udvarházakat egyaránt fosztogatták. Az 1701-ben elfogott tizennégy szegénylegény szatmári vallomásaiból kiderült, hogy Nagybányától Besztercéig harmincöt faluban éltek sorstársaik, akik között a fő- és közép-nemesség kivételével a lakosság minden kategóriája képviseltette magát. A hálózathoz igen sok orgazda is tartozott, akik nemcsak a rablott holmi értékesítéséről gondoskodtak, hanem információkkal is ellátták a rebellis erdő- és hegylakókat. A kettős életet élő orgazdák között ugyancsak több kisnemes, falubíró és pap akadt.¹⁷

Az elégedetlenségnek és a mozgolódásnak két gócpontja alakult ki: a Tisza mente és a Hegyalja. A Tiszaháton és környékén egy régi kuruc tiszt, Kis Albert állt a szervezkedés élén, aki egy Bereg megyei jobbágycsaládból származott. Az 1670-es évek végén csatlakozott a kuruc mozgalomhoz, és Thököly hadseregében a gyalogos (talpas) hadnagyságig vitte. Társainak többségétől eltérően 1685 után is megmaradt a fejedelem hűségén, és néhány katonájával együtt egészen az Al-Dunáig követte. Valószínűleg az erdélyi betörésben is részt vett. 1692-ben Thököly pénzzszállító törökök kíséretét bízta rá, ám ő és társai visszaéltek vezérük bizalmával. A törököket megölték, a pénzzszállítmányt elrabolták, és a karánsebesi császári-királyi tábornok zsoldjába szegődtek. Néhány hónapos szolgálat után, melynek során a törökök és a tatárok ellen harcoltak, a tábornok engedélyével és passzusával hazaindultak. Haza azonban nem értek, mert báró Károlyi Sándor szatmári főispán menet közben illő zsold fejében szolgálatába fogadta őket. Feladatuk előbb a fosztogató tatárok távoltartása, később a máramarosi szegénylegények elleni védelem biztosítása volt. Miután eleget tettek mindkét kötelességüknek, 1694 őszén Károlyi elbocsátotta őket szolgálatából. A 30–40 fős csapat tevékenységében ezután új fordulat kezdődött. Ahelyett, hogy hazamentek volna, bevették magukat a Nagybánya környéki hegyekbe, és kezdtek ismét kurucként viselkedni. Toborzáshoz fogtak, és azokat, akik jelentkeztek, Thököly zászlajára eskették fel. „Minden jel arra vall – tájékoztatta Nigrelli Octavian generális, felső-magyarországi főkapitány Károlyi Sándort 1696 szeptemberében –, hogy a csöndben új és ravaszul kieszelt ribillió készül.”¹⁸

¹⁷ Magyarai András: A Rákóczi-szabadságharc társadalmi feltételeinek kialakulása Erdélyben. In Köpeczi Béla – Hopp Lajos – R. Várkonyi Ágnes (szerk.): *Rákóczi-tanulmányok*. Budapest, 1980, Akadémiai Kiadó, 74–77.

¹⁸ Benczédi László: *A hegyaljai kuruc felkelés 1697-ben*. Budapest, 1953, Művelt Nép, 22–24.

A szervezkedésnek ebben a fázisában került kapcsolatba a mozgalommal Esze Tamás, aki egy valaha jobb módú, ám az évek során elszegényedett tarpai jobbágycsalád 30 év körüli sarja volt. Valószínű, hogy Rákóczi későbbi legendás brigadérosát rokona, egy Ugocsa megyei prédikátor fia, Pap János ismertette meg az újraéledő kuruc mozgalommal. Egyes adatok szerint Pap is szolgált korábban Thököly seregében, és Kis Albert ekkor már 150–200 fős csapatának is ő lehetett az ideológusa. Erre utal Károlyi Sándor egyik megjegyzése, mely szerint Pap Kis Albertnél és Esze Tamásnál is „gonoszabb volt és ravaszabb is, több nyelven beszélt és jól értett az útlevelek és egyéb iratok hamisításához”. Pap egyike volt azoknak, akik a kapcsolatot tartották Thökölyvel és a töröknél rekedt alvezéreivel, akikől hozta a híreket a készülő oszmán támadásról.¹⁹

A tiszaháti szervezkedés 1697. június elejéig tartott. Károlyi Sándornak ekkor Kis Albertet és Esze Tamást egyaránt sikerült törbe csalni és börtönbe zárni. A felkelésnek azonban ennek ellenére sem tudta elejét venni. Bár a tiszahátiak csapata széttzilálódott, a hegyaljaiak hálózata érintetlen maradt. Az itteni szervezkedés élén ugyancsak Thököly egyik gyalogos hadnagya, a jobbági származású Tokaji Ferenc állt, aki a bukás után vándorkereskedőnek csapott fel. A környék falvait járva nap mint nap szembesült a nép nyomorával, s az elégedetlenkedőket Thököly visszatérésével és újabb felkeléssel biztatta. A hegyaljai szervezkedés másik vezetője, Szalontai György a Rákócziak pataki uradalmához tartozó Végardó tehetős – szántófölddel és szőlőbirtokkal egyaránt rendelkező – gazdája és egyben bírója volt. Mellettük nagy szerepet játszott még Kabai Márton, a sárospataki református főiskolán teológiát tanuló, de egyházából kiközösített paraszti származású református prédikátor, aki a hegyaljaiak között ahhoz hasonló szerepet töltött be, mint a Tiszaháton Pap János. Feljegyezték róla, hogy saját egyházi előjáróinál csak a katolikus papokat és szerzeteseket gyűlölte jobban. A Tokaji, Szalontai és Kabai vezette mozgalomhoz a korábbiakhoz hasonlóan elsősorban szökött jobbágyok, számkivetett szegénylegények és a Patakról elüldözött református diákok csatlakoztak. Ugyanakkor a környék néhány helyi szinten befolyásos személyiségét is sikerült megnyerniük. Közéjük tartozott Rajkai Zsigmond, Tokaj egyik jómódú szőlősgazdája, Szkárosi Sándor, a város jegyzője, Püspöky Sámuel, Bihar vármegye

¹⁹ Dr. Esze Tamás: *Tarpa és Esze Tamás*. Nyíregyháza, 1966, Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága, 21–33.

szolgabírója, a mezővárosi rangban lévő Tolcsva bírója és jegyzője, s nem utolsósorban a tokaji császári-királyi helyőrség magyar huszárkapitánya: Bajusz Gáspár.²⁰

A török hadmozdulatokkal összhangban a felkelés végül a június 30-ai sátorlajúhelyi vásáron kezdődött azzal, hogy a vásárolók között elvegyült kurucok és a hozzájuk csatlakozó helyiek lefegyverezték a kereskedőkre és a vevőkre sarcot kivető császári és királyi zsoldosokat. Majd azok ellen fordultak, akiket öltözkük alapján labancnak gondoltak. A sikeres rajtaütést követő éjszakán a felkelők megtámadták Patak és Tokaj várát. Patakot minegy 130 fős csapatával Szalontai György vette be háromszoros rohammal és a védőket hátba támadó, majd a bejáratokat megnyitó várbeli cselédség segítségével. Ezzel egy időben Tokajt Tokaji Ferenc foglalta el 500 fős csapatával. Itt a várvédő németeket kaszabolni kezdő Bajusz Gáspár és magyar huszárai segítették elő a gyors győzelmet. Mire a nap felkelt, mindkét vár a felkelők kezére került. A magát Thököly fejedelem ezereskapitányának címző Tokaji Ferenc nevében és aláírásával, de valószínűleg Kabai Márton fogalmazásában még aznap megjelent a felkelők kiáltványa, amely a haza védelmében és „az elviselhetetlen iga alól való kiszabadulásokért” mindenkit fegyverbe szólított. Annak, aki a felhívásnak nem engedelmeskedik – hangzott az utolsó mondat –, „mint haza javát s szabadságát nem szerető embernek feje és jószága elvész”. Ezután követet küldtek az al-dunai török táborba azzal, hogy Thökölyt 30 ezer felesküdt kuruc várja. Egyben elhatározták, hogy addig, amíg a fejedelem megérkezik, a környék leghatalmasabb urát és Zrínyi Ilona fiát, a 21 éves II. Rákóczi Ferencet kérik fel vezérüknek.²¹

Munkács 1688-as feladása után Rákóczit elszakították anyjától, hogy hithű katolikust és az udvarhoz lojális alattvalót neveljenek belőle. Sokáig úgy tűnt, hogy ez sikerült is. Anyját többé nem láthatta, és a csehországi jezsuiták, akiknek egyik kolostorában élt és tanult, vallásos, művelt és több nyelven beszélő fiatalembert faragtak belőle. 1692 nyarán, miután anyja Törökországba távozott férje után, Bécsbe költözhetett, ahol belevetette magát a császárváros mondén életébe. Vacsorákra, mulatságokra és színházba járt, szenvedélyesen kártyázott, és nem fojtotta el a gyengébb nem iránti vonzalmait sem. 1693-ban hosszabb itáliai körutat tett, majd

²⁰ Benczédi László: *A hegyaljai kuruc felkelés*, i. m. 38–42. Vö. Tamás Edit (szerk.): *Hegyaljai felkelés 1697. Tanulmányok a felkelés 300. évfordulójára*. Sárospatak, 2000, Rákóczi Múzeum.

²¹ Uo. 47–54.

1694-ben feleségül vette Károly hessen-rheinfelsi herceg leányát, Sarolta Amáliát, és a birodalmi hercegi címet elnyerve hazaköltözött magyarországi birtokaira. Fejedelmi udvartartására jellemző, hogy testőrsége 44 fegyveresből állt, feleségéről 30 fős külön udvartartás gondoskodott, és a konyhában 80 fő süttött-főzött. A látvány, amely birtokait végigjárva feltárult előtte, elborzasztotta a fiatal főurat, és világmépenek revideálására készítette. Korábban még az is megfordult a fejében, hogy magyarországi uradalmait ausztriai birtokokra cserélve végleg hátat fordít hazájának. A romlás és pusztulás azonban felébresztette lelkiismeretét. Különösképpen elborzasztotta a császári és királyi katonák, valamint az adószedők viselkedése, amelyet így jellemzett: „A pogány zsarnokságra hasonlított a császári katonaság eljárás módja a pénz kicsikarásában, és ezt még csak tették a bűnök! A fizetésektelenek feleségén ugyanis erőszakot követtek el úgy, hogy az adósság törlesztése érdekében arra kényszerítették a férjeket, engedjék át nekik az asszonyokat, és a gyalázatot a férfiak jelenlétében hajtották végre. Másokat megkorbácsoltak, olykor meg is haltak korbácsolás közben. Még a jelentéktelen sérelmek és olykor nyomorúság fakasztotta panaszok is okot adtak a halálbüntetésre. Ezekkel és más ezekhez hasonló, gonosz lélekkel kiagyalt kínzóeszközökkel támadt a közkatonaság a népre, a tiszt a nemességre.” Mindezek ellenére, amikor a felkelők két küldöttét a környéken vadászó Rákóczi elé vezették, hogy álljon az élükre, ő nemet mondott. Idegenkedett tőle, hogy a felkelőkkel, akiknek a többsége saját jobbágya volt, közösséget vállaljon. Ehelyett amilyen gyorsan csak tudott, feleségével együtt Bécsbe vágatott, hogy az udvar gyanúját, amely sohasem aludt el teljesen vele szemben, eloszlassa.²²

Ütközben olyan híreket hallott, hogy Thököly párthívei betörték az Alföldre, és egyetértésre bírták a köznépet, továbbá hogy Patak elfoglalásában „Petrőczy generális, Thököly tisztje és egyáltalán nem jelentéktelen török és tatár csapat” segédkezett. Mindebből azonban semmi sem volt igaz. Július elején, amikor a felkelés kitört, a török sereg még Szófia környékén tartózkodott, s csak augusztus 19-én kezdte meg a dunai átkelést Pancsovánál. Eközben a császári és királyi hadak sikeresen törekedtek a felkelők elszigetelésére és ellenállásuk felmorzsolására. Először, július 6-án mintegy 700–800 fős csapatukat verték szét az Abaúj vármegyei,

²² Köpeczi Béla – R. Várkonyi Ágnes: *II. Rákóczi Ferenc*. Budapest, 1955, Művelt Nép, 38–74. és Rákóczi Ferenc: *Vallomások*, i. m. 88–89.

Miskolctól délkeletre fekvő Bócs falu határában. Bár a kurucok fele botokkal és fejszékkel felszerelt, kiképzetlen jobbágyokból állt, s csak a Thököly egykori katonáiból és a tokaji huszárokból álló lovasság rendelkezett hadi tapasztalatokkal, a felkelők órákon át állták a sarat a császári és királyi zsoldosokkal szemben. Végül azonban meghátráltak. A lovasság nagy része megmenekült, a gyalogság viszont nagy vérveszteséget szenvedett. Összesen 354 kuruc maradt ott a csatamezőn. Július 11-én ugyanez ismétlődött ugyanott. Ezúttal mintegy 400 kuruc halt hősi halált. A két vereség után a felkelők behúzódtak a pataki és a tokaji várba, a császári-királyi zsoldosok pedig szabadon garázdálkodtak a környéken. Különösen sokat szenvedett Tarpa, ahol július 16-án éjszaka a részeg katonák kegyetlenkedése mindenkit sújtott, azokat is, akik a felkelőket támogatták, és azokat is, akik megtagadták a kurucokhoz való csatlakozást. És segítség sehonnan sem érkezett. A császári és királyi csapatok viszont megerősödtek a vármegyei és nemesi bandériumokkal, valamint a hajdúvárosok fegyvereseivel. Utóbbiak ugyanis továbbra is a labancokat támogatták. Előbb, július 20-án Tokaj, majd 23-án Patak vára esett el. A kuruc lovasság javának és a gyalogság egy részének mindkét várból sikerült elmenekülni. Ezek egy része, mintegy 500–600 főnyi lovas eljutott Temesvárig, amely még török kézen volt, a gyalogosok pedig a környező hegyekbe vették be magukat. A fogságba esett kurucok egy részét a győztesek lemészárolták, másokat megkínoztak, és börtönbe vetettek. Fogságba esett Tokaji Ferenc, akinek a fejére vérdíjat tűztek ki, és Kabai Márton is. Mindketten börtönben haltak meg. Szalontai György, akiről a források a továbbiakban nem szólnak, valószínűleg a harcok során esett el.²³

Miközben a császári és királyi helyőrségek Hegyalját és környékét pacifikálták, az oszmán hadsereg a Tisza mentén Titel, majd onnan Zenta felé nyomult előre. Thököly és a menekült hegyaljai kurucok tanácsára eredeti tervét megváltoztatva a szultán nem a Duna–Tisza közén, hanem a Tiszától keletre, Felső-Magyarország irányába kívánt előnyomulni. A Savoyai Jenő herceg vezette keresztény seregek azonban szeptember 11-én Zentánál hatalmas vereséget mértek a folyón átkelő kontyosokra ezek számbeli fölénye ellenére. Az oszmán seregből mintegy 20–25 ezer katona maradt holtan a csataterén, köztük három pasa és maga a nagyvezír. Thököly ilyen katasztrofális körülmények között is kitűnő helyzetfelismerésről

tett tanúbizonyságot: a holttestek közé rejtőzve megvárta az éjszakát, és a sötétség leple alatt átúszott a biztonságot jelentő túlpartra.²⁴

A zentai vereség után II. Musztafa megértette, hogy az Oszmán Birodalom Duna-medencei hatalma végleg leáldozott; a Nándorfehérvártól északra fekvő vilajetek örökre elvesztek a Porta számára. Ennek köszönhető, hogy 1699. január 26-án olyan békét írt alá a szerémségi Karlócán a Szent Liga képviselőivel, amelyben a Temesköz és a Szerémség keleti szögletének kivételével minden magyar- és horvátországi hódításáról lemondott. Egyben ígéretet tett arra is, hogy a határokat addig rendre megsértő portyázó rablócsapatokat felszámolja, és a magyarországi elégedetlenkedőket a továbbiakban nem támogatja. Nevük említése nélkül külön szakasz foglalkozott Thökölyvel és társaival. A császár biztosította, hogy a feleségek a török mellett maradt kurucok után mehetnek, a szultán pedig vállalta, hogy a határvidéktől távol fogja elhelyezni őket, nehogy „mégis valami módon” a békét megbontsák.²⁵ A Porta először Nikápoly környékén helyezte el Thökölyt és a mintegy ezerfős magyar kolóniát. A bécsi udvar követelésének engedve 1701 szeptemberében aztán még távolabbra, a Márvány-tenger túlsó partján fekvő Nikodémiába (Izmit) költöztette őket. Zrínyi Ilona 1703 februárjában bekövetkezett halála után a „kuruc király” szerény körülmények között itt élte le utolsó éveit, néhány hűséges emberének társaságában. Egyre többet betegeskedett; utolsó éveiben sem járni, sem lóra ülni nem tudott. 1705. szeptember 13-án adta át lelkét a Teremtőnek, egy nappal azután, hogy politikai örökösei, Rákóczi és kurucok a szécsényi országgyűlésen igazságot szolgáltatnak neki, és határozatot hoztak elkobzott birtokainak a visszaadásáról.²⁶

Az 1683-tól 1699-ig tartó úgynevezett visszafoglaló háborúk jelentősen megterhelték a császári és királyi költségvetést. Egy 50 ezer fős hadsereg havi ellátmánya a lovak abrakjával együtt mintegy 700 ezer forintra, egy egész téli kvartély ideje alatt pedig 4,2 millió forintra rúgott. Az államkincstár így egyre katasztrofálisabb helyzetbe került. A Habsburg-kormányzat úgy próbált segíteni ezen, hogy 1698-ban duplájára emelte az adókat. Az egész birodalomban ez 12 millió forintot tett ki, amelyből

²⁴ Tóth István György: A felszabadító háborúk. In Rácz Árpád (szerk.): *Nagy képes millenniumi hadtörténet*, i. m. 211–212.

²⁵ Sinkovics István (szerk.): *Magyar történeti szöveggyűjtemény*. II/2. köt., i. m. 690–700.

²⁶ Angyal Dávid: *Késmárki Thököly Imre. 1657–1705*. II. köt. Budapest, 1989, Méhner Vilmos kiadása, 262–271.

²³ Benczédi László: *A hegyaljai felkelés*, i. m. 71–94.

Magyarországra 4 millió esett. Tekintettel a jobbágyság teherbíró képességének kimerülésére, az udvar úgy döntött, hogy ennek egyharmadát az elvileg nem adózó nemességgel és a katolikus egyházzal fizetteti meg. Az udvarhoz kötődő magyar arisztokraták közbenjárására az uralkodó ezt végül egynolcadra csökkentette, amit azonban a nemesség így is sérelmezett. Különösen elégedetlenek voltak a felső-magyarországi protestáns nemesek, akiknek a jövedelme az éveken át tartó háborúskodás alatt alaposan megcsappant, s akik vallásuk miatt az országos politikából és a hivatalokból is kiszorultak. Szószólójukká Bercsényi Miklós ungi főispán vált, aki Buda 1686-os ostroma során mutatott vitézségeért ezredesi rangot, majd 1696-ban grófi címet kapott. A környékbeli nemesség panaszait több memorandumban foglalta össze, és ezekkel el is ért némi eredményt. A jobbágyság nyomora iránt viszont nem sok empátiát mutatott, és a nemesi bandériumok élén 1697-ben tevékeny részt vállalt a hegyaljai felkelés leverésében.²⁷

Rákóczihoz eleinte bizalmatlanul viszonyult, mert a környék nemeseihez hasonlóan ő sem vette észre, hogy – mint a fejedelem vallomásaiban megjegyezte – „a német ruha alatt magyar és valóban hazafiúi szív dobog”. Váraik közelsége miatt ennek ellenére gyakran találkoztak. Miután 1698-ban Rákóczi visszatért birtokaira, egyre közelebb kerültek egymáshoz, és egyre kevésbé titkolták a bécsi politikával szembeni ellenérzéseiket, valamint a saját udvarházaikat is kifosztó császári és királyi zsoldosok iránti mérgüket. A szervezkedésbe idővel több környékbeli nemes is bekapcsolódott, többek között Szirmay Miklós, a Bercsényi- és Rákóczi-birtokok egyik jószágkormányzója, aki politikai tapasztalatokra Thököly mellett tett szert, továbbá Vay Ádám, az egyik legtekintélyesebb Szabolcs vármegyei birtokoscsalád gyermeke. Családi múltja és gazdagsága okán valamennyien úgy tekintettek Rákóczira, mint természetes vezetőjükre. Rákóczi Bercsényivel együtt úgy gondolta, hogy változás csak külső segítséggel érhető el, az Oszmán Birodalom térvészése és tartós gyengesége miatt pedig ez a külső segítség csak Franciaországtól várható. Miután az elhunyt spanyol király XIV. Lajos unokáját, V. Fülöpöt jelölte ki utódjának, míg Lipót a saját fiát, Károlyt kívánta a spanyol trónra juttatni, úgy tűnt, hogy a nemzetközi helyzet is kedvez egy Habsburg-ellenes francia–magyar

²⁷ R. Várkonyi Ágnes: Az országos ellenállás kibontakozása. In Pach Zsigmond Pál (főszerk.): *Magyarország története tíz kötetben*. 4/1. köt. 1686–1790. Budapest, 1989, Akadémiai Kiadó, 162–164.

szövetség létrejöttének. A kezdeményező lépést Rákóczi tette meg. 1700. november 1-jén levélben kérte XIV. Lajos támogatását – jelezve, hogy készek a felkelésre. A levelet egy szabadságra induló francia tiszt vitte magával, akit Rákóczi régebb óta ismert, ám azt nem tudta róla, hogy a bécsi udvar informátora. Lipót és környezete így előbb szereztek tudomást a kapcsolatfelvételtől és Rákóczi terveiről, mint XIV. Lajos. A válaszlépés nem is késett sokáig: 1701. április 18-án éjszaka Rákóczit letartóztatták, és a bécsújhelyi börtönbe vitték, ugyanoda, ahol három évtizeddel korábban nagyapja, Zrínyi Péter raboskodott kivégzése előtt. Letartóztatták a mozgalom több más résztvevőjét is, míg Bercsényinek és Szirmaynak sikerült Lengyelországba menekülniük.²⁸

A bécsi udvar felségsértéssel vádolta Rákóczit, amelynek a büntetése akár halál is lehetett volna. Felesége, egy börtöntiszt és több udvari személy segítségével azonban novemberben kalandos úton sikerült megszöknie, és Lengyelországban csatlakozni Bercsényihez. Innen újabb levélben fordult XIV. Lajoshoz, aki a spanyol trón betöltése miatt 1701 nyarától háborúban állt a Habsburgokkal. Valószínűleg emiatt is a Napkirály évi 10 ezer, majd 1705-től 1709-ig évi 16 ezer tallér támogatást helyezett kilátásba Rákóczinak, aki Bercsényivel együtt franciabarát lengyel főuraknál, majd végül a magyar határ közelében fekvő Brezán (Brezna) várában talált menedékre.²⁹ A felkelés támogatásának kilátásba helyezése mellett Lajos évdíjat is kiutalt számukra: Rákóczinak évi 12 ezer, Bercsényinek évi 8 ezer livre-et. A szervezkedésnek ebben a korai fázisában, 1702 elején tűnt fel Brezánban Szalontay János, a törökországi emigráció egyik hazatérő tagja, aki arról tájékoztatta a két magyar főurat, hogy a hegyaljai nép elkeseredettebb, mint 1697-ben volt, s mivel a császári és királyi csapatok nagy részét a nyugati frontra irányították, megfelelő vezetés esetén minden korábbinál több esély mutatkozik egy sikeres Habsburg-ellenes felkelésre. Rákóczi örömmel hallgatta Szalontay közléseit, ám azzal bocsátotta el, hogy intse türelemre az otthoniakat, és addig, amíg a külföldi segély meg nem érkezik, ne kezdjék meg a harcot.³⁰

²⁸ Uo. 165–166.

²⁹ Köpeczi Béla: II. Rákóczi Ferenc. In Rác Árpád (szerk.): *Nagy képes millenniumi arcképcsarnok*, i. m. 125.

³⁰ Márki Sándor: *II. Rákóczi Ferenc*. I. köt. 1676–1707. Budapest, 1907, Magyar Történelmi Társulat, 217–219.

Szalontay nem légből kapta az északkelet-magyarországi forrongásra vonatkozó híreket. Az elégedetlenkedők ugyanazokból a társadalmi rétegekből kerültek ki, mint az 1690-es években, és részben hangadók is ugyanazok voltak. A mozgalom elsősorban ezúttal is a Felső-Tisza vidékére koncentrálódott, ahol a szatmári börtönből 1698-ban kiszabadult Esze Tamás, illetve a hosszú rabságra ítélt, de a váradi börtönből megszökött Kis Albert lázították az embereket, és szervezték az elégedetlenkedőket. Kiszabadulása után Esze sókereskedésből élt, mígnem a tiszaiújlaki sőtisztek meg nem vádolták lopással és csempészéssel, s büntetésként el nem hajtották marháit. Miután hiába kért törvényes elégtételt, néhány társával összefogva Esze visszaszerezte marháit, és a környék erdeibe vette be magát. Legközelebb 1702 őszén bukkant fel, amikor rátört az újlaki sóházra, az örök egyikét megölte, kárát pedig a pénztárból magával vitte. Életének a spanyol örökösödési háború adott új fordulatot. Lipótot ez arra indította, hogy hadseregének megerősítése érdekében 1702 decemberében elrendelje a kóborló szegénylegények összefogdosását és bíróság elé állításuk helyett besorozásukat katonának. Esze Tamás és Kis Albert önként jelentkeztek, mire a Bereg megyei hatóságok toborzással bízták meg őket. Ettől kezdve szabadon jártak-keltek az egész megye területén, és buzgón gyűjtötték maguk köré a falvak népét. Toborzó körútjaik valódi célját egy idő után feletteseik is észrevették, ám mielőtt letartóztatták volna őket, 20-30 emberükkel ismét a hegyekbe húzódtak. Katonaszökevényekből, jobbágyokból és útonállókból hasonló jellegű bujdosógócponatok más vidékeken is kialakultak. A bihari Diószegen például Bóné András egykori végvári vitéz, Thököly, majd a császári és királyi hadsereg korábbi tisztje állt a szervezkedés élén. Karcagújszálláson *A szegénylegények énekében* megemlégett Körösi Pap István, aki a Duna-Tisza közéről menekült ide; Nagybánya környékén pedig a már említett Grigore Pinteá, aki, mint az egyik jelentős tudósított róla, időközben „sok gyűlevész oláhságot” gyűjtött maga köré.³¹

A tiszaháti csoport vezetői 1702 végén elhatározták, hogy új kuruc felkelést indítanak. A hegyaljai kudarc után valamennyien úgy gondolták, hogy önmagukban nem tudnak sikert elérni, mindenképpen tekintélyes és befolyásos vezetőre van szükségük. Thököly és Petrőczy István neve is

³¹ Esze Tamás: *A tiszaháti felkelés*. Budapest, 1952, MTA, 2–3. és Dr. Esze Tamás: *Tarpa és Esze Tamás*, i. m. 60–65.

felmerült, ám végül a közelben bujdosó és a régi kuruc vezéreknél hatalmasabb és gazdagabb Rákóczi felé fordult a bizalmuk. Két küldöncük, a kisnemes Bige György és Pap Mihály hosszas keresés után, 1703. április elején akadt rá a főúr Brezánban. „Előadták nekem – emlékezett utóbb Rákóczi – a nép végső nyomorát, a kétségbeesést, amely arra kényszerítette őket, hogy fegyvert fogjanak.”³² A bujdosó nagyúr meghallgatta őket, de mint korábban Szalontaytól, tőlük is azt kérte, hogy legyenek türelemmel. Saját emberei révén is meg akart győződni a helyzetről, és várta a külföldi, elsősorban francia segítséget, amelyet továbbra is nélkülözhetetlennek tartott. Esze Tamás és társai örömmel fogadták a hírt, hogy Rákóczi él, és pártfogásával biztatja őket. Ennél azonban többet vártak, és áprilisban újabb küldöttséget menesztettek Brezánba azzal az üzenettel, hogy „a föld népe kész, csak legyen feje”. Rákóczi továbbra is habozott, és csak Esze Tamás május eleji látogatását követően határozta el magát cselekvésre. Esze Tamást ezereskapitányává nevezte ki, megbízta sereggyűjtéssel, egyúttal zászlókat küldött haza *Cum Deo pro Patria et Libertate* (Istennel a hazáért és szabadságért) felirattal. Május 6-án emellett kiáltványt bocsátott ki, melyben „minden egyházi és világi, nemes és nemtelen, fegyverviselő és otthon lakó igaz magyart” fegyverbe szólított. A harc célját abban határozta meg, hogy a „törvénytelen és szenvedhetetlen iga alól” felszabadítsák az országot.³³

1703. május 12-én Esze Tamás a brezáni kiáltvány több példányával indult haza, Rákóczi pedig Bercsényivel együtt elhagyta rejtékhelyét, hogy a lengyel udvartól és a francia követ közvetítésével XIV. Lajostól pénzhez és fegyverekhez jusson. Az események azonban nem várt irányt vettek. A vidék katonai parancsnokai és Károlyi Sándor szatmári főispán felfigyeltek a szervezkedésre, és előkészületeket tettek annak felgöngyölítésére. Ezt megelőzendő a kurucok május 20-án kitörték a hegyek közül, és Beregszász, Tarpa, valamint Vári piacain május 21–22-én kibontották Rákóczi zászlóit. A nemesek azonban bizalmatlankodva fogadták a felhívást, és csatlakozni kívánó jobbágyaikat igyekeztek otthon tartani. Június első napjaiban a felkelők ezért újabb küldöttséget menesztettek Rákóczihoz, kérve hazatérését. Maguk pedig a máramarosi Dolhára vonultak, hogy ott várják be vezérüket. Eközben persze a helyőrségi parancsnokok és a nemesség sem

³² Rákóczi Ferenc: *Vallomások*, i. m. 197.

³³ Közli Domokos Mátyás (szerk.): *A magyar esszé antológiája*. I. köt. Budapest, 2006, Osiris, 192–193.

tétlenkedett. Egyik alakulatuk Károlyi Sándor vezérletével június 7-én rajtuk ütött dolhai táborukban, és szétszórta az elfogyasztott bortól mély álomba merült és őrséget sem állító felkelőket. Közel százan meghaltak, a többiek a környező hegyekben kerestek menedéket.³⁴

A dolhai vereség híre Rákóczit döntéskényszerbe hozta. Ha továbbra is kivár, a felkelést bizonyosan vérbe fojtják. Ha a mozgalom élére áll, akkor külföldi segélycsapatok nélkül azokból kell magának hadsereget állítani, akikből tud. Rákóczi az utóbbi mellett döntött. Június 9-én megindult Magyarország felé, és 14-én a határra érkezett. Itt várta Esze Tamás és a dolhai csata után szertefutó, majd részben újra összeálló csapata. A találkozás mindkét fél számára csalódást okozott. Rákóczi sereg nélkül érkezett néhány fős kíséretével, a felkelők pedig nem néhány ezren, hanem néhány százan voltak, és mindenre hasonlítottak, csak fegyelmezett katonákra nem. A lesújtó látványra, ami a szemei elé tárult, a fejedelem utóbb így emlékezett: „Déltájban érkeztek, botokkal és kaszákkal felfegyverezve. Ötszáz ember helyett alig volt kétszáz gyalogos, rossz parasztpuskákkal felszerelve, és ötven lovas. Vezérük Esze Tamás volt, egy paraszt, tarpai jobbágyom, és Kis Albert, bűneiért körözött tolvaj és gonosztevő. A népség parancsnokai között csak Móriczot és Horváthot lehetett katonának nevezni, mert az előbbi valaha mint közkatona szolgált Munkács várában, a másik pedig őrmesteri rangban a németeknél. A többi a nép alja volt, és rablás közben tanulta meg a hadimesterség elemeit. Majos, aki velem jött, nemességének előjogán akarta őket vezényelni, de részegeskedő, pimasz és indulatos fiatalember volt, s ezért nem alkalmas erre a tisztségre. De ez a népség nem is akarta parancsait követni, a magyar nép és nemesség között fennálló természetes gyűlölet miatt. Pap Mihály, szakállas öreg és nagy ivó, maga is paraszt lévén a lovasok parancsnoka akart lenni. Végül is azonban mindnyájan olyan tudatlanok és összeférhetetlenek voltak, hogy még egy káplár feladatát sem voltak képesek ellátni. De minthogy a nép tisztelte őket, nem lehetett elvenni a rangjukat, egyébként akkor nem is lehetett volna helyükbe jobbakat találni.”³⁵

A helyzet eleinte a határon átkelve sem sokat javult. Bár a 2-3 száz fős kis csapat létszáma néhány nap alatt mintegy 3 ezer főre nőtt, ezek túlnyomó többsége Esze Tamás talpasaihoz hasonlóan a lelkes, de a fegyver-

forгатáshoz keveset konyító jobbágyok és más közrendűek közül került ki. Ismét Rákóczit idézve: „A táborba sereglett nép maga választotta vezéreit. Kanászok, gulyások, borbélyok, szabók parancsnoksága alatt álltak aszerint, hogy kinek a bátorságát tartották legtöbbre. Így jöttek tömegekben és bandákban.” A fegyelem ebből következőleg nem tartozott a sereg erényei közé. Amikor a hegyekből leereszkedve Munkácson Rákóczi pihenőt rendelt el, és maga is visszavonult, néhány óra múlva arra lett figyelmes, hogy „a város zavaros veszekedéstől, kiáltozástól, puska- és kardvágástól visszhangzott”. Mint körülnézve megállapította: „A katonák mindenütt bort találtak a pincékben, és senki sem tudott ellenállni a kísértésnek. A tisztek, akik ugyanabból a fából voltak faragva, mint a katonák, mert ők is parasztok voltak, velük együtt dorbézoltak. Amikor már mindnyájan borosak voltak, összekülönböztek, és veszekedni kezdtek. Én egyedül maradtam józan és hidegvérű, és nekem kellett megfékezni ezt a rakoncátlan sokaságot, míg nem bevertem a hordók fenekét, és így megszüntettem minden alkalmat a részegsége.”³⁶

A helyzet július elején annyiban javult, hogy a környéken maradt kis létszámú császári és királyi hadseregből Ocskay László és Borbély Balázs hadnagyok vezetésével átállt hozzájuk néhány tucat magyar huszár, továbbá Bercsényi Miklós vezetésével megérkezett két század lengyel dragonyos, valamint négy század lengyel és román gyalogos, akiket francia segélypénzből toboroztak és fizettek. Ugyancsak francia pénzből vásárolta Bercsényi a társzekereken magával hozott fegyvereket és lőszert is. A maradék pénzt Rákóczi zsoldként szétosztotta felkelői között. Mindez érdemben növelte a felkelők tűzerejét és harci értékét. Miután július 14-én a sereg Tiszabecsnél szétverte az ellene küldött császári és királyi lovasságot, majd Naménynál átkelt a Tiszán, a Bihar megyei kurucok is fegyvert ragadtak, és Bóné András vezetésével ők is csatlakoztak Rákóczihoz. A kuruc sereg létszáma július végére így már 10 ezer fő fölé emelkedett.

A Rákóczi vezette parasztsereg megjelenése Bereg, Ung, majd Szabolcs és Szatmár vármegyében a nemesség többségét megdöbbsentette, és félelemmel töltötte el. Eleinte ezért csak kevesen csatlakoztak a felkelőkhöz. Legtöbben jobbágyaik bosszújától tartottak, és ezért inkább visszahúzódtak váraikba és udvarházaikba. Pedig ahhoz, hogy a mozgalom országos méretűvé váljon és sikeres legyen, a nemesség támogatása elengedhetetlen

³⁴ Esze Tamás: *A tiszaháti felkelés*, i. m. 5–10.

³⁵ Rákóczi Ferenc: *Emlékiratok*, i. m. 202–203.

³⁶ Uo. 205., 214–215.

volt. Rákóczi ezért már július 18-án felhívást intézett Szabolcs vármegye és a környék nemesihez, hogy haladéktalanul jelenjenek meg táborában, különben a haza árulóinak és a szabadság ellenségeinek tekinti, és szigorúan meg fogja büntetni őket. A vármegyék viszont azt követelték Rákóczitól, hogy tartsa tiszteletben nemesi privilégiumaikat, és a rendi normáknak megfelelően küldje haza a zászlói alá sereglett jobbágyokat.³⁷

A nemesség és a jobbágság érdekellentéteit Rákóczi az először 1703. augusztus 28-án kibocsátott, és később többször megújított vetési pátensében próbálta meg áthidalni. A seregébe álló jobbágyokat és otthon maradt családtagjaikat mindennemű földesúri teher, úrbéri szolgálat és bármiféle más adó alól mentesítette. A többieknek viszont előírta, hogy az addigi rend szerint kötelesek szolgálni földesuraikat. Majd szeptember 7-én kibocsátotta a kuruc hadsereg első katonai szabályzatát, az *Edictum Militarét*, amelyben szigorú büntetéseket helyezett kilátásba a katonai regula ellen vétők és a kastélyok fosztogatói ellen. A fegyelmezetleneket és parancsmegtagadókat első alkalommal megvesszőzték vagy megcsonkították, második vagy harmadik alkalommal pedig felakasztották vagy agyonlőtték őket. A kuruc mozgalom kezdeti fázisának hősei közül ez lett a sorsa Kis Albert ezereskapitánynak is, akinek bűnei között gyilkosság, „paráznaság” és gyávaság (a szatmári vár 1704. február 12-ei ostroma során katonáival együtt megfutott) egyaránt szerepelt. Ezek az intézkedések valamelyest megnyugtatták a környékbeli nemeseket, akik a nyár és az ősz folyamán egymás után jelentették be csatlakozásukat. A kuruc sereg létszáma 1703 októberére így már 30 ezer főre szaporodott, és egyik generálisa az a Károlyi Sándor lett, aki néhány hónappal korábban Dolhánál szétoszlatta a felkelőket.³⁸

A lakosság támogatásának, valamint a császári és királyi erők korlátozott erejének köszönhetően a kuruc sereg az első egy-két évben sikert sikerre halmozott. A Tiszántúlt, a Duna-Tisza északi felét, Erdélyt és Felső-Magyarország nagy részét – a mindvégig császári kézen maradt Trencsén, Pozsony, Sopron és a hozzájuk tartozó keskeny nyugati sáv kivételével – már 1703-ban elfoglalta. 1704 folyamán a Duna-Tisza köze déli fele került kuruc kézre egészen Péterváradig, de Szeged nélkül, majd többszöri

gazdacsera után 1705 végére a Dunántúl is. Mindvégig császári és királyi kézen csak az említett keskeny nyugat-magyarországi sáv, Buda és Pest, a Maros folyásától északra fekvő vékony övezet Szegeddel és Araddal, valamint a Marostól és a Kis-Küküllőtől délre fekvő erdélyi részek maradtak.

A katonai sikerek politikai következményeként a gyulafehérvári országgyűlés 1704. július 8-án Rákóczit Erdély fejedelmévé, az 1705. szeptember 17-ei szécsényi országos gyűlés pedig a szövetséget magyarországi rendek vezérévé (*dux*) választotta. Ebből és az erdélyi fejedelmi cím összevonásából keletkezett a magyar nyelvű okmányokban használt és később a történeti irodalomban is meghonosodott vezérlő fejedelmi titulus.³⁹ A magyar rendek és a protestánsok sérelmeinek orvoslása, valamint az Erdélyi Fejedelemség függetlenségének elismerése fejében Rákóczi és környezete 1706-ban kész lett volna békét kötni az 1705-ben elhalálozott Lipót örökébe lépő I. Józseffel. A Habsburg-udvar számára azonban elfogadhatatlanok voltak ezek a feltételek. Rákóczi ezért tovább emelte a tétet: detronizáltatta a Habsburgokat, és egyesítette Erdélyt Magyarországgal. Az ezzel kapcsolatos határozatokat az erdélyi rendek 1707 áprilisában fogadták el Marosvásárhelyen, a magyarországiak pedig májusban Ónodon.⁴⁰

A területi terjeszkedéssel és a politikai önállósodással párhuzamosan a hadsereg létszáma is nőtt. 1706-ban mintegy 70–80 ezer főre, sőt egyes régebbi becslések szerint ennél is többre rúgott a nyilvántartott kurucok száma. Ez elérte, sőt valamivel meg is haladta a császári-királyi reguláris erők és nemesi bandériumok katonáinak, valamint a rác határőröknek az együttes számát. A kuruc hadsereg zömét továbbra is nemesi kiváltság nélküli közrendűek (jobbágyok, városi szegények, a karlócai béke után elbocsátott végvári katonák) alkották. A katonák kisebb része kisnemesekből és toborzott zsoldosokból állt. A magyarok mellett mindegyik csoportban akadtak ruszinok, szlovákok, románok, németek, lengyelek, tatárok és kismértékben rácok. Ezeket az egyre gyakrabban vitélző rendnek nevezett rétegeket, különösen a jobbágyokat elsősorban a társadalmi felemelkedés vágya hajtotta. Rákóczi igyekezett is ennek az elvárásnak megfelelni. Az 1708-as sárospataki országos gyűlés törvénybe iktatta, hogy „A paraszti sorsú katonáskodók [...] mind valamennyien, akik a jelen háború végéig hűségesen és állhatatosan kitartanak: a saját személyükben, valamint

³⁷ R. Várkonyi Ágnes: Szabadságharc az állami önállóságért. In Pach Zsigmond Pál (főszerk.): *Magyarország története tíz kötetben*. 4/1. köt., i. m. 175–179.

³⁸ Bánkúti Imre (szerk.): *Rákóczi hadserege 1703–1711*. Budapest, 1976, Zrínyi Katonai Kiadó, 22–23., 24–27., 41.

³⁹ Gebei Sándor: *A Rákóczi-szabadságharc 1703–1711*. Budapest, 2009, Kossuth, 58–60.

⁴⁰ A határozatokat közli Sinkovics István (szerk.): *Magyar történeti szöveggyűjtemény*. II/2. köt., i. m. 820–828.

kiskorú fiaik személyében, ha el akarnak költözni földesuruk telkéről, maguknak a földesuraknak a joghatósága alól kiszabadulva, örökké szabadoknak és függetleneknek tartassanak. Részükre olyan lakóhelyekről is gondoskodni fog [a fejedelem] a hajdúvárosok mintájára, amely [lakóhelyeket] különleges kiváltságokkal kell megajándékozni.”⁴¹ E téren Rákóczi maga járt elől jó példával. A saját birtokain fekvő települések közül kettő – Tarpa és Diószeg – számára már 1708-ban kiállította a szabadságlevelet. A nemesség viszont érthető okokból ellenezte jobbágyainak tömeges felszabadítását. Úgyhogy a megígért hajdúszabadságot végül csak két városnak adta meg az országgyűlés: Göncnek és Simontornyának.

A jobbágyi függőségektől való szabadulás a hajdúvárosok lakóit nyilvánvalóan nem motiválta, hiszen ők már szabadok voltak, sőt közösségként nemesi jogokkal rendelkeztek. Ezért ők – bár többször parancsot kaptak rá – nem igyekeztek Rákóczi táborába. Bercsényi és mások fegyveres felépülésének köszönhetően ugyan végül ők is küldtek katonákat, de a hajdúk valamikori létszámához képest meglehetősen keveset. Egy 1706-os kimutatás szerint az egész kuruc hadseregben a 8 hajdúvárosból összesen 652-en szolgáltak személyesen, míg 151-en helyettest állítottak, 147-en pedig zsoldost fogadtak. A székelyek, akik a hajdúkéhoz hasonló külön jogokat élveztek, nagyobb számban csatlakoztak. 1706-ban, amikor a különböző egységekben szolgáló atyafiakat Rákóczi külön csapatba szervezte, létszámuk ugyan nem érte el a gyalogos ezredekénél szokásos 1500–2000 főt; ám emellett egy kopjás lovasokból álló ezredet (mintegy ezer fő) is kiállítottak. Leglelkesebbek a jászok és a kunok voltak, közülük már az első években 5–6 ezer huszár harcolt a kuruc seregben.⁴²

Fegyvernemi szempontból mindvégig a lovasság dominált, ami részben történelmi, részben szemléleti okokkal magyarázható. A török elleni harcokban ez a fegyvernem bizonyult a leghatékonyabbnak, másrészt a nemességnek derogált a gyalogos harc. Ebből következett, hogy 1706-ban a kuruc sereg 83 lovas- és 31 gyalogezredből állt. Rákóczi Thökölyhez hasonlóan tisztában volt a gyalogság fontosságával, és ezért törekedett az arányok kiegyenlítésére, de nem sok sikerrel. 1707-ben 58 lovas- és 26 gyalogezred, 1708-ban pedig 40 lovas- és 24 gyalogezred szerepelt a hadrendben.

⁴¹ Beér János – Csizmadia Andor (szerk.): *Történelmünk a jogalkotás tükrében. Sarkalatos honi törvényeinkből 1001–1949*. Budapest, 1966, Gondolat, 232.

⁴² Márki Sándor: *II. Rákóczi Ferenc*. II. köt. 1707–1708. Budapest, 1909, Magyar Történelmi Társulat, 167–174.

Az ezredek számának csökkenéséből jól kiolvasható, hogy a szabadságharc második felére a hadsereg összlétszáma is visszaesett. 1708-ra például már 40 ezer alá csökkent a létszám, a szabadságharc vége felé pedig már csak 20–25 ezer fő állt fegyverben. A lovasság és a gyalogság fegyverei ugyanazok voltak, mint Thököly kurucáié: szablya, fokos vagy csákány, puská és pisztoly. Új elemként jelent meg a szurony, amelyet külön és a puskacső végére erősítve is használtak. Ilyennel azonban csak kevesen rendelkeztek, sőt puskával is legfeljebb a legénység fele. Az újoncok általában botokkal és baltákkal jelentek meg a táborban, s löfegyverhez gyakran csak akkor jutottak, ha zsákmányoltak maguknak. A kuruc sereg tűzereje ezért mindvégig a jól felszerelt császári-királyiaké mögött maradt, akik a háború második felében létszámában is felülmúlták a felkelőket.

Bár a modern hadviselésben a tüzérség egyre nagyobb jelentőségre tett szert, a kuruc hadseregben nem vált önálló fegyvernemmé. Ennek az volt az oka, hogy Magyarország nem rendelkezett hadiiparral. Salétrom, amelyből a puskapor készült, ugyan korlátlanul rendelkezésre állt, és jó minőségű ágyú- és puskacsőnek alkalmas vasat is bőven állítottak elő. Ágyúöntő műhelyek és puskaműves lakatosok azonban csak kis számban voltak találhatóak. Így időbe telt, amíg a puskagyártás fellendült, s a kassai és besztercebányai öntőműhelyeket átállították kis kaliberű tábori ágyúk és mozsárágyúk gyártására. Úgyhogy a tüzérség állományába még 1706 és 1707 fordulóján is csak 674 fő tartozott.⁴³

A kuruc hadsereg tisztikara – mint erre Rákóczi oly gyakran panaszkodott – kezdetben a bujdosók körében maguknak tekintélyt szerző kismesekből és közrendűekből tevődött össze. Közülük legtöbbször Esze Tamás vitte, akit Rákóczi elsőként nevezett ki ezredessé, majd 1707-ben brigádrosszá (dandárnokká) léptette elő, és 1708-ban címeres nemesi levéllel is megjutalmazta. A második csoportot Thököly egykori tisztjei és katonái alkották, mint például Guthy István és Bóné András, akik mindketten a sereg ezredesei lettek. Kiemelkedő haditetteiért utóbbit Rákóczi a Bihar vármegyei Örvend és Vértesszalvákfalvakkal is megajándékozta. Báró Petrőczy István, aki Thököly unokatestvére és generálisa volt, Rákóczi hadseregében is – egyedülként ebből a csoportból – tábornokként szolgált. Vay Ádám,

⁴³ Bánkúti Imre: *A Rákóczi-szabadságharc 1703–1711*. In Rác Árpád (szerk.): *Nagy képes millenniumi hadtörténet*, i. m. 223–225. és Gebei Sándor: *A Rákóczi-szabadságharc 1703–1711*, i. m. 66–67.

aki Thököly seregében ezredesként vitézkedett, a fejedelem udvari hadainak kapitánya, valamint Munkács és Huszt főkapitánya lett.

A 63 brigadéros és tábornok közül összesen 11-ről tudjuk, hogy harcolt Thököly oldalán és/vagy politikusként támogatta mozgalmát. A hadsereg tábornokai és brigadérosai – Petrőczy kivételével – részben az újonnan csatlakozó közép- és főnemesek, részben a császári és királyi oldalról átálló hivatásos tisztek közül kerültek ki. Az előbbiekre példa a felvidéki báró Andrássy György és báró Andrássy István, a dunántúli Bezerédj Imre, a szatmári báró Károlyi Sándor, báró Sennyey István és persze mindenekelőtt gróf Bercsényi Miklós. A labanc oldalról átállók közül jól ismert Bottyán János neve, aki császári és királyi ezredesből lett időse kora ellenére Rákóczi legeredményesebb és legvitézebb tábornoka, valamint Esterházy Antal, aki eleinte ezredesként harcolt a kurucok ellen, majd miután Rákóczi oldalára állt, dunántúli főkapitány és tábornagy lett. A császári és királyi hadsereg tábornokai közül egyetlenegy csatlakozott Rákóczihoz: gróf Forgách Simon, akit a fejedelem azonnal tábornaggyá léptetett elő. A labancból kuruccá lett brigadérosok és tábornokok együttes száma elérte a 21-et, ami azt jelenti, hogy ők alkották az egyik legnépesebb csoportot.

A különböző motívumokból, általában a gyorsabb előmenetel reményében történt átállások egyébként mindkét irányba gyakoriak voltak. Ezek közül jól ismert Ocskay László császári és királyi hadnagy esete, aki az elsők között csatlakozott Rákóczihoz, majd az 1708-as trencsényi csatavesztés után immár brigadérosként egész ezredével átállt a császáriakhoz. Ott ezredesi rangot kapott, ám ezt nem sokáig élvezhette, mert egy vakmerő portya során Jávorka Ádám hadnagy elfogta, és Rákóczi hadbírósa kivégeztette. Elveit – ha voltak neki egyáltalán – leggyakrabban a „vörös bársony süvegéről” és Murza nevű „fakó lováról” ismert dunántúli köznemes, Balogh Ádám váltogatta, aki 1704 januárjában csatlakozott a kurucokhoz, és azonnal ezerskapitány lett. Néhány hónap múlva viszont már a labancok oldalán harcolt, majd a hadi helyzet változásait követve ismét kuruc lett. 1710-ben Rákóczi brigadérosaként esett a császáriak fogságába, akiknek a hadbírósa notórius esküszegőként kivégeztette. Végül meg kell említeni, hogy a 63 főből 5-öt XIV. Lajos küldött Rákóczi táborába. Ők általában vezérkari feladatokat láttak el, valamint – számos alacsonyabb rangú francia tisztre támaszkodva – a hadmérnöki és műszaki teendőket szervezték, továbbá a kiképzést

irányították. Egyikük azonban ezredparancsnokként is kivette részét a harcokból.⁴⁴

A kuruc hadsereg felső vezetésének nagyobb hányada tehát vagy hivatásos katonatiszt volt, vagy korábban rendelkezett némi hadi tapasztalattal. A sereg irányítása ennek ellenére súlyos kívánnivalókat hagyott maga után. Ennek az volt az oka, hogy nem alakult ki egy olyan professzionális alá-fölé rendeltségi hierarchia és fegyelmi struktúra, amely válságos helyzetekben is biztosíthatta volna a megállapított haditervhez való ragaszkodást és a felettesektől érkező parancsok mérlegelés nélküli teljesítését. Ehelyett túltengett az improvizáció és a megfelelő koordináció nélküli egyénieskedés. Emellett féltékenykedtek is egymásra, és emiatt sokat civakodtak. A 20-as évei végén járó fejedelem sokat dolgozott, és nagyon művelt volt, ám a haditudományokhoz nem értett. A sereg főparancsnoka, Bercsényi Miklós ugyancsak alkalmatlan volt ekkora hadsereg vezetésére. Gőgös és lobbanékony természete, valamint elvtelen, a tehetségek helyett kegyenceit támogató személyi politikája – mint Rákóczi írta – „nagy akadályára szolgált a magyar urak egyesülésének”. „Élesen szóló a beszédben, késedelmeskedő a tettekben, ingadozó kétes esetekben” – írta róla ugyancsak a fejedelem, akit egyébként Bercsényi mindvégig hűségesen szolgált. A beosztott tisztek és az altisztek még kevésbé álltak a helyzet magaslatán. Ők többnyire lelkes, ám képzetlen kismesek és közrendűek voltak. Még a katonáskodáshoz leginkább értő régi Thököly-tiszteknek is az volt az elvük, hogy az ellenséget váratlan rajtaütésekkel kell nyugtalanítani, egyébként pedig jó megszire eltávolodni tőle, tivornyákba torkolló két-három napos evés-ivással kipiheni az előző napok sebes vágtaát, és fölkészülni az újabb portyára. A kuruc lovasok menetteljesítménye bámulatos volt. Napi 70–80 kilométert minden további nélkül megtettek, de feljegyezték, hogy Bezerédj huszárjai 1706-ban egy alkalommal 24 óra alatt egy etetéssel 150 kilométert lovagoltak. A nyílt ütközetekben elengedhetetlen fegyelmezettség és állóképesség azonban nem tartozott az erényeik közé.⁴⁵

A tisztikar széthúzása, fegyelmezetlensége és vezetési stílusa, valamint a rosszul kiképzett, hiányosan felszerelt és állandóan fluktuáló legénység

⁴⁴ Mészáros Kálmán: *II. Rákóczi Ferenc tábornokai és brigadérosai*. Budapest, 2006, Argumentum, 62–83.

⁴⁵ Acsády Ignác: *Magyarország története I. Lipót és I. József korában*, i. m. 583–596. és Márki Sándor: *II. Rákóczi Ferenc*. II. köt., i. m. 165–166.

gyenge harcértéke miatt a kuruc hadsereg a nyolcéves háború valamennyi nagy csatáját elvesztette. A császár-királyi és a kuruc hadsereg vezénylese és legénysége közötti különbséget jól mutatta az 1704. december 26-án lezajlott nagyszombati ütközet, amelyben 20-20 ezer ember állt szemben egymással, és a kurucokat Rákóczi, a labancokat Thököly egykori foglya, gróf Sigbert Heister tábornagy, a császári-királyi hadak főparancsnoka vezette. Bár a labancok 24 ágyúval lőttek, a kurucok pedig csak 6-tal, az erőviszonyok lényegében kiegyensúlyozottak voltak. A csata a jobbszárnyon elhelyezett kuruc lovasság támadásával indult. A heves lovasroham áttörte és szétzilálta a labancok balszárnyát. Ezt látva a balszárnyon elhelyezett kuruc lovasság, majd a középvonalat alkotó kuruc gyalogság is támadásba lendült. A lovasság balról a császáriak hátába került, és találkozott az ugyancsak sikeresen előnyomuló kuruc talpasokkal. Utóbbiak elfoglalták a császári és királyi ágyúk többségét, sőt hajszáll híján magát Heister tábornagyot is foglyul ejtették. Ezt követően azonban az ellenség üldözése helyett a kuruc lovasság és gyalogság egyaránt a málhásszekerek fosztogatásába kezdett, aminek egyetlen parancsnokuk sem tudott vagy akart gátat vetni. Eközben az ilyen esetekre is kiképzett császári-királyi fő- és altisztek gyorsan újra csatasorba állították zsoldosaikat, és Heister vezetésével a kuruc arcvonalakon keletkezett résekbe benyomulva hátba és oldalba támadták ellenfeleiket. Ezt látva az egyik szökevényekből álló német egység fehér zászlót emelt a magasba, és átállt egykori fegyvertársaikhoz. A kritikussá vált helyzetben Rákóczi testőrségének és udvari ezredének élén személyesen akart beavatkozni a harcba, ám környezete ettől visszatartotta, és kimentette az ellenség gyűrűjéből. A függetlenségi harc politikai vezére így megmenekült, a csata azonban elveszett.⁴⁶

Vereséggel végződött a lélektani szempontból döntő jelentőségű 1708-as trencsényi csata is, ahol 8 ezer fős császári és királyi haderő futamított meg 15 ezer kurucot. Az itteni vereség döntő oka a parancsnokok bizonytalankodása és egymásnak ellentmondó utasításai voltak, amit betetőzött a lovasság megfutamodása. A magára hagyott gyalogságot a német lovasság valósággal megtizedelte. A csatatéren maradt kurucok száma elérte a 3 ezret, miközben a másik oldal csak 160 embert veszített. Miután lova felbukott, maga Rákóczi is megsérült, s csak bátor testőrparancsnokának,

Bercsényi Lászlónak és katonáinak köszönhette, hogy nem került az ellenség kezére.⁴⁷

Ha valaki, akkor Rákóczi pontosan tisztában volt hadseregének gyengeségével. Az első vesztes csaták tanulságait levonva ezért már 1705-től arra törekedett, hogy az általában mezei hadaknak nevezett irreguláris vagy népfelkelő alakulatok mellett reguláris lovas- és gyalogezredeket szervezzon. Ezek katonái egységes egyenruhát és fegyverzetet kaptak, és zsoldban is részesültek. A költségek egy részét Rákóczi maga fedezte birtokai jövedelméből. A reguláris ezredek Rákóczi udvari ezredeivel együtt a kuruc hadsereg legütőképesebb részét alkották. Bár ezek pontos számát nem ismerjük, biztosra vehető, hogy a rosszul felszerelt és zsoldban nem részesülő irreguláris ezredekhez képest számuk felettébb csekély, legfeljebb egytucatnyi lehetett. A kuruc sereg jellegét így alapvetően nem tudták megváltoztatni. Ahogy nem változtatta meg az 1707-ben kibocsátott két haditörvénykönyv (*Regulamentum Universale* és *Edictum Universale*) sem, amelyek a kuruc hadsereg felépítését, ellátását és működését kívánták szabályozni. Rákóczi serege alapvetően megmaradt olyannak, mint amilyennek 1703–1704-ben megszerveződött: törzsét olyan kiképzetlen népfelkelők alkották, akik egy-egy vesztes csata után többnyire szertefutottak, s akik aratásra vagy szüretelésre egyszerűen hazamentek, majd vagy visszatértek, vagy nem. A háború első szakaszában inkább igen, a másodikban inkább nem.⁴⁸

Az ismétlődő vereségekkel és a kuruc hadsereg fogyatkozásával egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy hatékony külső segítség nélkül a felkelésnek semmi esélye a győzelemre. Legkézenfekvőbb a Napkirály határozottabb támogatása lett volna, aki ígéretekkel ugyan nem fukarkodott, a trónfosztást pedig kifejezetten helyeselte, a nyílt szövetségi kapcsolatot azonban továbbra sem vállalta. Sőt 1709-ben az addig folyósított anyagi támogatást is megvonta. Rákóczi ezután határozta el magát arra a kétségbeesett lépésre, amit sokaknak a mai napig nehéz tudomásul venni: 1710 januárjában a Porta katonai támogatása fejében felajánlotta az Oszmán Birodalomnak a Dráva–Száva közét, a Szerémséget, Eszéket, Péterváradot, és ha ez kevésnek bizonyulna, akkor a Duna–Tisza közét is Kalocsáig. Magyarország

⁴⁷ Acsády Ignác: *Magyarország története I. Lipót és I. József korában*, i. m. 647.

⁴⁸ Az Általános Katonai Szabályzatot részben közli Sinkovics István (szerk.): *Magyar történeti szöveggyűjtemény*. II/2. köt., i. m. 844–857.

⁴⁶ Bánkúti Imre: *A Rákóczi-szabadságharc*, i. m. 218.

királyaként emellett vállalta volna évi 100, Erdély fejedelmeként pedig évi 50 ezer forint adó fizetését.⁴⁹

Miközben a fejedelem egyre inkább beleveszett a titkos diplomácia útvesztőibe, a kuruc sereg létszáma 10–12 ezer főre apadt. Ilyen helyzetben érkezett meg báró Károlyi Sándorhoz, 1711-től a kuruc csapatok főparancsnokához I. József békeajánlata, amelyet a császári és királyi sereg új főparancsnoka, gróf Pálffy János tábornagy és horvát bán kezdeményezett, majd közvetített. Néhány hónapos tárgyalás után – a Lengyelországban tartózkodó Rákóczi és Bercsényi óvása ellenére – Károlyi és a szövetkezett rendek képviselői elfogadták az uralkodó feltételeit, és 1711. április 29-én Nagykárolyban aláírták a szatmári béke néven ismert megbékélési egyezményt. Ennek értelmében mindenki, aki hajlandó volt fölesküdni a Habsburgokra, teljes körű amnesztiában részesült. A nemesek visszakapták elkobzott birtokaikat; a király szavatolta Magyarország és Erdély szabadságjogait, valamint a hajdúvárosok kiváltságait, továbbá ígéretet tett arra, hogy a hatályos vallási törvényeknek érvényt szerez. Erdély régi önállósága, valamint a szabad királyválasztás elve és az ellenállási jog azonban nem kerültek be a békeokmányba. Ezek József és az 1711 áprilisában helyébe lépő III. Károly számára egyaránt elfogadhatatlanok voltak. Nem teljesültek a jobbágyságnak tett háború alatti ígérek sem, csupán a tisztí rangot elérő közrendűek váltak szabaddá, de ők is csak a „földesurak jogsérelme nélkül”. Ők és a volt jobbágyságnak többsége fegyvereikkel együtt hazatértek, vagy ha nem, akkor az ország másik szegletében teremtetek maguknak új otthont. Pálffy János ajánlatát elfogadva mintegy kétezren a császári és királyi hadsereg huszár- és hajdúezredeibe léptek. Több ezren emigráltak. Közülük mintegy ezren a lengyel, ezren az orosz, közel ezren az oszmán hadseregbe léptek.⁵⁰

Külföldön maradt Rákóczi és Bercsényi is, akik megtagadták a hűség eskü letételét, és revansra készültek. Külső segítséget azonban továbbra sem kaptak, így Lengyel-, majd Franciaország után 1717-ben végül Thökölyhez és társaihoz hasonlóan Törökországban kötöttek ki. A Porta arra számított, hogy a Habsburgokkal kiújult háborújában hasznát veszi a kuruc vezéreknek. Erre azonban nem került sor. Mire Rákóczi megérkezett Gallipoliba, a Savoyai Jenő vezette császári és királyi hadak 1716

augusztusában Péterváradnál döntő győzelmet arattak. Ezt követően az isztambuli katonai párt befolyása lehanyatlott, és a két birodalom 1718. július 21-én újabb békét írt alá Pozsarevácon. Az Oszmán Birodalom ebben lemondott a Temeskőről, és vállalta, hogy a magyar országgyűlés által időközben hazaárulónak nyilvánított Rákóczi és bujdosótársai számára kényszerlakhelyet jelöl ki a fővároson kívül. 1735-ben bekövetkezett haláláig Rákóczi a Márvány-tenger partján fekvő kis-ázsiai Rodostóban élt néhány hívével együtt, egyre mélyebb apátiába és búskomorságba süllyedve.⁵¹

Hamvait anyjával együtt a magyar állam 1906-ban hozatta haza, és a kassai dómban helyezte örök nyugalomra. Ugyanekkor kerültek Késmárkra Thököly Imre földi maradványai is. Korabeli sajtótudósítások szerint az országon áthaladó különvonatot, amely porhüvelyüket hozta, imádkozó és könnyező parasztok várták a vasúti töltések mentén, és a budapesti Szent István-bazilikában, ahol felravatalozták őket, tízezrek rótták le kegyeletüket. A két kuruc vezér bronzba öntött alakja 1954–1955 óta a legnagyobb magyar királyokkal, valamint Bocskai István és Bethlen Gábor erdélyi fejedelmek szobraival együtt áll a budapesti Hősök terén kialakított millenniumi emlékmű panteonjában. Bár harcuk, amelyet a Habsburg-berendezkedés ellen vívtak, elbukott, vállalkozásuk olyan széles körökben elterjedt és a nép legalsó rétegeiig leszivárgó költészetet és zenét inspirált, mint egyetlen más magyar ellenállási mozgalom sem. Mintha a magyarságnak – írja Hamvas Béla – ez a hatalom túlerejével szemben eleve kudarcra ítélt, reménytelen, ám hősiesség küzdelme „lett volna a szent háborúja”.⁵²

⁴⁹ Papp Sándor: A Rákóczi-szabadságharc török diplomáciája. *Századok*, 2004/4. 819.

⁵⁰ Bánkúti Imre: *A Rákóczi-szabadságharc*, i. m. 228.

⁵¹ Márki Sándor: *II. Rákóczi Ferenc*. III. köt. 1709–1735. Budapest, 1910, Magyar Történelmi Társulat, 469–718.

⁵² Hamvas Béla: *Az öt génusz*. Bern, 1985, EPMSZE, 60.

A POLGÁRI ÁTALAKULÁS ELŐHÍRNÖKEI: A MAGYAR JAKOBINUSOK

Miközben Magyarország a törökkel harcolt, Európa nyugati felén korszikos jelentőségű átalakulások kezdődtek. A 15–16. századi nagy földrajzi felfedezések következtében fellendült a távolsági kereskedelem, amely ösztönzően hatott az Európán belüli árucserre-forgalomra és az ipari fejlődésre egyaránt. A szériagyártásra alkalmatlan céhek mellett megjelentek olyan gépekkel felszerelt nagyobb üzemek (manufaktúrák), amelyek nagy mennyiségben állítottak elő olcsó tömegtermékeket. A gazdaság szerkezeti átalakulása jelentős társadalmi változásokkal járt együtt. Az élénk kereskedelmet folytató és iparosodó nyugat-európai országokban megerősödött a városi polgárság, amelynek krémjét a gazdag kereskedők, vállalkozók, bankárok és diplomás szakértelmiségiek alkották. A születés előkelősége mellett egyre fontosabb szerephez jutott a vagyon, és ez fokozatosan aláásta a származáson alapuló rendiség több évszázados intézményrendszerét és hatalomgyakorlási mechanizmusait.

A gazdagodó és erősödő polgárság arra törekedett, hogy a feudális kötöttségeket lebontva a rendi államot polgári állammá alakítsa, és a maga szolgálatába állítsa. Az árutermelő és kereskedő nemességgel együttműködve ezt először Németalföld protestáns északi államaiban érték el, amelyek a Habsburgok egész Európát átfogó dinasztikus birodalmából kiszakadva 1581-ben deklarálták függetlenségüket, és megalakították az Egyesült Tartományokat, későbbi nevén a Holland Köztársaságot. A hollandiai államberendezkedéshez hasonló, decentralizált képviselői rendszer alakult ki 1648 után a Német-római Birodalomból ugyancsak kiszakadt Helvét Államszövetségben, vagyis Svájcban. 1649 után köztársasággá alakult Anglia is, ám a szigetországban ez az államforma nem bizonyult életképesnek. A polgárságra és a vállalkozó nemességre támaszkodó Oliver

Cromwell 1658-ban bekövetkezett halála után kezdetét vette a Stuartok restaurációja, amely mögött a királyhű vidéki földbirtokos nemesség állt. A két nagy társadalmi tömb, valamint a királyi ház kompromisszumából alakult ki a 17. század végére az angol alkotmányos monarchia intézménye, amelyben a királytól lényegében már független miniszteri kabinet a parlamentnek tartozott elszámolással. A parlament a köznemesek, városi polgárok és szabad parasztok által választott demokratikusabb alsóházból, valamint a főpapok és a főnemesek képviselleteként működő konzervatívabb felsőházból állt. Bár az uralkodó elvileg minden törvényt megvétőzhathatott, a gyakorlatban 1707 után erre nem volt példa.¹

A polgári átalakulás intellektuális alapja kezdetben a deizmus és az úgynevezett természetjogi teória volt. Isten létét és szerepét a világ teremtésében a deizmus ugyan elismerte, ám tagadta, hogy annak fejlődéstörvényeit különböző kinyilatkoztatásaival és beavatkozásaival a Teremtő befolyásolná. A 16. és 17. század nagy természettudósai és filozófusai, Francis Bacon, René Descartes, Blaise Pascal és Isaac Newton, akik a természeti jelenségek módszeres vizsgálatának, a racionalizmusnak és az empirizmusnak az úttörői voltak, valamennyien így gondolkodtak. A deizmus kialakulásával egyidejűleg körvonalazódott a természetjogi elmélet, amely kétségbe vonta, hogy a királyi hatalom isteni eredetű, és azt állította, hogy a feudális intézmények ellentmondanak a természeti törvényeknek. Az embereket ugyanis származásuktól függetlenül természetes szabadság és egyenlőség illeti meg, biztonságukról és jólétükről pedig az alattvalói által ráruházott jogainál fogva (társadalmi szerződés) az uralkodó köteles gondoskodni. Arról, hogy ezek a jogok monarchia vagy köztársaság formájában, korlátlanul vagy korlátok között, ellenőrzés nélkül vagy alatt gyakorolandók-e, megoszlottak a vélemények. A németalföldi Johannes Althusius és az angol John Locke a 17. században eljutottak annak kimentéséig, hogy ha a hatalom birtokosai nem a közjót szolgálják, és megsértik az élethez, a szabadsághoz és a tulajdonhoz való jogot, akkor leválthatók. Locke ehhez hozzátette: a hit minden ember lelkiismereti ügye, amelyet el kell választani a politikai hatalomtól, és ebből adódóan minden vallást egyenlő elbánásban kell részesíteni.

¹ Hill, Christopher: *Az angol forradalom évszázadai 1603–1714*. Budapest, 1968, Kossuth, 225–257.

Franciaországban, ahol Hollandiához és Angliához képest a nemesség erősebb, a polgárság pedig gyengébb volt, a monarchiának olyan abszolutisztikus formája alakult ki, amelyben minden hatalom az uralkodó kezében összpontosult. Ezt a rendszert XIV. Lajos fejlesztette tökélyre 1643 és 1715 között. A felségjogon és a mindent felülíró államérdekek elvén alapuló uralkodói abszolutizmus elméleti alapjait a francia Jean Bodin, a holland Hugo Grotius és az angol Thomas Hobbes fektették le különböző munkáikban. A természetjogi gondolat és a szerződéselmélet előfeltevéseit elfogadva maguk is úgy gondolták, hogy az uralkodó nem Istentől, hanem a néptől kapta hatalmát. Ennek az uralkodói vagy testületi hatalomnak azonban szerintük korlátlannak és visszavonhatatlannak kell lenni. A szuverenitás hordozóját – hangoztatták – semmi és senki, sem az egyház és a vallási tételek, sem a természeti jogáról lemondott nép nem korlátozhatja.

A 16–17. század tudományos felfedezései, technikai újításai, valamint társadalmi, kulturális és politikai változásai a 18. században gyorsuló ütemben folytatódtak, és egyre újabbakkal egészültek ki. A társadalmi és politikai átalakulás továbbvitelének szellemi-ideológiai alapja az a felvilágosodásnak nevezett eszmekör volt, amely Althusius, Locke, Newton és a kora újkor más szellemóriásainak gondolatait radikalizálva mindent a rációnak rendelt alá, s a megismerés empirikus és kritikai módszereit nemcsak az élettelen világra, hanem a társadalmi együttélés és a politikai rendszerek, sőt az emberi hitvilág és lélek problémáira is alkalmazni kezdte. Mindehhez társult a társadalmi haladásba vetett hit, a sötétség birodalmával azonosított észszerűtlen és elnyomó uralmak helyett olyan rendszerek követelése, amelyek a lehető legtöbb ember számára biztosítják a szabadságot és a jólétet.

E sokágú és sokszínű szellemi-kulturális áramlat képviselői közül kiemelkedett az egyház uralmát, hatalmi visszaéléseit és inkvizítori működését élesen bíráló François-Marie Arouet, vagyis Voltaire, és báró Charles Louis de Secondat, ismertebb nevén Montesquieu, aki a politikai uralom különböző formáival és a hatalommegosztás elméletével foglalkozott – máig érvényes módon. A hatalmat – fejtette ki a „törvények szelleméről” írott művében (*De l'esprit des lois*, 1748) – csak egy másik hatalom korlátozhatja és ellenőrizheti, ezért a szabadság csak úgy biztosítható, ha az állami hatalom megoszlik a törvényhozás, a végrehajtás és a bírászkodás között. A felvilágosodás harmadik nagy hatású gondolkodója, Jean-Jacques Rousseau az addigi rang- és vagyoni különbségekkel a társadalmi egyenlőség,

az uralkodói abszolutizmussal pedig a népszuverenitás, a képviseleti és közvetlen demokrácia, valamint a köztársasági államforma elvét szegezte szembe. Felvilágosult kortársainak többségétől eltérően, akik a magántulajdont és a vagyoni különbségeket a feudális rend helyébe képzelte polgári berendezkedés keretei között is szükségesnek és helyesnek tartották, Rousseau szemében minden rossz végső oka a magántulajdon volt. Fő műve, a népszuverenitás és a közvetlen népuralom elvét megfogalmazó *Du contrat social (Társadalmi szerződés)* 1762-ben jelent meg. A „fény századának” új eszméit az 1751 és 1772 között kiadott 28 kötetes monumentális tudástár (*Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*) foglalta össze, amelyet Denis Diderot és Jean le Rond d'Alembert szerkesztett, és több tucat alkotó írt.²

A józan ész uralmát, az emberek jogi egyenlőségét, a különféle nézetek és a kutatás szabadságát, a tulajdon biztonságát és a szabad kereskedelem elvét hirdető felvilágosult eszmék terjesztésében nagy szerepet játszott az 1717-ben Angliából indult szabadkőműves-mozgalom, amelynek páholyai a 18. század második felére egész Európát behálózták. (A prágai 1734-ben, a bécsi 1742-ben, az első magyarországi – Brassóban – 1749-ben alakult.) A szabadkőművesek a vallásos világmagyarázattal, tekintélytisztetéssel és babonákkal az ész kultuszát állították szembe; legfőbb céljuknak a világ jobbítását tekintették. A szervezethez minden országban nagy számban csatlakoztak nemesek, polgárok és közrendű értelmiségiek, sőt a királyi udvarok tagjai közül is többen. A páholyok származástól független szerveződése nagy előrelépést jelentett a társadalmi különbségek merevségének oldása terén.

A felvilágosodás eszméit először Észak-Amerikában ültették át a gyakorlatba. Az anyaországtól elszakadó 13 gyarmat 1776-os Függetlenségi nyilatkozata deklarálta, hogy a természet rendje szerint minden ember szabad és független, továbbá mindenkinek olyan vele született jogai vannak, amelyekről nem fosztható meg. Ezek az élethez, a szabadsághoz és a boldoguláshoz való jogok. E jogok biztosítására az emberek kormányokat állítanak fel, amelyek „hatalma a kormányzottak beleegyezéséből származik; ha bármelyik kormányforma bármikor károsná válik, és nem felel meg annak a célnak, amely miatt megalkották, akkor a népnek jogában áll azt megváltoztatni vagy eltörölni, új kormányzatot megszervezni,

s azt oly alapelvekre fektetni, hatalmát oly módon megszervezni, ahogy az biztonsága és boldogsága szempontjából a legelőnyösebbnek látszik”.³ Az 1787-ben összeülő szövetségi gyűlés megalkotta az Amerikai Egyesült Államok Alkotmányát, amely a törvényhozói, végrehajtói és bírói hatalom szétválasztásával megvalósította a hatalommegosztás elvét. Az alkotmányhoz szorosan kapcsolódtak az 1791-es kiegészítések, amelyek szavatolták a gyülekezés, a szólás és a sajtó szabadságát, valamint az egyház és az állam szétválasztását. Bár a rabszolgaság eltörlését a többség megakadályozta, az „alapító atyák” minden más tekintetben a felvilágosodás eszméit követték, s így a kor legdemokratikusabb államát hozták létre.

1789-től kezdődően hasonló, ám jóval véresebb lefolyású átalakulásra került sor Franciaországban. Az 1789. augusztus 26-án elfogadott Emberi és polgári jogok nyilatkozata az amerikai Függetlenségi nyilatkozathoz hasonlóan rögzítette a származási előjogokon alapuló rendiséget felváltó polgári államberendezkedés alapelveit, köztük azt, hogy „minden ember szabadnak és egyenlő jogúnak születik”, hogy „a törvény előtt minden polgár egyenlő”, hogy mindenkit megillet a törvényalkotásban való részvétel joga, s hogy „Gondolatainak és véleményének szabad nyilvánítása az ember egyik legbecsesebb joga”, és ezért „minden polgár szabadon nyilatkozhat szóban, írásban”, és meggyőződéséért „senki sem üldözhető”.⁴ Bár a forradalom ezen alapdokumentumának magasztos elveire rációval az éppen hatalmon levők a későbbiekben tízezerrel küldték ellenfeleiket börtönbe, sőt gyakran a nyaktiló alá, ez nem változtat a felvilágosodás eszméinek és gyakorlatba való átültetésüknek korszakos, egészen napjainkig ható jelentőségén.

A deizmus, valamint a természetjog és a felvilágosodás eszméi nemcsak Európa nyugati, hanem annak keleti, déli és északi részein is termékeny talajra találtak. Ahhoz azonban, hogy akár békés, akár erőszakos úton győzzenek is, az itteni gazdasági és társadalmi viszonyok nem voltak elég fejlettek. Mindenekelőtt az a városi polgárság hiányzott, amely a nemes-séggel és a papsággal szemben eredményesen léphetett volna fel. Ezért ami ezekben az országokban a felvilágosodás eszméiből a 18. században megvalósult, azt paradox módon a többé vagy kevésbé abszolút hatalommal rendelkező uralkodók valósították meg: Oroszországban Nagy

² Touchard, Jean: *Histoire des idées politiques*. II. köt. Paris, 1967, PUF, 383–449.

³ Kovács István – Szabó Imre (szerk.): *Az emberi jogok dokumentumokban*. Budapest, 1976, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 609.

⁴ Uo. 117–121.

Katalin, Poroszországban II. (Nagy) Frigyes, Svédországban III. Gusztáv, Spanyolországban III. Károly, Portugáliában I. József. Ők valamennyien úgy próbálták a modernizáció ügyét előbbre vinni, és ezáltal országuk elmaradottságát mérsékelni és egyben a közjót szolgálni, hogy a feudális társadalmi és politikai rendszer lényege ne változzon meg, és maguk is trónjukon maradhassanak. Ennek érdekében számos előremutató reformot vezettek be úgy az állami szervezet, mint az adózás, az egészségvédelem és az oktatáspolitikai terén. Hatalmuk korlátozását és ellenőrzés alá helyezését azonban elképzelhetetlennek tartották. Az említettek mellett ez jellemezte a Habsburg Monarchia 18. századi uralkodóinak, Mária Teréziának (1740–1780), és különösen fiának, II. Józsefnek (1780–1790) a politikáját is. Mint utóbbi kijelentette: „Nekem van fenntartva a törvények megváltoztatásának és újak hozatalának a hatalma, ebben pedig az alapjaiban hamis Werbőczy-féle tételek sem gátolnak.” Ennek – ismerte el – „despotizmusszaga van, de abszolút hatalom nélkül, a szabályok, a törvények és eskük megakadályozzák az uralkodót, hogy minden jót megtehesse”.⁵

A magyar politikai és szellemi elit ellentmondásosan viszonyult a felvilágosodás eszméihez és különösképpen a Habsburg-uralkodók felvilágosult abszolútizmusához. Egyes csoportjaik, mindenekelőtt a néhány ezer fős honorácior értelmiség lelkesedett Mária Terézia és II. József modernizációs törekvéseiért, így például az oktatásügy korszerűsítéséért, a türelmes valláspolitikáért, a szerzetesrendek nagy részének feloszlataáért, a közgazdaság és a bíraskodás rendjének nemesi előjogokat csorbító újraszabályozásáért, sőt még II. József 1789-es pádensével, a nemesi adómentesség eltörlésével, vagyis a közteherviselés bevezetésével is egyetértett. Az államigazgatás nyelvének megváltoztatása, azaz a latin felváltása a némettel, amely 1785-ben vette kezdetét, azonban körükben is megütközést váltott ki. Többségük Bessenyei Györggyel, a Mária Terézia udvarában szocializálódott testőr íróval együtt úgy gondolta, hogy a latint nem a német, hanem a magyar nyelvvel kell felváltani, merthogy „Minden nemzet a maga nyelvén lett tudós, de idegenen sohasem”.⁶ Bár a felvilágosodás egyes eszméivel közülük is sokan rokonszenveztek, a nemesség nemcsak a nyelvrendelettel,

⁵ H. Balázs Éva: Felvilágosult abszolútizmus (1675–1780). In Pach Zsigmond Pál (főszerk.): *Magyarország története tíz kötetben.* 4/2. köt. 1686–1790. Budapest, 1989, Akadémiai Kiadó, 892.

⁶ Bessenyei György: *Magyarság.* In Domokos Mátyás (szerk.): *A magyar esszé antológiája.* I. köt. Budapest, 2006, Osiris, 196.

hanem – változó mértékben – a vármegyék kompetenciájának korlátozásával és a rendi jogait megnyirbáló egyéb reformokkal is szembe fordult. Mária Terézia és II. József felvilágosult abszolútizmusával minden tekintetben csak az erőtlenség és származását tekintve nagyrészt német eredetű városi polgárság értett egyet. A különböző társadalmi csoportok számos röpiratban, értekezésben, alkotmánytervben és egyéb írásműben juttatták kifejezésre álláspontjukat. Ezek túlnyomó többsége II. József halálát követően, illetve az új uralkodó, II. Lipót trónra lépésének és az országgyűlés összehívásának időszakában, 1790 telén és tavaszán készült, és részben ekkor jelent meg.

Az elsők között lépett a nyilvánosság elé gróf Batthyány Alajos, aki pályáját jezsuita szerzetesként kezdte, katonatisztként folytatta, majd miután deistává lett, és megismerkedett a francia felvilágosodás eszméivel, érdeklődése a közélet és a politika felé fordult. *Ad amicam aurem* című munkájában (1790) élesen bírálta a vallási dogmákat, és megengedhetetlennek tartotta, hogy az egyházak, amelyek között semmilyen különbséget nem tett, részt vegyenek az állam irányításában, és beavatkozzanak a közügyekbe. Ezért azt is helytelenítette, hogy az egyházak nagy kiterjedésű földekkel és gazdag alapítványokkal rendelkeznek. Ezeket az államnak kell átvennie, és a papok ne foglalkozzanak mással, csak híveik hitéletével és erkölcsös életre nevelésükkel – javasolta. Mérsékeltebb tónusban, de bírálta a nemességet is, amelyet önkéntes adózásra, illetve a közterhekhez való hozzájárulásra szólította fel. A jobbágyság helyzetén úgy kívánt javítani, hogy a szabad költözködési jog biztosítása mellett eltörölte volna az úriszéket, s biztosította volna számukra a birtokszerzési és hivatalviselési jogot. Felszabadításukra vagy terheik csökkentésére azonban nem gondolt. Montesquieu meglátásaiból kiindulva javasolta a törvényhozás és a végrehajtás szétválasztását. Előbbi az országgyűlés, utóbbi az uralkodó feladata lett volna. A jobbágyság politikai képviseletét úgy képzelte megoldani, hogy vármegyénként két-két nemes képviselte volna érdekeiket az országgyűlésben.⁷

Ócsai Balogh Péter kéziratban terjesztett alkotmányterve (1790) szűkebb tematikát ölelt fel, ám amivel foglalkozott, azt részletesebben és konkrétabban kifejtette. A Nógrád megyei középbirtokos családból származó és a Hétszemélyes Tábla bírói székéig emelkedő köznemes Rousseau

⁷ Csaba Jenő: *Gr. Batthyány Alajos „Ad amicam aurem” című munkája.* Budapest, 1917, MTA.

Társadalmi szerződéséből indult ki. Úgy vélte, hogy II. József törvénytelen uralkodása miatt a nemességgel azonosított nép és a király közötti kétoldalú szerződés, amelyet a *Pragmatica Sanctio* öntött formába, érvényét veszítette. Ezért új szerződést kell kötni, és pedig abban a formában, hogy az országgyűlési követek által megállapított hitlevélre megkoronázása előtt az uralkodónak esküt kell tenni. A hitlevél főbb pontjai: (1.) A Magyar Királyság önálló állam, a birodalom többi tartományától minden tekintetben elválasztandó. Idegen katonaság az országban nem állomásozhat. Az uralkodót kiszolgáló Helytartótanács megszűnik, helyébe az országgyűlés által megválasztandó és köznemesekből álló Szenátus lép. (2.) Az országgyűlés évente összeül, azt még a rendek is legfeljebb három évre halaszthatják el, az uralkodó pedig egyáltalán nem. Az országgyűlés által hozott törvényekkel szemben a király csak relatív vétőjogot élvez; azok szentesítését csupán egyszer tagadhatja meg. Az országgyűlés választja a nádort és a szenátus tagjait, valamint a végrehajtó hatalom más főembereit is. Nem a király, hanem az országgyűlés joga a hadüzenet és a békekötés. A főnemesekből és főpapokból álló felsőház megszűnik, ami értelemszerűen a köznemesek befolyásának növekedését vonta volna maga után. (3.) A protestáns vallások minden tekintetben egyenlővé válnak a katolikussal, s a bevett vallások közé kerül a görögkeleti is. (4.) Erdély külön igazgatása megszűnik; a fejedelemség egyesül a királyi Magyarországgal.⁸

A jól érzékelhetően magyar nemzeti és azon belül köznemesi érdekeket és célokat tükröző tervezet a polgárság és a jobbgáyság helyzetéről, illetve esetleges reformjáról egyetlen gondolatot sem tartalmazott, sőt nem szólt a nyelvkérdésről sem. Az utóbbi hiányosság egyik lehetséges oka, hogy a szerző tisztában volt az ország soknemzetiségű jellegével, és kortársához, Berzeviczy Gergelyhez hasonlóan úgy gondolta, hogy a latin mint *lingua franca* minden nép számára elfogadhatóbb, mint a magyar. A nemesség más képviselői annál inkább hangoztatták a magyar nyelv jogait és a hiányzó magyar nemzeti haderő szükségességét. Közéjük tartozott az úgynevezett Graeven-huszárezred néhány tisztje, mindenekelőtt gróf Festetics György alezredes, a keszthelyi Georgikon későbbi alapítója, és Laczkovics János kapitány, egy Pest vármegyei középirtokos család sarja. Laczkovics pályáját Bessenyeihez hasonlóan Mária Terézia testőrségében kezdte

⁸ Benda Kálmán: A magyar nemesi mozgalom (1790–1792). In Pach Zsigmond Pál (főszerk.): *Magyarország története tíz kötetben*. 5/1. köt. 1790–1848. Budapest, 1980, Akadémiai Kiadó, 48–50.

1772-ben, és noha irodalommal is foglalkozott, nem annyira verseivel, mint inkább a török ellen folytatott délvidéki harcokban tanúsított bátorságával tűnt ki. Az országgyűléshez benyújtott 1790. július 5-ei folyamodványukban kérték, hogy a magyar ezredek béke idején Magyarországon állomásozzanak, tisztjeik ne idegenek, hanem magyarok legyenek, állítsanak fel magyar tisztképző akadémiát, és a vezényleti nyelv se német, hanem magyar legyen. Ilyen vagy hasonló, a magyar nemzeti haderő felállítására vonatkozó óhajok 1790 tavaszától a legtöbb vármegye programjában, illetve követi utasításában is megjelentek.⁹

A magyar nemesség többsége úgy gondolta, hogy a közigazgatás magyar nyelvűvé tételével, a magyar nyelvű kiadványok – újságok és könyvek – számának szaporításával, s mindenekelőtt a magyar nyelvű oktatás révén az ország nem magyar népei – Horvátország nélkül az összlakosság mintegy 55, Horvátországgal együtt körülbelül 63%-a – viszonylag gyorsan és könnyen magyarosíthatók lesznek. Mint Decsy Sámuel, az 1786-tól Bécsben megjelenő *Magyar Kurír* szerkesztője 1790-es könyvében leszögezte: nem kell mást tenni, mint „minden német, tót, sváb és orosz iskolákba magyar nyelv tanító mestereket”, valamint az eklézsiákba magyar lelkipásztorokat küldeni, és így „érezhetetlenül magyarizáltatnának Hazánknak idegen nyelvvel élő lakosai”. „Egy, két, s legfeljebb három esztendő alatt tökéletesen meg-tanúlhattya a' német és tót ifjú a' magyar nyelvet.” Merthogy „ha közönségesen szeretünk Magyaroknak nevezetni, és magyar szabadsággal élni; szeressük a' magyar nyelvet is meg-tanulni”.¹⁰

A nem magyar eredetű városi polgárság és értelmiség képviselői minderről egészen másként gondolkodtak. A szlovák származású lutheránus lelkész, Johannes Molnár például védelmébe vette II. József valamennyi reformját, beleértve nyelvrendeletét is. Úgy vélte, hogy a magyarok alig harmadát teszik ki az ország lakosságának, és a német nyelv megtanulása számukra is előnyös lenne. A magyar nemességről, elsősorban az arisztokráciáról és a főpapságról általában véve is lesújtóan – és igaztalanul – nyilatkozott. Azt állította, hogy az ország az elmúlt háromszáz évben egy tapodtat sem haladt előre, s ez elsősorban az ő bűnük. Ugyanez a gondolkodásmód jellemezte a pesti német családból származó ügyvéd, Samuel

⁹ Benda Kálmán (szerk.): *A magyar jakobinusok iratai*. I. köt. Budapest, 1957, Akadémiai Kiadó, 207–213.

¹⁰ D. Decsy Sámuel: *Pannóniai Féniksz avagy hamvából fel-támadott magyar nyelv*. Bécs, 1790, Trattner János, 230–234.

Kohlmayer attitűdjét is. A magyar nyelv hivatalossá tétele – írta – mintegy kétszáz évvel vetné vissza a kulturális fejlődést, miután ez a nyelv „csak káromkodásra való”. Jogosulatlanok és kártékonyak a magyar nemesség önállósági törekvései is, amelyek sikere esetén „barbár erkölcsök és elvadás” lennének úrrá az országon.¹¹

Mások elgondolásait a nemzeti függetlenség és a polgári átalakulás eszméinek összefonódása jellemezte. Közéjük tartozott Koppi Károly, egy váci mészáros gyermeke, aki 1784 óta világtörténelmet tanított a pesti egyetemen. Azt megelőzően a Voltaire-rajongó és vele leveleket is váltó gróf Fekete János fiának a nevelője volt Bécsben. Később Kassán és Kolozsváron szövődtek kapcsolatai a felvilágosult és főleg protestáns nemességgel, valamint a szabadkőművesekkel. Ezzel magyarázható, hogy Rousseau-ra hivatkozva ő is támogatta a jellemzően királyellenes nemesi törekvéseket, többek között a szabad királyválasztás jogának visszaállítását, a nemzeti haderő felállításának tervét, valamint a hadüzenet és békekötés jogának kivételét az uralkodó kezéből. Ugyanakkor – kimutathatóan az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata szellemében – mindenki másnál radikálisabban állt ki a teljes körű vallásszabadság, a nemesi előjogok eltörlése és a nép nemzetbe emelése mellett. 1790 februárjában keletkezett „intelmében” egészen odáig ment, hogy javasolta: „A biztonságot és a szabadság hasznát az utolsó paraszthoz is el kell vinni, hogy érezze, hogy a nemzet, amelynek ő is része, befogadta őt.”¹²

A nemesi és polgári érdekek egyidejű képviseletére törekedett Hajnóczy József is több ekkortájt összeállított röpiratában. Hajnóczy evangélikus papi családban született 1750-ben, a Pozsonytól északkeletre fekvő Modoron. Jogot tanult és ügyvédi diplomát szerzett, de protestánsként semmi esélye nem volt közhivatal elnyerésére. Ezért előbb gróf Forgách Miklós, majd 1778-ban gróf Széchényi Ferenc szolgálatába lépett titkárként. Műveltségét, melynek eszmei bázisává a deizmus és a felvilágosodás vált, a két főúr gazdag könyvtárában alapozta meg. Nemcsak latinul és németül, hanem angolul és franciául is olvasott, úgyhogy a korszak politikai, jogi és államtudományi műveit eredetiben tanulmányozhatta. Kenyéradójához hasonlóan, akihez egyre bizalmasabb kapcsolat fűzte, maga is szabadkőműves lett, és aktív részt vállalt a titkos páholyéletben. Széchényi, a Magyar

Nemzeti Múzeum későbbi megalapítója elérte, hogy II. József az 1785-ben létrehozott tíz adminisztratív kerület egyikének, a pécsinek a titkárává, majd 1786-ban Szerém vármegye alispánjává nevezte ki Hajnóczyt. Ilyen magas állami pozícióba közrendű, ráadásul protestáns vallású személy addig a Magyar Királyságban sohasem került. Ezért nem meglepő, hogy nyelvrendeletének kivételével Hajnóczy II. József minden reformtervét támogatta, sőt a jobbágyság felszabadítását egyik felségfolyamodványában már 1778-ban javaslatba hozta. II. József halála után – megelőzve eltávolítását –, 1790 tavaszán maga mondott le hivataláról. Munkakedvét és közéleti érdeklődését azonban távolról sem veszítette el. Ügyvédi praxisa mellett, melyet Pesten folytatott, 1790 elején két anonim röpiratban fejtette ki elgondolásait az új uralkodó által június 6-ára összehívott országgyűlés követői számára.¹³

Első javaslatát (*Gedanken eines ungarischen Patrioten*) még II. József életében vetette papírra. Ebben mindenekelőtt arra törekedett, hogy az uralkodó és a magyar nemesség között megbomlott egyetértést a két fél jogköreinek pontos körülhatárolásával helyreállítsa. Ennek érdekében elismerte a Habsburgok trónörökletességi jogát, ám az uralkodói abszolutizmus helyett a rendi állam olyan modernizált változatának kiépítését javasolta, amelyben a nem nemesek is jogokat kaptak volna. A törvényhozás – írta – csak akkor fog szilárd alapokon nyugodni, ha a közrendűek érdekeit is megfelelően képviseli. Ezért személyében minden embert szabaddá kell nyilvánítani, és a jobbágyok számára lehetővé kell tenni az örökváltságot, vagyis azt, hogy terheik lerovása után szabadon távozhassanak lakóhelyükről, illetve ha kölcsönösen úgy kívánják, addigi uraikkal szerződéses viszonyba léphessenek. Ily módon „Jobb földesúrnak jobb parasztjai lesznek”. Javasolta továbbá, hogy a főnemesek mondjanak le családon belül öröklődő főispáni méltóságukról és főrendiházi tagságukról, s a többi nemeshez hasonlóan csak a megyék megbízásából lehessenek a törvényhozás tagjai. Megszüntette volna a katolikus főpapság automatikus országgyűlési tagságát is, miközben az egyes felekezetek arányos képviseletét kívánatosnak tartotta. „Nem a tolerancia, hanem egyik vallásfelekezetnek a másikkal teljesen egyenlő jogai kell, hogy érvényesüljenek” – írta. Az országban állomásozó katonaság élére nem a bécsi Haditanácsnak, hanem a magyar hatóságoknak alárendelt főparancsnokot kívánt állítani, a magyar

¹¹ Benda Kálmán: *A magyar nemesi mozgalom*, i. m. 58–59.

¹² Benda Kálmán (szerk.): *A magyar jakobinusok iratai*. I. köt., i. m. 88–92.

¹³ Bónis György: *Hajnóczy József*. Budapest, 1954, Akadémiai Kiadó, 13–72.

ezredek élére pedig magyar tiszteket. Bátortalanul ugyan, de felvetette a közteherviselés ügyét is, feltéve „ha a nemesség magától, kényszer nélkül még bizonyos terheket is vállalna magára”.¹⁴

Májusra datálható újabb tanulmányában (*Ratio proponendarum in comitiis Hungariae legum*), melyben már közvetlenül az országgyűléshez fordult, Hajnóczy részben megismételte februári munkájában kifejtett gondolatait, részben árnyalta vagy újakkal egészítette ki azokat. Továbbra sem helyeselte volna a nemesi kiváltságok összességének megszüntetését, viszont határozottan kimondta: „Nem lehet megengedni, hogy bárki is teherviselés nélkül élvezhesse azokat az előnyöket, melyeket hazája nyújt.” Mindenkinnek adózni kell, de csak „a birtokában levő ingatlan arányában”. „[...] a teherviselésben egy dolog legyen bizonyos és határozott: a terhet elsősorban a földdel rendelkezőkre vessék ki.” Megismételte a jobbágyság szabad parasztsággá alakulásával kapcsolatos elgondolásait, melyekhez hozzátette: „Minden állampolgárnak legyen birtoklási képessége”, mivel „Köztudomású, hogy azok, akik saját jogon rendelkeznek birtokkal, jobban művelik a földet azoknál, akiknek nincsen saját birtokuk”. A felekezeti egyenjogúságot kiterjesztette a zsidókra is. „Adjuk meg nekik is a természeti jogokat, s a többi lakossal azonos módon terheljük őket” – írta. És hozzátette: „A vallási kérdésben általában teljes egészében fogadjuk el azt a törvényt, amelyet 1786-ban az Amerikai Egyesült Államok hoztak. Tőlük kaptuk a kukoricát és a dohányt, s lám, megtermi hazánk földje is. Nem kétséges, hogy ez az emberiséget lehelő törvény nálunk is ugyanúgy gyökeret verhet, mint ott, azaz erősebbé teheti a polgári egységet.” S végül hangsúlyosan szólt a nyelvi kérdésről is, és pedig tipikusan magyar patriótaszellemben. „Magyarországon és Erdélyben – javasolta – az 1793-i országgyűlésig minden közigazgatási és bírói hatóságnál, a felsőknél éppen úgy, mint az alsóknál, vezessék be a magyar nyelvet. A magyar ezredeknél se legyen szabad más nyelven értekezni. [...] A fenséges főhercegeknek, mind a trónörökösnek, mind a többieknek, ha a trónöröklésre képesek akarnak lenni, meg kell tanulniuk magyarul. [...] Minden akadémiaíát olyan helyre kell költöztetni, ahol csak magyarul beszélő lakosság él, vagy legalábbis a lakosság túlnyomó része magyarul beszél. Magyar iskolákat állítsanak fel az eddigi német iskolák helyett. Horvát testvéreink

¹⁴ Benda Kálmán (szerk.): *A magyar jakobinusok iratai*. I. köt., i. m. 50–60. A német nyelvű dokumentumból magyar nyelven részleteket közöl Poór János (szerk.): *Hajnóczy József*. Budapest, 1998, Új Mandátum, 93., 96., 104–105., 128–129.

talán beleegyeznek, hogy bár hozzájuk minden hivatalos írás latinul megy majd, a kancelláriára, a hétszemélyes táblára vagy az ítélőmesteri tisztre való alkalmazásnál járatosaknak kell lenniök a magyar nyelvben. Ha mindezeket megvalósítjuk – ha akarjuk, semmi akadályát nem látom! –, polgári egységünket többé semmi sem bonthatja meg.”¹⁵

A külföldről, elsősorban Franciaországból érkező új eszméket és az ezeket hazai viszonyokra adaptáló különféle elgondolásokat főúri szalonokban, klubszerűen működő olvasóköroökben, könyvkereskedésekben, egyes fogadók különtermeiben, a pesti egyetemen és az ország más felsőoktatási intézményeiben egyaránt élénken vitatták. Azzal, hogy 1784-től Budán működött a Helytartótanács, 1786-tól pedig az akkori legfelsőbb bíróság, a Királyi Kúria is, a jobb parti város kezdett ismét az ország közigazgatási központjává, s ezzel együtt a képzett jogászok gyülekezőhelyévé válni. Már működött a várbeli Fortuna vendéglő, amelynek olvasótermében a legtöbb európai ország fontos folyóirata és újságja, köztük a francia forradalom lapja, a *Moniteur* is megtalálható volt. Az intézmény rendszeres látogatói közé tartozott Hajnóczy, a fiatal Berzeviczy Gergely, valamint Kovachich Márton György, jogász és könyvtáros, az első magyar tudományos hetilap, a *Merkur von Ungarn* szerkesztője.

Pest ugyanakkor a fellendülő üzleti életnek és az egyetemi ifjúságnak adott otthont. A diákok és tanáraik több könyvkereskedésben és fél tucat kávéházban találkozhattak, és cserélhettek eszmét. A könyvkereskedések közül leglátogatottabb Strohmayr Ignácé volt, aki a könyvek forgalmazása mellett titkosrendőri szerepre is vállalkozott. A Duna mindkét partján épültek új elegáns paloták, amelyek az arisztokrata és jobb módú nemesi családoknak adtak otthont. Közülük különösen kettőben látták szívesen a reformpárti fiatalokat és értelmiségieket: Abaffy Ferenc Árva megyei alispán és diétai követ, valamint a Magyar Kamara alelnöki posztjáig emelkedő báró Orczy László házában. Nagyváradon a jogakadémia körül formálódott ki egy értelmiségi vitakör, Kassán pedig a helyi szabadkőműves-páholy tagjaiból alakult közéleti társaság. Ebben többek között Kazinczy Ferenc, gróf Török Lajos, Szulyovszky Menyhért és a Szirmay grófok beszélgettek a jelen és a jövő lehetőségeiről.¹⁶

¹⁵ Benda Kálmán (szerk.): *A magyar jakobinusok iratai*. I. köt., i. m. 61–88. A latin nyelvű szövegből magyar nyelven részleteket közöl Poór János (szerk.): *Hajnóczy József*, i. m. 35–37., 86–87., 96–99., 106–108., 109–110., 129–130.

¹⁶ Boreczky Beatrix: *A magyar jakobinusok*. Budapest, 1977, Gondolat, 94–107.

II. Lipót, aki trónra lépése előtt nagyherceggként a felvilágosult abszolutizmus mintaországát hozta létre Toscanában, hajlott az engedményekre. Hosszú szünet után összehívta az országgyűlést, ahol több fontos törvényt fogadtak el. Az 1791-ben szentesített X. törvénycikk megerősítette, hogy „Magyarország [...] saját állami léttel és alkotmánnyal bír, s ennél fogva [...] tulajdon törvényei és szokásai szerint, nem pedig más tartományok módjára igazgatandó és kormányozandó ország”. Ez kiegészült annak kimondásával, hogy „a törvények alkotásának, eltörlésének s magyarázásának hatalma [...] a törvényesen megkoronázott fejedelmet és az országgyűlésre törvényesen összegyűlt karokat és rendeket közösen illeti s rajtok kívül nem gyakorolható”. Egy másik törvény századok vallási villongásait zárta le azzal, hogy a két protestáns és a görögkeleti felekezett a katolikussal egyenrangú bevett vallássá nyilvánította, amelyek hívei minden akadályoztatás nélkül bárhol gyakorolhatták vallásukat, építhettek templomokat, alapíthattak iskolákat és vállalhattak közhivatalt. Teljes egészében az országgyűlés hatáskörébe került az adó- és újoncmegajánlás joga. A hatalommegosztás montesquieu-i elvétől vezérelve kimondták, hogy az államhatalom politikai szervei nem avatkozhatnak a bíróságok munkájába. Törvénybe iktatták Mária Terézia úrbéri rendeletét és II. József jobbágyrendeletét, amely biztosította a szabad költözködés jogát. Önkéntes vagy kötelező örökváltságról és általában a parasztság polgárosításáról azonban szó sem esett. Ismét lett nádora az országnak, igaz, nem a magyar főnemesség soraiból, hanem a 18 éves Sándor Lipót főherceg személyében a Habsburg-családból.

A magyar nyelv használatáért indított harc – főleg a horvát rendek tiltakozása miatt – viszont csak szerény eredményt hozott: mindössze annyit sikerült elérni, hogy a pesti egyetemen magyar nyelvi tanszék létesült, és a magyarországi iskolákban a magyar nyelv rendes, a kapcsolt részekben pedig rendkívüli tantárgy lett. Nem sikerült Erdély és Magyarország egyesítése sem. Ez olyan mértékben megnövelhette volna a Magyar Királyság birodalmon belüli súlyát, hogy ezt Lipót veszedelmesnek, de legalábbis nemkívánatosnak tartotta. Elfogadhatatlan volt számára a hadsereg egységének megbontása és magyar nemzeti haderő felállítása is. Erről még csak tárgyalni sem volt hajlandó.¹⁷

¹⁷ Beér János – Csizmadia Andor (szerk.): *Történelmünk a jogalkotás tükrében. Sarkalatos honi törvényeinkből 1001–1949*. Budapest, 1966, Gondolat, 288–296.

Abban, hogy a magyar országgyűlés ilyen mértékben meghunyászkodott, és feladta nemzeti követeléseinek zömét, jelentős szerepet játszott Lipót ügyes taktikázása. Miközben ugyanis a követek Budán, majd Pozsonyban tanácskoztak, az uralkodó olyan titkosrendőri szervezetet épített ki, amely nemcsak információkkal látta el az udvart, hanem provokatív írások terjesztésével és lázító ügynökök bevetésével eredményesen törekedett a közrendűek és a nemesség közötti ellentétek elmélyítésére. E titkos munka egyik kulcsembere Franz Gotthardi – II. József alatt pesti rendőrigazgató – volt, a másik pedig Leopold Alois Hoffmann, csehországi születésű bécsi újságíró – II. József idején a pesti egyetem német nyelvi és irodalmi tanszékének a vezetője. Utóbbi kapta azt a feladatot, hogy a városi polgárságot hangolja a nemesek ellen, míg mások a jobbágyok lázításával foglalkoztak. Az egyik ilyen lázító röpirat (*A parasztok dekrétuma*) a parasztok nevében kinyilvánította, hogy II. József „császáruk és királyunknak minden rendelkezési mellett állunk, abból csak egy haj szálnyit is eltörölni nem engedünk, mert mind szentek, igazságosak és hasznosak valának, mint ha az Isten mondotta volna azokat néki”. „Rajta hát, egész parasztság – folytatódott a felhívás –, könyörülj magadon, emeld fel botodat, vas villádat, baltádat a kegyetlen, ingyenélő, húzó vonó, országpusztító, királyt lopó urak ellen.” „Élete veszedelme alatt úr dolgára egy paraszt se mennyen, ha hajtani akarják, ölje meg azt, és ha nem bír véle, a többi parasztság légyen segítségül, különben ahol szar szívű parasztok találtatnának, el vesszessük azokat, mert a telektől többé földesurat nem szolgálunk, hanem mint más országba, csak a királynak adózunk és szolgálunk, e végre.” Egy másik röpirat a vármegyék hatalmát kárhoztatta, és arra szólította fel a parasztokat, hogy gyűljenek össze a népesebb helyeken, beszéljék meg sérelmeiket, s terjesszék azokat az uralkodó elé, akinek a megértésére és támogatására bízást számíthatnak. A röpiratok elsősorban a protestáns és kuruc hagyományokkal rendelkező Északkelet-Magyarországon terjedtek, de felbukkantak példányaik a Dunántúlon és Erdélyben, Zaránd megyében és Maroskeresztúron is.¹⁸

Az uralkodó számos ügynöke közül az egyik legaktívabb és legképzettebb Martinovics Ignác volt. Martinovics 1755-ben született Pesten egy albán-délszláv származású nyugalmazott kapitány és egy budai polgár-

¹⁸ Rácz István: *Parasztzendítő röpiratok a Felső-Tisza vidékén 1790-ben*. In Szabó István (szerk.): *Agrártörténeti tanulmányok*. Budapest, 1960, Tankönyvkiadó, 209–270. Idézetek a 259–261. oldalon.

asszony házasságából. Előbb a pesti piaristáknál tanult, majd korán özvegyen maradt anyja kívánságára a ferences szerzetesek közé lépett. Teológiai és bölcsészeti doktorátust szerzett, és számos nyelven megtanult. Kezdetben az egyik budai kolostorban tanított, ám nyugtalan természete nehezen tűrte a szerzetesi fegyelmet. Ezért katonapapnak állt Bukovinában. Itt találkozott a lengyel liberális-nemzeti törekvések egyik vezéralakjával, Potoczky Ignác gróffal, akivel 1782-ben hosszabb nyugat-európai utazást tett. Ennek során Párizsban is megfordult, ahol szabadkőműves lett. 1783-ban II. József kinevezte a leMBERGI főiskola, illetve rövidesen egyetem professzorává, majd két évre rá a bölcsészeti kar dékánjává. Itt sem nagyon találta azonban a helyét, és – egyelőre eredménytelenül – egyre magasabb állások felé tört. Közben – álnéven vagy névtelenül – egyre másra írta tanulmányait, amelyekből egy tehetséges, művelt, széles látókörű és felvilágosult gondolkodó képe rajzolódott ki. Eleinte a különböző idealista filozófiák hatása alatt állt, az 1788-ban megjelentetett *Mémoires philosophique ou la nature dévoilée* (Filozófiai értekezés, avagy a leplezett természet) című munkája azonban már a filozófiai materializmus és az ateizmus jegyében fogant. Élettapasztalatai, olvasmányai és vágyai a főpapok és a főurak engesztelhetetlen ellenségévé és a demokratikus reformok hívévé tették, melyek bevezetését sokáig az uralkodótól várta.¹⁹

A II. József halála utáni izgatott hangulatban Martinovics úgy érezte, hogy elérkezett számára a politikai cselekvés ideje. Más reformerekhez hasonlóan ő is röpiratot intézett az országgyűléshez (*Oratio ad proceres et nobiles regni Hungariae*, vagyis *Beszéd Magyarország főrendeihez és köznemeseihez*), melyben élesen bírálta a papokat és a szerzeteseket, különösen a jezsuitákat, továbbá javasolta az egyházi javak kisajátítását. A születési előjogokon alapuló társadalmi berendezkedés helyébe olyat kívánt, amelyben az állampolgárok sorsát és helyzetét tehetségük szabja meg. Magyarország régi törvényei ezért – javasolta – elvetendők, az új rendben a társadalom minden tagjának egyforma jogokat kell élvezni, és egyforma terheket kell hordoznia. A nemesi reformmozgalom nemzeti és nyelvi követeléseit nem érintette – „emberbarátként” és kozmopolita világfiként ezek valószínűleg nem tűntek fontosnak számára. Azt viszont hangsúlyozta, hogy II. József reformjait vissza kell állítani, és az új uralkodót is erősíteni kell pozíciójában. „Ne hadgyátok tehát magatokat – szólította fel a kisnemeseket és

a közrendűeket – azon rendek által el-ámíttatni, kik a’ leg-jobb fejedelmünket csak azért írják fekete festékekkel, hogy a’ ti könnyű hívétekből önnön hasznait gyarapíthassák, uralkodásokat meg-erősíthessék, és beneteket az arisztokráti despotismusnak járma alatt tovább nyögtethessenek. Tegyétek tehát abban a leg-főbb kötelességteket, hogy a’ fejedelem parancsolattjainak, mellyek mind a közönséges jónak előmozdítására tzeolznak, engedelmeskedgyetek [...]”²⁰

Miközben Lembergben írt és tanított, Martinovics folyamatosan törekedett rá, hogy a perifériának számító Galíciából földrajzi értelemben is közelebb kerüljön a reformmozgalmak fősodrához. 1791 tavaszán ezért a pécsi tankerület főigazgatói tiszterére, majd a pesti egyetemre is pályázott. Pályázatait azonban mindkét helyen elutasították, amit Martinovics hallatlan méltánytalanságként fogott fel. Ilyen lelkiállapotban találkozott 1791 nyarán Bécsben Gotthardival, aki igen alkalmasnak találta arra, hogy szabadkőműves-kapcsolatai révén és leHengerlő modora kihasználásával értékes információkkal szolgáljon a pest-budai hangulatról és szervezkedésről. A sértett tudós, aki abban bízott, hogy jelentései révén felhívhatja magára az uralkodó figyelmét, vállalkozott a feladatra. A következő hónapokban beszámolókat írt a magyarországi titkos társaságok, szalonok és klubok működéséről, továbbá az ott megforduló személyekről – általában felnagyított és kiszínezett formában. Ugyanakkor számos tanácsot is adott a jozefinista reformpolitika szellemében.²¹ A nemzeti függetlenség és a nemzeti kultúra ügyét továbbra is negligálta, sőt kijelentette, hogy „az olyan műveletlen népet, mint amilyen a magyar nemesség és papság, a kellő szigorúsággal és megingathatlanul kell kezelni és emberi kormányformára szorítani”. Ugyanakkor biztosította az uralkodót, hogy a szabadkőművesség radikális szárnyának, az úgynevezett illuminátusoknak a támogatására, amely csak „jelzésére” vár, és a papság befolyását azonnal le fogja törni, bízvást számíthat.²²

Jelentéseivel Martinovics elérte a célját. Az uralkodó bizalmába fogadta, és személyesen is meghallgatta véleményét. Különösen elnyerte tetszését az az 1791 végén összeállított műve, amelyben az új francia alkotmánnyal

¹⁹ Fraknói Vilmos: *Martinovics élete*. Budapest, 1921, Athenaeum, 7–39.

²⁰ Benda Kálmán (szerk.): *A magyar jakobinusok iratai*. I. köt., i. m. 105–170. Idézet a 169. oldalon.

²¹ Silagi, Denis: *Jakobiner in der Habsburger-Monarchie*. Wien–München, 1962, Verlag Herold, 100–111.

²² Benda Kálmán (szerk.): *A magyar jakobinusok iratai*. I. köt., i. m. 683.

szembeni kifogásait foglalta össze. Korábbi nézeteit felülbírálván vagy egyszerűen csak sutba dobva ebben – elég meggyőzően – úgy érvelt, hogy az egyenlő biztonság és szabadság elve azért elhibázott, mert azon a téves feltevésen alapul, hogy az emberek tehetsége azonos és munkájuk egyenrangú. Ez azonban nagy tévedés, mert sem a polgárok tehetsége, sem a munkájuk nem egyenlő, így a számukra egyenlően mért biztonság és szabadság nem felvirágzást, hanem romlást hoz. Az egyenlőtlenség arisztokratikus elve ugyan egészségtelen, a francia forradalom egyenlőségi eszméje azonban még egészségtelenebb, mert csökkenti az emberek erőfeszítését. „Azonos jogokért egy tehetség sem fog alkotásra törni, mert az azonosnál többre törekszik, arra, hogy munkája jutalmát és eredményét gyermekei is örököljék, ami méltányos is. Ha ezt nem nyerheti el, munkálkodását csökkenti vagy teljesen abbahagyja. A társadalom mindkét esetben rengeteget veszít, s közel kerül a bukáshoz.” A másik, ugyancsak 1791 végén, esetleg 1792 elején keletkezett vitairatában kifejezetten II. Lipót védte az ellene irányuló magyarországi kritikákkal szemben, és arra szólította fel a közrendűeket, a köznemességet, az alsópapságot, a szerzetesrendeket és a protestánsokat, vagyis mindazokat, akik „a püspökök, jezsuiták és az arisztokraták jármát viselik”, hogy „emelkedjenek fel elnyomóik ellen, és tövestől kitépve a teokráciát és arisztokráciát, az uralkodóval vállvetve” kezdjenek hozzá a kiváltságok nélküli és az „ős-szerződés” elveit követő igazságos világ felépítéséhez.²³ Közvetlenül halála előtt Lipót úgy hálálta meg Martinovics szolgálatait, hogy 1500 forint évi kegydíjat állapított meg számára, megtette udvari kémikusává, és előkészítette szászvári apáttá történő kinevezését.

Martinovics nem egyedül állt Lipót szolgálatába a magyar reformerek közül. Közvetítésével erre az útra lépett Laczkovics János huszárkapitány is, akit a nemzeti haderő és a magyar nyelv használata érdekében beadott folyamodvány aláírásáért a hadbíróság Mantovába helyezett át. Laczkovics ezt elutasította, lemondott tiszti rangjáról, és Pestre költözve bekapcsolódott az ottani nemesi-értelmiségi társasági életbe. Világfelfogását éles antiklerikalizmus jellemezte, amelyhez – miután az országgyűlés nem állt ki mellette kellő határozottsággal, és nem követelte rehabilitálását – a nemesség megvetése társult. Elkeseredéséből táplálkozó indulatát időnként – például egyik ezredtársának 1790 végén írt levelében – az egész magyar

nemzetre kiterjesztette. „A’ bor és asztal mellett, meg ott a’ hol senkitül nem félhet, a’ magyar nagy magyar, de kellyen fel asztaltúl, közelítsék a’ veszedelemhez, még a’ cigány és zsidónál is félénkebb nemzet” – írta. „[...] ha mink veszünk – tette hozzá –, veszssen az ördög atta gyalázatos nemzete; mert e’ hasonló a’ sereg disznóhoz, midőn rőfögéssel a’ vályúra hajtyák, hol a’ moslékkal is jó lakik.”²⁴ Ilyen lelkiállapotban kereste fel 1791 őszén Martinovics, aki – valószínűleg apja révén – gyerekkora óta ismerte, és felhívta figyelmét az uralkodó különleges szolgálatának lehetőségére. Első feladatául azt szabta, hogy 1790-es, név nélkül közzétett *Oratióját* – az antimonarchikus részek kihagyásával – fordítsa magyarra, ami alkalom lesz arra, hogy az uralkodó foglalkozzon ügyével. Laczkovics vállalkozott a feladatra, és a munka 1792 első napjaiban 1500 példányban meg is jelent. Lipót, akinek tetszett az átdolgozott tanulmány, fogadta Laczkovicsot, és munkájáért 100 aranyat adatott neki. Emellett 45 forintnyi nyugdíjat állapított meg számára, és megígérte, hogy megfelelő állásba helyezi.²⁵

Bár az országgyűlési bizottságok és a hozzájuk kötődő szakemberek, például Hajnóczy József 1791–1792-ben lázasan dolgoztak az ország társadalmi és politikai modernizációjának módjait, a biztatóan indult reformfolyamat 1792-re megfeneklett. Ennek két fontos oka volt. Részben Lipót váratlan halála 1792 márciusában és a helyébe lépő 24 éves fia, I. Ferenc szűk látókörű és merev abszolutizmusa, amely minden komolyabb változtatást kizárt. Részben pedig a francia forradalom radikalizálódása, jelesen a köztársaság kikiáltása 1792-ben, a király kivégzése 1793-ban, továbbá a szerzetesrendek feloszlata, a papok üldözése, és különösen az egyházi és koronabirtokok, továbbá az elmenekült arisztokraták birtokainak kizárása és felparcellázása. A magyar nemességet mindez megriasztotta, és egy szűk körű, radikális kisebbségtől eltekintve a reformok ellen hangolta. A kisebbség, elsősorban a nem nemesi származású értelmiségiek viszont radikalizálódtak, sőt egyesek a girondisták és a jakobinusok demokrata eszméiért lelkesedtek, és eljutottak a polgári köztársaság igenléséig.

Ezek egyik legismertebb alakja a fiatal, 1767-ben született Szentmarjay Ferenc, egy zempléni jószágigazgató gyermeke volt, aki a kassai jogakadémia elvégzése után Sáros vármegye írnoka lett. Innen hozta Budára titkárának báró Orczy László, akit a nemesi patrióta reformerek egyik

²³ Uo. 538–574.

²⁴ Uo. 253–254.

²⁵ Boreczky Beatrix: *A magyar jakobinusok*, i. m. 86–87.

vezéralakjaként tartottak számon. Orczy révén gyorsan kapcsolatba került a szabadkőművesekkel, és megismerkedett Montesquieu, Voltaire és Rousseau műveivel. Ő fordította először magyarra a *Contrat socialt*, majd az 1793-as francia jakobinus alkotmányt és a *Moniteur* több cikkét. Az Orczy-ház más látogatóival együtt nem titkolt örömmel követték a francia forradalom eseményeit: poharaikat Dantonra és Robespierre-re üritették, miközben lelkesen énekelték a *Marseillaise*-t, a *Carmagnole*-t és a *Ça irát*. A Pestre hozott francia hadifoglyoktól kapott kokárda Szentmarjay egyik legféltettebb kincse volt.²⁶

Martinovics szívesen folytatta volna kettős életét I. Ferenc uralkodása alatt is. 1792 tavaszán és nyarán egymás után küldözgette leveleit az uralkodónak, melyekben politikai tanácsadónak ajánlkozott, reformjavaslatokkal rukkolt elő, és jelezte: kész továbbra is az ágensi szerepre. Márciusban még egy új alkotmányterv vázlatát is papírra vetette. Ebben arra tett javaslatot, hogy a városi polgárságot és a parasztságot az uralkodó haladéktalanul ismertesse el az országgyűléssel a nemességgel azonos jogállású rendként. Ennek alapján egy olyan polgári államrend kialakítása lenne kívánatos, írta, amely az angol alkotmányos monarchia és a francia köztársasági alkotmány között állna úgy, hogy a király hatalma érdemben nem csorbulna. Az új uralkodó azonban új emberekkel akart dolgozni; a régiekkel, köztük Martinovicssal nem. Az apát minden igyekezete ellenére megszüntette tiszteletdíját, és érintkezni sem akart vele. Így végül az udvart is el kellett hagynia. „El lehet gondolni – jegyezte fel egyik kortársa –, hogy ezen Martinovics megbosszankodott. Fútt a követ királya ellen, és valami közönséges maga-megbosszulásról gondolkodott.”²⁷ És valóban: 1792 nyarától Martinovics azok felé a patrióta nemesek és radikális értelmiségiek felé orientálódott, akikről korábban jelentéseit írta. Megismerkedett Hajnóczyval, majd Giuseppe Goraninak, a *Moniteur* vezércikkírójának neve mögé bújva októberben megírta francia nyelvű, *Nyílt levél Ferenc császár és királyhoz* című „vádiratát”.

Míg korábban messzemenően a Habsburg-uralkodók hívének mutatta magát, a *Nyílt levélben* Martinovics éles kritikát mondott az udvar bel- és külpolitikájáról, s az uralkodót személyében is támadta. Ahelyett, hogy nagybátyád, II. József „szisztémáját tökéletesítenéd – vetette Ferenc

szemére –, hitetlen ministereidre bíztad egészen magadat, kiknek valójában sem tudományok, sem erkölcsök nintsen”. Ezért „Téged a nép nem szeret; az egész világ azt mondja, hogy nem uralkodásra való vagy”, és a rendszernek, melyet „ministereid, tanácsossaid, udvarnokaid és spionnyaid” építenek, trónusoddal együtt „öszveomolni kelletik”. Új momentum az is, hogy éles szavakkal bélyegezte meg a Habsburg-ház „magyarok ellen való szüntelen álnokságát” – a Mohács utáni időktől kezdve egészen saját koráig. Nagy elismeréssel írt Thökölyről, Rákócziról és mindazokról, akik „ezen tyrannikus dühösségnek áldozattjai lettek”. A mindenkori Habsburg-politika célja – állította némi túlzással – a magyar nemesség elpusztítása, illetve megtörése volt. „Mert ha egyszer ez odavan, akkor kész az egész Nemzetnek rabsága.” A fölött az ellentmondás fölött, hogy a magyar nemesi törekvések legádázabb ellensége az összes Habsburg-uralkodó közül az a II. József volt, akinek a politikáját ebben az írásában is követendő példaként mutatta fel, Martinovics elsíklott.²⁸

Azt hihetnénk, hogy a *Nyílt levél* fordulópontot jelentett Martinovics pályáján. Erről azonban szó sem volt. A dokumentumban kiadta magából felgyülemlett dühét, ám közzétételére egyelőre nem gondolt. Erre csak jóval később, 1793 májusában szánta el magát, amikor – anélkül, hogy felfedte volna szerzőségét – egyik kinyomtatott példányát átadta Hajnóczynak, aki azonnal lefordította latinra, Szentmarjay pedig németre és magyarra. Ezt követően kezdett terjedni, és jutott el sokakhoz, köztük a bécsi udvar más spionjaihoz is. Eközben, sőt még ezt követően is Martinovics tovább küldözgette jelentéseit az új rendőrminiszternek, gróf Anton Pergennek. Abban bízott, hogy új barátainak és ismerőseinek, Hajnóczynak, Ócsai Balogh Péternek, Abaffynak és másoknak a denuncálásával valahogy mégiscsak sikerül visszakönyörögnie magát az uralkodó kegyeibe. S bár erre nem került sor, Pergen fogadta, és 1793 folyamán több alkalommal Magyarországra küldte információgyűjtés céljából. Utolsó ismert jelentéseit Martinovics 1793 szeptemberében írta. Eközben sikeresen építette kapcsolatait a pesti és budai reformerekkel, és fokozatosan erősödött benne a teljes pálfordulás gondolata: ha az uralkodó nem tart ígényt szolgálataira, a magyarországi ellenzék élére állva valósítja meg politikai elképzeléseit, és éli ki hatalmi ambícióit. 1793 augusztusában papírra vetett alkotmányterve,

²⁶ Uo. 108–112.

²⁷ Dugonics Andrásnak [...] különféle gondolatai és történetei 1790-től kezdve. Anno 1795. In Dugonics András *följegyzései*. Budapest, 1883, Franklin, 131–132.

²⁸ Benda Kálmán (szerk.): *A magyar jakobinusok iratai*. I. köt., i. m. 814–834. Idézetek a 821., 833–834. oldalakon.

melyet barátja, Laczkovics János közreműködésével készített, már kétségkívül ebbe az irányba mutatott.

Az ellentmondásoktól sem mentes, sebtében összeállított, ám ennek ellenére gondolatébresztő tervezet szerint Magyarország a jövőben olyan „független köztársaság” lesz, amelynek élén örökletes módon a Habsburg-ház főhercegei közül kikerülő királyok fognak állni. Ők irányítják a végrehajtó hatalmat és a hadsereget, noha javaik után az ország többi polgárához hasonlóan adózniuk kell. Mindaddig, amíg Magyarország királya azonos lesz Ausztria főhercegével és Csehország királyával, ezeket az országokat „örök védelmi szövetség” köti össze. A „királyi köztársaságban” jogilag minden ember egyenlő; az alkotmányba nem ütköző gondolat- és szólás-szabadság nem korlátozható. A törvényhozás két háza közül az egyikben a nemesek, a másikban a nem nemesek képviselői tanácskoznak. Minden képviselőt választani kell, a rang vagy cím senkit nem jogosít fel a törvényhozás munkájában való részvételre. Minden polgár rendelkezhet ingó és ingatlan vagyonnal, mely után progresszív módon adóznia kell; a tehetősek többet, a szegényebbek kevesebbet fizetnek. A jobbágytság földesurakkal szembeni addigi kötelmeit át kell alakítani szerződéses viszonyra; a szerződéseket legalább öt évre kell kötni. A tervezet legfigyelemreméltóbb – a magyar politikai gondolkodásban először ekkor felbukkanó – gondolata: komolyan számot kell vetni az ország soknemzetiségű jellegével. Az államot ezért nem centralisztikus, hanem föderális alapon kell felépíteni. Az ország tartományai – Magyarország, Dalmácia, Horvátország, Szlavónia, Szerémség, a Bánság és Erdély – széles körű önállóságot kell hogy kapjanak, saját belső ügyeik intézésének módját külön alkotmányban rögzíthetik, a hivatalaikba ők jelölhetik a király által kinevezendő főtisztviselőket, a náluk toborzott katonai egységek élére helyi illetőségű fő- és altiszteket kell állítani, az iskolákban és a hivatalokban saját nyelvüket használhatják. Arra, hogy ezek a föderációt alkotó tartományok – például Erdély vagy a Bánság, de még a szűkebb értelemben vett Magyarország is – etnikai szempontból maguk sem homogének, Martinovics nem tért ki.²⁹

Az alkotmánytervhez Martinovics hasonló szellemben összeállított kiáltványokat is csatolt, melyeket a megyékhez és az országgyűlési követekhez intézett. Ezek egyikében a hét történeti-tartományi egység helyett már négy etnikai alapon kialakított politikai entitással számolt:

²⁹ Uo. 896–908.

Magyarországgal, a Sáros, Szepes, Turóc, Trencsén, Nyitra, Árva és Liptó vármegyékből álló Szlovákiával, a délszláv tartományokból (Dalmácia, Horvátország, Szlavónia, Szerémség) kialakítandó Illíriával, valamint a Bánát és Erdély egy részéből összetevődő Valachiával.³⁰ Martinovics egyedülálló elgondolása valószínűleg származásával és szocializációjával, nyugat-európai tapasztalataival és az erdélyi román vezetők nagy port felverő 1791-es felségfolyamodványának (*Supplex Libellus Valachorum Transsilvaniae*) ismeretével magyarázható. A dokumentum szerzői – Iosif Meheşi, az Erdélyi Udvari Kancellária titkára és az erdélyi román püspökök – néhány munkatársa – arányos képviselést kértek a románoknak a törvényhozásban és a közigazgatásban minden szintjén, valamint a magyarokkal azonos használati jogokat a román nyelv számára.³¹

Radikalizálódása ellenére Martinovics még mindig nem számolt le teljesen az uralkodóval. 1794 elején újból megkísérelte, hogy magasabb állami hivatalba kerülve befolyásos kormányzati politikusként tevékenykedhessen: a budai Helytartótanács mellett működő tanulmányi bizottság egyik megüresedett tanácsosi posztjára pályázott. Kérését azonban ezúttal is elutasították. Pergen értésére adta: titkos ügynökként továbbra is igényt tartanak szolgálataira, többre azonban ne számítsa. Martinovics erről az elutasításról tudomást szerezve lépte át a Rubicont. Hasonló utat járt be Laczkovics is, aki a beígért, de soha meg nem kapott állás reményében 1792-ben még arra is vállalkozott volna, hogy – miközben a megyék sorban tagadták meg az újonccsillítást – önkénteseket toborozzon a franciák elleni háborúra készülő uralkodó számára. Elhatározásukban megerősíthették őket a francia hadsereg sikerei és a lengyelországi események, ahol Tadeusz Kościuszko vezetésével 1794 márciusában a nemesség, a polgárság és a parasztság összefogásával függetlenségi harc kezdődött az orosz megszállás ellen.³²

Martinovics teljes fordulatának bizonyítéka az a két újabb cselekvési terv, amelyeket 1794 tavaszán, közvetlenül májusi Pestre érkezése előtt, esetleg azonnal megérkezése után írt. Az első, amelyet latinul vetett papírra, és a *Cathecismus occultae societatis reformatorem in Hungaria* (Magyarországi Reformátorok Titkos Társaságának Kátéja) címmel látta

³⁰ Uo. 910.

³¹ Kemény G. Gábor: *A magyar nemzetiségi kérdés története*. I. rész. Budapest, 1946, Gergely R. Rt., 15–17.

³² Boreczky Beatrix: *A magyar jakobinusok*, i. m. 136–137.

el, lényegében megegyezett az 1792-es alkotmánytervében és az ahhoz csatolt kiáltványokban foglaltakkal (kétkamarás országgyűlés a nemesek és a közrendűek részvételével, közteherviselés, a jobbágyság számára bérleti rendszer stb.). Új elem volt viszont, hogy a *Nyílt levél* szelleméhez hasonlóan élesen bírálta a bécsi udvar magyarellenes, „elnyomó” politikáját, és ezúttal már Mária Teréziát, sőt II. Józsefet sem kímélte. Előbbi – állította – azért szervezett mintaiskolákat, mert „József számára utat kívánt nyitni a korlátlan zsarnoksághoz”. Az utóbbi pedig azért akarta „a köznépet az emberiség örve alatt felemelni”, „Mivel a nemességet és ellenállását teljesen eltörölni szándékozott”. A király kötelessége – húzta alá – „mindenkit boldoggá tenni”, és ez nem érhető el úgy, hogy „az egyik osztályt elnyomja, a másikat felemeli”. II. József volt továbbá az is, aki „mint gonosz bitorló az örökösödés fonalát megszakította”. Mindezek miatt azt javasolta, hogy „A magyar nemzet vegye vissza a főhatalmat a királytól, és nyilvánítsa hazáját szabad és független köztársaságnak”. Vagyis detronizálja a Habsburgokat. Nyilvánvaló, hogy ezzel a fordulatával Martinovics a Habsburg-ellenes köznemesség rokonszenvét akarta elnyerni. Miként annak hangsúlyozásával is, hogy a király, a mágnások és a főpapok uralmától megszabadulva és a közrendűekkel „örökös és kölcsönös szövetségre lépve” a köznemesek „legyőzhetetlenné válnak”. Az új magyar köztársaságot – anélkül, hogy az egyes tartományokat felsorolta volna – ezúttal is szövetségi államként képzelte el. „Mivel magyar nemzeten – írta – mindazon nemzetiségeket kell értenünk, amelyek a Magyarországhoz tartozó tartományokat lakják, és amelyek különböző nemzeteket alkotnak, ezért minden nemzet alkosson külön tartományt, éljen külön politikai alkotmánnyal, és egymással szoros szövetség kösse össze őket. [...] Minden nemzet szabadon használja saját nyelvét, éljen saját erkölcsi és szokásai szerint, és gyakorolja szabadon vallását. A köztársaság boldogságához elegendő az, ha az egyes nemzeteket szövetség kapcsolja egymáshoz.” A magyar nyelv használata csupán az országgyűlésben és „az összes tartományt érintő ügyekben” lett volna kötelező. Az átalakulást Martinovics a lengyel mintának megfelelően egy „szent felkelés” révén vélte elérhetőnek. Amikor kátéjának elterjesztése révén a Reformátorok Társasága – írta – már „sok és megfelelően kitanított taggal rendelkezik, és minden megyében tehetősebb nemeseket is számlál a tagok között, titokban csatlakozásra kell felhívni a nem-nemeseket, és fel kell tárnunk a kátében megírt tervet. Ennek megtörténte után két-három szomszédos

megye nyomtassa ki és tegye közhírré az ausztriai ház, a mágnások és a főpapok ellen felkelésre hívó kiáltványt, a maga területén kezdje meg a felkelést, és szólítsa fel a többi megyét, hogy csatlakozzék.”³³

A másik dokumentum, amely a *Szabadság és Egyenlőség Társaságának Kátéja* címet viselte, jóval általánosabb jellegű, és alig hámozható ki belőle konkrétumok. Annyi azonban teljes egyértelműséggel kiderül, hogy ez már nemcsak a királyi ház, a főnemesség és a főpapság, hanem a rendiség egésze és a nemesség összessége ellen irányult. Célja pedig a közrendűekre, mindenekelőtt a jobbágyságra támaszkodó olyan „demokratia béli reszpublika” létrehozása volt, amely az állam minden polgárának biztosítaná a tulajdont, a szabadságot és az egyenlőséget. Ennek elérése céljából Martinovics ebben az írásában is általános „felzúdulást” javasolt. Ennek részleteibe azonban nem bocsátkozott. Lakonikus rövidséggel mindössze annyit közölt, hogy a jobbágyság egymás között állapodjon meg „természeti jussairól”, majd azok, akik „több talentummal bírnak, és kiknek szívét polgár-társaiknak boldogtalanságaira a’ világító filozofia meg nyitotta, a’ királyoknak és arisztokratáknak vétkei ki fejtven és elő adván, a’ néphez fel kiáltanak: Fegyvert fogjunk polgárok! Esküdjünk meg a’ szabadságra vagy a’ halálra.”³⁴

Martinovics tehát két lépcsőben képzelte el az átalakulást. Az első szakaszban olyan nemzeti, a Habsburgoktól független köztársaság jött volna létre, amelyben a nemesség és a közrendűek ugyan együtt kormányoztak volna, ám a jobbágyság teljes felszabadítására nem került volna sor, és a politikai életben sem érvényesült volna a teljes egyenjogúság. A második szakaszban viszont megtörtént volna a rendiség teljes felszámolása, és jakobinus mintára az állampolgárok teljes egyenlőségén alapuló demokratikus köztársaság jött volna létre. Az átalakulás lépcsőzetességét az apát azért tartotta szükségesnek, mert világos volt számára, hogy saját előjogainak felszámolására és a végcélként elképzelt demokratikus köztársaság megteremtésére még a nemesség legjobbjai sem lesznek megnyerhetők. Ezért úgy képzelte, hogy a két társaság tagjai nem tudnak egymásról, pontosabban csak azok tudnak, akikről feltételezte, hogy a második fázissal is egyetértenek.

³³ Benda Kálmán (szerk.): *A magyar jakobinusok iratai*. I. köt., i. m. 1002–1014. A latin nyelvű szövegből magyarul részleteket közöl Pajkossy Gábor (szerk.): *Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény*. Budapest, 2006, Osiris, 69–75. Idézetek innen.

³⁴ Benda Kálmán (szerk.): *A magyar jakobinusok iratai*. I. köt., i. m. 1015–1036.

A szervezőmunka irányítására Martinovics három közismert ellenzéki személyiséget kért fel: Hajnóczy Józsefet pesti, Szentmarjay Ferencet kassai és Kassa környéki, Laczkovics Jánost pedig debreceni és tiszántúli hatáskörrel. A hálózat negyedik, dunántúli illetőségű igazgatója gróf Sigray Jakab jogtudós, a kőszegi Kerületi Tábla ülnöke lett. Rá azért esett a választás, hogy a vezetők között egy arisztokrata is legyen. Az elképzelt átalakulási folyamat második szakaszába őt azonban nem avatták be. A kettős terv egyébként a másik három igazgatót is meglepte, az egyenes gondolkodású és jellemes Szentmarjay pedig tiltakozott is ellene. Martinovics viszont meggyőzte őket javasolt taktikájának szükségességéről és helyességéről. Társaiban aggályok merültek fel arra nézve is, hogy miből és hogyan fogják finanszírozni a fegyveres harc költségeit. Aggályaikat Martinovics azzal oszlatta el, hogy közölte velük: szoros összeköttetésben áll az alkotmányos monarchia 1792. szeptemberi megdöntése óta a törvényhozói hatalmat gyakorló francia Nemzeti Konventtel, amelytől anyagi támogatást fognak kapni. Hozzátette: a magyar mozgalom korántsem áll egyedül, Ausztriában egy hasonló mozgalom már megszerveződött, és nem kétséges, hogy a stájerok a lengyelekkel együtt segítségükre fognak sietni. Mint élete során oly sokszor, Martinovics ezúttal is hazudott. Sem Robespierre-rel nem állt kapcsolatban, sem a bécsi szervezkedés mögött nem álltak tömegek, sem az oroszokkal harcoló lengyelek segítségére nem lehetett számítani. Az apát tehát már a kezdet kezdetén félrevezette legközvetlenebb munkatársait, és hazug meséivel erősítette a szervezkedés fiatal és tapasztalatlan radikálisai által táplált illúziókat. A naiv és lelkes igazgatók azonban hittek neki, mert Martinovicstól pontosan azt hallották, amit hallani szerettek volna, és amit hinni akartak.

A nyár elején meginduló szervezőmunka a lehető legtutkosabb módon folyt. A tagok felvétele négy szemközt zajlott. A kiszemelt személyek kézbe kapták a kátét, illetve a radikálisok a kátékat, melyeket le kellett másolniuk. Emellett külön esküt is tettek, melyben megfogadták a kátékban megjelölt célok elérésének előmozdítását. A beszerzendő tagok kiválasztása során számításba kellett venni az illető „elmebeli tehetségét”, „erkölcsi karakterét” és azt, hogy a „maga vallásában bigott ne legyen”. Különös-képpen törekedni kellett arra, hogy „mindenféle előjárókat mind a’ katona, mind a polgári rendből, nem különben a’ plebánusokat, predikátorokat, falusi notariusokat, békétlen szerzeteseket és más egyéb maga sorsával meg nem elégedetteket az ember meg-nyerhessen”. A már beszervezetteknek

a fenti módon legalább két további tagot kellett felvenni, akik azonban nem tudhattak egymásról. Mindenki csak az őt beszerző és az általa felvett személyekről tudott, kivéve az igazgatókat, akik minden tag nevét ismerték. A beszervezettek jellegzetes kézmozdulatokkal hozták egymás tudomására összetartozásukat.³⁵

A belépők száma gyorsan nőtt. Először a pesti szalonok és klubok működtetői és ismert látogatói – Abaffy Ferenc, Koppi Károly, Berzeviczy Gergely, Szentjóni Szabó László költő és jogász, Kovachich Márton György, Verseggy Ferenc pálos szerzetesből lett költő és irodalomszervező, a *Mar-seillaise* első magyar fordítója, a fiatal ügyvéd, Őz Pál stb. – lettek tagok. A vidéki városok közül főleg Kassán, Sárospatakon és Váradon terjedt a mozgalom. Így került az összeesküvők közé Kazinczy Ferenc és a franciaországi változásokat dicsőítő *Látó* szerzője, Batsányi János, valamint az északkelet-magyarországi megyék nemesei közül több alispán, főjegyző és szolgabíró. Az Erdélyből beszervezettek közül Barcsay Ábrahám testőr író és katonatiszt, valamint báró Wesselényi Miklós neve ismert, de tudjuk, hogy a kolozsvári diákok közül is többen csatlakoztak. A szervezkedés történetének legjobb ismerője és dokumentumainak közreadója, Benda Kálmán becslése szerint július végén mintegy 200–300 tagot számlált a mozgalom. Összetételükről sem akkor, sem azóta nem készült statisztika. Az ismert neveket nézve feltűnő a nemesek és ezen belül a 20 és 30 év közötti fiatal értelmiségiek jelenléte. A városi polgárok közül mindössze kettőnek őrizte meg nevét az emlékezet: egy lakatosét és Landerer János nyomdászét.³⁶

Bár a szervezkedés a legnagyobb titokban folyt, az 1794 nyarán készült titkosrendőri jelentések fokozódó magyarországi izgalomról és ideges közhangulatról számoltak be. Ez nemcsak a nemességet és az értelmiséget, hanem a polgárság és a jobbágyság egy részét is jellemezte. Ha a káték nem is, a különböző röplapok sok helyre eljutottak, tartalmukról sokan tudomást szereztek. Az egyik jelentés szerint a budakeszi kocsmában borozgató parasztok arról beszéltek, hogy „Tsak jobb a francia szabadság. Bár – úgymond – itt is úgy volna, nem kellene sem földesúrnak, sem pedig fölségnek fizetni.” Zala megyében pedig egy vándorkereskedő arra oktatta

³⁵ Benda Kálmán (szerk.): *A magyar jakobinusok iratai*. I. köt., i. m. 1037–1038.

³⁶ Benda Kálmán: *A magyar jakobinus mozgalom*. In Pach Zsigmond Pál (főszerk.): *Magyarország története tíz kötetben*. 5/1. köt., i. m. 201–204.

a helyieket, hogy „négy-öt év múlva sem király, sem megye, sem földesúr nem lesz, sem nemesség, így hát minden földet ingyen elfoglalhatnak majd”.³⁷ A lebukás mégsem Magyarországon, hanem Bécsben következett be. A rendőrminiszter az ottani szervezkedők minden lépéséről tudott, és amikor már elegendőnek tartotta a kezében lévő terhelő bizonyítékokat, lecsapott rájuk. 1794. július 23-án kilenc, majd másnap és harmadnap további tizenegy személyt tartóztattak le. Ezek egyike a Bécsben tartózkodó Martinovics Ignác volt.

Bár a bécsi rendőrség a magyarországi szervezkedésről ekkor még nem rendelkezett pontos információkkal, alig egy héttel letartóztatása után Martinovics részletes vallomást tett az általa elindított mozgalomról. Nem tudni, hogy idegrendszerre mondta-e fel a szolgálatot, vagy uralkodói kegyelemben reménykedett. Tény azonban, hogy mindent felfedett anélkül, hogy fizikai kínzásoknak vetették volna alá. Közölte a mozgalom célját, megnevezte az igazgatókat, sőt – feltehetően szokásához híven felnagyítani akarván saját jelentőségét – százezer beszervezett tagról tett említést. A vizsgálóbizottság egyik tagja a megszerzett információk birtokában azonnal Budára utazott, és tájékoztatta a nádort, aki augusztus 16-án éjjel elfogatta Hajnóczyt, Laczkovicsot és Szentmarjayt, majd katonai kísérettel haladéktalanul Bécsbe vitette őket. Néhány nap múlva ugyanerre a sorsra jutott a Kőszegen tartózkodó Sigray gróf is. Az igazgatók Martinovicshoz hasonlóan részletes beismerő vallomást tettek, és az általuk beszervezettek közül többeket megneveztek. Ők is abban bíztak, hogy tekintettel jó szándékukra és korábbi érdemeikre az uralkodó kegyelemben részesíti őket.

Vallomásaik alapján rövidesen megkezdődtek a további letartóztatások. Összesen mintegy félszáz személyt fogtak el, köztük Kazinczyt, Batsányit, Verseglyt, Szentjóbí Szabót és Őz Pált. A vád, noha néhánynak csak a káteket másolták le, valamennyiük ellen felségárulás volt. Mivel nemesembereket a magyar törvények értelmében ítélet nélkül elvileg nem lehetett volna elfogni és börtönbe zárni, a vármegyék eleinte tiltakoztak. Ám miután az uralkodó kemény hangú leiratban rendre intette őket, és közölte velük az összeesküvők végső célját, a nemesség nélküli demokratikus köztársaságot, gyorsan meghunyászkodtak.³⁸

³⁷ Benda Kálmán (szerk.): *A magyar jakobinusok iratai*. III. köt. Budapest, 1952, Akadémiai Kiadó, 139., 169.

³⁸ Benda Kálmán: *A magyar jakobinus mozgalom*, i. m. 204–208.

A nyomozati eljárás lezárulását követően az addig Bécsben őrzött foglyokat az év végén Budára hozták, és a Várban lévő egykori ferences templomban kialakított börtönbe zárták őket. A fővádoltak mellett ugyanitt helyezték el a többi letartóztatottat is. A zárt ajtók mögött zajló per 1794. december 15-én kezdődött, és 1795. május 23-án fejeződött be, a Királyi Tábla ítéleteit helybenhagyó Hétszemélyes Tábla utolsó döntésével. A perben összesen 43 ítélet született. 18 vádlottat halálra, 18-at pedig hosszabb-rövidebb börtönbüntetésre ítélték. 9 vádlott büntetését a vizsgálati fogság idejével letöltöttnek minősítették, 4-et pedig felmentettek. A Kúria döntését az uralkodó annyiban módosította, hogy a 18 halálraítélt közül 11-nek az ítéletét bizonytalan idejű börtönbüntetésre változtatta. Ennek köszönhetően életét többek között Kazinczy is. Nem kapott kegyelmet Martinovics és a négy igazgató, valamint Őz Pál ügyvéd és a hozzá hasonlóan fiatal, mindössze 29 éves Szolártsik Sándor joggyakornok sem. Őket kivégezték.

Elsőként Martinovicsot és négy igazgatóját hurcolták a verpadra. Május 20-án reggel öt órakor egy-egy négylovas parasztszekérre ültették őket két-két hajdú és egy pap társaságában, és Szabó János Pest megyei szolgabíró vezetésével elindultak a Kapisztrán tértől a Bécsi kapun át a Széna térre, és onnan a Krisztina körút érintésével a Várhegy tövében elterülő rétre. A menetet egy század huszár kísérte. A kortársak feljegyezték, hogy erőt véve korábbi gyengeségén Martinovics méltóságteljesen és ájtatosságot tanúsítva ült a két hajdú között. Szentmarjay a *Marseillaise*-t fütyülte, és keményen tartotta magát Hajnóczy és Laczkovics is. Sigray viszont szinte önkívületi állapotba került, félig ájultan hol sírt, hol imádkozott. A ritka eseményre sokan összeverődtek, köztük kárörvendők és együttérzők, és persze olyanok is, akiket csak a látványosság csalt oda. A kivégzések fél hét körül kezdődtek, és valamivel nyolc után fejeződtek be. Elsőként Sigray lépett a verpadra, akire háromszor sújtott le az öreg budai hóhér bárdja, amíg sikerült elválasztani fejét a törzsétől. Utána Szentmarjay, harmadikként pedig Laczkovics következett. Mindketten bátran viselkedtek. Negyedikként Hajnóczy került sorra, aki egyik földijét megpillantva a bámészkodók között, ezekkel a szavakkal lépett a verpadra: „Köszöntsd hazánk fiait, beszéld el, mint haltam meg. Ne higgyék, hogy gonosztevő valék. Szándékaim jók és tiszták voltak. Az igazság áldozata gyanánt halok meg.” Utoljára Martinovicsra sújtott le a pallos, akinek külön büntetésként végig kellett néznie társai halálát. Az előző percek látványa, különösen Sigray halála annyira megviselték, hogy félig ájultan vitték a vesztőhelyre.

Szemét bekötötték, ám mielőtt a pallos lesújtott volna, a kendő lecsúszott fejről. A szemtanúk szerint az apát arcán ekkor mosoly jelent meg, mintha azt hitte volna, hogy mégiscsak kegyelmet kap. De csak ügyetlenségről volt szó. Szemét újra bekötötték, és feje egy pillanat múlva a földre hullott. A kivégzések után a vesztőhelyen gyújtott tűzben mindkét káté föllet példányait elégették, a holttesteket pedig levágott fejükkel együtt koporsókba tették, és ismeretlen helyre szállították. A két ifjú, Őz Pál és Szolártsik Sándor június 3-án követte őket a halálba.³⁹

A szokatlanul szigorú ítéletek és a budai vár tövében megrendezett látványosság célja – mint annak idején a Wesselényi-féle összeesküvés vezetőinek lefejezése is – nyilvánvalóan a félelemkeltés és a prevenció, a hasonló cselekmények megelőzése volt. „Példa kelle, hogy rettegjen az ország” – magyarázta a büntetések okát maga az egyik elítélt: Kazinczy Ferenc.⁴⁰ A példastatuálás bizonyos mértékig sikerült is. A konspirációtól való tartózkodás a következő években mintegy társadalmi arany szabállyá vált, amit az egykori illuminátus, Adolf Knigge is melegen ajánlott – magyarul egymás után háromszor, 1798-ban, 1811-ben és 1821-ben kiadott – magatartás-tanácsadó kézikönyvében. A különböző „titkos kapcsolatok” – olvasható ebben – „mind egygyl egyig haszontalanok s ártalmasok”. Kis János, a kötet fordítója ehhez hozzáfűzte: „A mi századunknak sok és különb-különbféle ártalmas és ártatlan játéka közé tartoznak a sok titkos társaságok és rendek is. Ideje volna, hogy ezen rész szerént szükségtelen, rész szerént ártalmas szövetezések már egyszer megszűnnének. Én eleget foglalatoskodtam életemben velek, s tapasztalatból javasolhatom minden ifjúnak, hogy ha idejét szereti, semmiféle titkos társaságba ne lépjen.”⁴¹

A történelem kerekét azonban nem lehetett visszafelé forgatni. Ha némi megszakítással is, a 18. századi felvilágosodástól egyenes út vezetett az 1820-as évektől formálódó liberalizmushoz, amely a rendiség lebontásának és a polgári magyar állam megteremtésének történelmi feladatát újrafogalmazta, és 1848–1849-ben sikeresen végrehajtotta. A magyar jakobinusok,

³⁹ Vágvölgyi Tibor: *A magyar jakobinusok köztársasági mozgalmá*. Budapest, 1968, Kossuth, 7–10.

⁴⁰ Kazinczy Ferenc: *Fogságom naplója*. In: *Kazinczy Ferenc művei*. I. köt. Budapest, 1979, Szépirodalmi Kiadó, 455.

⁴¹ Knigge Adolf: *Az emberekkel való társalkodásról*. III. Szabadon fordította Kis János. Győr, 1798, Streibig József, 148–150. Idézi és részletesebben értelmezi Miskolczi Ambrus: *A modern magyar demokratikus kultúra „eredeti jellegzetességeiről” 1790–1849*. Budapest, 2006, Napvilág, 44–45.

bármit gondoljunk is vezetőjük és egyikük-másikuk jelleméről, ennek az átalakulásnak az előharcosai voltak. És ez nemcsak utólag látszik így, a megtorlás és a retorziók ellenére sokan már abban az időben ezt gondolták. Magyarországon – jelentette Pergen rendőrminiszter 1797 végén Ferenc császárnak – nem sikerült „a veszedelmes méreg gyökerét kitépni”. Továbbra is sokan vannak, akik „szívük legmélyén őrzik Martinovics és eszmetársai emlékét, bennük a szabadság vértanúit tisztelik, és a kátékban írottakra úgy tekintenek, mint az evangéliumra”.⁴²

⁴² Benda Kálmán: Bevezetés. In: Benda Kálmán (szerk.): *A magyar jakobinusok iratai*. I. köt., i. m. LXXXIX–XC.

A MÁRCIUSI FIATALOK

Évek óta tartó hosszú és többnyire terméketlen viták után a Pozsonyban ülésező magyar országgyűlés 1848. március 18-án nagy sietséggel elfogadta a magyar jakobinusok 18. század végi reformelképzeléseinek javát: a nemes-ség adómentességének megszüntetését, vagyis a közteherviselést, valamint a jobbágyság úrbéri szolgáltatásainak (kilenced, robot stb.) és a papi tizednek az eltörlését.¹ A gyorsaságnak, amellyel ezeket a rendiség tartóoszlopait leromboló és a polgári államberendezkedés alapjait megteremtő határozatokat meghozták, két oka volt: az Európán végigsöprő felkelések sorozata, amelyek hullámai március 13-án már Bécset is elérték, valamint a Pestről érkező hírek az ottani fiatal értelmiség radikalizálódásáról és fenyegető fellépéséről. Ezt a két-három tucatnyi pesti fiatalembert nevezték már akkor és nevezzük azóta is márciusi fiataloknak vagy ritkábban – a *Giovine Italia* és a *Jung-Deutschland* analógiájára – Fiatal Magyarországnak.

A 19. század első felében Pest az ország kereskedelmi és kulturális központjává, egyben igazi nagyvárossá vált. Lakossága 1848-ra meghaladta a 100 ezer, Budával együtt pedig a 140 ezer főt, ami a század elejéhez képest mintegy ötszörös népességnövekedést jelentett. Pest évi négy országos vásárán, melyek a legnagyobbak számító lipcsei és frankfurti után következtek, alkalmanként 20 ezer ember és 15 ezer szekér fordult meg. A vásárolók, utazók és persze a helyiek különböző igényeiről mintegy 50 fogadó, közel ugyanennyi kávézó és cukrászda, több tucat kocsmá, pálinkamérés, söröző és nyilvánosház gondoskodott. Az egyik legnépszerűbb kávéház, amely 1838-ban nyílt meg Café Renaissance néven, az akkori Urak utcájában (ma Petőfi Sándor utca), a Szervita tér közelében helyezkedett el. Üzemeltetője, Pilvax Károly neve után 1847-ig Pilvaxnak, azt követően pedig újabb bérlője, Fillinger János neve alapján Fillingernek

¹ Beér János – Csizmadia Andor (szerk.): *Történelmünk a jogalkotás tükrében. Sarkalatos honi törvényeinkből 1001–1949.* Budapest, 1966, Gondolat, 320–337.

hívták. A szüreti és egyéb multságok kedvelt helyei voltak Pesten a Városliget és az Orczy-kert, Budán a Városmajor és a Horváth-kert, a két városrész között pedig az árnyas Margit-sziget. Az utazni vágyókat 240 egylovas konflis és kétlovas fiáker, majd 1832-től egyre több omnibusz szállította egyik helyről a másikra. Bécs és Budapest között 1831-től közlekedtek menetrendszerűen hajók, amelyek lefelé 14, felfelé pedig 48 óra alatt tették meg a két nagyváros közötti távolságot. Elkezdődött a belvárosi utcák kőkockákkal való burkolása, amelyeket éjszakánként 1600 olajmécse világított meg.²

1837 óta állt a Pesti Magyar Színház, illetve 1840-től a Nemzeti Színház épülete a mai Astoria Szállóval szemben, az akkor még Ország útnak nevezett Múzeum körút túloldalán. Shakespeare több alkotása és a közönségcsalogató népszínművek mellett a színház repertoárján számos magyar nemzeti dráma, többek között Teleki László *Kegyence* és Vörösmarty Mihálytól a *Czillei és a Hunyadiak* is szerepelt. 1844-ben itt mutatták be a magyar nemzeti opera egyik első remekét, Erkel Ferenc *Hunyadi Lászlóját*, 1845-ben pedig – ha kissé cenzúrázott, tehát csonkított formában is – Kátona József *Bánk bánját*. A Nemzeti Színháztól jobbra és a Széna piactól (ma Kálvin tér) balra magasodott a Nemzeti Könyvtárnak és a Nemzeti Múzeumnak egyaránt otthont adó klasszicista stílusú monumentális épület, amely Pollack Mihály tervei alapján 1847-re készült el. A Károlyi-palotával csaknem szemben, a mai Egyetem tér túloldalán működött az ország egyetlen egyetemének bölcsészeti, jogi és teológiai fakultása az egykori és ma már nem látható pálos kolostor épületében. Csupán az orvoskar kapott helyet kicsit távolabb, a Hatvani (ma Kossuth Lajos) út bal oldalán, közel a körúthoz, míg az utca jobb oldalán, kicsit a Duna felé közelítve, Landerer Lajos és Heckenast Gusztáv nyomdája üzemelt az egyik épületben. Még közelebb a Dunához, közvetlenül a ma is meglévő belvárosi templom mögött tanácskoztak a városatyák 1842-ig az egy-, azt követően pedig kétemeletes úgynevezett régi Városházán. A tér egyik oldalán terpeszkedett a piarista rendház és gimnázium, ettől északabbra pedig a többnyire kétemeletes és klasszicista stílusú Duna-parti paloták sorakoztak, amelyek ékessége az 1842-ben átadott régi Vigadó (Redout) volt.³

² Bácskai Vera – Gyáni Gábor – Kubinyi András: *Budapest története a kezdetektől 1945-ig*. Budapest, 2000, Budapest Főváros Levéltára, 78–113.

³ Fónagy Zoltán: Városnéző sétá a forradalmi Pest-Budán. 2014. március 15. A *hétköznapi élet története*. <https://mindennapoktortene.blog.hu>.

Bár épülete még nem készült el, 1830 óta ülésezett a Magyar Tudós Társaság, amely első elnöke, gróf Teleki József adományának köszönhetően 30 ezer kötetes könyvtárral büszkélkedhetett, és 1834 óta kiadta a hazai és külföldi tudományosság eredményeit közlő vagy ismertető *Tudománytár* című folyóiratát. Az évente megjelentetett több száz – 1848-ban összesen 794 – mű nagy része – köszönhetően a megelőző évtizedek törekvéseinek – már magyar nyelven íródott, ahogy a folyóiratok és újságok jelentős hányada is. A *Tudománytár* mellett ezek közé tartozott az 1805-től megjelenő *Hazai és Külföldi Tudósítások*, az 1819-től olvasható és többnyire a hazai valósággal foglalkozó *Tudományos Gyűjtemény*, az 1840-től kiadott liberális szellemű *Budapesti Szemle*, három irodalmi folyóirat (*Honderű*, *Pesti Divatlap*, *Életképek*) és hat politikai hírlap, amelyek hetenként két, három vagy négy alkalommal jelentek meg. Legolvasottabb az 1841-ben induló *Pesti Hírlap* volt, amelyre mintegy ötezren fizettek elő, és amelyet Landerer és Heckenast nyomdájában állítottak elő.⁴

Ez volt az az építészeti és szellemi környezet, amelyben az 1840-es évek közepére összeverődött 25-30 ifjú értelmiségi, akik a márciusi fiatalok nevet kapták, élt és eszmélkedett. Az ország különböző részeiből érkeztek; többségük a Tiszántúlról és a Duna-Tisza közéről, elég sokan Felső-Magyarországról, néhányan Erdélyből és a Dunántúlról. Pesten egyedül Kléh István (1825) ügyvéd és hírlapíró született. A legidősebbek – Emődy Dániel (1819), Pálffy Albert (1820) és Degré Alajos (1820), mindhárman ügyvédek és literátorok – már közel jártak a 30-hoz, a legfiatalabbak, például Sebő Antal (1829) joggyakornok és Telepy Károly (1829), Barabás Miklós festő tanítványa viszont még a 20. életévüket sem töltötték be. Vajda János (1827) 21 éves volt. Többségük közrendű családból származott, s még a nemesek egy része – például Jókai Mór (1825), Pálffy Albert és a székely Oroszhegyi (Szabó) Józsa (1822) – is polgári vagy paraszti miliőben szocializálódott. Az apák között ügyvédek, orvosokat, papokat, gazdatiszteket, illetve jószágkormányzókat és középbirtokosokat egyaránt találunk. Vidats (Vidács) János (1826) apja egyszerű, ám tehetséges uradalmi gépész és lakatos volt, aki 1849 után az első magyarországi mezőgazdasági gépműhelyt és -gyárat alapította. Legmélyebbről – bár a szülőknek néha jobban is ment – valószínűleg Petőfi Sándor (1823) érkezett, míg legmagasabbról a társaság

⁴ Buzinkay Géza: *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig*. Budapest, 2016, Wolters Kluwer, 71–108.

egyetlen arisztokrata tagja: báró Nyáry Albert (1828), aki azonban neve végén az y-t i-re cserélte, és a bárói címét sohasem használta. Nemzetiségi szempontból többségük magyar felmenőkkel dicsekedhetett, de akadt közöttük német eredetű – Irányi (Halbschuh) Dániel (1822) –, szlovák – Petőfi (Petrovics) Sándor (1823) –, ruszin – Vasvári (Fejér) Pál (1826) –, sőt még francia ivadék – Degré Alajos – is. Vallási szempontból ugyancsak heterogén képet mutattak. Többségük valamelyik protestáns felekezethez tartozott, de került közéjük római katolikus (Pálffy Albert), görögkatolikus (Vasvári Pál) és izraelita – Korányi (Kornfeld) Frigyes (1827) és Szegfi Mór (1825) – egyaránt. Görögkeleti, vagyis ortodox vallású, ami a románokat és a szerbeket jellemezte, viszont nem. Az etnikai és vallási különbségek szemükben semmit sem számítottak. Valamennyien polgárnak, és pedig egyszerre magyar és világpolgárnak tartották magukat. Kivétel nélkül a tanult, iskolázott emberek számát szaporították. Mindegyikük járt középiskolába, és túlnyomó többségük egyetemre vagy más felsőoktatási intézménybe – jellemzően jogakadémiára – is. Legalább kétharmaduk jogi végzettséggel rendelkezett, vagy még jogot tanult, míg Oroszhegyi Józsa, Korányi Frigyes és Hamary Dániel (1826) orvosnak, Telepy Károly pedig festőnek készült. Németül valamennyien értettek, de többségük franciául is megtanult. Függetlenül tanulmányaiktól és végzettségüktől sokan próbálkoztak újságírással, próza- és versírással, valamint fordítással és esetleg szerkesztéssel is.⁵

Pontosan meghatározható világnézettel és kiforrott ideológiával nem rendelkeztek. Valamennyiüket lelkesítették a felvilágosodás eszméi és az azokból sarjadt liberális és demokratikus tanok, sőt néhányukat már az utópista szocializmus gondolkodói is megérintették. Szabadság, egyenlőség, testvériség – visszhangozták a nagy francia forradalom jelszavait, ám ezen nem mindenki és nem mindig ugyanazt értette. Koherens rendszerre ezek az egymással is polemizáló nézetek egyikük gondolkodásában sem igen álltak össze. A magyar országgyűlés vitáit, valamint az európai eseményeket mindenesetre feszült figyelemmel követték, és buzgón olvasták az 1789-es és az 1830-as franciaországi forradalmakról készült történeti beszámolókat és irodalmi feldolgozásokat. Mint a társaság egyik központi alakja, Jókai Mór írta visszaemlékezésében: „Valamennyien francziák voltunk! Nem olvastunk mást, mint Lamartine-t, Michelet-t, Louis Blancot,

Sue-t, Hugo Victort, Berangert, s ha egy angol vagy német költő kegyelmet nyert előttünk, úgy az Shelley volt és Heine, magok is nemzeteik kitagadottjai, s csak nyelvökre nézve angol és német, de szellemökben francziák.”⁶

Több forrásból tájékozódtak. A magyar nyelvű hírlapok és folyóiratok mellett, amelyek a világ minden fontos eseményéről és szellemi, intellektuális fejleményéről tudósítottak, többen eredetiben olvasták Rousseau-t, Voltaire-t, Montesquieu-t és a felvilágosodás más nagyjait. Szellemi örököseik közül Magyarországon is nagy népszerűségnek örvendett a liberális katolicizmustól a szabadelvű keresztényszocializmusig eljutó, az állam és az egyház szétválasztása, valamint a sajtó- és a tanszabadság mellett érvelő, illetve a Bourbonok restaurációs törekvései és a szegények nyomora ellen fellépő Lamennais abbé, akinek főleg az 1834-es *Paroles d'un croyant* (Egy hívő szavai) és az 1837-es *Le livre du peuple* (A nép könyve) című munkáit forgatták. A nagy francia forradalom fordultatos történetét többek között az utópista szocialisták közé tartozó Étienne Cabet 1839–1840-ben megjelent, kritikus szellemű négykötetes művéből (*Histoire populaire de la Révolution française*) és később a mérsékeltlibb, inkább liberális beállítottságú, de az 1848-as februári forradalom kitörésében és a köztársaság kikiáltásában mégis kulcsszerepet játszó Alphonse de Lamartine *Histoire des Girondins* (1847) című könyvéből ismerték meg. Az 1830-as forradalom leverése után hatalomra került I. Lajos Fülöp, az úgynevezett polgárkirály uralmáról az általános választójog, a demokratikus köztársaság és a munkások termelőlétszövetkezetei mellett agitáló szocialista politikus, Louis Blanc 1841-ben kiadott ötkötetes munkájából (*Histoire de dix ans, 1830–1840*) tájékozódhattak. A jövőről alkotott elképzeléseiket pedig a Cabet által írt, de 1840-ben álneven megjelentetett *Voyage en Icarie* (Utazás Ikáriába) című utópia befolyásolta, amely a teljes egyenlőségen és vagyonközösségen alapuló munkásállam mindennapjait írta le.⁷

És persze hatottak rájuk írók és költők is, akik egy részével fordítóként is megismerkedtek. A francziák közül – mint Jókai utalt is rá – mindenekelőtt az emberiség történetét szabadságharcok sorozataként felfogó, a zsarnokokkal szemben engesztelhetetlen és királygyűlölő Victor Hugo, továbbá a mindennapi lét örömei, a bor, a barátság és a szerelem mellett ugyancsak a szabadság és a demokrácia kultuszát népszerűsítő Pierre-Jean Béranger.

⁶ Jókai Mór: *Életemből*. I. köt. Budapest, 1886, Ráth Mór, 225.

⁷ Pándi Pál: „Kísértetjárás” Magyarországon. Az utópista szocialista és kommunista eszmék jelentkezése a reformkorban. I. köt. Budapest, 1972, Magvető, 26–126.

⁵ Jordáky Lajos: *A márciusi ifjúság*. Kolozsvár, 1945, Józsa Béla Athenaeum kiadása, 33–37.

Az angolok közül az ateizmus szükségességéről értekező, az elnyomott népeken és embereken segíteni akaró s emellett a szabad szerelmet hirdető Percy Bysshe Shelley hatott rájuk, a németek közül pedig Heinrich Heine, aki az „emberiség szabadságharcának bátor katonája” címmel ruházta fel magát, és a fennálló rend tartóoszlopai közül mindenekelőtt az egyházakat és a vallásokat támadta. „Dieu me pardonnera, c'est son métier” – mondogatta Voltaire-t idéző iróniával.⁸

Végül a harmadik jelentős forráscsoport: azok az útirajzok, amelyekben a külföldön járt magyarok nemcsak tapasztalataikról számoltak be, hanem ezekből kiindulva politikai eszmefuttatásokkal is orientálták olvasóikat. Ezek közül kiemelkedett Bölöni Farkas Sándor észak-amerikai úti beszámolója (*Utazás Észak-Amerikában*), amelyet először 1834-ben adtak ki, majd nagy sikere okán 1835-ben újranyomtak. A reformpártiak – fiatalok és idősek egyaránt – elragadtatással olvasták, hogy van ország, amely nem ismeri a születési kiváltságokat, a rabszolgákat kivéve mindenki egyenlő jogokkal rendelkezik, és az érvényesülésre nem a sunyiság és elvtelen alkalmazkodás, hanem a tehetség és a rátermettség ad jogot. Bölöni Farkas beszámolója – mint Szigethy Gábor megjegyzi – „méreg” volt, amely „szabadsághítattal, demokráciámórral ingerelte a zsarnokság bénult alattvalóit”, és „megkívántatta Magyarországon az emberekkel a szabadságot s demokráciát”.⁹ Sokan olvasták Tessedik Ferenc 1831-ben közzétett beszámolóját franciaországi utazásairól, és a márciusi ifjak idősebb generációjával egykorú Gorove István 1844-es nyugat-európai élményeit és meglátásait (*Nyugat. Utazás külföldön*).¹⁰

Néhányan a márciusi fiatalok közül is megfordultak külföldön, sőt Szegfi Mór Berlinben és Prágában diákoskodott. Tapasztalatairól azonban egyedül Irinyi József (1822) számolt be, aki az 1840-es évek elején Nyugat-Európa több országát bejárta. A Biharból Pestre került jogász kifejezetten azzal a szándékkal indult útnak, hogy – „miután el vagyunk maradva” – megfigyelje azokat a nemzeteket, „melyek minket megelőztek”, és tapasztalatai rögzítésével inspirálja a gondolkodni akarókat és tudókat. „[...] nem annyira azt akartam leírni, amit láttam, mint inkább,

⁸ Uo. 318–369. és Szerb Antal: *A világirodalom története*. Budapest, 1973, Magvető, 501–508., 522–526., 532–533., 633–639.

⁹ Szigethy Gábor: Az utazó. In Bölöni Farkas Sándor: *Utazás Nyugat-Európában*. Naplótöredék. Marosvásárhely, 2008, Mentor, 248.

¹⁰ Pándi Pál: „Kísértetjárás” *Magyarországon*. I. köt., i. m. 127–135.

mit gondoltam” – jellemezte az útirajz és a politikai esszé elemeit vegyítő könyvének műfaját. Jókaihoz és legtöbb társához hasonlóan Irinyi is a franciákért lelkesedett. „Én a francia nemzetet – írta – igen becsülöm. Minden idegen nemzetek között a’ leg többre becsülöm, szeretem.” És rögtön meg is válaszolta, hogy miért. Heinével együtt vallotta: a kor új vallása a szabadság. „Korunk ezen vallásának választottai a’ Franciák; az ő nyelvükön vannak megírva ezen vallásnak első evangéliumi igéi, s Paris új Jerusalema, s a Rajna a Jordan vize. [...] A kereszténység és a’ francia forradalom a világtörténet legnagyobb eseményei. Az első azt mondja: minden ember egyenlő az isten előtt, a másik pedig: minden ember egyenlő a’ törvény előtt.” Az angolok ehhez képest ridegek, udvariatlanok és pénzsomjasok. Angliában – állapította meg – „mindenki a zsebének él”. Még lesújtóbb véleményt formált a németekről, akiknek se hazájuk, se alkotmányuk, és a szabadságot sem ismerik. Még a legjobbak is csak filiszterek, általában pedig hátramaradtak, valamint cím- és rangkórságban szenvednek.¹¹

Az ifjak idősebbjei napközben jogászokdtak, olvastak, írtak vagy fordítottak, a legfiatalabbak pedig professzoraikat hallgatták az egyetemen. Estefelé azonban egyre többen és egyre gyakrabban a Pilvax kávéházba siettek, ahol számos hazai és külföldi hírlap és folyóirat állt a vendégek rendelkezésére, és ahol a kávé, tea mellett vagy éppen biliárdozás közben eszmét is lehetett cserélni egymással és a környékbeli polgárokkal, sőt egy-egy időnként odatévedt munkással is. „Ha beléptél volna esténként ezen kávéházba, azt vélted volna, hogy parlamentbe léptél. Az ifjúságnak értelmes tagjait láttad volna ott hosszú asztalok mellett ülve a világ napi eseményeiről eszmélni, a hírlapok előolvastattak, és ők környezve valának a népnek százaitól. A kávéház a szabadság templomává vált, melybe a lelkes ifjúság a szabadság istenének járt áldozni. Sohasem felejtettem el azon nagyszerű estéket, melyeket a lelkes ifjúságnak körében tölték” – emlékezett ezeknek a spontán találkozóknak és beszélgetéseknek a hangulatára a résztvevők egyike: Nyári Albert.¹² A fiatal világmegváltók két legtekintélyesebbje egy 25 éves költő és egy 22 éves történész volt: Petőfi Sándor és Vasvári Pál.

¹¹ Irinyi József: *Német-, francia- és angolországi úti jegyzetek*. I–II. köt. Halle, 1846, Heynemann Eduárd. Idézetek: I. köt. 1., 4., 11., 104. és II. köt. 130.

¹² Nyári Albert: *A magyar forradalom napjai*. In Lukácsy Sándor (szerk.): *Ez volt március 15-e. Kortársak írásai a forradalomról*. Budapest, 1989, Minerva, 178–179.

Petőfi igen változatos és kalandos évek után vert tanyát 1844-ben Pesten. Miután apja 1838–1839-ben mindenét elvesztette, és ennek következtében többé nem tudta fizetni fia iskoláztatását, Petőfi 16 évesen katonának állt, majd mivel gyenge fizikuma és állandó betegeskedései miatt 1841-ben leszerelték, vándorszínészként kereste kenyerét. Közben néha tanult is, így például 1841–1842-ben a pápai református kollégiumban, ahol először találkozott Jókai Mórral, és ahol a német és a latin után a francia nyelv alapjait is elsajátította. Innen küldte el Bajza Józsefnek egyik versét, amely a költő-kritikus és Vörösmarty által szerkesztett exkluzív *Athenaeum* hasábjain *A borozó* címmel azonnal meg is jelent. Nyomorgó vándorszínészként a következő években számos verset – többnyire népies zsánerképeket, népdalokat és tájfestő költeményeket – írt, amelyeket tiszta, hétköznapi szóhasználat, érett formaművészet és kompozíciós készség jellemzett. 1844-ben jelent meg első verseskötete (*Versek*) – Vörösmarty Mihály eszmei és egy szabómester pénzügyi támogatásával. Ez azonnali sikert hozott számára, aminek köszönhetően biztos egzisztenciához is jutott: Vahot Imre (1820) alkalmazta segédszerkesztőként a *Pesti Divatlap*nál. Bár továbbra is sokat járt vidéken, ahol már ekkor általános rajongással vették körül, ettől kezdve többnyire Pesten lakott, és a Pilvax állandó vendége volt. Itt találkozott újra Jókaiival, valamint a sokoldalú Pákh Alberttel (1823), akit még Debrecenből ismert, és itt került baráti kapcsolatba Egressy Gáborral (1808), a Nemzeti Színház ünnepelt művészeivel, Pálffy Albert ügyvéddel, valamint az 1846–1847-ben ugyancsak Pesten tartózkodó eperjesi költővel, Tompa Mihállyal (1817). A köréje tömörült fiatal írókból ő szervezte meg 1846 tavaszán a Tízek Társasága elnevezésű, „magyar romantikai” írócsoportot, amelynek rajta, Jókain, Pálffyn, Pákhon és Tompán kívül Degré Alajos, Bérczy (Stand) Károly (1821), Lisznyai Damó Kálmán (1823), Kerényi Frigyes (1822) és Obernyik Károly (1814) is tagjai voltak. Bár terveik, hogy saját szépirodalmi folyóiratot indítsanak, a hatóságok ellenállása miatt megghiúsult, 1847 közepétől mégis rendelkeztek saját fórummal: az *Életképekkel*, amelynek Jókai lett a főszerkesztője, Petőfi pedig az egyik állandó szerzője.¹³

Pestre kerüléséig Petőfi vajmi kevés jelét adta a közélet és a politika iránti érdeklődésének. 1844 őszétől azonban határozott változás érzékelhető lírájában. Az 1844 decemberére elkészült derűs mű-népmese, a kritika

által rajongva fogadott *János vitéz* előtt és után legalább fél tucat olyan verset írt, amely az ország ügyeiről szólt, olykor kifejezetten kritikus és fenyegető hangon. Ezek sorát a Kossuth által 1842-ben kezdeményezett Védegylet támogatásáról, a hazaszeretetről és a magyarok összefogásáról szóló *Védegyleti dal* nyitotta meg októberben. A király ebben még mint a „honnak atyja” és „valóban jó atyánk” jelenik meg, aki „az áldást mondja reánk”. Néhány hét múlva azonban már vádlóan kérdezi V. Ferdinándtól: igaz-e, hogy „Nálad híre sincs a / Szabad akaratnak”?¹⁴ Decemberben pedig megszületik a csak 1848 októberében közzétett *A királyok ellen*, benne a vészjósló figyelmeztetéssel:

Egy rengeteg lesz a föld kereksege,
S e rengetegben vadak a királyok,
Kergetjük őket, és fegyvereinket
Szilaj gyönyörrel sütögetjük rájuk,
S vérökkel fogjuk az égre írni,
Hogy nem gyermek már a világ, de férfi!

A kritika és fenyegetés gyakran társult reménytelenséggel és pesszimizmussal. Erre példa a *Lant és kard* (Felhős az ég hazámon, / Aligha nem lesz vész) és különösen a *Részség a hazáért*, amelyben – Adyt mintegy előlegezve – így jaidult fel:

Fiúk, az isten áldjon meg,
Én is iszom, igyatok!
Én nem nézhetek vidámon
Végig elhagyott hazámon,
Csak mikor részeg vagyok!

Ekkor úgy látom hazámat,
Amint kéne lennie;
Mindenik pohár, amelynek
Habjai belém ömölnek,
Egy sebét hegeszti be.

¹³ Szerb Antal: *Magyar irodalomtörténet*. Budapest, 1972, Magvető, 337–348.

¹⁴ Itt és a továbbiakban a verseket a *Petőfi Sándor összes versei* (Budapest, 2004, Osiris) című kötetből idézem.

A reményvesztettség az 1845-ös közéleti versekben is folytatódik. Ekkor születik *A magyar nemzet*, amely szerint a magyar annyira egoista és a közérdek annyira hidegen hagyja, hogy „az ilyen önző nemzet / Életet nem érdemel”; a *Magyarország*, hol egyesek „Megfűlnak a bőség miatt; / Hát másfelől meg éhhalállal / Megy sírba sok szegény fiad”; a *Gyalázatos világ*, mely címében hordozza mondanivalóját; *A hazáról*, melyben az ország régi és soha vissza nem térő nagyságáról és dicsőségéről elmélkedik; és mindenekelőtt remek szatírája: *A magyar nemes*, amelynek élesen szembeállított közismert ellentétpárja a here módra élő, nem adózó nemes és a verejtékes munkával őt eltartó paraszt. A pesszimizmus 1846 tavaszától kezd átfordulni optimizmusba, amelynek alapja az igazságra és a szabadságra épülő új világ víziója, bármily véres legyen is annak születése (*Levél Várady Antalhoz*):

Nem gyűlölöm, mint eddig, a világot;
[...]
De hinni kezdem, hogy dicső napoknak
Érjük maholnap fényes hajnalát,
Midőn a népek mind fölemelik
A föld porába gázolt fejüket,
S végigmennydörgik a föld kerekén:
„Legyünk rabokból ismét emberek!”
Ez nagyszerű, de véres kor leszén,
És úgy is illik, hogy véres legyen!...
[...]
Egy vérözön kell! és ha az lefolyt majd,
A megmosdott föld tiszta, szép leend,
És lakni fognak emberek fölötte,
Hasonlítók az isten képihez.

Aztán az év végén a világ „rabszolga népeinek” „piros zászlók” alatti felkelését és harcuk eredményeként a „szent világszabadság” eljövételét előrevetítő *Egy gondolat bánt engemet...*, majd 1847 januárjában a *Szabadság, szerelem!*, a *Palota és kunyhó*, *A farkasok dala* és különösen *A XIX. század költői a népet „tűzön-vízen át” „az ígéret földje” felé vezető költőről*, ahol mindenki egyenlő lesz, és a „a bőség kosarából / Mindenki egyaránt vehet”. Ebben az időben került kezébe a *Toldi* kézírata, amelynek szerzőjében

közeli eszmetársát vélte – nem alaptalanul – fölfedezni, s akihez 1847. február 4-én intézett levelében prózában is megfogalmazta esztétikai ars poeticáját és politikai krédóját. „Hiába, a népköltészet az igazi költészet. Legyünk rajta, hogy ezt tegyük uralkodóvá! Ha a nép uralkodni fog a költészetben, közel áll ahhoz, hogy a politikában is uralkodjék, s ez a század feladata, ezt kivívni célja minden nemes kebelnek, ki megsokalta már látni, mint mártírkodnak milliók, hogy egypár ezren henýélhessenek és élvezenek. Égbe a népet, pokolba az arisztokráciát!”¹⁵

Mi történt a költővel 1844 és 1847 között? Petőfi maga adja meg erre a választ 1848. március 17-ei naplóbejegyzésében. „Évek óta csaknem kirekesztőleges olvasmányom, reggeli és esteli imádságom, mindennapi kenyerem a francia forradalom története, a világnak ez új evangélioma, melyben az emberiség második megváltója, a szabadság hirdeti ígét. Minden szavát, minden betűjét szívembe véstem, és ott benn a holt betűk megelevenedtek, és az élethez-jutottaknak szűk lett a hely, és tomboltak és őrvongtek bennem!” – tárja fel közéleti érdeklődésének, radikalizálódásának és optimista jövőképe kialakulásának okait, illetve forrásait.¹⁶ Jókai Mór, aki 1847 őszétől egy fedél alatt lakott frissen házasodott barátjával, megerősíti Petőfi közlését. Már idézett visszaemlékezésében írja, hogy „Petőfinél valódi kultussá fejlődött a franczia-imádás. Szobája tele volt aggatva nagybecsű kömetszvényekkel, miket Párisból hozatott, s azok a 89-iki forradalom férfiai voltak. Danton, Robespierre, Saint-Juste, Marat s egy nő, Madame Roland. Ezekkel társalgott mindennap. Még szakálát is francziásan hagyta meg, s ebben követték a többiek is.”¹⁷

Petőfi olvasmányainak teljes körét és könyvtárának állományát nem ismerjük. Legnagyobb hatással valószínűleg Étienne Cabet volt rá, akinek „népszerű történetét” – mint Lukácsy Sándor kimutatta – nemcsak olvasta, hanem 1846 tavaszán alaposan ki is jegyzetelte. Ebből nemcsak a francia forradalom részletes és alapvetően jakobinus szemléletű történetét ismerte meg, hanem annak kommunisztikus kritikáját és ennek keretében Gracchus Babeuf utópista elgondolásait is a teljes egyenlőségről és a jövő ezen alapuló kommunista államáról és társadalmáról. Ugyancsak behatóan tanulmányozta Louis Blanc munkáját az 1830-as párizsi forradalomról és

¹⁵ Petőfi Sándor *prózai művei*. Budapest, 1976, Szépirodalmi Kiadó, 681.

¹⁶ Uo. 513.

¹⁷ Jókai Mór: *Életemből*, i. m. 225.

az azt követő tíz év történetéről. A franciaországi események mellett ebben a lengyelek szabadságharcáról és a többi korabeli forradalmi mozgalomról, valamint a különböző utópista szocialista elméletekről – Saint-Simon, Fourier, Babeuf, Auguste Blanqui és a Babeuf-követő Philippe Buonarroti nézeteiről – is bőségesen szó esett. Bizonyítottan olvasta Lamartine 1847-es könyvét, az *Histoire des Girondins*-t, és megvolt könyvtárában Irinyi József említett úti beszámolója, valamint Saint-Just először 1791-ben kiadott szöveggyűjteménye (*Esprit de la révolution et de la constitution de France*). Ez utóbbiba bejegyezte: „Petőfi Sándor kincse”. A költő ekkor és később született versei arról tanúskodnak, hogy a Saint-Simonra és Fourier-re jellemző békés megoldások helyett inkább a Babeuf, Buonarroti és tanítványaik által népszerűsített forradalmi diktatúra tana hatott rá. Hozzájuk hasonlóan Petőfi is egy olyan forradalmat vizionált, amely a szociális sebek orvoslásával és a teljes vagyonszövetség megvalósításával létrehozza a szabad emberek minden szempontból igazságos társadalmát.¹⁸

Azt a gondolati utat, amelyet ez alatt a néhány év alatt bejárt, maga Petőfi az 1848 nyarán papírra vetett *Az apostolban* Szilveszter alakjába bújva így összegezte: 1. a társadalmi igazságtalanságok felismerése; 2. pontosan körvonalazatlan elképzelések kialakulása az igazságos társadalomról; 3. a forradalmak történetének tanulmányozása; 4. annak felismerése, hogy az emberiség története nem örökös körforgás, hanem haladás a nagy cél, az általános boldogság felé; 5. a teendő: küzdés e nagy cél eléréseért. A költő saját szavaival:

Mi célja a világnak?
Boldogság! s erre eszköz? a szabadság!
Szabadságért kell küzdenem,
Mint küzdtek érte oly sokan.
És hogyha kell, elvérzenem,
Mint elvérzettek oly sokan!

Míg a Pilvax fiataljai Petőfi körül tömörültek, az egyetemi ifjúság vezéregyéniségévé Vasvári Pál vált. Petőfi a Kiskunságból került Pestre, Vasvári a Nyírségből és a Hajdúságból, ahol apja görögkatolikus papként és falusi

¹⁸ Lukácsy Sándor: Petőfi és Cabet. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1966/3–4. 293–334. és uő: Petőfi forradalmi világnézetének fő vonásai. In Tamás Anna – Wéber Antal (szerk.): *Petőfi tüze. Tanulmányok Petőfi Sándorról*. Budapest, 1972, Kossuth, 207–220.

tanítóként szolgált. Tanárnak készült, ezért a nagykarolyi piaristáknál eltöltött évek után 1843-tól a pesti egyetemen folytatta tanulmányait. Elvégezte a minden hallgató számára kötelező kétéves alapozó, bölcsészeti stúdiumot, majd jogot hallgatott. Valójában azonban történésznek készült, és 1847-től már tanította is a tárgyat a Teleki Blanka által alapított leánynevelő intézetben. „Hat év előtt, anyám elhunyt után – írta 1849-ből visszatekintve Vasvári – egyedül indultam a nagyvilágba”, és „A történet komoly műzsját, Cliót választám második anyámul. Ennek szellemi karjaira dőltem, ennek ajkáról olvasám le minden idők és nagy emberek elveit, történeteit. Ez lőn dajkám, ki nagyszerű mesékben tünteté előmbé az életet és világot.”¹⁹

Kedvenc tanára az 1846-ban elhunyt Horvát István volt, aki oklevél- és címertant, valamint magyar nyelvet és irodalmat tanított, s akit túlzásoktól sem mentes izzó hazaszeretete mellett mérsékelt nagybirtok- és arisztokrácia, valamint markáns Habsburg-ellenesség jellemzett. Petőfitől eltérően, aki csak azzal foglalkozott, ami éppen érdekelte, Vasvári már a középiskolában is eminens tanuló volt, és az egyetemen is az maradt. A partiumi Károlyi grófok ezért már Nagykarolyban felkarolták, és pesti tanulmányait is finanszírozták. Tehetségéhez és szorgalmához tisztelettudó és szerény modor társult, amellyel szinte mindenki rokonszenvét elnyerte. Ellenségei egyáltalán nem voltak, barátai és tisztelői annál inkább. Szoros baráti köréhez tartozott többek között Nyári Albert, a hozzá hasonlóan papgyerek Sükei Károly (1824), aki Kolozsvárról került Pestre, és az egy évvel nála is fiatalabb joghallgató társa, Bulyovszky Gyula (1827). Ők alkották annak az önképző- és olvasókörnek a magvát, amelynek tagjai kezdetben a Széchenyi orgánumának számító *Jelenkor* szerkesztőségében gyűltek össze társalogni, vitatkozni, eszmét cserélni. Találkozásaik célját, elveit és hangulatát már idézett krónikájában Nyári Albert így adta vissza: „Ezen társulatnak célja volt a viszonyos eszmecezerék, értekezések s más egyéb szellemi működések által kipótolni azt, mit az iskolai élet vagy egészen elhanyagolt, vagy tán éppen egészen visszasan iparkodott a tanulóival elhíttetni. E társulat szerkezete a legszabadelvűbb alapszabályokra lőn építve. A tagok nem válnak semmiképpen is lekötve, tagja volt e társulatnak s működhetett abban mindenki, ki abban megjelent. Összejöveleleit minden

¹⁹ Vasvári Pál: „A márciusi ifjak egyike én valék”. *Válogatott írások, levelek, beszédek*. Budapest, 1988, Zrínyi Katonai Kiadó, 13.

héten kétszer: kedden és csütörtökön tartá, midőn a tanulóifjúság nem volt az iskolai délutáni órákkal elfoglalva. [...] A vitatkozások nyílt ajtó mellett tartattak. A vitatkozandó tárgyak korszerű politikai kérdések körül forogtak. Vitatkozott az ifjúság a kasztrendszer-, a szabadság-, hierarchiáról s több effélékről. A zsarnokság ezen összejövetel ellen is felemelvé palcáját, de a fenyegetés, a kémek az erélyes ifjúságot önkiképzetésétől vissza nem rettenték. A látogatók száma mindinkább kezdett növekedni, s végre azon csekély társulat, mi előbb csak egynehány egyénből állott, oly fontosságra emelkedett, hogy a hírlapok is kezdének arról emlékezni.” A helyszűke ennek következtében még nagyobb lett, ezért valamikor 1847 és 1848 fordulóján Vasvári és barátai úgy döntöttek, hogy áteszik székelyüket a „Fillinger kávéházba”. Ezzel kezdetét vette Petőfi és Vasvári körének összeolvadása, vagyis az Ifjú Magyarország táborának egységesülése, ami – Nyári szerint – „a forradalomnak első lépése volt”.²⁰

Vasvári első nagyobb munkája, melyet 1847 végére fejezett be, és amely történetfilozófiai kérdésekkel foglalkozott, 1848-ban jelent meg *Történeti Névtár* címen. Ezt bevezetésnek szánta a magyar történelmet életrajzokon keresztül bemutató sorozatához. Egyéb munkáinak többsége kéziratban maradt, és csak 1945 után jelent meg. Ezek közül legjelentősebb a költő Zrínyi Miklósról készített pályaképe, amelyet – az előszó szerint – a „márciusi napok előtt” fejezett be. Más tanulmányai, így például az *Irányszemek* vagy rövidebb, zömmel a magyar középkorral foglalkozó írásai datálás nélküliek. Feltehető azonban, hogy ezek sem közvetlenül Pestre érkezése, hanem az első egy-két egyetemi év elvégzése után, 1846–1847-ben készülhettek.

Vasvári világ- és történelemszemléletére Horvát István és a felvilágosodás nagyjai mellett elsősorban Jules Michelet és Georg Wilhelm Friedrich Hegel hatott. Utóbbiakhoz hasonlóan Vasvári is úgy gondolta, hogy a „világot elvek, vélemények, eszmék kormányozzák”, s hogy az „eszme megelőzi a cselekményt”. A „világsszellemet” nem isten, hanem az ész irányítja, s ennek mozgása szakadatlan közeledés a „tökély”, azaz a teljes társadalmi igazságosság felé. Petőfihez és nagyon sok liberális és demokrata kortársához hasonlóan Vasvári is úgy gondolta, hogy a francia forradalommal e folyamat döntő állomásához érkezett. „Ez riasztá fel a népeket a rabszolgaság súlyos álmaiból.” Addig „Európa egy óriási halottasház volt”, amelynek „népei élettel nem bírtak: örök mozdulatlanságra voltak kárhoztatva”. Ám

a forradalom „égi fényénél minden csillagok elhomályosodtak. Voltaire volt a nap, mely a szabad eszmék sugarait a nép minden szegleteibe szétnyilazta”. „Azóta hallá Európa az igazság szavait, azóta kezdi megérteni e magasztos szót: *népszabadság*.”²¹

Michelet-ről az *Életképek* egyik 1847-es számába Vasvári külön tanulmányt is írt. Ebben elragadtatással szólt a romantikus szellemű francia nemzeti liberális történetírói iskola talán legnagyobb alakjáról. Dicsérte határtalan ember- és hazaszeretetét, a nép piedesztálra emelését, patetikus érzelmességét, valamint könnyed és csapongó stílusát. Mindezt szembeállította a számára jóval kevésbé rokonszenves német rendszerességgel, tényisztelettel és Leopold von Ranke szenvtelen előadásmódjával. Végül megállapította, hogy a magyar nemzeti jellemhez nem a német, hanem a francia áll közel, ezért „ha kell előkép, mely után egy önálló nemzet szellemi műveltsége fejlődjék, én a franciát választanám, kivált az irányelvekre nézve”.²²

Az egyes korokról írva Rousseau-t követte: idealizálta a feudalizmus előtti „ősállapotot”, így a magyar honfoglalók törzsi szervezetét, míg a középkort kezdetétől a végéig olyan „kasztrendszernek” láttatta, amely „örök merevségre kárhoztatá a nemzeteket”. A kasztok ugyanis „az országok átkai”. „Mert ahol ember ember fölibe van születés által helyezve, ott nincs szabadság, ott az elnyomás rendszere van törvényesítve. A kiváltságos osztály tagjai, kik a nép fölött állnak, mindig hasonlítanak a herékhez, a méhek ezreinek keresményéből ingyen hizlalják magukat”.²³ Családi háttére és neveltetése ellenére különösen kritikusán viszonyult a papokhoz. „A ti korotok – írta róluk – lejárt. [...] Hűtlen kezelői voltatok az emberiség szent érdekeinek, századokkal s évezredekkel súllyesztetek őket vissza az emberi nemzet bölcsője felé. [...] Emléketek fekete betűkkel lesz bevésve az emberiség történetének örök könyvébe.” Antiklerikalizmusa annyira elvakította, hogy a pápai adó fizetésének megtagadása miatt a 13. századi oligarchát, Csák Mátét is a magyar történelem hősei közé emelte. Nagy Lajost viszont megfosztotta állandó jelzőjétől, mert „az utókor tiszteletére csak úgy lenne érdemes, ha népét boldogította volna”. A Mohács előtti pártoskodó és széthúzó nemességről, valamint a „vallásos képmutató” német császárról és a bécsi kabinettről, mely „meg

²⁰ Nyári Albert: *A magyar forradalom napjai*, i. m. 178.

²¹ Vasvári Pál: „A márciusi ifjak egyike én valék”, i. m. 183., 190., 199–201., 285–287.

²² Uo. 234–241., 291.

²³ Uo. 287–288.

akará fojtani nemzetünk szabad szellemét” ugyancsak lesújtó véleményt fogalmazott meg. Habsburg-ellenességéhez jól illett Zrínyi meggyilkoltatásának legendája, amelyet – történészhez méltatlanul – hitelesnek fogadott el. Legnagyobb hősei a Hunyadiak voltak, akik „mindig a magyar érdekeket pártolták”; aztán a Robespierre-hez hasonlított Dózsa György, aki a nép nyomorán felháborodva az „arisztokrácia hidrafejeit” akarta levágni; s végül Zrínyi Miklós, akinek „fő elve volt a nemzet hatalmasbjait egyesíteni, hogy a családi háborgásokról lemondva egyesüljenek a hon közös ellenségének megtörésére”.²⁴

Konkrét és részletes politikai programot Vasvári sem fogalmazott meg. Jegyzeteiből azonban világosan kitűnik, hogy a polgári átalakulást, így például a sajtószabadságot, a születési előjogok megszüntetését és a „Közös jog ege alatti Polgárszabadságot” csak első lépésnek gondolta. Petőfihez hasonlóan ő is olvasta Cabet és Louis Blanc azon munkáit, amelyek az utópista szocializmus, illetve a kommunizmus tanait népszerűsítették, és ezek reá is erősen hatottak. „Az emberiség pályája – olvasható egyik jegyzetében – eddig küzdelem volt, s e küzdelmet még folytatni kell. Mert a világ öt részének nevét nem lehet pusztá tollal eltörölni, hogy helyettük e szót írjuk a földtekére: Icaria.”²⁵

A forradalmi mozgalmakat, melyek 1848 januárjában Palermóban kezdődtek, majd Nápolyban és Párizsban folytatódtak, a márciusi ifjak feszült figyelemmel követték, és estéről estére élénken tárgyalták az újabb és újabb híreket törzshelyükön, a Pilvaxban. Izgatott lett a hangulat Pozsonyban is, ahol az alsótábla liberális követéinek vezéregyénisége, Kossuth Lajos március 3-án nagy beszédben követelte, hogy az országgyűlés forduljon felirattal az uralkodóhoz, s ebben kérje támogatását azoknak a reformjavaslatoknak a törvénnyé formálásához, amelyeket az ellenzéki képviselőkől alakult pesti Ellenzéki Kör már 1847. június 6–7-én magáévá tett, ám amelyeknek az elfogadását az alsó- és felsőtábla konzervatív többsége azóta is akadályozta. Kossuth javaslatának lényeges pontjai a következők voltak: közteherviselés, a jobbágyság úrbéri kötelezettségeinek eltörlése a földesurak kárpótlásával összekapcsolva, ipartámogatás, „honvédelmi rendszerünk” gyökeres átalakítása „nemzeti jellemünk” alapján, és végül

mindezek biztosítékeként: az országgyűlésnek felelős „független nemzeti kormány” felállítása. Bár az Ellenzéki Kör 1847-es elképzelései közül Kossuth a sajtószabadságra és az ország „territoriális épségének” helyreállítására vonatkozó pontokat taktikai okokból kihagyta, a főrendek így is halogatták javaslatának napirendre tűzését, és tartózkodás jellemezte Bécs magatartását is.²⁶

Egyöntetű lelkesedéssel fogadták viszont javaslatait Pesten, az Ellenzéki Körben, amelynek vezetői – Kossuth tudtával és beleegyezésével – elhatározták, hogy petíciót terjesztenek az országgyűlés elé a konzervatívok ellenállásának letörése és a törvényhozás folyamatának meggyorsítása érdekében. A pesti nép, különösen az értelmiségi ifjúság támogatásának megnyerése érdekében az Ellenzéki Kör vezetése, melynek Irányi Dániel is tagja volt, március 9-én a Pilvax radikális fiataljait kérte fel a petíció formába öntésére. Ezt ők el is vállalták, és Irinyi Józsefet bízták meg a feladattal. Irinyi Petőfivel, Vasvárival, Jókaival és Bulyovszkyval való konzultációk után 11-én estére mutatta be alkotását, a nevezetes 12 pontot. Ez mindazt tartalmazta, ami Kossuth felirati javaslatában szerepelt, ám jóval konkrétabban és a korábbi radikális ellenzéki elképzelések szellemében azon érdemben túl is lépve. A közteherviselés, az úrbéri viszonyok megszüntetése és a felelős kormány mellett első helyen szerepelt a cenzúra eltörlése és a sajtó szabadsága, majd a törvény előtti egyenlőség biztosítása, a bírósági szervezet reformja és a Nemzeti Bank felállítása. Egyértelműen fogalmazott a honvédelmi reform ügyében is: egyfelől „Nemzeti őrsereg”, másfelől „magyar katonáinkat ne vigyék külföldre, a külföldieket vigyék el tőlünk”. Végül az ország területi épségére vonatkozó 12. pont: Unió, illetve a végleges változatban: Unió Erdéllyel. (A politikai foglyok szabadon bocsátása ekkor még nem szerepelt a dokumentumban, azt csak március 14-én este vették fel követeléseik közé.) Mialatt Irinyi a 12 pontot fogalmazta, Petőfi megírta egyik leghatásosabb forradalmi versét, a *Di-csőséges nagyurak* kezdetűt, amely kéziratban terjedt. Fontos, hogy az első versszakokból áradó szemrehányás, bosszú és leszámolás hangját a mű második részében a megbocsátás szelleme váltja fel; Petőfi békét ajánlott a nép addigi elnyomóinak, feltéve

²⁴ Fekete Sándor (szerk.): *Vasvári Pál válogatott írásai*. Budapest, 1956, Művelt Nép, 34–35., 116., 238–239., 243., 250–251.

²⁵ Vasvári Pál: „A márciusi ifjak egyike én valék”, i. m. 19., 22., 29., 199.

²⁶ Pajkossy Gábor (szerk.): „Nemzeti újjászületés”. *Válogatás Kossuth Lajos írásából és beszédeiből*. Budapest, 2002, Új Mandátum, 102–109.

Ha az úr most testvérének
Befogad;
Ha elveti kevélységét,
Címerit,
S teljes egyenlőségünk el-
Ismeri.

Ám ha nem, „Ha bennünket még mostan is / Megvettek, / Az uristen
kegyelmezzen / Tinektek!”

Másnap, március 12-én az ifjak elhatározták, hogy a petíció nyomaték-
sítása érdekében – függetlenül az Ellenzéki Kör döntésétől – március 19-én,
vasárnap a Rákos mezején lakomával egybekötött nagyszabású népgyűlést
tartanak. Mivel ez egybeesett a József-napi országos vásárral, a demonstrá-
ciót nemcsak a pestiek, hanem a vidékiek akarattnyilvánításaként is prezen-
tálni akarták. Március 13-án Petőfi erre az alkalomra írta legismertebb köl-
teményét, a szabadság kivívására buzdító *Nemzeti dalt*, a magyar hazafias
költészet kiemelkedő alkotását. Bár az Ellenzéki Kör politikusai erről nem
tudtak, joggal gondolták, hogy a tervezett nagyszabású megmozdulás lefo-
lyása a felfokozott hangulatban kiszámíthatatlan, és nemkívánatos irányt is
vehet. Március 14-ére ezért közös tanácskozásra hívták az ifjak vezetőit, akik
azonban maguk is megosztottak voltak. A mérsékeltek tárgyalni akartak,
a radikálisok a népgyűlés erejében bíztak. Végül elküldték delegációjukat
az Ellenzéki Kör rendezvényére, amelyen Vasvári Pál ismertette a többségi
álláspontot: a 12 pont változtatás nélküli elfogadását és azonnali elküldését
Pozsonyba. „A pozsonyi hullám – indokolta álláspontjukat – ostromolja
Bécset, mi küldjünk utána egy másikat, és utánunk fog jőni száz, ezer vagy
ha kell, egymillió... mert a nép türelmének is van határa!” „Egész Európa
tengere forr, s a népek újjászületésének meg kell történnie! Jaj a nemzetnek,
mely még most is könnyen tudna tekinteni a nagyszerű világesemények-
re! [...] Most vagy soha! Ha a kedvező európai eseményeket elszalasztjuk,
akkor ismét sínlódhetünk századokon át, senki bennünket meg nem fog
szánni! Amely nemzet önmagát elhagyja, az nem méltó a szabadságra. Mi
elszalasztók az alkalmat 1790-ben, 1828-ban, 1830-ban” – tette hozzá a
*Nemzeti dal*ra emlékeztető tónusban és szófordulatokkal. Vasvári szónok-
latát a jelenlévők lelkes éljenzésben részesítették, és indítványát elfogadták.

Klauzál Gábor Csongrád megyei liberális képviselő azonban hatásos
beszédével megfordította a gyűlés hangulatát, és ellenjavaslattal élt. Ez így

szólt: mielőtt bárhová elküldenék a 12 pontot, mutassák be az Ellenzéki
Kör Pozsonyban tartózkodó elnökének, gróf Batthyány Lajosnak, és ha ő
is egyetért vele, akkor köröztessék az egész országban, így majd valóban a
„nemzet kívánataként” lehet prezentálni. Többek felszólalása után újabb
szavazás következett, amely Vasvári javaslatának az elutasításával és Klau-
zál nyilvánvalóan időnyerésre játszó előterjesztésének az elfogadásával
zárult. A gyűlés ezt követően feloszlott, ám a csalódott ifjak többsége nem
haza, hanem Fillingerhez ment, ahol este héttől egyre izgatottabb hangu-
latban vitatták a kialakult helyzetet és a hogyan tovább kérdését. Olaj volt
a tűzre az egyetemről érkező hír: a tanárok egy része megtiltotta a diák-
ságnak a március 19-ei népgyűlésen és ellenzéki lakomán való részvételét.
Egyikük elkobozta a részvételi szándékot rögzítő aláírási íveket, másikuk
kicsapatással fenyegetőzött.²⁷

Klauzál és elfogadott javaslatát bírálva elsőként Vidács János har-
madéves jogász szólt a jelenlévőkhöz, majd Bulyovszky, Sükei Károly és
Szegfi Mór. Utóbbi Lengyelország felosztásával példálózott, és azt állí-
totta, hogyha nem cselekszenek „nyomban”, akkor „Magyarhonra” is ez
a sors vár. Mások viszont védték Klauzál, méltányolták óvatosságát, és
úgy gondolták, hogy tartaniuk kell magukat a többségi akarathoz. A vita
már több mint egy órája tartott, amikor villámcsapásként érkezett a hír:
előző nap Bécsben kitört a forradalom, és a zsarnokként gyűlölt Metter-
nich elmenekült a városból. Az újságról a Pozsonyból befutó hajó egyik
fiatal utasa tájékoztatta a jelenlévőket, az egyik biliárdasztalt használva
szószékként. A hírt, amely az ingadozók többségét is a radikálisok mögé
állította, lelkes éljenzés fogadta. Ekkor történt, hogy Vajda János, aki ritkán
tűnt ki tettekeszségével, hirtelen kibontakozott az éljenző tömegeből, az
ajtóhoz ugrott, és azt bezárván így kiáltott fel: „Uraim, önök mindaddig ki
nem menendnek innen, míg nem határoztak.” Az ifjúság ezután gyorsan
döntött. Abban maradtak, hogy másnap reggel a Pilvaxban gyülekeznek,
és onnan tüntetni indulnak. Vasvári, akit a lelkes ifjak vállukra kaptak,
törét a magasba emelve eskette meg őket, hogy mindaddig nem fognak
nyugodni, amíg a „zsarnokság fenéjét” gyökerestől ki nem irtják. „Életünk
a hazáé!” „Esküszünk mi is!” – mennydörgött a válasz minden irányból.²⁸

²⁷ Nyári Albert: *A magyar forradalom napjai*, i. m. 183–189.

²⁸ Uo. 190–193.

A túlságosan óvatosnak és megalkuvónak tartott Ellenzéki Kör ülésén Petőfi nem vett részt, és nem volt jelen a Pilvaxban lezajlott vitán sem. Az eseményekről vagy legalábbis azok egy részéről Jókai tájékoztatta, aki a Petőfi család három szobájának egyikében lakott bérlőként. Az éj nagy részét – mint naplójában rögzítette – a költő feleségével együtt ébren töltötte, és azon töprengett, hogy mi legyen a forradalom első lépése. Arra jutott, hogy mindenekelőtt a sajtót kell szabaddá tenni, és ezt már másnap el kell érni. Kérdéses, hogy Petőfi már ekkor ilyen világosan látta-e a másnapi fejleményeket, vagy azok csak utólag rendeződtek el így emlékezetében. Az viszont biztos, hogy cselekedni akart, és ezért jókor reggel a Pilvaxba sietett. Útközben találkozott Vasvárral, akit Jókaihoz irányított. Meglepetésére a kávéházban még csak néhány fiatalembert talált, akik „nagy búsán politizáltak”. Meghagyta nekik, hogy az érkezőket tartsák ott, maga pedig Bulyovszky társaságában hazasietett. Jókai szobájában határozták el négyesben, hogy a tüntetés célja a sajtószabadság kivívása és a 12 pont népszerűsítése lesz. E célból Jókai és Bulyovszky egy olyan kiáltványt szerkesztettek, amelyben cselekvésre és Európa más népeinek a követésére szólítottak fel, s egyben a 12 pontot is ismertették. Ezt követően mind a négyen a Pilvaxba mentek, amely ekkorra már „tele volt ifjakkal”. Jókai itt felolvasta proklamációjukat, Petőfi pedig elszavalta költeményét, a *Nemzeti dalt*. „[...] mind a kettő riadó tetszéssel fogadtatott.” Elhatározták, hogy első lépésként az egyetemi ifjúságot állítják maguk mellé.²⁹

Ugyanezekben a reggeli órákban a pesti belváros egy másik pontján is fontos, de legalábbis szokatlan esemény történt. Az Urak utcája és a Kígyó utca szögleténél Sükei Károly az egyik ház falára ragasztotta a 12 pont nála lévő kéziratos példányát, és az arra járóknak lelkes magyarázatot is fűzött hozzá. Hamarosan kisebb tömeg gyűlt köré, akik között egy besúgó is megbújt. A spicli kártékony bolondnak nézte az újágrót, és rendőrt akart hívni, hogy kórházba vigyék. A tömeg azonban a távozó Sükei védelmére kelt, és jól elagyabugyálta az ügybuzgó informátort. Egyes források szerint a város más részein is megjelentek a falakon a 12 pontot tartalmazó papírlapok.³⁰ Úgyhogy amikor a Pilvax fiataljai kilenc óra körül a Hatvani úton elindultak a közeli orvoskar felé, az utca népe már nem volt teljesen tájékozatlan. Sőt az egyik visszaemlékező szerint: „nyolc órakor reggel

nagyszámú csoportok olvasák több helyütt falakról az írott proklamációt ezen cím alatt: *Mit kíván a magyar nemzet*”.³¹

Fent a Várban, a Helytartótanács Üri utcai épületében ugyancsak értesültek a Pesten várható fejleményekről. Hozzájuk is eljutott a falakra szögezt 12 pont egy-két példánya, sőt olyan kéziratos plakátok is, amelyek az egyetemi ifjúságot szólították fel arra, hogy rázza le a „mostani tanrendszer bilincseit”, és csatlakozzon a szerveződő tüntetéshez. A Helytartótanács egyik tagja határozott fellépést javasolt a fiatalok ellen. „A vezetők fejére – indítványozta – jutalmat kell kitűzni”, egyébként pedig „terrorizmussal kell a mozgalmat elnyomni”. A távol lévő nádort helyettesítő gróf Zichy Ferenc azonban elvetette az erőszakos fellépés gondolatát. Nem valami fennkölt pacifizmusból, hanem azért, mert nem bízott a helyőrség – részben olasz és magyar – katonáinak birodalom iránti hűségében és hadrafoghatóságában.³²

A márciusi napok legautentikusabb krónikása, Nyári Albert szerint az orvoskarra érkezve a kicsiny csoport tagjai „Le a tanítói zsarnoksággal! Éljen a szabadság!” kiáltásokkal berontottak a tantermekbe, majd az egyik padra állva Vasvári Pál felszólította az egyetemistákat, hogy ne hallgassanak tanáraikra, hanem bátran menjenek el a március 19-ei rendezvényre. A diákok üdvözlésétől kísérve Vasváriék ezután levonultak az udvarra, ahol Jókai ismét felolvasta a 12 pontot tartalmazó proklamációt, Petőfi pedig újra elszavalta költeményét. Az egyik hallgató, Korányi Frigyes évekkel később így emlékezett az eseményre: „Éppen gyülekeztünk Balassa előadására. Az előadás megkezdésekor az udvarból előbb csendes, majd hangos beszéd hallatszott fel a tanterembe. A szavakat megérteni nem lehetett. Néhányan a folyosóra mentek, megnézni, mi történik. Visszatérve a terembe, bekiáltották, hogy az udvaron Petőfi szaval. Balassa megszakította előadását. A hallgatók ide-oda futkosni kezdtek. Balassát segédei csendesen informálták. Azután Balassa felszólalt. Szavaira ma is jól emlékszem. »Uram, nagy mozgalom indult meg. Tartsák meg nyugalmaikat, higgadságukat.« Ezt mondva, kiment a tanteremből. Tolongva futottunk az udvarba. Petőfi asztalon állva szavalta a »Talpra magyar«-t. A hallgatók tömege vette körül. Ma is látom arcát, amint halálsápadtan, inkább elnyomott hangon és időnként csak egyes szavaknál válna hangosabbá, mondotta el költeményét.

²⁹ Petőfi Sándor prózai művei, i. m. 516–517.

³⁰ Nyári Albert: *A magyar forradalom napjai*, i. m. 197–200.

³¹ Birányi Ákos: Pesti forradalom. In Lukácsy Sándor (szerk.): *Ez volt március 15-e*, i. m. 135.

³² Spira György: *Petőfi napja*. Harmadik kiadás. Budapest, 1984, Akadémiai Kiadó, 15–17.

Eleinte némán állottunk körülötte. Mikor azután hangja megerősödött, és Petőfi nagyobb pátosszal beszélt, a lelkesedés kitört.³³

A számban és lelkesedésben percről percre növekvő gyülekezet az orvosi fakultástól a mérnökökhöz vonult, akik ugyancsak azonnal csatlakoztak. Ekkor már több százan voltak. A következő állomás az Egyetem téri főépület volt, ahol a bölcsészek és a jogászok tanultak. Itt annyiban alakultak másként az események, hogy mire odaértek, Vidács János, akit addigi szerepléseiért magatartásból elbuktattak, sőt karcerbe akartak csukni, már fellázította társait. „Ne vesztegéljünk, az idő itt, hogy tennünk kell. Ha a nép boldogsága kívánja, folyjon vérünk, mint a patak, de jelszavunk maradjon: Éljen a szabadság! vesszenek a jezsuiták!” – buzdította hallgatóit. A dékán ugyan megpróbálkozott Vidács elszigetelésével és a hallgatók visszatartásával, ám sikertelenül. A diákok a térre sereglő polgárokkal, céhlegényekkel és a vásárra érkező gubás parasztokkal együtt lelkesen hallgatták a szónokló Vasvárit, a 12 pontot ismertető Jókait és a *Nemzeti dal*át ismét elszavaló Petőfit. Ekkor már mintegy kétezren lehettek.³⁴

A folytatás közismert. A tömeg a Hatvani és a Szép utca sarkán álló Horvát-ház irányába indult, hogy az ott működő Landerer és Heckenast-féle nyomdában kinyomtassák a 12 pontot és a *Nemzeti dalt*. Nyári Albert szerint erre Vidács János adta ki a jelszót, Petőfi viszont úgy emlékezett, hogy ő szólította fel a tömeget a cenzori hivatal engedélye nélküli akcióra. Bárkinek is tulajdonítható a kezdeményezés, a tömeg néhány perc múlva már a Hatvani utcában hullámozott. A közakarát Jókait, Petőfit, Vasvárit és Vidácsot bízta meg a szabad sajtó két első dokumentumának kinyomtatásával, akik Irinyi és Degré Alajos kíséretében léptek a nyomdába. A nyomdászok kitörő lelkesedéssel és „Éljen a nép!” felkiáltással fogadták az ifjakat, az eléjük siető Landerer pedig fülükbe súgta: „Foglaljanak le egy sajtót!”, „Erőszaknak ellent nem állhatok”. Ez fél tizenegy körül történt; egy óra múlva készen voltak az első példányok. Közben, hogy a zuhogó esőben kint várakozó tömeg szét ne széledjen, az épület erkélyéről egymás után hangzottak el a szónoklatok. Jókain, Vasvárin, Petőfin és Vidácson kívül itt Bulyovszky, Irinyi, Degré, Egressy Gábor és – németül – egy Rosenfeld

³³ Korányi Frigyes: Önéletrajzi följegyzések. In Lukácsy Sándor (szerk.): *Ez volt március 15-e*, i. m. 234–235.

³⁴ Nyári Albert: *A forradalom napjai*, i. m. 208–209.

Hermann nevű zsidó orvostanhallgató is szólt az egybegyűltekhez. Valamennyien az elnyomás éveit kárhoztatták, és a szabadságot éltették. Végre elkészültek az első példányok, amelyeket a nyomdászok az ablakokból szórtak a nép közé. Legkésőbb ekkor elkezdődött a forradalom, melynek első csatáját életáldozat nélkül a márciusi fiatalok és a hozzájuk csatlakozó pesti nép nyerte meg.

Az utca népe – elvégre ebédidő volt – ezt követően szétszéledt. Petőfi és néhány írótársa azonban továbbra is serényen szervezkedett. Felkérték a Nemzeti Színház vezetőségét, hogy az előzetes programtól eltérve este Katona *Bánk bán*ját adják elő, és sorra járták a szerkesztőségeket, hogy értesükre adják: cenzúra nincs többé, azt írhatnak, amit akarnak. Mire ezzel végeztek, sietniük kellett a Nemzeti Múzeumhoz, ahová délután háromra hirdettek népgyűlést. A továbbra is szakadó eső ellenére mintegy 10 ezren hallgatták Vasvárit, a 12 pont jelentőségét méltató Irinyit, végül Irányi Dánielt, aki azt javasolta, hogy vonuljanak a Városházához, és bírják rá az éppen ülésező tanácsot a 12 pont elfogadására, majd – beteljesítve a 11. pontot – szabadítsák ki a politikai foglyokat. A közhiedelemmel ellentétben Petőfi itt nem szavalta el a *Nemzeti dalt*, viszont azt is és a 12 pontot is több száz példányban osztották szét a jelenlévők között.

Az időközben 15–16 ezer főre duzzadt tömeg délután négy óra körül özönlötte el a Városháza előtti teret és a környező utcákat. Petőfi, Jókai, Irinyi, Vasvári, Irányi és Egressy Gábor személyében bizottságot választottak a városi tanáccsal való tárgyalások folytatására. A bizottság megjelenése, amelyhez Klauzál Gábor és Pest vármegye ugyancsak liberális alispánja, Nyáry Pál is csatlakozott, fordulatot idézett elő a városatyák magatartásában. Addig folyamatosan arról tanácskoztak, hogy hogyan és milyen eszközökkel lehetne a forradalmi mozgalmat elfojtani. Most viszont – nem kétséges, hogy a hatalmas tömegtől is megrettenve – Petőfiék minden követelését teljesítették. Elfogadták a 12 pontot, és kimondták, hogy a dokumentumot már másnap Pozsonyba viszi egy delegáció, amely nemcsak annak elfogadására szólítja fel a diétát, hanem arra is, hogy haladéktalanul tegye át székhelyét Pestre. Emellett megválasztottak egy 13 tagú forradalmi bizottságot, hivatalos nevén Közbátorsági Választmányt, amelynek a márciusi fiatalok közül 4-en – Petőfi, Vasvári, Irinyi és Irányi – lettek tagjai. Ennek feladatává tették, hogy haladéktalanul kezdje el szervezni a helyi nemzetőregységeket, és szólítsa fel a Helytartótanácsot a cenzúra eltörlésére, Táncsics Mihály szabadon bocsátására, és arra, hogy a helyőrséget

kifejezetten csak a rend fenntartására vegye igénybe. A következő néhány napban ez a szervezet töltötte be a legfontosabb kormányhivatal szerepét Pesten és Budán.

Közben a tömeg egyre hangosabban skandálta: „Budára, Budára, a Helytartótanács, szabadítsuk ki Táncsicsot!” Már alkonyodott, amikor a mai Erzsébet és Lánchíd közötti hajóhídon át az emberek elindultak a Várba. Valahonnan – feltehetően a Nemzeti Színház kelléktárából – előkerült egy piros-fehér-zöld színű zászló, amelyet Szatmáryné Farkas Lujza, a Nemzeti Színház alacsony származású, írni és olvasni sem tudó, ennek ellenére egyik legkiválóbb komikája emelt a magasba, és vitt a hömpölygő tömeg élén. A Helytartótanács megrettent tagjai előtt Klauzál ismertette a nép követeléseit – Petőfi szerint oly alázatosan és hebegve, „mint tanítója előtt az iskolás fiú”. „[...] ha lenn az udvaron és utcán 20 ezer ember nem kurjongat” – vélte –, kidobták volna, mint egy szegény kéregetőt. Így viszont a városatyákhoz hasonlóan ők is mindent elfogadtak.³⁵

Táncsicsot, akit radikális, a polgári átalakulás liberális programján túlmutató nézetei és a cenzúra kijátszása miatt zártak börtönbe, a szabadítók feleségével együtt hintóba ültették, amit maguk húztak át Pestre. Közben teljesen besötétedett, kigyúltak a város fényei, a házakat kivilágították, az ablakokba gyertyákat tettek, és az utcákon fáklyás menetek vonultak le és föl – éltezve a szabadságot. Az est utolsó eseménye a *Bánk bán* előadása volt a Nemzetiben, amely azonban a jelen lévő százak kívánságára félbe maradt. A nézők Erkel *Hunyadi Lászlójából* a *Meghalt a cselszövő* kezdetű dalt akarták hallani, majd a *Himnusz*t, a *Szózatot*, a *Rákóczi indulót*, a *Marseillaise*-t, a *Ça irát*, és nem utolsósorban a *Nemzeti dalt*, amelyet Egressy Béni nemcsak elszavalt, hanem a színház kara el is énekelt, miután Egressy akkorra meg is zenésítette. Az est utolsó eseményeként Jókai lépett a színpadra – sáros csizmában, lucskos karbonári köpönyegben, „jurátus karddal” az oldalán, és egy „óriási veres tollal” díszített, „behorpadt” cillinderrel a kezében. Mielőtt szónokolni kezdett volna, a Gertrúd királynét alakító Laborfalvi Róza lépett hozzá, és kokárdát tűzött a mellére. A lelkesítő rövid beszéd után mindenki mámorosan ment haza, kivált maga a szónok, akit a nap történései mellett a nála nyolc évvel idősebb és már egy gyermeknek is életet adó csinos színész is felettébb elvárásolt.³⁶

³⁵ Spira György: *Petőfi napja*, i. m. 27–72.

³⁶ Egressy Gábor: *Képek a pesti forradalomból március 15-én*. In Lukácsy Sándor (szerk.): *Ez volt március 15-e*, i. m. 54. és Jókai Mór: *Életemből*, i. m. 58–60.

Az öröm és az ünneplés másnap is folytatódott. Ez azonban egyáltalán nem feledtette, hogy a Forradalom Csarnoka névre átkeresztelt Pilvax radikális és a liberális reformerek jövőre vonatkozó elképzelései jelentős mértékben különböztek. És ennek jelei március 16-ától kezdődően szinte nap mint nap megmutatkoztak. Az egyik első konfliktusforrás a nemzetőrség létrehozása volt. A Közbátorsági Választmány többsége már március 16-án leszavazta Petőfiék arra vonatkozó javaslatát, hogy az újonnan jelentkező nemzetőröket a polgárőrségtől független egységekbe kell szervezni. Ehelyett a polgárőr-alakulatokba soroztattak be, ami megfosztotta az ifjakat a saját fegyveres erőitől. A forradalom eszméinek megcsúfolása volt, hogy a pesti polgárőrség parancsnokai nem akartak zsidókkal együtt szolgálni, és így a nemzetőrnek jelentkező zsidókat később külön egységekbe sorozták.³⁷ A német polgárságot, de a munkások, céhlegények és az egyetemisták egy részét is jellemző antiszemitizmus ellen a márciusi fiatalok java, köztük Vasvári és Petőfi is tiltakozott. A „szabadság, egyenlőség, testvériség” jelszavai – írta naplójába a költő március 20-án – mindenkire egyaránt vonatkoznak. Avagy „Várhattok-e igazságot a magatok részére, ha nem vagytok igazságosak mások iránt?”³⁸

Március 18-án, amikor a Közbátorsági Választmány küldöttsége megérkezett Pozsonyba a 12 ponttal, Kossuth először hallani sem akart a delegátusok fogadásáról. Majd amikor 19-én mégis találkozott velük, a rend fenntartásának szükségéről beszélt, és mérsékletre intette a küldötteket. „[...] én Buda-Pest város lakosságát e házában kimondhatatlan nyomatkosnak, s Buda-Pestet az ország szívének tartom, de urának soha tartani nem fogom” – mondta, majd hozzátette: „csak a nemzet az, a kit illet a nemzet sorsának eldöntése”, és ezt sem egy kaszt, sem egy város nem sajátíthatja ki magának. Ha ezzel valaki mégis megpróbálkozna, azt ugyanez a nemzet „létiporni tudná”. A honatyák egyelőre arról sem akartak hallani, hogy Pestre tegyék át székhelyüket.³⁹ Március 18-án – mint a bevezetőben erre már utaltam – az országgyűlés mindezek ellenére elfogadta a polgári átalakulás sarokköveinek tekinthető törvényjavaslatokat. Valószínűleg nem alaptalan azonban Petőfi ama feltételezése, hogy erre jelentős mértékben

³⁷ Spira György: *A pestiek Petőfi és Haynau között*. Budapest, 1988, Enciklopédia, 40–48.

³⁸ Petőfi Sándor *prózai művei*, i. m. 519.

³⁹ Barta István (szerk.): *Kossuth Lajos Összes Munkái*. XI. köt. Budapest, 1951, Akadémiai Kiadó, 675. Vö. Szabó Ervin: *Társadalmi és pártharcok a 48–49-es magyar forradalomban*. In Litván György (szerk.): *Szabó Ervin történeti írásai*. Budapest, 1979, Gondolat, 307.

azért került sor, mert Pozsonyban az az álhir terjedt el, hogy „Petőfi Sándor a Rákoson tanyáz, de nem egyedül, hanem 40 000 paraszttal”.⁴⁰

A pozsonyi urak féltek a pesti fiataloktól, és március 20-án olyan sajtótörvényt fogadtak el, amely a napilapok kiadójától 20 ezer forint óvadék letételét kívánta meg, és a sajtóvétségeket négy évig terjedő börtönbüntetéssel és súlyos pénzbírsággal sújthatta. Ez szinte szigorúbb volt a forradalom előtti regulánál. A Fiatal Magyarország vezéralakjai ezért nem is haboztak fellépni ellene. Március 19-étől megjelenő lapjukban, a *Marczius Tizenötödikében*, melyet Pálffy Albert szerkesztett, ösztűz alá vették az elképzelést, és március 22-én nagy tüntetést szerveztek ellene. A megmozdulás csúcspontjaként nyilvánosan elégették a tervezetet. Fellépésüknek köszönhetően az országgyűlés meghátrált: a kaució összegét felére szállította le.⁴¹

A hónap végén az adott okot tüntetésekre, hogy V. Ferdinánd az úrbéri szolgáltatások megszüntetésével foglalkozó március 18-ai és a felelős magyar kormányról szóló március 23-ai törvényjavaslatok átdolgozására szólította fel az országgyűlést. Elfogadhatatlan volt számára az önálló magyar hadügy- és pénzügyigazgatás, és több biztosítékot kért a földesurak kárpótlására is. A pesti fiatalok válasza: a gróf Batthyány Lajos dezinált miniszterelnök vezetésével szerveződő kormány haladéktalanul jöjjön Pestre, és ha elkerülhetetlen, egyoldalúan deklarálja az ország függetlenségét. Petőfi ekkor írta *A királyokhoz* című versét a híres-hírhedt refrénnel („Nincsen többé szeretett király!”), és a *Föltámadott a tenger* című ugyancsak nagy hatású költeményét az „örök tanulsággal”: „Habár fölül a gálya, / S alul a víznek árja, / Azért a víz az úr!”

Az uralkodó néhány napon belül – legalábbis látszólag – meggondolta magát, s március 31-én elfogadta a felelős minisztériumról szóló március 23-ai törvényjavaslat lényeges pontjait. A hírt, amely április 1-jén érkezett Pestre, a polgárság túlnyomó része megnyugvással fogadta. A márciusi fiatalok radikálisai és híveik azonban nem bíztak már az uralkodóban, és hogy elégedetlenségüket kimutassák, a nemzeti színű kokárda helyére vörös kokárdát, kalapjuk mellé vörös tollat s karjukra vörös szalagot tűztek. Április első napjaiban ebből többször keletkeztek kisebb utcai összecsapások és verekedések. A vagyonukat féltő polgárok – nem teljesen ok

nélkül – kommunisztikus törekvéseket sejtettek a vörös színű jelvények mögött, és viselőiket nemegyszer inzultálták.⁴²

Néhány nap múlva az országgyűlés népképviseléről szóló törvényjavaslata váltott ki nyugtalanságot. Ez ugyanis minden nemesember választójogát megtartotta volna, a nem nemesek választójogát pedig magas censozhoz kívánta kötni. Ennek a vitának végül az lett az eredménye, hogy választójogot kaptak mindazok, akik addig is rendelkeztek vele, vagyis a nemesség minden férfi tagja, továbbá azok a 20 éven felüli férfiak, akik a városokban legalább 300 forintot érő ingatlannal vagy falun legalább egy-negyed úrbéri telekkel bírtak, továbbá az önálló kereskedők, a legalább egy segédet alkalmazó vagy legalább 100 forint éves jövedelmet elérő iparosok, végül jövedelemre való tekintet nélkül a különböző értelmiségi foglalkozásúak. Mindent egybevetve az összlakosság mintegy 7–9%-át, vagyis a felnőtt férfilakosság harmadát-negyedét ruházták fel választójoggal. Az addigi 1,6–1,7%-kal szemben ez jelentős jogkiterjesztésnek tekinthető. Az egyenlőség magasztos eszméjétől és az egy ember egy szavazat demokratikus elvétől, ami a márciusi ifjakat hevítette, azonban igen messze állt. És messze állt azért is, mert miután a pesti és budai zsidóellenes zavargások áterjedtek Pozsonyra és más városokra is, az országgyűlés ezek hatására az izraelita vallásúakat egyáltalán nem ruházta fel választójoggal.⁴³

Az országgyűlés, illetve az április 7-én kinevezett Batthyány-kormány és a Fiatal Magyarország közötti ellentétek a későbbiekben sem szűntek meg. Utóbbiak szócsöve, a „Nem kell táblabírópolitika” jelmonddal megjelenő *Marczius Tizenötödike* folyamatosan bírálta a képviselőket és a minisztereket, akiket az uralkodóházzal, illetve Ausztriával szemben gyengéknek és engedékenyeknek tartott, a törvényeket és rendeleteket pedig, amelyeket hoztak, elégteleneknek a kor követelményeihez képest. Az országgyűlés liberális irányvonala helyett olyan „európai értelemben” vett radikalizmust követelt, amely „nem ismer fennálló történelmi jogokat, hanem egyedül azt tekinti, ami az országra nézve hasznos, üdvös és nyereséges”. A lap magát Kossuthot sem kímélte, s április 9-ei számában nyomatékosan figyelmeztette: „ha így folytatja, kevés idő múlva magát impossibilis emberré teszi”.⁴⁴ Az újság állandó célpontja volt a katolikus

⁴⁰ Petőfi Sándor prózai művei, i. m. 520.

⁴¹ Fekete Sándor: *A márciusi fiatalok*. Budapest, 1950, Szikra, 44–47.

⁴² Spira György: *A pestiek Petőfi és Haynau között*, i. m. 77–81.

⁴³ Pajkossy Gábor (szerk.): *Magyarország története a 19. században*. Szöveggyűjtemény. Budapest, 2006, Osiris, 230–231.

⁴⁴ Szabó Ervin: *Társadalmi és pártharcok*, i. m. 311–313.

egyház gazdagsága és összefonódása a hatalommal. Ezért az egyházi vagyonok teljes szekularizációját követelte, és az így nyert javak visszaadását az államnak. Április 14-én, amikor a kormány végre Pestre helyezte át székhelyét, hasonló hangot ütött meg üdvözlőbeszédében Vasvári Pál is. „Azt hisszük – figyelmeztette a minisztereket –, e városban a hatalom szót ezentúl csak az említse, ki a nép nevében beszél, és csak akkor említse, midőn magáról a népről beszél. [...] E nép most kezeitekbe teszi e forradalmi hatalmát, s felelősségekre bízza e nemzet sorsát. Ti egy új újjászületett, egy hatalmas nemzet előtt fogtok számolni eljárásaitokról. S azért a haza szent ügyét figyelmetekbe ajánljuk.”⁴⁵ Este és a következő napokban a nyugalomra vágyó polgárok több alkalommal adtak fáklyás zenét a miniszterek tiszteletére. A márciusi fiatalok vezetői azonban távol tartották magukat ezektől a rokonszenvtüntetésektől. Mint április 19-én Petőfi kesérően naplójába jegyezte: „A monarchia emberei nem hiszik vagy gátolni akarják a világszellem fejlődését, haladását, s ez istentagadás. Én ellenben [...] leborulok méltóságos színe előtt, fölkelek megáldva, belefogzom szent palástjába, és követem dicsőséges nyomdokát.”⁴⁶

A kormány Pestre költözésével párhuzamosan beszüntette tevékenységét a Helytartótanács és a bécsi Magyar Udvari Kancellária. Am beszüntette a forradalom addigi irányító szerve, a Közbátorsági Választmány is, amelyet a kormány mint a továbbiakban szükségtelen feloszlattott. A márciusi fiatalok közül többen helyet kaptak a szerveződő minisztériumokban: Degré Alajos és Ábrányi Emil például a Belügyminisztérium titkára, Bulyovszky Gyula pedig egyik fogalmazója lett, míg Oroszhegyi Józsa a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, Vasvári Pál pedig, miután egyetemi tanári kinevezését Eötvös József elutasította, a Pénzügyminisztérium titkára lett. Ugyanitt kapott állást Kléh István is. Az ismertebb személyiségek közül egyedül Petőfi nem vállalt hivatalt. „A zsebem – írta naplójában – üres, de mégsem olyan üres, hogy bárminemű hivatalt fölváljaljak, ha tukmálják is rám, annál kevésbé, hogy folyamodjam érte, mint jóakaróim terjesztgetik.”⁴⁷

Érzékeny csapást jelentett a Fiatal Magyarország számára és befolyásuk csökkenését vonta maga után a némi huzavonát követően márciusban mégiscsak megalakított egyetemista nemzetőri egységek feloszlata is. Erőik

egyesítése és a hatékonyabb nyomásgyakorlás érdekében május 8-án ezért saját szervezetet hoztak létre: a Márciusi Clubot. A szervezet célul tűzte ki „a pesti 12 pont nyomán az általános szabadság elvének fejlesztését és terjesztését, s azoknak az életbeléptetésén működni”, miután „a szabadság, egyenlőség és testvériség csak papirosra lőn kivíva”. Legfontosabbnak tartották a sajtótörvény további demokratizálását, a zsidókérdés igazságos rendezését az egyenlőségi elv alapján, a népi és polgári elemek előtérbe helyezését a minisztériumokban és a felállítandó új hadsereg vezetésében, továbbá megegyezést a nemzetiségekkel. Ez utóbbi azért látszott egyre sürgetőbbnek, mert az április 11-én szentesített 31 alaptörvény a nemzetiségek nyelvi és egyéb követeléseivel egyáltalán nem foglalkozott, s azok ezért egymás után fordultak szembe a magyar forradalommal.⁴⁸

A Club, a Forradalmi Csarnok, a *Marczius Tizenötödike* köre és a hozzájuk kötődő más radikális csoportok első megmozdulása egy macskazenével nyomatékosított tüntetés volt a budai főhadparancsnok, báró Ignaz Lederer tábornok várbeli szállása előtt május 10-én. Erre azért került sor, mert a 12 pont magyar nemzeti hadsereg felállítására vonatkozó követelése, amit egyébként a kormány is szorgalmazott, az uralkodó ellenállása miatt nem látszott elérhetőnek. A fegyvertelenül felvonuló – jórészt fiatalokból álló – tömeg azonban puskatűzzel találta szemben magát, amelyre Lederer adott parancsot. Az összecsapás végén három halott és húsz sebesült maradt a tüntetés színhelyén. A feldühödött pesti nép bosszúja elől a tábornok másnap Bécsbe menekült, Petőfi és Vasvári pedig tiltakozó népgyűlést hívott egybe május 12-ére. Ezen jelentette ki a költő, hogy Kossuthra nem a hazát, de még a kutyáját sem bízna. A *Marczius Tizenötödike* az egész kormány lemondását követelte.⁴⁹ A feszült hangulatra jellemző, hogy Széchenyi május 10-én naplójába jegyezte: „Le commencement de la fin! [A vég kezdete]”, majd 13-án így folytatta: „Azt hiszem a konfliktus elkerülhetetlen. Mészárlás lesz belőle. Az egyik oldalon polgárok – katonák (?)... a másikon FORRADALMI CSARNOK... a zsidók és a csöcselék.”⁵⁰

A konfliktus nem torkollott mészárlásba. A kormány leváltotta Lederert, a tüntetők visszatértek normális életükhöz, a Márciusi Clubból pedig nem lett komoly forradalmi szervezet, és a radikálisok egyre jobban elszigetelődtek. Különösen csökkent Petőfi népszerűsége, akinek plebejus

⁴⁵ Vasvári Pál: „A márciusi ifjak egyike én valék”, i. m. 249.

⁴⁶ Petőfi Sándor prózai művei, i. m. 523.

⁴⁷ Uo. 527.

⁴⁸ Fekete Sándor: *A márciusi fiatalok*, i. m. 94–96.

⁴⁹ Uo. 102–106.

⁵⁰ Széchenyi István: *Napló*. Szerk. Oltványi Ambrus. Budapest, 1978, Gondolat, 1245–1247.

demokratizmusa és kérlelhetetlen republikanizmusa egyre többeket – a főpapság és az arisztokrácia mellett kis- és középnemeseket, polgárokat, vagyonos iparosokat, kereskedőket és tehetős parasztokat – töltött el félelemmel vagy legalábbis tartózkodással. Ezt maga Petőfi is érzékelte, és május 27-én keserűen írta az *Életképek*ben: „Tény, hogy még a márciusi napokban is a magyar nemzet egyik kedvence voltam... néhány hét, s íme egyike vagyok a leggyűlöltebb embereknek. Minden elmenő hazafiúi kötelességének tartja egy-egy követ hajítani rám.”⁵¹ Valóban, miután Batthyány hiába próbálta mérsékletre bírni, mindenféle álhírek terjedtek róla. Bolondnak és muszkavezetőnek egyaránt kikiáltották, sőt azt is lehetett hallani, hogy börtönben ül. Petőfit mindez érthető módon nagyon bántotta, de elveiből nem engedett. „Ha valamely eszme – írta fent említett cikkében – világszerűvé lesz, előbb lehet a világot magát megsemmisíteni, mint belőle azon eszmét kiirtani. És ilyen most a reszpublika eszméje.”⁵² Abban bízott, hogy a júniusi nemzetgyűlési választások eredményei majd új lendületet adnak a forradalomnak, és az erőviszonyok a javukra fognak billenni. Ebben azonban ugyancsak csalatkoznia kellett. Bár a márciusi hangadók közül ketten – Irinyi és Irányi – képviselők lettek, a 24 éves választhatósági korhatár miatt Jókai és Vasvári nem is jelölthette magát, Petőfi pedig csúfos vereséget szenvedett szűkebb pátriájában, az egyik kiskunsági kerületben. Hiába hivatkozott köztisztletben álló apjára, és ígért „boldogságot”, valamint „szabadságot” a tehetősebb parasztok közül kikerülő választóknak, azok a szabadszállási lelkész fiát, Kiskunlacháza módos főjegyzőjét választották képviselőjüké. Hogy milyen módszerekkel, arról Petőfi hívei június 15-ei folyamodványukban így számoltak be: „a fülöpszállási, kunszentmiklósi és szabadszállási urak minden kigondolható becstelenítő rágalmat terjesztettek el köztünk követjelöltünkéről, Petőfi Sándorról, többek között, hogy Petőfi Sándor lázító hazaáruló, orosz kém, olyan ember szóval, kinek nemcsak megbuktatását, hanem elfogatását, sőt agyonveretését is jó néven fogja venni a minisztérium és az egész nemzet. E vádak Petőfi Sándor meg akarta cáfolni a szabadszállási és kunszentmiklósi nép előtt, de mind a két helyen eltiltatott a főlshóalástól a helybeli tanács által. Midőn Petőfi Sándor a választás helyén és napján a szabadszállási városházánál megjelent, az ellene felbőszített részeg nép,

⁵¹ Petőfi Sándor prózai művei, i. m. 565.

⁵² Uo. 568.

melyet a másik követjelölt egész éjjel és még aznap reggel is folyvást itatott, rárohant, az uraktól betanult becstelenítő vádakkal illette, és agyonveréssel fenyegette.”⁵³

Nincs okunk kételkedni Petőfi párthíveinek és magának a költőnek az őszinteségében. A vereség mélyebben fekvő oka azonban nem a helyiek fondorlatosságával és alávalóságával, hanem a márciusi fiatalok radikális eszméi és a magyar társadalom tradicionalizmusa között feszülő ellentéttel magyarázható. A Petőfinél racionálisabban gondolkodó és kevésbé impulzív Vasvári Pál június 4-ei cikkében ezt nagyon pontosan meg is fogalmazta. A márciusi ifjúság – írta ő is az *Életképek*ben – „egyetlen hibát követett el. Tovább akart menni a tények mezején, mint amennyire nemzetünk el volt készülve. Elejénte országos rokonszenvvel csatlakozott hozzánk a hon minden vidéke. Pest lőn a vezérlobogója. Mindnyájan lépteinkre figyelték, s híven követének bennünket. De a pesti ifjúság a vezérszerepben messze előhaladott. A sereg nem bírta őt követni. Elvesztette a láthatárról. Így szakadt el egymástól a pesti ifjúság és a nemzet.” Mindezt – ugyancsak helyesen – az ifjúság örök természetével magyarázta, amely mindent akar, és pedig „rögtön, haladéktalanul”.⁵⁴

Kiskunsági veresége és az országgyűlés óvatos, az udvarral megegyezésre törekvő politikája Petőfit mélyen elkeserítette. Kiábrándultságában odáig ragadtatta magát, hogy a Batthyány-kormányt Metternich forradalom előtti reakciós rendszerével azonosította. „Eben guba” – írta a *Marczius Tizenötödike* augusztus 10-ei számában.⁵⁵ Ennek a mélyen pesszimista, letargikus időszakának a terméke a szeptemberre befejezett *Az apostol*, amelynek főhőse, a hozzá hasonlóan az év utolsó napján született Szilveszter nagyon nyomorúságos gyermek- és ifjúkor után szerencsés véletleneknek köszönhetően tanulni tud, és az egyik falu népét, melynek jegyzője lesz, a francia forradalom eszméire oktatja. Az egyszerű emberek meg is kedvelik, ám a falu földesura és papja ellene hangolják őket, s végül el is üldözik. A főhős ezután a fővárosba költözik, írni kezd, de a cenzúra megakadályozza könyvének kiadását, s amikor annak megkerülésével mégis kiadja művét, a hatóságok börtönbe vetik. Bűne annak kimondása,

⁵³ Uo. 573.

⁵⁴ Vasvári Pál: „A márciusi ifjak egyike én valék”, i. m. 269.

⁵⁵ Petőfi Sándor prózai művei, i. m. 587.

Hogy a papok nem emberek,
De ördögök,
S a királyok nem istenek,
Hanem csak emberek,
És minden ember ember egyaránt,
S az embernek nemcsak joga,
Hanem teremtménye
Kötelessége is
Szabadnak lennie,
Mert aki isten legszebb adományát
Meg nem becsüli,
Magát az istent sem becsüli az!

Amikor tíz év után kiszabadul, Szilveszternek látnia kell, hogy a nép ugyanolyan rabságban él, mint korábban. A társadalmi igazságtalanságok szinte örületbe kergetik, és arra készítetik, hogy merényletet kövessen el a legfőbb felelősnek tartott uralkodó ellen. A merénylet megghiúsul, Szilvesztert kivégzik, ám mielőtt meghalna, a tömeg Jézushoz hasonlóan megalázza.

A példabeszéd mélyen pesszimista üzenete ellenére Petőfi nem adta fel elveit, és nem vonult vissza a közélettől. Az időközben széttzilálódott Márcziusi Club helyett július 2-án Vasvárival megalakítják a Demokrata Klubot, amely egyesülve az országgyűlés Madarász László körül tömörülő baloldali radikális tagjaival, az úgynevezett nemesi radikálisokkal július 16-ától Egyenlőségi Társulat néven működött tovább. A márciusi ifjak közül Petőfi és Vasvári mellett a szervezet tagjai közé tartozott többek között Jókai, Sükei, Irányi és Irinyi, valamint a *Marczius Tizenötödike* főszerkesztője, Pálffy Albert. Csatlakozott a márciusi ifjakhoz hasonlóan radikális Táncsics Mihály, s a képviselők közül többek között a szervezet vezetőjévé választott Madarász László és öccse, Madarász József, valamint Perczel Mór. Az Egyenlőségi Társulat rövid időn belül a baloldal átfogó szervezetévé nőtte ki magát, amelynek szinte kizárólag pestiekből álló tagsága egy-két héten belül elérte az ezret.⁵⁶ Közzétett programjában a szervezet abból indult ki, hogy a „március 15-én kimondott nagy szavak”, „a szabadság, egyenlőség, testvériség eszméi valósággá nem lettek”. Ezért az áprilisi

törvényekben rögzített vívmányok továbbfejlesztését, illetve kiegészítését tűzték ki célul. Követelték „a valódi és feltétlen, minden kauciótól ment sajtószabadságot”, a teljes politikai egyenlőséget, vagyis a minden vagyoni kvalifikáció nélküli választójogot, valamint „az osztályfalakat fenntartó előítéletek” és a „nyelvi különbségeken alapuló idegenkedések” elleni harcot.⁵⁷

A márciusi fiatalok egyik monográfusa, Fekete Sándor szerint „a program kidolgozója” Petőfi Sándor volt.⁵⁸ Ez azonban valószínűtlen, mert Madarászék kezdeményezésére az már a Demokrata Klub alakulásakor, július 2-án megjelent, továbbá azért is, mert hiányzott belőle a köztársaság követelése, amelyből Petőfi nem engedett. Mint egyik ekkori versében (*Respublika*) írta: „Republikánus vagyok, s az leszek / A föld alatt is, ott, a koporsóban!”

Az Egyenlőségi Társulat és az országgyűlés, illetve a kormány közötti ellentétek először az észak-itáliai szabadságküzdő leverésére vezényelt császári és királyi haderő megsegítésének ügyében robbantak ki. Az uralkodó erre irányuló kérését a kenyértörés elkerülésére törekvő minisztertanács július 4-én bizonyos feltételek mellett elfogadta, amit július 22-én 233:36 arányban az országgyűlés is helybenhagyott. A parlamenti vita során az Egyenlőségi Társulat képviselői a képviselőházban, a többiek pedig utcai gyűlésekkel és tüntetésekkel fejezték ki egyet nem értésüket. „Nemzedékünk – tüzelte a tömeget Vasvári a Redout előtt, amelynek nagytermében a képviselők ülészetek – nem a magyar trikolor zászló alá küldetik, hanem a sárga-fekete zászló alá. [...] Egész Európa tengere forr, a reakció vad háborúi alatt leroskadt népek még halálhörgéseik alatt is a szabadság gyilkosai ellen harcolnak, s mi mielőtt küzdöttünk volna, odadobnók magunkat a kamarilla gyilkos karjaiba?”⁵⁹ Petőfi – szokásához híven – versben is állást foglalt.

Olaszország minket soha nem bántott,
Egyet akar velünk: a szabadságot.
Ezért minket odavinni nyakára?
Sose lépünk mi arra a határra.

⁵⁷ Fekete Sándor: *A márciusi fiatalok*, i. m. 112–115.

⁵⁸ Uo. 115.

⁵⁹ Uo. 123.

⁵⁶ Spira György: *A pestiek Petőfi és Haynau között*, i. m. 300–301.

Itt maradunk mi a magyar hazában,
Ezt megvédjük mindhalálig mindnyájan,
De magyar ruhában és magyar szóval
És a magyar háromszínű zászlóval.

– fogadkozott a *Hány hét a világ?* című költeményében. A parlament és az utca radikálisainak is részük volt abban, hogy a kormány végül olyan donoi választ küldött az uralkodónak, amely gyakorlatilag a segélynyújtás elodázását jelentette.

Az uralkodóház és a magyar kormány közötti politikai ellentétek kiéleződése, majd Jelačić horvát bán uralkodói jóváhagyással meginduló szeptember eleji katonai támadása fordulatot hozott a baloldali politikájában. Az új helyzetben a forradalmi önvédelem megszervezése vált a legfontosabb feladattá, amely a parlamenten belüli és kívüli radikálisokat egyaránt a fegyveres ellenállásra kész liberálisokhoz, mindenekelőtt azok vezéréhez, Kossuth Lajoshoz, a szeptember 16-án megalakult Országos Honvédelmi Bizottmány elnökéhez közelítette. Kossuthon kívül a szervezet tagja volt Nyáry Pál és az Egyenlőségi Társulat elnöke, Madarász László is. Ezek a körülmények magyarázzák, hogy a márciusi ifjak szeptembertől nemcsak felhagytak a kormány és a parlament támadásával, hanem kifejezetten támogatták azok önvédelmi törekvéseit. Arany Jánosnak írt augusztus 16-ai levelében Petőfi még arról vizionált, hogy egy új és „roppant forradalom előestéjén vagyunk”, amelynek győzelme után „első dolgunk egy óriási akasztófát állítani s rá 9 embert”, vagyis a 9 minisztert „fellógatni”. Az Egyenlőségi Társulat nevében megfogalmazott szeptember 20-ai kiáltványában viszont már ugyanarra szólított fel, mint Kossuth: összefogásra, fegyverkezésre és a haza megvédésére.⁶⁰ Vasvári ugyanezt az utat járta be. Míg júliusban az országgyűlés ellen vezette a népet a Redout elé, szeptember 4-én ugyanott már Kossuthot éltették, akit „Veszélyben a haza! Halál az árulóknak!” jelszavakkal biztosítottak támogatásukról. És ugyanez ismétlődött szeptember 11-én, amikor a képviselők jóváhagyták Kossuth tervét az ötforintos bankjegyek kibocsátásáról, az újoncozás megkezdéséről és a honvédszászlóalj felállításáról.⁶¹

A hangulat ismét izzóvá vált; szeptember 28-án a feldühödött nép felkoncolta a Pestre érkező Franz Philipp von Lamberg grófot, akit az

uralkodó a magyar kormány ellenjegyzése nélkül, tehát törvénytelenül nevezett ki a Magyarországon állomásozó császári és királyi hadsereg főparancsnokává. A kormány vallás- és nevelésügyi miniszterét, báró Eötvös Józsefet ez arra készítette, hogy sógorával, Trefort Ágostonnal együtt azonnal elhagyja Magyarországot. Ezt fontolgatta gróf Batthyány Lajos is, aki a lincselés hírére első felindultságában így reagált: „Nem akarok többé tudni a magyarokról, örökre megbélyegezték hazájuk becsületét, kitagadom, hogy magyar voltam, és soha, soha sem állok többé szóba azokkal, kik előidézői voltak ezen gyalázatos kegyetlenségnek.” A gróf később lehiggadt, nem ment külföldre, csak Bécsbe, ahol október 2-án lemondott miniszterelnöki megbízatásáról, és ezzel egyidejűleg képviselői mandátumát is visszaadta.⁶² Petőfi viszont nem titkolt elégedettséggel vette tudomásul, hogy „Lamberg szívében kés, Latour nyakán / Kötél”. „Ez mind igen jó, mind valóban szép, / De még ezzel nem tettetek sokat – / Akasszátok föl a királyokat!” – buzdította hasonló tettekre rajongóit.

A kibontakozó önvédelmi harcban a márciusi fiatalok kezdetben mint szervezők és agitátorok vettek részt. Jókai Egressyvel együtt Kossuthot kísérte el toborzó körútjára, Petőfi Tolnában és Baranyában, Vasvári Pál pedig Somogyban szólította fegyverbe az embereket. Majd később, amint a helyzet tovább komolyodott, maguk is honvédnek álltak. Vasvári előbb a somogyi népfelkelőket irányította, majd 1849 elején a partiumi vármegyékben szabadcsapatot verbuvált, és az Avram Iancu által vezetett erdélyi román felkelők ellen harcolt Körösfő környékén. Egyik utolsó feljegyzésében írta: „A csatatér színhelyére jöttem három hónapos betegeskedésem után, hogy ha halnom kell, együtt haljak meg beteg hazámmal, vagy ha a hon felgyógyul, engem is gyógyítson fel az öröm, melyet ekkor élvezendek. Itt járok a nagyszerű látvány piacán; vizsgálom a haza embereit, és gondolkodom... Itt létem olyan, mint Pliniusé az Aethna-kitörés rémjeleneténél.”⁶³

Petőfi 1848 őszén és telén – kisebb megszakításokkal – különböző egységeknél szolgált, majd 1849 elejétől Bem erdélyi hadseregében lett a tábornok futára, illetve segédtisztje századosi, majd őrnagyi rangban. Közben sorra írta kitartásra buzdító katonaverseit, melyek közül leglelkesítőbb a minden fiatal magyar szívét megdobogtató *Csatadal*. De ezekben a hónapokban született az idilli *Itt van az ősz, itt van újra...*, a köztársaságot

⁶⁰ Petőfi Sándor prózai munkái, i. m. 599–603., 715.

⁶¹ Fekete Sándor: *A márciusi fiatalok*, i. m. 139–143.

⁶² Spira György: *A pestiek Petőfi és Haynau között*, i. m. 361.

⁶³ Vasvári Pál: „*A márciusi fiatalok egyike én valék*”, i. m. 315.

éltető Itt a nyilam! Mibe löjjem?, az Európa csendes, újra csendes..., a Négy nap dörgött az ágyú..., Az erdélyi hadsereg, A honvéd, A székelyek (akik vérének „Minden kis cseppje drágagyöngyöt ér”), és az utolsó: a bukást előrevetítő Szörnyű idő...

Vajda János már augusztusban beállt Damjanich vörössipkásai közé, s a délvidéki harcokban közlegényből hadnaggyá küzdötte fel magát. Ugyanitt kezdte katonai pályáját Vidács János egy szabadcsapat hadnagyaként. Később a feldunai és a VII. hadosztály kötelékében harcolt főhadnagyként, majd századosként a tavaszi hadjáratban és a nyári hadműveletekben. Degré Alajos szeptembertől Móga János altábornagy alatt vitézkedett huszárkapitányként, később pedig főhadnagyként és századosként a Károlyi huszárezredben. Többször megsebesült, utoljára az isaszegi csatában. Oroszhegyi Józsa Vasvárihoz hasonlóan egy gerillacsapatot szervezett, amelynek élén 1849 telén és tavaszán a Mátra vidékén nyugtalanította a császári alakulatokat. Júniustól a Felső-Magyarország védelmére szervezett seregtest osztályparancsnoka volt honvéd őrnagyai rangban. Sükei Károly előbb Egressy Gábor délvidéki kormánybiztos írnokaként szolgált, majd az egyik szegedi nemzetőrzászlóalj hadnagya, végül Perczel Mór hadsegéde volt főhadnagyi rangban. Az 1848-ban még csak 19 éves Sebő Antal Sükeihez és másokhoz hasonlóan előbb a szerbek ellen harcolt a Földvár-féle önkéntes alakulat katonájaként, majd decembertől a 37. komáromi honvédzászlóalj hadnagyaként, s végül főhadnagyként szolgált. Szegfi Mór tüzerként kezdte katonai pályafutását ugyancsak a szerbek elleni délvidéki harcokban. A szenttamási ütközetben tanúsított bátorságáért kapitányi rangra emelték. Sebesülése után leszerelt, és Szemere Bertalan titkáráként serénykedett. Hasonló pályát futott be Nyári Albert is. 1848 őszén és telén a Délvidéken harcolt előbb egyszerű honvédként, majd hadnagyként. 1849 januárjában fogságba esett, ahonnan azonban rövidesen kiszabadult. Májustól Kossuth egyik hadsegédje volt főhadnagyi rangban. Korányi Frigyes, a 20 éves orvostanhallgató megmaradt szakmájánál: az egyik Szabolcs vármegyei önkéntes zászlóalj orvosaként, majd helyettes főorvosaként vett részt a szabadságharcban.

A már 1848 nyarán, illetve őszén katonának álló és a délvidéki, majd a későbbi harcokban részt vevő márciusi ifjak bátorságát és hősiességét politikai ellenfeleik is elismerték. „A fiatal erőtlől pezsgő rész, midőn a tíz önkéntes zászlóalj megalakítására kitűzetett a lobogó, fegyvert ragadott, és a római sáncok ellen ment. [...] Szuronyt szegezve s forradalmi dalt

énekelve mentek az ágyúk elébe. Látták a szolnoki és nagysallói csatát. Elfogytak a zászlóaljakból a temesvári és világosvári napok előtt” – hajtotta meg előttük fejét például a radikálisokat általában és Kossuthot különösen képpen bíráló, Világos utáni írásában Kemény Zsigmond.⁶⁴

A márciusi fiatalok kisebb része a hátszágban szolgálta a szabadságharc ügyét. Jókai, aki a forradalmi napok alatt egyre inkább a fiatalok mérsékelt szárnyának vezéregyéniségévé vált, végig a kormány mellett maradt. Politikailag olykor Kossuthal tartott, olykor a békepártiakkal, és közben szerkesztette a mérsékelt, a *Marczius Tizenötödikével* rendszeresen polemizáló *Esti Lapokat*. Egykori barátai, a „magyar jakobinusok” „a rend és a szabadság ellenségeivé” váltak szemében, a forradalom konszolidációja pedig a „magyar Gironde győzelmévé”. Ezért és házassága miatt – 1848 augusztusában oltár elé vezette Laborfalvi Rózát – kapcsolata egykori jó barátjával, Petőfivel megromlott. Pálffy Albert tovább szerkesztette a kormányt balról bíráló *Marczius Tizenötödikét*. Teleki Lászlóhoz hasonlóan ő is eljutott annak felismeréséig, hogy az ország multietnikus jellege miatt „le kell fektetnünk egy föderális respublika alapjait, a jövőre kell gondolnunk, nem pedig a gót időkől fennmaradt történelmi jogokat fenntartanunk”. A kormány azonban ebben és a legtöbb más kérdésben sem így gondolkodott, és az egyre kényelmetlenebbé váló lapot 1849. július 7-én végül betiltotta, Pálffyt pedig izgatás vádjával letartóztatta.⁶⁵ Bár a dunántúli harcokban 1848 őszén Irányi Dániel is részt vett, a későbbiekben többnyire nem katonaként, hanem politikusként tevékenykedett. 1848 végén Sáros vármegye kormánybiztosa volt, majd a magyar sereg visszavonulása után a debreceni országgyűlés tagjaként Kossuth politikáját támogatta a békepártiakkal szemben. Buda visszavétele után előbb Pest, majd a Felvidék kormánybiztosává nevezték ki. Feladata a támadó orosz hadsereggel szembeni katonai védelem megszervezése volt. Irinyi József, akit 1848 júniusában Irányihoz hasonlóan képviselővé választottak, októbertől 1849 májusáig Párizsban tartózkodott, ahol gróf Teleki László követ tanácsosaként diplomáciai feladatokat látott el. Néhány kevésbé ismert fiattal, például Kléh Istvánnal együtt Bulyovszky Gyula mindvégig megmaradt hivatalnoknak. A Belügyminisztérium tisztviselőjeként dolgozott.

⁶⁴ Kemény Zsigmond: Forradalom után. In Tóth Gyula (szerk.): *Változatok a történelemre*. Budapest, 1982, Szépirodalmi Kiadó, 307.

⁶⁵ Fekete Sándor: *A márciusi fiatalok*, i. m. 182–187.

A bukást ketten nem érték meg közülük: a két megalkuvást nem ismerő vezér, Vasvári Pál és Petőfi Sándor. Mindketten csatában estek el. Vasvári július 6-án a Gyalui-havasokban, a Havasnagyfalu (Marisel) fölötti Funtinel (Funtinella) nevű fennsíkon, ahol a móc felkelők csapatával együtt törbe csalták, és bekerítették. A 400 fős alakulat napokon át hőiesen védekezett, majd kitöréssel próbálkozott. A rohamot vezető Vasvári őrnagy az elsők között esett el. Tisztjeinek és honvédjeinek többségére ugyanez a sors várt. Holttestét sohasem azonosították.⁶⁶ Petőfi néhány héttel élte túl barátja és eszmetársa elvesztését. Július 31-én esett el a segesvári csatában, amelyben Bem tábornok háromszoros túlerőben lévő orosz csapatoktól szenvedett vereséget. A gyalog menekülő Petőfivel a források szerint kozák lovasok végeztek Héjjasfalva közelében. Holttestét, amely szintén nem került elő, az 1200 elesett honvéd tetemével együtt minden bizonnyal a tömegsírok egyikébe hantolták el. Halálában sokan kételkedtek, és annak körülményeit a mai napig vitatják.⁶⁷

A túlélők közül az ügyész többükre halált kért, ám az akasztófát – kegyelem, amnesztia vagy elévülés révén – végül mindegyikük elkerülte. Gondolataikért és tetteikért többé vagy kevésbé azonban mind megszenvedtek. Néhány hónapos bujdosás után egy részüknek sikerült külföldre szökni. Közéjük tartozott a távollétében halálra ítélt és jelképesen kivégzett Irányi Dániel, aki Párizsban újságírással és tanárkodással tartotta el magát, s emellett 1859–1862-ben az emigrációt irányító Magyar Nemzeti Igazgatóság jegyzői tisztét is ellátta. 1868-ban tért haza, miután Pécs városa képviselőjévé választotta. Bár az elvárt hűségesküt sohasem tette le, 1892-ben bekövetkezett haláláig a függetlenségi és 48-as országgyűlési ellenzék vezére, sőt évtizedeken át a párt elnöke volt. Mérsékeltnek tartott ellenzéki reformpolitikájáért az emigráns Kossuth utóbb többször bírálta. Nyári Albert Itáliában vert tanyát, ahol Garibaldi testőrségében szolgált, majd az 1859-ben kirobbant háborúban a Magyar Légión századosaként ismét az osztrákok ellen harcolt. 1867-ben tért haza. A politikától távol tartotta magát; haláláig, 1886-ig történészként és heraldikusként tevékenykedett. Munkásságáért a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjai közé választotta. Néhány hónapos bujkálás után több évet töltött külföldön Szegfi

Mór is, ám a politikai életbe sem emigrációja alatt, sem hazatérése után nem kapcsolódott be. Előbb hírlapíróként működött Pesten, majd a lőcsei és a kassai főreáliskolában tanított. Élete utolsó éveit – 1896-ban halt meg – Fiumében töltötte családjával együtt, az Adria kék vizében gyönyörködve és a hullámok mormolását hallgatva. Külföldre igyekezett Irinyi József is, akit azonban Graz közelében elfogtak. Noha halálra ítélték, Haynau megkegyelmezett neki. Kiszabadulása után előbb Biharban, majd Pesten élt, és 1853-ban magyarra fordította Harriet Beecher Stowe *Tamás bátya kunyhója* című regényét. 1859-ben hunyt el, 37 évesen. Hasonló sors jutott osztályrészül Oroszhegyi Józsnak is, akit a halálos ítélet alól ugyancsak felmentettek, ám a tízéves várfogságból ötöt egy ausztriai börtönben le kellett töltenie. 1856-os szabadulása után orvosként dolgozott előbb különböző erdélyi városokban, majd Bukarestben, végül Konstantinápolyban és Kis-Ázsiában. Közben néprajzi gyűjtéssel is foglalkozott. 1868-ban tért haza, és két évre rá, 47 évesen elhunyt.

Azok közül, akik itthon maradtak, Vajda Jánost néhány hetes bujkálás után elfogták, és besorozták közlegénynek a császári és királyi hadseregbe. 1850-es elbocsátása után az ország különböző részein élt – nagyon szerény körülmények között. Főleg újságírásból tartotta el magát, közben pedig folyamatosan írta a romantikától a szimbolizmus felé mutató, részben politikával, részben szerelemmel foglalkozó költeményeit. Az 1867-es kiegyezést elutasította, miközben az azt bíráló Kossuth-pártiakkal sem értett egyet. Publicisztikájában az úri Magyarország számos fonákságát tűzte tollhegyre, s mindvégig hitte, hogy a polgárság uralma után „most már a legalsó réteg, az igazi, szoros értelemben vett népen volna a sor, mely hátul a saroglyában ül, ahol mód nélkül keserves, rázós ülése van”.⁶⁸ Pálffy Albert, akit a Szemere-kormány Világos előtt szabadon bocsátott, egészen 1853-ig élt álnéven Belényes környékén. Az 1852-es amnesztiarendeletekben bízva ekkor Pestre jött, ahol rövid időn belül letartóztatták. Bár pert indítani ellene és elítélni már nem lehetett, internálására megtalálták a jogi lehetőséget. 1856-os szabadulása után szerkesztőként és újságíróként élt Pesten. Bár a kiegyezést támogatta, és egykori radikalizmusa jelentősen mérséklődött, a megmaradt nemesi kiváltságokkal és a kasztszellemmel szembeni ellenszenvét haláláig (1882) megőrizte. Degré Alajos ugyancsak

⁶⁶ Péntek László: Az 1848–49-es szabadságharc Kalotaszegen és környékén. *Szabadság*, 2014. március 15.

⁶⁷ Kovács László: *Csalóka lidércfény nyomában. A szibériai Petőfi-kutatás csödjé*. Budapest, 2003, Argumentum, 13–25.

⁶⁸ Komlós Aladár (szerk.): *Vajda János válogatott politikai írásai*. Budapest, 1954, Művelt Nép, 170.

éveken át bujdosott a dél-alföldi pusztákon, és amikor az amnesztia után Pestre jött, őt is internálták. Szabadulása után beutazta Nyugat-Európát, s eközben több emigráns társát meglátogatta. Hazatérése után újságírással, irodalommal és politikával foglalkozott. 1870-től több éven át Vác városát képviselte az országgyűlésben 48-as és függetlenségi programmal. Élete alkonyát Vácson töltötte papvölgyi házában, szőlőjét művelve.

A nagyon korán, már 1854-ben, 30 évesen elhunyt Sükei Károly, aki Világos után előbb újságírásból élt, majd a losonci gimnáziumban tanított magyar nyelvet és irodalmat, elkerülte a felelősségre vonást. Nem lett bántódása a mindvégig hivatalnokoskodó Bulyovszky Gyulának sem, aki a bukás után kizárólag szerkesztéssel, újságírással és irodalommal foglalkozott. Több rövid életű lapot szerkesztett, és franciásan szellemes írásaival az 1850-es és 1860-as évek egyik népszerű írója lett. A legtöbb sikert tárcáival aratta, amelyekkel a műfaj egyik megteremtőjévé vált. Korányi Frigyes a bécsi sebészeti klinikán vészelte át a Világos utáni hónapokat, ahonnan 1851-ben tért haza orvos- és sebészdoktorként. Múltja miatt előbb szülővárosába, Nagykállóra száműzték, ám néhány év után Szabolcs vármegye főorvosa, majd 1865-től a pesti Rókus-kórház idegbetegosztályának a vezetője lett. A későbbiekben megszervezte az I. számú belklinikát, amelyet 1908-as nyugalomba vonulásáig igazgatóként irányított. Magyarországon elsőként vezette be a laboratóriumi kutatásokat és a röntgenvizsgálatokat. Emellett az egyetemen is tanított, sőt 1878-ban annak rektora lett. Eredményeit kül- és belföldön egyaránt elismerték. 1884-ben az Akadémia tagjává választották, 1891-ben pedig örökös főrendiházi taggá nevezték ki. 1884-ben az uralkodótól nemességet, 1908-ban pedig bárói rangot kapott. 1913-ban hunyt el, utolsóként a márciusi fiatalok közül.

Olyan magasra, mint Korányi Frigyes, még egy márciusi fiatal jutott: Jókai Mór. Az író Világos után nejével együtt a Bükk hegység egyik falujában, Tardonán rejtőzött el. A felelősségre vonást – a közvádoló először rá is halált kért – úgy kerülte el, hogy kapcsolatai révén Laborfalvi Róza Klapka-féle menlevelet szerzett számára, mely szerint honvéd hadnagyként a komáromi várban szolgált. Ennek ellenére továbbra is álnéven élt, előbb Miskolcon, majd a budai hegyek egyik vendéglőjében, illetve felesége lakásán. 1851-ig Sajó álnéven írt, ezt követően saját neve alatt. Az 1867-es kiegyezést megelőző sajtóvitákban számos alkalommal védelmébe vette Kossuthot, miközben egyre inkább Deák Ferenchez közeledett, később pedig Tisza Kálmán párthíve lett. 1861-től több cikluson át országgyűlési

képviselő volt, számos lapot szerkesztett, miközben egyre-másra írta regényeit, köztük a reformkort idéző *Egy magyar nábobot* (1853–1854), a *Kárpáthy Zoltánt* (1854–1855) és az *Eppur si muove*-t (1872). Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc mártírjainak és túlélő hőseinek *A kőszívű ember fiaiban* (1869) állított emléket. Mindezt romantikusan magával ragadó stílusban, az ellentéteket idillekben feloldva, s a legszebb emberi és hazafiúi erőket, az önzetlenséget, a lovagiasságot, valamint a szabadság és a haza szeretetét normává emelve. Korányi Frigyes kivéve egykori barátai és eszmetársai közül mindenkit túlélte. Haláláig, 1904-ig 202 könyve jelent meg, és a századforduló éveiben a magyar irodalom kül- és belföldön egyaránt legismertebb és legolvasottabb írójaként tartották számon. A halála előtti évekre eljutott annak kimondásáig, hogy a kiegyezéssel és a dualizmussal a magyar nemzet végre „rátalált önmagára”, s „szíve egyetért a fejével”. „Harcias erőit megtartva, kifejtve, még is a békének örét látja benne a világ. Mivelhogy hazáját, koronáját híven és önkényt szolgálja, nem fél a rabszolgaságtól többé.”⁶⁹ Amikor ezek a sorok *A magyar nemzet története* X. kötetéhez illesztett *Utószó*-ban 1898-ban megjelentek, Petőfi, Vasvári és Vajda minden bizonnyal felriadtak, és nagyot fordultak sirjukban. A mérsékeltbereknek és a dualista rendszerbe többé-kevésbé szintén beilleszkedőknek pedig olyasmi juthatott eszükbe, amit az ismert szállóige így fejez ki: „Aki 30 éves koráig nem kommunista, annak nincs szíve. Aki pedig 30 éves kora után is kommunista, annak nincs esze.” Nem biztos azonban, hogy ez Jókai esetében is teljes mértékben így alakult. A „nagy mesemondó” egyik utolsó munkája, az *Ahol a pénz nem isten* ugyanis arról tanúskodik, hogy szíve mélyén Jókai haláláig megőrzött valamit fiatalkori eszményeiből. A regény egy olyan dél-amerikai kis kolónia életéről szól, ahol szeretet uralkodik, mindenki egyenlő, és senki nem tör gazdagságra.

A márciusi fiatalok idealisták és naivok voltak. Ám szívük a helyén dobogott. A spártaiak hősiességének emléket állító sírverset idézve: megcselekedték, amit megkövetelt a haza. 1848–1849-ben nagyjából még egyformán gondolkodtak, és egy irányba tartottak. Később különféleképpen alakult sorsuk, és elágaztak az útjaik. Árulóvá azonban senki sem vált közülük. Mindegyikük a hazáját szolgálta: ki a rivaldafényben, ki az ismeretlenségben; ki a politikában, ki a szakterületén, és ki ebben is, és abban is.

⁶⁹ Jókai Mór: *Utószó*. In Szilágyi Sándor (szerk.): *A magyar nemzet története*. X. köt. Budapest, 1898, Athenaeum, 838.

AZ 1919-ES NÉPBIZTOSOK

A Magyarországi Tanácsköztársaság 1919. március 21-étől 1919. augusztus 1-jéig állt fenn. Legfőbb irányító szerve mindvégig a Forradalmi Kormányzótanács volt, amelynek tagjait – a szovjet mintát követve – népbiztosoknak, illetve népbiztoshelyetteseknek hívták. Előbbiek miniszternek, utóbbiak miniszterhelyettesnek vagy államtitkárnak feleltek meg. A népbiztosságok élén kezdetben általában egy népbiztos állt, akinek a munkáját egy vagy két helyettes segítette. A ruszin, illetve a német ügyekkel foglalkozó két népbiztosnak egyáltalán nem, a testület elnökének pedig csak júniustól volt helyettese. A Földművelésügyi Népbiztosságot viszont az első napokban négy – elvileg azonos jogkörrel rendelkező – népbiztos irányította, és melléjük nem állítottak helyetteseket. Március 21-ei megalakulásakor a Forradalmi Kormányzótanács így módon 30 tagból állt, akik közül 16 rendelkezett népbiztosi, 13 pedig helyettesi ranggal. A 30. Garbai Sándor volt, aki a testület elnöki tisztét töltötte be. A népbiztosok 2 kommunista (Kun Béla és Vántus Károly) és 1 pártonkívüli, illetve volt függetlenségi párti (Stefán Ágoston) kivételével valamennyien szociáldemokraták voltak, ahogy maga az elnök is, míg helyetteseik közül 9 az 1918. november 24-én megalakult Kommunisták Magyarországi Pártja tagjai közül került ki, 3-at a Szociáldemokrata Párt delegált, 1 pedig (Ládai István) pártonkívüli szakember volt.

133 napos regnálása során a Forradalmi Kormányzótanács többször átalakult. A Munkaügyi és Népjóléti, valamint a Közoktatásügyi Népbiztosság már március 28-án kapott egy-egy második helyettest, így a testület létszáma 32-re emelkedett. A hatásköri villongások és a Magyarországi Szocialista Párt néven egyesült szociáldemokraták és kommunisták arányosabb képviselete érdekében 1919. április 3-án a testület megszüntette a helyettes népbiztosi tisztséget, személycseréket hajtott végre, és a népbiztosságok élére 2 vagy több népbiztosból álló kollégiumokat állított. Kivételt képezett ez alól a német és a ruszin népbiztosság, amelyet továbbra is egy-egy vezető (Kalmár Henrik és Stefán Ágoston) irányított. A népbiztosok

száma így módon 34-re emelkedett, akikhez április 7-én még egy további személy (Bajáki Ferenc) csatlakozott.

A Tanácsköztársaság legfőbb törvényhozói hatalmának tekinthető Tanácsok Országos Gyűlése 1919. június 14–23-án ülésezett. Az általa életre hívott 150 tagú Szövetséges Központi Intéző Bizottság június 24-én tartott első ülésén az addigi népbiztosok közül 14 tagú új Forradalmi Kormányzótanácsot választott. Ugyanekkor visszaállították a népbiztoshelyettesi tisztséget is, amelyet részben korábbi népbiztosok töltöttek be, részben két ismert baloldali szociáldemokrata (Bolgár Elek és Alpári Gyula).¹

Mindent egybevetve a népbiztosi tisztséget a 133 nap alatt összesen 35-en viselték. Népbiztosnak nevezték a Budapest élére állított és városvezetői feladatokat ellátó Révész Mihályt, Seidler Ernőt és Vincze Sándort is, ám ők a Kormányzótanács ülésein csak alkalmanként, és akkor is jegyzőként vettek részt. Ezért őket az időnként ugyancsak jegyzői funkciókat ellátó Bíró Dezsővel és Bihari Mihállyal együtt kihagytam az elemzésből.

A 133 nap alatt a népbiztosok 46 alkalommal üléseztek. Üléseiket az addigi szokásoknak megfelelően általában a budai Sándor-palotában tartották, 4 esetben a szovjetháznak nevezett Hungária Szállóban, ahol a népbiztosok családjukkal együtt laktak is. Az üléseket általában az elnök, Garbai Sándor vezette, távollétében tekintélynek örvendő szociáldemokrata párttársai, Bokányi Dezső és Dovcsák Antal helyettesítették. Az ülésekről rendszeresen jegyzőkönyvet vezettek, kivéve az augusztus 1-jei utolsót, amelyre a jegyzőkönyvvezető elkésve, csak a tanácskozás végére érkezett meg. A jegyzőkönyvek, amelyek megmaradtak, a testület vitáinak és döntéseinek autentikus, de helyenként rendkívül szűkszavú, olykor pedig csak ellentmondásosan értelmezhető forrásai.²

A 35 népbiztosból 9 született Budapesten, és további 10 a mai Magyarország egyéb településein.³ Az 1920-ban Romániához csatolt erdélyi és

csatlakozó részek 9 fővel (a Partium ezen belül 5-tel) képviseltették magukat, míg Felső-Magyarország (a későbbi Szlovákia) mindössze 3-mal, Kárpátalja és a Bácska pedig 2-2 fővel. Budapesten kívül még két település adott egynél több népbiztost: Kecskemét 3-at (Bajáki Ferenc, Ládai István, Vágó Béla) és Szatmárnémeti 2-t (Lengyel Gyula, Nyisztor György). Érdekes, hogy olyan erős munkásmozgalommal rendelkező városokból és régiókból, mint Kolozsvár, Arad, Temesvár és a dél-erdélyi iparvidék, valamint Pécs, Szeged, Miskolc, Kassa és a felvidéki bányavárosok, egyetlen népbiztos sem származott. Ez részben valószínűleg azzal magyarázható, hogy ezek a városok és vidékek már 1918 végére idegen – román, szerb, francia és cseh – katonai megszállás alá kerültek, és akik esetleg a Kormányzótanács tagjai lehettek volna, lakóhelyükön rekedtek.

A népbiztosok nagy része viszonylag fiatal volt. Többségük 30-as vagy 40-es éveiben járt, hárman közülük (a 27 éves Kelen József és Rákosi Mátyás, valamint a 29 éves Szamuely Tibor) pedig még a 30. évüket sem érték el. 50. életévét csak egy fő, Nyisztor György töltötte be. Átlagéletkoruk így 38,3-ra rúgott. Ez jóval alacsonyabb volt akár a dualizmus, akár a Horthy-korszak minisztereinek 50 fölötti átlagos életkoránál, sőt az 1848-as Batthyány-kormány tagjaiénál (44,9) is. Forradalmi időszakról lévén szó azonban a 40 alatti átlagos életkor túlságosan meglepőnek nem nevezhető.

Az 1910-es népszámlálás szerint Magyarország lakosságának csaknem fele (49,3%) a római katolikus, 14,3%-a a református, 12,8%-a a görögkeleti, 11%-a a görögkatolikus, 7,2%-a az evangélikus és 5%-a az izraelita hitfelekezethez tartozott.⁴ A népbiztosok vallási összetétele viszont egészen más képet mutatott. A 35 fő közül születésükkor 23-at, vagyis csaknem kétharmadukat (65,7%) anyakönyvezték izraelitának. Közülük Kunfi Zsigmond később református, Guth Antal pedig római katolikus hitre tért át. Vallásukat azonban valószínűleg sem ők, sem a többiek nem gyakorolták. A rendelkezésünkre álló források egyetlen esetben sem említik, hogy templomba jártak volna. Rónai Zoltán és Szántó Béla a hivatalos okmányokban „felekezeten kívülinek” nevezték magukat, Kun Béla pedig „vallástalan-nak”. Identitásváltásáról maga Kun Béla utóbb, már a Tanácsköztársaság idején így vallott: „Zsidó volt az apám, ellenben én nem maradtam zsidó,

¹ Bölöny József: *Magyarország kormányai 1848–1975*. Budapest, 1978, Akadémiai Kiadó, 202–206.

² Imre Magda – Szücs László (szerk.): *A Forradalmi Kormányzótanács jegyzőkönyvei 1919*. Budapest, 1986, Akadémiai Kiadó, 9–27.

³ A népbiztosok „kollektív biográfiáját” döntően különböző lexikonokból – a 19 kötetes új *Magyar Nagylexikon* (1999–2004), a 4 kötetes *Magyar Életrajzi Lexikon* (1967–1994), a *Munkásmozgalom-történeti Lexikon* (1972) és a *Magyar Zsidó Lexikon* (1929) –, valamint kézikönyvekből – Bölöny József: *Magyarország kormányai 1848–1975* (Budapest, 1978, Akadémiai Kiadó) és Varga Lajos (főszerk.): *A magyar szociáldemokrácia kézikönyve* (Budapest, 1999, Napvilág) –, illetve a Wikipédia alapján állítottam össze. Ezekre a továbbiakban nem hivatkozom.

⁴ *Történeti statisztikai idősorok 1867–1992*. I. köt. *Népesség-népmozgalom*. Budapest, 1992, KSH, 245.

mert szocialista lettem, kommunista lettem.”⁵ Hasonlóan érezhetett Lukács György is, aki önéletrajzi interjújában így jellemezte származási-kulturális azonosságát: „Én a saját zsidóságot születésbeli ténynek vettem, és azzal a dolog be volt fejezve. [...] Én tudtam mindig, hogy zsidó vagyok, de ez sosem volt lényeges befolyással fejlődésemre.” Családjáról és tágabb környezetéről ugyanilyen értelemben nyilatkozott. „A lipótvárosi családok – elégítette ki kérdezője kíváncsiságát – teljesen közömbösek voltak vallási kérdésekben. Ennélfogva minket a vallás tulajdonképpen annyiban érdekelt, amennyiben az otthoni protokollnak része volt, amennyiben a házasságok meg egyéb szertartások lebonyolításában szerepet játszott. Nem tudom, elmondtam-e már azt az anekdotát, hogy amikor a cionista mozgalom beindult, az apám azt mondta, hogy ha megalakul a zsidó állam, ő konzul szeretne lenni Budapesten. Egyszer a zsidó vallással szemben teljes közönyösség uralkodott nálunk.”⁶

A legharcosabb antiklerikális álláspontot minden bizonnyal a komáromi Szabados Sándor képviselte, aki ötödikes gimnazista korától megtagadta a hitoktatáson való részvételt, és iskolatársait is erre buzdította.⁷ Schwarcz József, akit szülei kifejezetten vallásos szellemben neveltek, és aki éveken át a pesti hitközség aktív tagja volt, 17 éves korában döntött úgy, hogy megszakítja kapcsolatát egyházával, és egyetlen másik felekezethez sem csatlakozik, hanem szabadgondolkodó ateista lesz. Ezzel egy időben nevét is megváltoztatta, mégpedig a kézenfekvő Fekete helyett Pogányra, amivel minden bizonnyal új identitásának markáns ateizmusát kívánta kifejezésre juttatni.⁸ Az asszimilációs szándékra utaló névváltoztatási eljárást egyébként – ha a szülők nem indították meg már korábban – Pogány legtöbb zsidó származású népbiztostársa sikerrel lefolytatta.

A zsidó származású népbiztosok magas aránya alapvetően két tényezővel magyarázható. Részen azzal, hogy a magyarországi zsidóság jóval iskolázottabb volt a lakosság átlagánál. Az érettségizett zsidó férfiak 22%-os arányával szemben az összes férfinak például még 1910-ben is csak

4,6%-a végezte el a középiskola nyolc osztályát. Egyes diplomához kötött értelmiségi szakmákban pedig 50%-hoz közelített az arányuk (orvosok: 48,9%, ügyvédek: 45,2%, állatorvosok: 40%).⁹ A magas arány másik oka a fiatal zsidó értelmiség jelentős részének baloldali és kozmopolita-európeér irányultsága, amely jól megfeleltethető volt a szocialista munkásmozgalom internacionalizmusának és antiklerikalizmusának. Mivel a Magyarországi Szociáldemokrata Párt minden vallási megkülönböztetéssel, valamint vagyoni és származási előjoggal harcosan szembeszállt, s a Marx által inspirált, minden elnyomástól és kizsákmányolástól mentes társadalom utópiájában hitt, a párthoz való csatlakozás kézenfekvő megoldásnak látszott a többüket, például Rákosi Mátyást is jellemző, „láthatatlan sárga csillag” miatti komplexus feloldásához is. Mindezek és a munkásmozgalom kínálta gyors karrierlehetőség következtében az 1890-ben alakított MSZDP háború előtti vezérkarában a zsidó származásúak aránya így már gyakran meghaladta az egyharmadot, sőt olykor a 40%-ot is.¹⁰

A vallástalanság és az internacionalista eszmeiség természetesen korántsem jelentette a zsidó származásból adódó összetartozás-tudat teljes eltűnését. Erre utal a lakóhelyi koncentráció és szegregáció jelensége, amely különösen Budapesten volt feltűnő,¹¹ valamint a vegyes házasságok alacsony száma (a háború előtt évenként 500 és 1000 között, ami az összes vegyes házasság 3–4%-át jelentette).¹² A párválasztásnak ez a jellegzetessége a zsidó származású népbiztosok körében is megfigyelhető volt. Legalább kétharmaduk már fiatalon zsidó származású feleséget választott magának, és Rákosit leszámítva, aki csak később, 1941–1942-ben házasodott meg Moszkvában, s akkor is egy jakut nőt vett el, csak kettőről (Guth és Vágó) tudjuk, hogy kezdettől vegyes házasságban élt, és Landler Jenőről, hogy második felesége keresztény volt.

⁹ Kovács Alajos: *A zsidóság térfoglalása Magyarországon*. Budapest, 1922, A szerző kiadása, 30., 74.

¹⁰ Borsányi György: Zsidók a munkásmozgalomban. *Világosság*, 1992/2. 145–151. Vö. Erényi Tibor: *A zsidók története Magyarországon*. Budapest, é. n. [1997], Útmutató, 53–55.

¹¹ Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Budapest, 2001, Osiris, 76–79. és Körner András: *Hogyan éltek? A magyar zsidók hétköznapi élete 1867–1940*. Budapest, 2013, Corvina, 75–136.

¹² Kövér György: A magyarországi zsidóság története (1780–1918). In Róna Tamás – Mezei Mónika (szerk.): *A magyarországi zsidóság története*. Budapest, 2018, Szent István Társulat, 53.

⁵ Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon*. II. köt. 1849-től a jelenkorig. Pozsony, 2012, Kalligram, 360.

⁶ Lukács György: *Megélt gondolkodás. Életrajz magnószalagon*. Szerk. Eörsi István. Budapest, 1989, Magvető, 88–89., 95.

⁷ Petrák Katalin: *Dr. Szabados Sándor 1874–1939*. Tatabánya, 1989, MSZMP Komárom Megyei Bizottsága, 6.

⁸ Sakmyster, Thomas: *A Communist Odyssey. The Life of József Pogány / John Pepper*. Budapest – New York, 2012, CEU Press, 1–3.

A másik 12 népbiztos felét vagy több mint felét római katolikusnak (Ágoston Pétert, Bajáki Ferencet, Bokányi Dezsőt, Dovcsák Antalt és Fiedler Rezsőt biztosan), néhányukat (Garbai Sándort biztosan) reformátusnak, Nyisztor Györgyöt és Stefán Ágostont pedig görögkatolikus vallásúnak keresztelték. A templomba járás és vallásuk gyakorlása azonban őket sem jellemezte; a marxizmus, amelyben hittek, ateistává tette őket. Ez alól két kivételt ismerünk: a pártonkívüli Ládai Istvánt és a görögkatolikus Stefán Ágostont, akinek a testvére egyébként görögkatolikus pap volt. A szerb és a román lakosságra jellemző görögkeleti felekezethez tartozó személy érthető okokból egyetlenegy sem akadt a népbiztosok között, s a németek és a szlovákok körében gyakori evangélikus felekezetet sem képviselte senki.

Szociális szempontból jellemzően munkás, kispolgári és alsó középosztálybeli családokból érkeztek a Kormányzótanács tagjai. Többük (Hevesi Gyula, Pogány József, Rákosi Mátyás, Szamuely Tibor, Vágó Béla) apja kereskedő volt, míg Ágoston Péteré hivatásos tiszthelyettes, majd dohánygyári alkalmazott, Kunfi Zsigmondé vámtisztviselő, Stefán Ágostoné és Varga Jenőé tanító, Kun Béláé falusi jegyző, Csizmadia Sándoré vasúti bakter. Paraszti, azon belül szegényparaszti háttérrel mindössze hárman rendelkeztek: Bajáki Ferenc, Garbai Sándor és Nyisztor György. Jóval vagyonosabb, sőt kifejezetten jómódú családból származott Szabados Sándor, akinek az apja földbirtokos és egy kisebb komáromi bank igazgatója volt, s emellett a megye Függelenségi és 48-as Pártjának az alelnöki tisztjét is betöltötte. A családban, melynek atmoszféráját a könyvek és a művészetek iránti érdeklődés határozta meg, mindenki beszélt németül, és a gyerekeket franciára is taníttatták. Hasonló közegben szocializálódott Landler Jenő, akinek az apja földbérlő volt Zala megyében, majd Nagykanizsán lett biztosítási tisztviselő, és fiát a város nagy múltú piarista gimnáziumába járatta. Náluk is jobb, kifejezetten nagypolgári viszonyok között nőtt fel Lukács György, akinek az apja az Angol–Osztrák Bank, majd a Magyar Általános Hitelbank főtisztviselői, s végül igazgatói posztját töltötte be, és aki 1899-ben „szegedi” előnévvel I. Ferenc Józseftől nemességet is kapott. A háború előtti években a Lukács család már nem is a Lipótvárosban, hanem a Gelérthegyen lakott sokszobás villában és többfős személyzettől körülvéve.

Fiatal gyermekkorában jobb napokat látott Hevesi Gyula is, akinek az apja Ungváron egy segéd és egy inas segítségével vezette közepes méretű kereskedését, s aki nemcsak cselédet tartott többszobás lakásuk fenntartásához, hanem a német nyelv tökéletes elsajátítása érdekében

gyermekai mellé német kisasszonyt is fogadott. A katolikus népiskolában, ahová járatták, a kis Hevesi zsidó származása ellenére az úrigyerekek közé tartozott, mindig az első padban ült, és gyakran verekedett a város proletárnegyedéből származó, a hátsó padokba ültetett és megvetően „sváboknak” nevezett szegényebb osztálytársaival. Pesten viszont, ahová apja vállalkozásának csődje miatt a századforduló éveiben költöztek, jóval szerényebb körülményeket kellett megszoknia. Bár édesanyja, aki jól beszélt németül és franciául, és ismerte a világirodalom klasszikusait, ragaszkodott a középosztályi lét elengedhetetlen feltételének tartott háromszobás lakáshoz és egy vidéki kislány mindeneként való alkalmazásához, a dohos és udvarra néző cselédszobát rendszeresen kiadták egy albérlőnek, mert az így kapott havi 6-8 forintra is szükségük volt. Maga Hevesi pedig tanítással és más alkalmi munkákkal járult hozzá a középiskolai tanulmányaihoz szükséges anyagi alapok előteremtéséhez.¹³

Jóval nyomorúságosabb körülmények közé került Varga Jenő, akinek az apja egyik gazdag növendékének megfenyítése miatt elveszítette nagytényi tanítói állását, és az alkalmi munkákból, amelyekhez jutott, kilenc gyermekét egyszerűen nem tudta eltartani. A kis Jenő így már 10 éves korától egy parasztgazdánál dolgozott kisbéresként, majd kitanulta a pékmesterséget, végül egy kereskedésben kötött ki. Középiskolai és egyetemi tanulmányait mindvégig ösztöndíjakból és saját munkájával finanszírozta.

A népbiztosok szociális háttere többé-kevésbé szakmai életpályájukat is kijelölte. A szegényparaszti és munkásszülőktől származók többsége – összesen 10-en – az elemi elvégzése után tanonciskolába jártak, és ennek befejezése után maguk is munkások lettek. Bajáki Ferenc lakatos, Bokányi Dezső kőfaragó, Dovcsák Antal, aki a polgári négy osztályát is kijárta, és Fiedler Rezső vasesztergályos, Erdélyi Mór, Kalmár Henrik és Kondor Bernát nyomdász, Garbai Sándor kőműves, Haubrich József vasöntő, Vántus Károly ácsmester. A munkások csoportjához – némi megszorítással, mint átmeneti „kategória” – hozzáadható még az árvaházban felnőtt Böhm Vilmos, aki az elitszakmának számító írógépműszerész mesterség kitanulása után magánúton leérettségizett, és jól megtanult németül.

Egyetemi diplomával 15-en (42,8%) rendelkeztek. Legtöbben (Ágoston Péter, Landler Jenő, Ládai István, Rónai Zoltán, Stefán Ágoston és Szabados Sándor) jogot végeztek. Kunfi Zsigmond magyar–német, Pogány

¹³ Hevesi Gyula: *Egy mérnök a forradalomban*. Budapest, 1965, Kossuth, 21–30.

József magyar–német és francia, Lengyel Gyula matematika és kereskedelmi számtan tanári diplomát szereztek. A 3 tanár közül Pogány József – nagyrészt saját költségén, a tanulás mellett munkát is vállalva – fél-fél évet a berlini és a párizsi egyetemen is eltöltött, ami nemcsak nyelvtudását javította, hanem világlátását is tágította. 1908-ban a pesti egyetemen *summa cum laude* minősítéssel bölcsészdoktori fokozatot is szerzett. Bár Ady költészetéért rajongott, munkájában Arany János politikai nézeteivel foglalkozott.¹⁴ A mérnököket 2-en (Hevesi Gyula és Kelen József), az orvosokat ugyancsak 2-en (Guth Antal és Hamburger Jenő) képviselték. Varga Jenő és Lukács György több diplomával is rendelkezett. Valóban nagyon nehéz gyermek- és ifjúkora ellenére Varga Jenő történelmet, filozófiát és közgazdaságtant egyaránt hallgatott, s a budapesti egyetem mellett – Pogányhoz hasonlóan – a berlini és a párizsi is megfordult. 1907-ben végül filozófiából doktorált Budapesten, és 1911-ben ugyanitt földrajz–történelem szakos tanári diplomát szerzett. Lukács György anyagi nehézségek nélkül járt be hasonló utat. A budapesti egyetemen előbb jogi és államtudományi tanulmányokat folytatott, majd 1906-ban Somló Bódognál doktorált Kolozsváron. Ezt követően Berlinben diákoskodott, és itt 1909-ben bölcsészdoktori oklevelet szerzett. 1911-ig Berlinben, 1912 és 1917 között pedig többnyire Heidelbergben élt, ahol Max Weber köréhez tartozott.

A fentiekben és Böhm Vilmoson kívül még 2-en – Kun Béla és Vágó Béla – járták ki a gimnázium nyolc osztályát, és tettek sikeres érettségi vizsgát. Szántó Béla, a végül nyomdásznak állt Erdélyi Mór és valószínűleg Székely Béla is felsőkereskedelmi iskolába, Rákosi Mátyás pedig a külkereskedőket képző budapesti Keleti Akadémiára járt. Szamuely Tibor a gimnázium első négy osztálya után végezte el a hároméves felsőkereskedelmi iskolát. A szegényparaszti háttérrel rendelkező Nyisztor György és a vasúti őr apától származó Csizmadia Sándor csak az elemi négy osztályát járta ki. 10-11 éves koruktól kezdődően mindketten dolgoztak – olykor mezőgazdasági cselédként vagy napszámosként, olykor ipari segédmunkásként, illetve kubikosként.

Az összesen 22 „fehérgalléros”, vagyis kezdettől fogva értelmiségi munkakörben dolgozó népbiztos közül pályájuk elején legtöbben – összesen 7-en – újságíróként (Illés, Kun, Pogány, Szabados, Szamuely, Varga és Vágó)

keresték kenyerüket. A diploma megszerzése után tanárként, ügyvédként és tisztviselőként dolgozók 3-3 fővel (Ágoston, Kunfi és Lengyel; Landler, Rónai és Stefán; Ládai, Szántó és Székely) képviseltették magukat, míg az orvosok (Guth és Hamburger), valamint a mérnökök (Hevesi és Kelen) 2-2 fővel. Rákosi, aki 1912-ben fejezte be tanulmányait, a háború előtt állami ösztöndíjasként tartózkodott Németországban, majd Londonban, Lukács György pedig – folyamatosan apja támogatását élvezve – esztétikai kérdésekkel foglalkozott Heidelbergben, és „német irodalomtörténésznek” készült.¹⁵

Az eltérő származás, vallás, szociális háttér, iskoláztatás és foglalkozás ellenére a 35 népbiztos túlnyomó többségét egyvalami rokonította: kötődésük a Szociáldemokrata Párthoz. Ahhoz a Szociáldemokrata Párthoz, amely, mint már utaltam rá, 1890-ben alakult, s noha végcélként 1890-es és 1903-as programjában is „az osztályuralom megszüntetését” és a „termelési eszközök” „közös tulajdonba vételét” vizionálta, a gyakorlatban a konzervatív-liberális rendszer demokratizálására, mindenekelőtt az általános és titkos választójog bevezetésére és különböző munkásjóléti intézkedések kivívására törekedett.¹⁶ A párthoz, illetve szakszervezeteihez való csatlakozás alapvető oka mindegyikük esetében az elvi meggyőződés vagy rokonszenv volt, noha annak körülményei különböztek. A munkások már fiatalon, a tanonciskolát elvégezve beléptek szakmájuk szakszervezetébe, és ezzel egyben a pártnak is tagjai lettek. A szakszervezeti és pártéletben mutatott aktivitásuk, illetve a többségükre jellemző kultúrszomj és önművelés révén rövidesen kiemelkedtek szaktársaik közül, és ennek köszönhetően ki hosszabb, ki rövidebb idő alatt a párt különböző szervezeteinek a függetlenített és fizetett alkalmazottja lett.

Az 1871-ben született Bokányi Dezső például, aki a tanonciskola előtt két gimnáziumi osztályt is elvégzett, 15 évesen lett szakszervezeti és párttag. Kitűnő szónok volt, jól írt, és folyamatosan művelte magát. „Minden beszéde – emlékezett szónoklataira egyik párttársa – tüzes lángolás volt, magával sodorta az embereket, senki sem tudta kivonni magát a hatása alól. Nem ész-szónok volt, aki érvekkel hadakozott, hanem gyújtó erejű fáklya, hatalmas tüzet lobbantott lángra az emberek szívében, lelkében. Magasra szította a szenvedélyeket, felfokozta paroxizmusig, gyűlöletet

¹⁵ Lukács György: *Megélt gondolkodás*, i. m. 11.

¹⁶ Mérei Gyula – Pölöskei Ferenc (szerk.): *Magyarországi pártprogramok 1867–1919*. Budapest, 2003, ELTE Eötvös Kiadó, 142–143., 204–212.

¹⁴ Sakmyster, Thomas: *A Communist Odyssey*, i. m. 3–4.

keltett, átkokat szórt, mint a zsidó próféták az egykori Júdeában, és a tömeg felgyülemlett energiáit tettekre sűrítette. És micsoda hangon érte el?! [...] A legszebb, a legszárnyalóbb bariton hang volt az övé, ami zengett, zúgott, mint az Operaház színpadán a híres énekesek hangja.”¹⁷ Sikereinek és népszerűségének köszönhetően 1894-től 1919-ig állandóan tagja volt az MSZDP vezetőségének és delegátusa minden pártgyűlésnek. Németnyelvtudása révén nemzetközi tanácskozásokon, így például a II. Internacionálé kongresszusain is rendszeresen részt vett. 1896-ban ő rendezte sajtó alá és részben ő fordította a *Kommunista kiáltvány* első magyar kiadását, továbbá jelentős szerepet vállalt az építőipari szakmák munkásegyleteit tömörítő szervezet (MÉMOSZ) 1903-as megalakításában. Mindezek mellett a Budapesti Kerületi Munkásbiztosító Pénztár aligazgatói posztját is betöltötte. Ez része volt az ipari és kereskedelmi alkalmazottak biztosítási ügyeivel foglalkozó és 1907-ben felállított Országos Munkás Betegsegélyező és Balesetbiztosító Pénztárnak, amelynek kerületi fiókjai az egész országot behálózták, és együttesen több tucat szociáldemokrata tisztviselőnek biztosítottak kispolgári vagy alsó középosztályi megélhetést. Budapesti aligazgatóként természetesen Bokányinak is volt mit aprítania a tejbe. Ám azok a híresztelések, melyek szerint „a munkások filléreiből meggazdagodva” két hatalmas bérházat vásárolt volna Budapesten, megalapozatlanok voltak. 1919-es letartóztatásáig a MÉMOSZ Aréna úti (ma Dózsa György út) bérházának kétszobás, szerényen berendezett lakásában élt.¹⁸

Nagyon hasonló pályát futott be az 1879-ben született Garbai Sándor, aki 1894-ben lett kőművesinas, és felszabadulása után ő is azonnal belépett a kőművesegédek szakegyletbe. Bár ő is járt külföldön, és olvasni is szeretett, Bokányitól eltérően az elméleti kérdések nem nagyon foglalkoztatták. Szervezni és szónokolni viszont jól tudott, és ezért Bokányihoz hasonlóan a népgyűlések kedvelt előadói közé tartozott. 1903-ban részt vett a MÉMOSZ megszervezésében, az 1905 és 1908 közötti nagy budapesti munkásmegmozdulásoknak pedig már fő szervezője és egyik fő szónoka volt. 1901-ben ő is bekerült a 11 tagú pártvezetőségbe, amelynek 1903–1904-től eltekintve 1919-ig folyamatosan tagja maradt. Emellett 1909-től az Országos Munkás Betegsegélyező és Balesetbiztosítási Pénztár alelnöki, majd elnöki posztját is betöltötte. Mint ilyen igen sokat tett a munkások

társadalombiztosításának országos kiépítéséért, és döntő szava volt a kerületi fiókok munkások által delegált tisztviselőinek kinevezésében. Ez folyamatosan jelentős befolyást biztosított számára. Mértékletességét azonban ezekben az években sem veszítette el. Mint párttársa, Bihari Mihály jellemezte: „Nem tartozott a forradalmár típusok közé. Józan, gyakorlati politikus volt.”¹⁹

A fiatalabb generációból az 1880-ban született és az érettségiig eljutó Böhm Vilmos pályája ívelt a legmagasabbra. Böhm egy nagy amerikai író-gép-forgalmazó cég magyarországi képviselőjét cserélte fel a vasasszakszervezet tisztviselői állására. Műveltségének köszönhetően, melyhez német nyelvtudás is tartozott, gyorsan emelkedett a szakszervezeti ranglétrán. Előbb a szövetség budapesti csoportjának elnökhelyettese, majd az egész szakszervezet vezetőségének tagja lett. Közben rendszeresen publikált, főleg munkaügyi témákban. 1909-ben sajtóvitába keveredett Szabó Ervinnel, a hazai szocialisták radikális, a forradalmi eszközök alkalmazását pártoló ideológusával. Böhm a hivatalos pártirányvonalnak megfelelő mérsékelt, reformista álláspontot képviselte, amely előrejutása szempontjából nem bizonyult hátrányosnak. 1911-ben a szakszervezeteket irányító Szaktanács, 1913-ban pedig a párt vezetőségi tagjává választották. A háború első felében hadnagyként, majd főhadnagyként frontszolgálatot teljesített. 1917-ben, miután századosként leszerelték, visszatért a mozgalmi élethez, és a vasasszakszervezet bérharcát vezette.

A pártvezetés második és harmadik vonalához tartozók közül Dovcsák Antal és Haubrich József egyaránt a betegbiztosítási pénztár beosztott tisztviselőjévé küzdötte fel magát, s Dovcsák emellett 1911-től a Vas- és Fémmunkások Központi Szövetségének a munkáját is irányította elnökeként. Bajáki Ferenc sokáig a Weiss Manfréd Acél és Fémművek lakatosainak főbizalmijaként ténykedett, mígnem 1917-ben a Vas- és Fémmunkások Központi Szövetségének titkárává választották. Fiedler Rezső aradi, Vántus Károly pedig nagyváradi függetlenített párttitkárként szerzett nevet magának. Nem tudni, miért, utóbbi 1910-ben egyedülálló lépésre szánta el magát: lemondott párttagságáról, és visszatért eredeti szakmájához, az ácsmesterséghez. A pártnak azonban továbbra is tagja maradt, és kisebb pártmegbízásokat is vállalt. Erdélyi Mór, aki felsőkereskedelmi tanulmányait megszakítva végül a nyomdászatot tanulta ki, az Általános

¹⁷ Bihari Mihály: *Egy gyorsíró feljegyzései*. Budapest, 1969, Kossuth, 88.

¹⁸ Uo. 90.

¹⁹ Uo. 79.

Fogyasztási Szövetkezet 1904-es megalapításával vált ismertté. Külföldi példák alapján ezzel az volt a célja, hogy a mindennapi megélhetési gondokkal küzdő munkásokon a magas árak letörésével és hitelnyújtással segítsen. Vállalkozásával nem várt sikert aratott. A szervezet üzleteinek száma és forgalma gyorsan nőtt, taglétszáma pedig 1913-ra elérte a 22 ezret. Az ugyancsak nyomdászként induló Kondor Bernát kezdetben a párt lapjának, az 1905-től napilapként megjelenő *Népszavának* az alkalmazottjaként, majd az Erdélyi által alapított Általános Fogyasztási Szövetkezet titkáráként kereste kenyerét. Az eredetileg szintén nyomdász Kalmár Henrik egy idő után kifejezetten az újságírából élt: előbb a pozsonyi szociáldemokraták lapját, majd a budapesti *Volksstimmet* szerkesztette, és részben írta is. Cikkeinek radikális hangvétele és a különböző sztrájkok szervezésében való részvétele miatt a megszokottnál szigorúbb zaklatások érték; 1898-ban még a fővárosból is kitiltották.

A két szegényparaszt pártkarrierje kissé másként alakult. Bár Csizmadia csak négy elemít végzett, és 10 éves korától folyamatosan dolgozott, a művelődés már ekkor szenvedélyévé vált. Mindent elolvasott, ami a kezébe került: kalendáriumokat, filléres ponyvafüzeteket és romantikus kalandregényeket, például Dumas műveit. 1889 és 1892 közötti katonaszkodása idején két fontos élmény érte: megismerkedett Petőfi költészetével, amelynek népies stílusát és forradalmi mondanivalóját egyaránt magáévá tette, és mint kivezényelt katona részt vett a békéscsabai szegényparasztság 1891-es lázadásának leverésében. Leszerelése után beköltözött Orosházára, ahol nagyon gyorsan a helyi agrárszocialista csoport egyik hangadójává vált. Közben – többek között gimnáziumi tankönyvekből – folyamatosan képezte magát, s verseket és újságcikkeket írt. „Éjjel – emlékezett ezekre az időkre utóbb – gyakran elálmosodtam, s úgy éjfél után egy-két óra-kor, hogy el ne aludjak, megmosdottam, és újrakezdtam a tanulást. Örült munka volt; ma már nem tudnám csinálni.”²⁰ Első írása 1894-ben jelent meg a *Népszavában*. A szegényparasztság megnyerésére törekvő szociáldemokrata vezérkar rokonszenvesnek találta a szókimondó és a vidéki szegények érzelmvilágát autentikusan kifejező fiatalembert. Pestre hívták, állást kapott a *Népszava* nyomdájában, majd szerkesztőségében, és már 1896-ban a pártvezetőség tagjává választották. Később a földmunkások

lapjaként kiadott *Világ szabadságot* szerkesztette, 1906-ban pedig döntő szerepet játszott a Földmunkások Országos Szövetségének megalapításában, amelynek folyamatosan az elnöke volt. Bár pontosan tudta, s olykor – például 1908-ban a *Világ szabadságban* – le is írta, hogy „A földmunkásoknak pedig adhatunk bármit, ha földet nem adunk, akkor nem adunk semmit sem”, a pártvezetés földosztásellenes álláspontja előtt ismételten meghátrált, és ha rákényszerült, azt is képes volt hangoztatni – például 1902-ben a *Népszavában* –, hogy „nem földre, hanem kenyérre éhes a nép”. Így aztán többnyire nem földosztást, hanem a mezőgazdasági napszámók és cselédek bérének a felemelését és munkakörülményeik javítását, valamint – távlatosan – „az összes nagybirtok” kisajátítását és közösségi tulajdonba vételét követelte. A pártvezetéssel mindössze annyit sikerült elfogadtatnia, hogy az 1908-as program a szövetkezetek mellett a „helyi viszonyoktól függően” „a hosszú lejáratú egyéni bérletek” kialakítását is elképzelhetőnek és megengedhetőnek nevezte.²¹ Radikális hangú cikkeiért és szervezői-agitatori tevékenységéért Csizmadiát többször ítélték fogházbüntetésre, és Kalmárhoz hasonlóan egy alkalommal a fővárosból is kitiltották. Verseit ugyanakkor munkásgyűléseken szavalták, és lelkesen énekelték a *Marseillaise* dallamára a *Nem lesz a tőke úr mirajtunk...* kezdetű munkásindulóját. A biztatóan induló karrier 1909-ben megtört. Ennek oka a *Népszava* úgynevezett Ady-vitája volt, amelyben Csizmadia Ady modernsége ellen foglalt állást, miközben a reformista polgársággal való összefogásra törekvő pártvezetés Ady mellé állt. Ez és ennek következményei, például hogy 1909-től kimaradt a pártvezetésből, Csizmadiát mélységesen elkésérettették. Emberi és politikai értelemben egyaránt lejtőre került, és 1919-ben már csak jobb híján és díszletként lett a Forradalmi Kormányzótanács tagja.²²

A másik szegényparaszt, Nyisztor György (1869) azzal hívta fel magára a figyelmet, hogy az 1890-es évek elején Szatmárnémetiben néhány társával együtt megalakította az MSZDP helyi szervezetét. Ezt megelőzően és ezt követően aktívan részt vett a vidéki aratósztrájkok és az agrárszocialista mozgalmak szervezésében. Társai ezt azzal ismerték el, hogy az 1906-ban megszerveződő Magyarországi Földmunkások Országos Szövetségének

²⁰ Csizmadia Sándor: Önéletrajz. In *Száz magyarok könyvei*. VII. köt. Budapest, é. n., Légrédy-kiadás, 59.

²¹ Farkas Dezső: *A Magyarországi Szociáldemokrata Párt és az agrárkérdés 1900 és 1914 között*. Budapest, 1973, Akadémiai Kiadó, 109–111., 163–164.

²² Lengyel András: Az oralitástól az írásbeliség felé. In uő: *Irodalom és modernizáció – kollíziós szerkezetben. Fragmentumok és vázlatok*. Szeged, 2017, Quintus, 54–55.

a titkárává választották. Függetlenített pártfunkcionáriusként Nyisztor a mozgalom egyik legismertebb agitátorává vált. Nézetei, melyeket nemcsak a vidéki népgyűléseken hangoztatott, hanem cikkekben is kifejtette, Csizmadiáéinál is jobban megfeleltek a pártvezetés álláspontjának. A nap-szamosokat alkalmazó és őket „kizsákmányoló” kisbirtokosokat a földmunkások „éppen olyan halálos ellenségeinek” tartotta, mint a közép- és nagybirtokosokat. A magántulajdonosok számát szaporító földreformot és a parasztpártokkal történő összefogást ellenezte, s mindennél fontosabbnak az általános és titkos választójog kivívását tartotta együttműködve azokkal a polgári pártokkal, amelyek ugyanezt kívánták.²³ Szegényparaszti gyökereit azonban ő sem felejtette el, s ezt külsőségekben is kifejezésre juttatta. Népbiztostársai közül egyedülként csizmában, valamint nyakkendő nélküli fehér ingben járt, és ízes tájszólásban beszélt. „Magyarabb arcot nem láttam se azelőtt, se azóta. Hatalmas homloka alatt bölcs és átható nézésű, nem nagy szemek. Lelógó, erős bajusz, erős csontú arc – egy sovány, zsellér MórícZ Zsigmond. Minden szava megfontolt, nyugodt” – jellemezte az 1919-es fiatal „urbánus” kommunisták egyike: Lengyel József.²⁴

A diplomás vagy csak érettségizett „fehérgallérosok” több mint fele, akiket a szocialista eszmé vonzóerején túl gyakran egy-egy frusztráló élmény is a munkásmozgalom felé terelt, ugyancsak fiatalon csatlakozott a mozgalomhoz. Kun Béla, Szabados Sándor, Lengyel Gyula és Székely Béla már gimnazistaként, Rákosi Mátyás és Szamuely Tibor közvetlenül az érettségije után, Ágoston Péter, Hamburger Jenő, Kelen József, Pogány József, Varga Jenő és Vágó Béla pedig egyetemistaként lett a párt tagja. A párttagságért, amit nem kellett bevallani, önmagában nem érték hátrányok a fiatalokat. Ám ha valaki nagyon aktív volt, tüntetéseken vett részt, sztrájkokat szervezett, és saját nevén radikális hangvételű cikkeket írt, akkor nem maradt el a retorzió. A fentiek közül ez történt Vágó Bélával, akit nem sokkal diplomájának megszerzése előtt kizártak a pesti egyetem bölcsészkaráról.

Még mindig fiatalon, de már kenyérkeresőként csatlakozott a mozgalomhoz Szántó Béla magántisztviselő (23 évesen), Kunfi Zsigmond fiatal főreáliskolai tanárként 1905–1906 körül (26–27 évesen), sógora, Rónai Zoltán praktizáló fővárosi ügyvédként 1908-ban (28 évesen), Hevesi Gyula az

Egyesült Izzóba kerülése (1914) után 24 éves mérnökként. Döntésüket addigi életkörülményeik, fiatalos radikalizmusuk, a kezükbe kerülő marxista kiadványok és a munkahelyükön szerzett élmények egyaránt befolyásolták. Hevesi Gyula például rendkívül rossz munkakörülményekkel, a dolgozók kiszolgáltatottságával, a „szuronyokra támaszkodó gyárvezetőség féktelen önkényeskedéseivel” és Marx egyik könyvének (*Bérmunka és tőke*) a hatásával magyarázta elhatározását. „Leküzdöttem a Műegyetemen belém oltott ellenszenvet a marxi művekkel szemben, és megvettem a könyvet. Jól emlékszem rá – egy villamosmegálló melletti padon kezdtem el olvasni, a legközelebbi villamosra várva. De mintha odaszögezték volna, egyik villamost a másik után mulasztottam el – nem tudtam abbahagyni, amíg az utolsó betűig el nem olvastam. Úgy hatott rám, mint a kinyilatkoztatás. Számptalan élettapasztalatom eddigi kínzó problémái egyszerre kaptak egységes, összefogó, éles elvi megvilágítást. Petőfi és Flammarion²⁵ után ez volt a harmadik könyv, amely döntő módon, irányítólag hatott életemre. Marxnak ez a zseniális kis munkája felülmúlhatatlan egyszerűséggel és meggyőző erővel magyarázza meg a kapitalista társadalom lényegét, pusztulása elkerülhetetlenségét, a megsemmisítésére irányuló forradalmi harc útját” – írja visszaemlékezéseiben.²⁶

A 30–31 évesen csatlakozó Guth Antal esetében az első világháborúban szerzett katonatorvosi élmények bizonyultak döntőnek. Ugyancsak a 30. életévét betöltve kérte felvételét 1906-ban – más források szerint 1908-ban – Landler Jenő, aki egyetemistaként, az 1890-es évek közepén még a budapesti függetlenségi diákmozgalmak egyik vezetője volt, és ügyvédi praxisa mellett a függetlenségi *Magyarországba* írt cikkeket. Az 1904-ben kiobbant vasutassztrájk azonban módosította pályáját. A perbe fogott vasutasok védőjeként közelről látta a munkások szegényes életkörülményeit és nagyfokú kiszolgáltatottságukat. Ez az élmény meghatározónak bizonyult számára: korábbi társadalmi és politikai kapcsolatai fokozatosan leépültek, míg kötődése a munkásmozgalomhoz megerősödött és megszilárdult. 1906-ban már ő szervezte a fővárosi villamosvasutasok sztrájkját, és ettől kezdve ő szerkesztette és részben írta a *Vasutasok Lapja* című hetilapot,

²³ Farkas Dezső: *A Magyarországi Szociáldemokrata Párt és az agrárkérdés*, i. m. 247–251.

²⁴ Lengyel József: *Visegrádi utca*. In uő: *Elejétől végig*. Budapest, 1975, Magvető–Szépirodalmi, 72.

²⁵ Camille Flammarion (1842–1925) francia csillagász, aki nagy meggyőződéssel képviselte azt a nézetet, hogy a Földön kívül is élnek élőlények, és akinek 1888 és 1903 között számos munkáját adták ki magyarul, többek között a Hevesi által forgatott kétkötetes *Népszerű csillagászat* címűt.

²⁶ Hevesi Gyula: *Egy mérnök a forradalomban*, i. m. 79–80.

továbbá ő látta el a vasutasok jogvédelmét is. Identitásának újjáformálását mintegy megpecsételte, hogy második felesége, akit 1912-ben vezetett az oltár elé, szegény falusi napszámosok gyermeke volt.²⁷

A diplomás népbiztosok közül 1918 előtt mindössze hárman nem kapcsolódtak a szociáldemokráciához: Ládai István, aki igazságügyminisztériumi főtitkár volt, a Károlyi Mihály által vezetett Függetlenségi és 48-as Párthoz kötődő Stefán Ágoston, aki Rahón ügyvédeskedett, és 1907-től 1918-ig a *Tiszavölgy* című lapot szerkesztette, valamint Lukács György, aki 1917-es hazaköltözése után néhány magasán kvalifikált értelmiségi barátjával a *Vasárnapi Kör* nevű vitafórumot működtette, és a társaival együtt létrehozott Szellemi Tudományok Szabadiskolájában tartott előadásokat. Népbiztossá válásuk, amelyre még visszatérünk, mindhármuk esetében speciális körülményekre volt visszavezethető.

Az értelmiségi háttérrel rendelkező népbiztosok közül néhányan nemcsak a Szociáldemokrata Párthoz, hanem a reformista szabadkőműves-mozgalomhoz és a radikális Galilei Körhöz is kötődtek. Előbbiek közé tartozott Ágoston Péter, aki a nagyváradi jogakadémia tanáraként csatlakozott az ottani László király páholyhoz, amelynek tagjai 1911-ben főmesterüké választották. A szervezet, amely 1913-tól Bihar néven működött tovább, feladatát abban látta, hogy – Ágoston megfogalmazásában – „a társadalom haladását s az emberiség boldogulását szolgálja”. Közvetlenül a háború kirobbanása előtt ehhez hozzátette: „Valljuk, hogy az emberiség egységes, hogy egymásra van utalva, hogy a kultúra csak akkor valósítható meg, ha megszűnnek az embereket elválasztó nemzeti és társadalmi különbségek.”²⁸ Hasonlóképpen gondolkodhatott Kunfi Zsigmond is, aki röviddel 1903-as Temesvárra érkezése után az ottani Losonczy páholyba kérte felvételét. Sógora, Rónai Zoltán 1908-tól, vagyis alapításától a fővárosi Martinovics páholy tagja volt, amely a páholyok közül a legradikálisabb álláspontot foglalta el a közállapotok bírálatának és az ország demokratizálásának kérdésében, s amelyhez Jászi Oszkár és Ady Endre is tartozott. 1912-ben ebbe a páholyba lépett be Pogány József, és miután Pestre került, Kunfi Zsigmond is.

A Galilei Kör, amely a Szociáldemokrata Pártot „opportunistikus” miatt bíráló Szabó Ervin és más baloldali gondolkodók, valamint a

szabadkőműves-páholyok egy részének (Martinovics, Comenius stb.) támogatásával alakult 1908-ban, olyan fokozatosan radikalizálódó ifjúsági szervezet volt, amelyet a baloldal egészéhez hasonlóan a konzervatív-liberális rendszer (a „feudalizmus”, a „mágnási és papi uralom”, a „történelmi osztályok dologtalansága” stb.) bírálatára, a demokratikus átalakulás igénye és mindezek mellett markáns antiklerikalizmus jellemzett. A jövő népbiztosai közül ennek négyen voltak tagjai: Kelen József, Rónai Zoltán, Varga Jenő és Rákosi Mátyás. 1911-ben utóbbi a szervezet titkári posztját is betöltötte.²⁹

A Szociáldemokrata Párthoz és részben más baloldali szervezetekhez kötődő, értelmiségi munkakörökben dolgozó leendő népbiztosok közül 1918-ig Kunfi Zsigmond csillaga emelkedett a legmagasabbra. Kunfi rendkívül olvasott és az átlagnál jóval intelligensebb tanárként került 1903-ban a kolozsvári egyetemről Temesvárra. 1903–1905-ben megjelent írásaival, melyek a helyi lapok mellett a *Huszedik Században*, a Magyar Tudományos Akadémia által kiadott *Irodalomtörténeti Közleményekben* és német lapokban jelentek meg, valamint fordításaival, közvetlen módszerrel és a város különböző egyleteiben tartott ismeretterjesztő előadásaival gyorsan megkedvelte magát úgy diákjai, mint kollégái és a város intelligenciája körében. Az 1906-os választások során elkövette azonban azt a „hibát”, hogy a nyílt szavazás ellenére demonstratív módon a szociáldemokrata Bokányi Dezsőre adta le voksát. Ezt természetesen neki sem nézték el. A helyi sajtóban durva támadások kezdődtek ellene, melyekre önérzetesen és dacosan válaszolta: „a magyar hazafiság a nagybirtok ideológiája”, amelyet úgy kell átformálni, hogy „mindannyian beleférjünk”.³⁰ Világossá vált számára, hogy szociáldemokrata nézeteivel az ország egyetlen középiskolájában sincs hely számára. Az MSZDP vezetésének ajánlatát elfogadva 1907-ben ezért Pestre költözött, a *Népszava* állandó munkatársa lett, s emellett szerkesztette a párt elméleti lapját, az 1906-tól megjelenő *Szocializmust*. Ennek beköszöntőjében, mely aláírása nélkül jelent meg, Kunfi Marx, Engels és Darwin hívének mondta magát, akiket kora „legnagyobb tudósainak” nevezett. A folyóirat feladatát abban látta, hogy „az elfogulatlan tudományosság módszereivel” kutassa a valóságot,

²⁷ Szabó Ágnes: *Landler Jenő*. Budapest, 1974, Akadémiai Kiadó, 15–50.

²⁸ Ormos Mária: *A katedrálistól a halálsorig. Ágoston Péter 1874–1925*. Budapest, 2011, Napvilág, 50–52.

²⁹ Tömörty Márta: *Új vizeken járok. A Galilei Kör története*. Budapest, 1960, Gondolat, 239–242., 273–277.

³⁰ Erényi Tibor: *Kunfi Zsigmond*. Budapest, 1974, Akadémiai Kiadó, 20–51. Idézet a 45–46. oldalon.

és ugyanakkor „a társadalmi küzdelmek legélesebb fegyvereivel” vívja a harcot „az egész mai társadalmi rendszer ellen”.³¹ Kunfi gyorsan, könnyen és sokat írt, és emellett kitűnő stilisztája is volt. Ezért a *Huszedik Század* és a *Nyugat* is szívesen közölte írásait, s a fővárosi baloldali értelmiség számos tagja tüntette ki barátságával. Közéjük tartozott Szabó Ervin, valamint a polgári demokrata Jászi Oszkár és Ady Endre. A pártvezetőségnek, amelybe 1909-ben választották be először, s amelyben ettől kezdve folyamatosan helyet kapott, elméletileg legfelkészültebb tagja volt.

Kunfin kívül Szabados Sándornak, Vágó Bélának és Kun Bélának mutatkozott még esélye arra, hogy a pártvezetés első vonalába vagy annak közelébe kerüljön. Különböző okokból ez azonban egyiküknek sem sikerült.

Lázadó szellemének, amely egész életében sajátja maradt, Szabados Sándor már fiatalon tanújelét adta. Antiklerikalizmusa mellett ez abban is megmutatkozott, hogy 1890-ben részt vett a május 1-jei komáromi munkásfelvonuláson, és egy iskolai ünnepség után elszavalta Petőfi Sándor *Akasszátok föl a királyokat!* című versét. Visszaemlékezése szerint az első könyveket, amelyek felkeltették érdeklődését a szocializmus iránt, az idős Táncsics Mihálytól kapta, aki gyakran megfordult házuknál, és szülei „igen nagy tisztelettel bántak vele”. A család anyagi viszonyai lehetővé tették, hogy jogi tanulmányait Bécsben kezdje meg, majd Lipcsében folytassa, s csak ezután iratkozzon be a budapesti egyetemre. Erre az időre a szocializmus elkötelezett hívévé vált. Ebben nagy szerepet játszott a német szociáldemokrácia két kiemelkedő képviselője, August Bebel és Wilhelm Liebknecht, akiknek az előadásait Lipcsében rendszeresen látogatta, és akiket személyesen is megismert. Hazatérve Magyarországra ezért – bár a doktori címet végül megszerezte – nem annyira jogi tanulmányaiban mélyedt el, hanem a szociáldemokrata pártmunkában. Előadásokat tartott, cikkeket írt a *Népszavába*, amelynek 1893-tól a munkatársa volt, bérharcokat szervezett, az egyetemen szocialista diákcsoportot hozott létre, tüntetéseken vett részt. A hatóságok ezért többször pénzbüntetésre ítélték, időnként néhány hétre fogdába zárták, 1898-ban kitiltották a fővárosból, s végül behívták katonai szolgálatra. Megtörni azonban nem tudták. A századfordulótól a Szabó Ervin vezette baloldali pártellenzékhez tartozott, és részt vett Marx és Engels munkáinak magyarrá fordításában. Radikalizmus miatt egyre

inkább szembekerült a pártvezetőséggel, különösen Garami Ernővel, aki egyben a *Népszava* főszerkesztője is volt, s aki 1907-ben végül eltávolította a laptól. Nagy tudása, valamint kiváló német és francia kapcsolatai ellenére a felfelé jutás lehetősége Szabados előtt ezzel bezárult. Egy évig munkanélküli volt, majd ő is az Országos Munkásbiztosító Pénztár Központjában helyezkedett el tisztviselőként.³²

Világmegváltó hevülete, heves vérmérséklete és tenni akarása a fiatal Vágó Bélát Szabadoshoz hasonlóan szinte elkerülhetetlenül vitte a Szabó Ervin körüli baloldali szocialisták és az úgynevezett anarcho-szindikalisták közé. Szabónak köszönhetően Vágó már 1901-től a *Népszava* belső munkatársai közé tartozott, ám a reformista Garami Ernő befolyásának növekedésével arányosan ő is egyre inkább kegyvesztett lett. 1906-tól a debreceni, 1908-tól pedig a szülővárosabeli, kecskeméti pártszervezetnek a titkári pozíciójával kellett megelégednie. A pártvezetés bírálatával azonban továbbra sem hagyott fel, így még inkább a perifériára szorult. 1912-ben ezért polgári állást vállalt: Az *Est* konszern kiadóhivatalának vezetője lett. Párttagságát azonban továbbra sem adta fel, s ahol és amennyire tehette, hangoztatta radikális nézeteit.³³ Szabadoson és Vágón kívül ehhez a baloldali radikális pártellenzékhez tartozott Illés Artúr, Nyisztor György és Szántó Béla is. Szabó Ervinnel együttműködve 1907-ben kísérletet tettek egy Marxról elnevezett forradalmi szellemű szociáldemokrata egyesület létrehozására, ám a pártvezetés ellenállása miatt kísérletük hamvába holt.³⁴

Jogi tanulmányainak megszakítása után Kun Béla három esztendőn át újságíróként dolgozott Kolozsváron, Nagyváradon, majd Budapesten. Ezekben az években ismerkedett meg és került jó viszonyba a nagyváradi párttitkárral, Vántus Károllyal, akinek az életútja a későbbiek során többször keresztezte az övét. Cikkeiért, melyekben bátran kiállt a munkásság érdekei mellett, ő is megkapta a szokásos „jutalmat”: hatóság elleni erőszakra való izgatás vádjával hat hónapi fogházbüntetésre ítélték, amit 1907 végén és 1908 elején töltött le a szegedi Csillag börtönben. Kolozsvárra visszakérülve, ahol a szervezett munkásság köreiből cikkeivel jelentős

³¹ Magyar folyóiratok programcikkeinek válogatott gyűjteménye. Budapest, 1978, Gondolat, 376–380.

³² Petrák Katalin: *Dr. Szabados Sándor*, i. m. 5–15.

³³ Hajdu Tibor: Vágó Béla útja a szociáldemokrata ellenzékől a kommunista pártig, a szocialista forradalomig. In Györffy Sándor (szerk.): *Vágó Béla 1881–1981*. Kecskemét, 1983, Bács Megyei Lapkiadó Vállalat, 27–30.

³⁴ Szántó Béla: Az ellenzéki mozgalom kezdeti lépéseiről. In Petrák Katalin (szerk.): *Tanúságtevők*. 2. köt. Budapest, 1976, Kossuth, 150–151.

tekintélyre tett szert, a helyi pártszervezet támogatásával sikerült bejutnia a kerületi betegbiztosító tisztviselői közé. Ez biztos egzisztenciát jelentett számára, és lehetőséget a helyi intelligenciába történő betagozódásra. Kun élt is ezzel a lehetőséggel. Barátai között tudhatta Janovics Jenőt, a színház igazgatóját és a hazai filmgyártás megteremtőinek egyikét, dr. Lukács Hugót, a biztosító főorvosát, a helyi sajtó kisebb-nagyobb korifeusait, sőt, ha Kolozsvárra látogatott, rendszeresen találkozott Ady Endrével is, akit még a zilahi gimnáziumból ismert. Ady költészete, amely valósággal megigézte, érzelmvilágának legmeghatározóbb részévé vált. Ady mellett nagy hatással volt rá a 12 évvel idősebb és a marxista irodalomban nagyon járatos Szabados Sándor, aki Kolozsváron fejezte be jogi tanulmányait, s aki a mozgalom alapműveit, többek között Marx *Tőkéjét* a kezébe adta. (Szabadosnak írt leveleit Kun még évekkel később, a moszkvai emigráció éveiben is „tanítványi tisztelettel” szignálta.) Kun Béla 24-25 éves volt ekkor, s ha hivatalosan nem is, ténylegesen a kolozsvári és a városkörnyéki munkásmozgalom első számú vezetőjének számított. Egyik párttársa és egyben riválisa, az ugyancsak kolozsvári Jócsák Kálmán írta róla: „Nagy agilitású ember volt, kezdeményezés terén felülmúlhatatlan. Napról napra annyi új gondolatot tudott kitermelni, hogy hat pártvezetőségnek is munkát adott volna ideáinak felülvizsgálása abból a célból, vajon használunk-e ennek végrehajtásával a célnak, vagy fejfel rohanunk a falnak. [...] Méltó versenytársat látva bennem, vigyázott, nehogy a mozgalomban elfoglalt első helyéről lecsússzon.” 1911-ben a kerületi munkásbiztosító igazgatója lett, és az MSZDP 1913-as kongresszusán a kolozsvári pártszervezet küldöttként már a párt két első számú vezetőjével, a nagy tekintélyű Garai Ernővel és Buchinger Manóval vitatkozott – Vágótól eltérően nem vagdalkozva, hanem mérsékelt hangnemben és konstruktív szellemben. Aztán mégiscsak elcsúszott azon a bizonyos banánhéjon, amely az ő esetében egy sikasztásként is felfogható pénzügyi szabálytalanság volt: felvett 110 koronát – havi fizetésének mintegy harmadát – egy olyan kiszállásra, amelyre sohasem ment el. Az ügy kitudódott, vizsgálat kezdődött, amely Kun felfüggesztésével végződött. Mindez 1914 júliusában történt, néhány héttel az első világháború kitörése előtt.³⁵

Szabadostól, Vágótól és Kuntól eltérően Pogány József nem törekedett politikai babérokra. Megelégedett azzal, hogy cikkei és tanulmányai

³⁵ Borsányi György: *Kun Béla*. Budapest, 1979, Kossuth, 12–34. Idézet a 29. oldalon.

folyamatosan jelentek meg a *Népszavában*, a *Szocializmusban* és a *Husza-dik Században*. Kunfi Zsigmond támogatásával 1912-től a *Népszava* belső munkatársa és a lap aktuális politikai kérdésekkel foglalkozó vezércikkeinek egyik gyakori szerzője lett. A régi és az új Magyarország erősödő feszültségeit érzékelve egyre inkább úgy látta, hogy „Két áthidalhatatlan világ tornyosodik egymással szemben”.³⁶ Nagyobb lélegzetű írásai közül kiemelkedtek történelmi tárgyú esszéi, melyekben többek között a szocialista mozgalom előfutárainak tekintett Martinovics, Petőfi, Diderot és Darwin nézeteit elemezte, és a történelmi materializmus szellemében azt fejtegette, hogy a történelem alapvető kategóriái nem a nemzetekre épülő államok és azok háborúi, hanem a társadalmi osztályok és azok érdekellentétei. Az újságírás mellett fordított is, sőt két – nem túlságosan sikerült – szindarabot is írt, az egyiket Napóleonnól. Ez utóbbiról a konzervatív Herczeg Ferenc és a liberális Fenyő Miksa egyaránt lesújtóan nyilatkozott. Mint biográfusa megállapította róla: Pogány nem ambicionálta sem a politikai vezér, sem az agitátor és a szervező szerepét, hanem jó tollú és bátor újságíróként törekedett babérokra. Kortársai szerint e téren jelentős sikereket ért el, noha emberként meglehetősen összeférhetetlen volt.³⁷

Antimilitarista beállítottsága ellenére az első világháború kirobbanása után az MSZDP – Európa más szociáldemokrata pártjaihoz hasonlóan – saját országának nemzeti pártjai mellé állt. Vagyis az ideiglenes osztálybéke álláspontjára helyezkedve felfüggesztette a fennálló társadalmi rend bírálatát; hazai politikai ellenfeleivel „fegyverszünetet” kötött; és a remélt győzelem érdekében támogatta a háborús erőfeszítéseket. „Minden szocialista lapnak – tartalmazta a párt vezetőségének 1914. július 29-ei közleménye – éltető eleme a szabad kritika, a szabad propaganda”, de „a mostani körülmények között erről le kell mondani. Le kell mondanunk nemcsak azért, mert a törvény rendeli, hanem részben azért is, mert ilyen válságos helyzetben mi sem akarhatjuk még a legigazságosabb kritikával sem nehezíteni az intézők dolgát.”³⁸ Végső célját, az „igazságos társadalmi rend” kivívását azonban egyáltalán nem adta fel, és a fokozódó behívások,

³⁶ Pogány József: *Új Dózsák és új Zápolyák*. In Varga Lajos (szerk.): *Pogány József válogatott írásai*. Budapest, 1987, Kossuth, 41.

³⁷ Sakmyster, Thomas: *A Communist Odyssey*, i. m. 5–8., 45.

³⁸ Mucsi Ferenc – Kende János – Erényi Tibor – S. Vincze Edit (szerk.): *A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai. 1907–1918. IV/B. köt.* Budapest, 1969, Kossuth, 28.

a hátszínigot sújtó áremelkedések és a hamarosan jelentkező áruhiány következtében fellépő elégedetlenségnek és békevágynak 1915-től kezdődően egyre inkább hangot is adott. A sajtóban és a párt állásfoglalásaiban újra megjelenő kritikai hangvétel erősödésének nagy lökést adtak az 1917-es oroszországi forradalmak, amelyek sokak szemében azt látszottak bizonyítani, hogy az addig távlati célként kezelt szocialista forradalom és az annak révén megteremtődő munkáshatalom utópiából Magyarországon is kézzelfogható valósággá válhat. A szociáldemokrata munkásság 1917. november 25-ei budapesti békegyűlésén Bokányi Dezső már arról beszélt, hogy az „orosz elvtársak” „visszaadták az emberiségnek a szocializmusba vetett hitet, bizodalmat és reményt”. A tömegből pedig – a *Népszava* tudósítása szerint – olyan bekiabálások hangzottak el, hogy „Az orosz szociáldemokraták megmutatták az utat!”, „A magyar proletárság tanuljon az oroszoktól!”, „Éljen a szociáldemokrata forradalom!”³⁹

A külső és belső fejlemények hatására a pártvezetés Garami, Buchinger és Weltner Jakab vezette mérsékelt, reformista szárnya veszített befolyásából, és kezdett háttérbe szorulni, a radikálisabbak pedig, akik közé Böhm Vilmos, Landler Jenő és Kunfi Zsigmond is tartozott, egyre jelentősebb szerepet játszottak, és az események alakításában mindinkább meghatározóvá váltak. Az 1918. február 10-ei pártkongresszuson, amelyen Garami és Weltner egyaránt az oroszországi bolsevizmust, valamint a „vadregényesnek” és „hóbortosnak” minősített hazai forradalmi törekvéseket támadta, és legfontosabb feladatnak továbbra is az általános választójog kivívását és a munkakörülmények javítását tartotta, a radikálisok egészen más hangot ütöttek meg. Kunfi Zsigmond például kijelentette, hogy „mi a bolsevizmust is a szocializmus elvi megvalósulásának és elvi megnyilatkozásának látjuk. Amiket a bolsevik forradalom megvalósított, mindazok a szocialista mozgalom igazi erkölcsi létjogosultságát, világnézeti nagyságát állapítják meg. Igenis, új társadalmat akarunk, azokkal az eszmékkel és módszerekkel – ha szükséges –, mint a bolsevikiek.” Nyisztor György ugyanakkor a januári általános sztrájk „lefűzéséért” bírálta Weltnert, és a parasztság szervezésének hiányát kifogásolta.⁴⁰

³⁹ Gábor Sándorné – Fehér András – Horváth Zoltánné – Milei György (szerk.): *A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai*. V. köt. 1917. november – 1919. március 21. (a továbbiakban: MMTVD V. köt.) Budapest, 1956, Szikra, 25–26.

⁴⁰ Uo. 91–95. és Erényi Tibor: *Kunfi Zsigmond*, i. m. 181.

Mindeközben egyre szaporodtak a munkásság sztrájkjai és a vidéki éhséglázadások. Többször előfordult, hogy ilyen alkalommal a kivezényelt karhatalom a fegyverét is használta. Ez történt 1918. június 20-án is a budapesti MÁV Gépgyárban, ahol a sortűz 4 munkás életét oltotta ki, és 19-et sebesített meg súlyosan. Az incidensből ismét általános sztrájk kerekedett, amelyben mintegy félmillióan vettek részt. Az országos megmozdulás egyik fő szervezőjévé Landler Jenő vált, aki a népgyűléseken arra szólította fel hallgatóit, hogy „le kell számolni az egész korrupt kormányrendszerrel és képviselőházzal”, és a véres eseményekért „a munkásságnak bosszút kell állni”. A hatalom a kenyér és korbács politikáját alkalmazva szerelte le a mozgalmat. A MÁV gépgyári munkások bérét 20–30%-kal felemelték, a megmozdulások hangadóit és szervezőit viszont börtönbüntetéssel sújtották, az egyszerű résztvevők közül pedig több ezret bevonultattak katonának. Eljárás indult Landler ellen is, akinek a lapját (*Magyar Vasutas*) betiltották, őt magát pedig izgatás vádjával letartóztatták, és szeptemberig vizsgálati fogságban tartották.⁴¹

Aktivizálódott Vágó Béla is, aki – Szabados Sándorral együttműködve – a háborús években eredményesen foglalkozott a szocialista beállítottságú magántisztviselők és kereskedelmi alkalmazottak szakszervezeti életének a fellendítésével és radikalizálásával. Növekvő befolyására utal, hogy az utolsó háborús évben a szakszervezet magántisztviselői tagozatának az elnökévé választották. Vágó szerepet játszott az Ipari és Közlekedési Tisztviselők Országos Szövetsége (IKTOSZ) megszervezésében is, amely Hevesi Gyula irányításával arra törekedett, hogy egyesítse az üzemek értelmiségi dolgozóit, és tudatosítsa bennük a munkásokkal való érdekközösségüket.⁴²

A párt radikálisabb szárnyához tartozott Hamburger Jenő is, aki a háború második felében honvédfőorvosként a nagykanizsai hadikórházban teljesített szolgálatot. Tudták róla, hogy szociáldemokrata, ám mivel kiváló orvos volt, ezt elnézték neki. 1917 novemberében így megtehetette, hogy ismeretterjesztő előadást tartott a város munkásainak az orosz forradalmi mozgalmak történetéről, és kimutatta, hogy „az orosz forradalom eredményeit csak a központi hatalmak szervezett munkásságának elszánt beavatkozása mentheti meg”. 1918 januárjában, az első általános sztrájk idején pedig a helyi szociáldemokrata vezetőkkel karöltve megalakította

⁴¹ MMTVD V. köt. 211–212. és Hajdu Tibor: *Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom*. Budapest, 1968, Kossuth, 26.

⁴² Hevesi Gyula: *Egy mérnök a forradalomban*, i. m. 97–102.

a városi munkástanácsot, amely javaslatára a háború befejezését sürgette, és e tárgyban röpiratokat is terjesztett. Ez azonban már sok volt. A sztrájk befejeződése után Hamburgert a város párttitkárával együtt letartóztatták, és pert indítottak ellene „az állam hadereje elleni büntett”, valamint „államellenes és forradalmi célzatú munkástanács alakítása” vádjával. Az augusztus 24. és szeptember 9. közötti perben a pozsonyi hadbíróóság Hamburgert egyévi szigorított fogságra ítélte. Az októberi őszirózsás forradalomnak köszönhetően, amely kiszabadította börtönéből, azonban csak másfél hónapot töltött zárkában. Visszatérve Nagykanizsára a szegény-paraszság földfogláló mozgalmainak szervezésével és szövetkezetekbe tömörítésükkel hívta fel magára a figyelmet.⁴³

A legradikálisabban háborúellenes és forradalomparti hangot azonban nem egyik vagy másik szociáldemokrata politikus, hanem a Galilei Kör Szabó Ervinhez kötődő néhány tagja ütötte meg, akik forradalmi szocialistáknak nevezték magukat, és akiknek az élén Korvin Ottó állt. A Szociáldemokrata Párthoz ennek a csoportnak – és egyben a leendő népbiztosoknak – egyetlen tagja kötődött: Kelen József, Korvin Ottó bátyja, aki városmajori lakását is a csoport rendelkezésére bocsátotta. A forradalmi szocialisták már első, valószínűleg 1917 novemberében kibocsátott röplapjukon kinyilvánították, hogy a „tartós békét sem a szociáldemokrácia, sem semmiféle kormány, hanem csak a bolsevikizmus [sic!] eszmé megvalósítása fogja számunkra biztosítani”. A januári sztrájk idején terjesztett röplapjukon pedig arra hívták fel a figyelmet, hogy a „választójogos küzdelmek” hiábavalók; a munkásság csak „harc útján szerezheti meg” a jogait, ezért tehát: „Legyetek készen a proletárforradalomra!” Bár a csoport néhány tagját a rendőrség már 1918 januárjában letartóztatta, többen csak májusra lepleződtek le, Korvin pedig még ekkor sem. A tavasz folyamán ezért még készítettek néhány hasonló hangvételű röpiratot. Ezekben fegyverkezésre, tanácsok alakítására és a forradalom megkezdésére szólították fel a munkásokat. „Minden ellenszegülő tiszt vagy úr – tették hozzá – a nép ellensége; agyon kell az ilyeneket verni!!!” A szeptemberben megrendezett perben az öt vádlott közül kettőt ítélték két-, illetve háromévi börtönbüntetésre. Hármat, köztük Kelen Józsefet, bizonyítékok híján felmentettek.⁴⁴

⁴³ MMTVD V. köt. 29–30., 58. Vö. Bihari Mihály: *Egy gyorsíró feljegyzései*, i. m. 122–128.

⁴⁴ MMTVD V. köt. 40., 74., 123., 137–138., 175–176. Vö. Tömöry Márta: *Új vizeken járok*, i. m. 105–134.

A majdani népbiztosok többsége mentesült a katonai szolgálat alól. Ki beosztása, ki gyenge fizikuma miatt, ki egyéb okokból. Lukács György például apja befolyásának köszönhetően, aki elintézte, hogy „súlyos neurasténiája” miatt fiát csak segédszolgálatra találja alkalmasnak az orvosi bizottság. A rendelkezésre álló forrásaink szerint a 35-ből összesen 12-en húzták magukra a mundért. Közülük 2-en (Guth és Hamburger) katonakorvosként szolgáltak, a többiek ténylegesen harcoló frontkatonaként. 1914 végi sebesüléséig Pogány is frontkatoná volt, ám felgyógyulása után haditudósító lett. A frontkatonák közül 4-en – Kun Béla, Szamuely Tibor, Rákosi Mátyás és Vántus Károly – estek hadifogságba, mindannyian a keleti fronton. Ők lettek azok, akik az MSZDP baloldali radikálisainak és a forradalmi szocialistáknak a közreműködésével megalapították a Kommunisták Magyarországi Pártját 1918. november 24-én Kelen József városmajori lakásán. Ennek a gyökerei azonban visszanyúlnak 1918 elejére, amikor az oroszországi hadifogolytáborokban lévő magyarok közül sokan bolsevikká lettek, vöröskatonának álltak, sőt Lenin pártjába is beléptek. Néhányan, köztük a szovjet vezetőkkel már ekkor közvetlen kapcsolatokat kiépítő Kun Béla, 1918. március 24-én létrehozták az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt magyar csoportját. A korábbi szerveződésekhez képest ez annyiban számított újdonságnak, hogy feladatát nem az oroszországi forradalom támogatásában látta, hanem – a világforradalom perspektívájában és saját tehermentesítésükben gondolkodó szovjet vezetők javaslatát követve – a magyarországi forradalom előkészítésében. Ennek megfelelően azonnal elkezdtek olyan agitátorok képzését, akiket illegális úton Magyarországra szándékoztak küldeni. Késlekedés nélkül hozzáláttak egy magyar nyelvű újság kiadásához is, amelynek első száma április 3-án jelent meg. Mozgalmuk célját a marxi és engelsi tanokra hivatkozva „a tőkés termelésen alapuló társadalmi rendszer elpusztításában” jelölték meg. „Célunk – olvasható az első szám első oldalán – a proletárok és parasztok fegyveres felkelése az államhatalom elfoglalásáért; a szociális forradalom – de haladéktalanul.” A hazatérő hadifoglyokat ennek megfelelően ilyen tanácsokkal látták el: „Menjetek haza, de a puskát, melyet a kezetekbe fognak nyomni, fordítsátok igazi ellenségeitek ellen. Borítsátok lángba az országot. Nem a gyűlölet lángjával, hanem igazi lángokkal. Gyűjtsátok fel az imperialisták, a tőkések, a papok, a rablólovagok országát. Hazatérő proletárok, lázadatok fel!”⁴⁵

⁴⁵ MMTVD V. köt. 105–107. Vö. Borsányi György: *Kun Béla*, i. m. 50–65.

1918 tavaszán és nyarán a megnyitott hadifogolytáborokból több tízezeren tértek haza. Közülük mintegy 40-50-en lehettek azok, akiknek kiképzett agitátorként kifejezetten környezetük forradalmasítására kellett törekedni. Rákosi Mátyás nem tartozott ezek közé, így egyelőre a kommunista mozgalomhoz sem. Miután az egyik hadifogolytranszporttal megérkezett Budapestre, és a Galilei Kör helyiségeit lepecsételve találta, hazautazott Szabadkára, jelentkezett ezredénél, ahol előléptették hadnaggyá, és beosztották kiképzőtisztnek. Októberben, amikor a balkáni frontról elkezdtek hazafelé özönlöni a katonák, a vasútállomás parancsnokává nevezték ki. Mint ilyen részt vett a helyi katonatanács megalakításában, majd a közelgő szerb megszállás miatt helyzetét reménytelennek látva november elején ismét Budapestre utazott.⁴⁶

Kun és társai eközben a bolsevisták oldalán harcoltak az oroszországi polgárháborúban, majd október 24-én tanácskozássra gyűltek össze Moszkvában. Itt elhatározták saját kommunista párt alakítását, és – ismét csak a szovjet vezetés javaslatára – döntést hoztak hazatérésükről. Utolsó értekezletüket november 4-én tartották, amelyen megválasztották a Kommunisták Magyarországi Pártja Központi Bizottságát. A 9 tagú testület vezetője – *primus inter pares* jelleggel – Kun Béla lett, és helyet kapott benne Vántus Károly, Kun régi erdélyi ismerőse is. Az agitátorképző iskola két hallgatójával együtt négyesben indultak el november 6-án, és tíznapos út után, november 16-án érkeztek Budapestre. Tőlük függetlenül, de ugyancsak november elején tért haza kisebb csoportokban a KMP hadifoglyok közül toborzott további mintegy 200 tagja. Kunhoz és Vántushoz hasonlóan ezek jelentős része korábban az MSZDP tagja volt. Szamuely Tibor, aki nem kapott helyet a Központi Bizottságban, viszont ettől függetlenül a moszkvai kommunisták hangadói és vezéregyéniségei közé tartozott, a szovjet vezetők utasítására külön, Németországon keresztül utazott haza, hogy Berlinben személyesen tájékoztassa Karl Liebknechtet a szovjet politika irányvonaláról. Majd Svájcban kellett tanácskoznia a III. Internacionálé első kongresszusának előkészítéséről. Így ő csak jóval később, 1919. január elején tűnt fel Budapesten.⁴⁷

Amikorra Kun és három társa megérkezett Budapestre, ott már győzött a demokratikus forradalom, és a főváros lakossága éppen a köztársaság

kikiáltását ünnepelte. A királyságot köztársasággal felváltó és az ország demokratizálását tervező Károlyi-kormány három párt koalíciójára épült. Ezek a következők voltak: a Károlyi által vezetett, mérsékelt demokrata Függetlenségi és 48-as Párt, amelynek tagjai 1916-ban váltak el a konzervatív többségtől; az Országos Polgári Radikális Párt, amely 1914-ben alakult Jászi Oszkár vezetésével, és amely a liberális demokrácia radikálisabb, plebejus változatát képviselte; valamint a Szociáldemokrata Párt. Az MSZDP-t az első hetekben ketten képviselték a kormányban: Garami Ernő, aki kereskedelemügyi miniszter lett, és Kunfi Zsigmond, akit a munkaügyi és népjóléti minisztérium megszervezésével, majd vezetésével bíztak meg. Az 1919. január 19-én megalakult Berinkei-kormányban rajtuk kívül még két szociáldemokrata miniszter kapott tárcát: Böhm Vilmos, aki a hadügyeket irányította, és a Garamihoz hasonlóan mérsékelt Peidl Gyula, aki a közoktatásügyi tárca élére állított Kunfi Zsigmondtól a munkaügyi és népjóléti minisztérium irányítását vette át. A miniszterek mellett az MSZDP több államtitkárt is adott a kormánynak. Közülük később öten lettek népbiztosok: Ágoston Péter, aki 1919. február 21-től a belügyi államtitkári posztot töltötte be, és aki korábban a nagyváradi Nemzeti Tanács elnöke volt; Csizmadia Sándor, aki a földművelésügyi minisztérium államtitkáráként fontos szerepet játszott a kormány földbirtokreform-törvényének a kidolgozásában; Erdélyi Mór, aki előbb kormánybiztosként, majd 1919. március 12-től államtitkárként közéleti ügyekkel foglalkozott; Kalmár Henrik lapszerkesztő és addigi pozsonyi párttitkár, akire a német autonómia ügyeit bízták; és Rónai Zoltán, aki 1919. február 14-én lett munkaügyi és népjóléti államtitkár Peidl Gyula mellett.⁴⁸

Felmerült Landler Jenő államtitkársága is, ám a Károlyi-kormány belügyminisztere, gróf Batthyány Tivadar korábbi ellentéteik miatt hallani sem akart róla, amibe az MSZDP vezetése beletörődött. A pártvezetés meghátrálását Landler igen rossz néven vette, és megbántottságát nem is titkolta. Egyik leendő népbiztostársa, a párt jobbszárnyához tartozó Kondor Bernát szerint ettől az időtől kezdve „mindent helytelenített”, és „bosszúállásában odáig ment, hogy jelentkezett a Visegrádi utcában Kun Béláéknál, és felajánlotta a szolgálatait a kommunistáknak”.⁴⁹

⁴⁶ Pünköszt Árpád: *Rákosi, Sztálin legjobb tanítványa*. Budapest, 2004, Európa, 27–29.

⁴⁷ Borsányi György: *Kun Béla*, i. m. 74–78.

⁴⁸ Bölöny József: *Magyarország kormányai*, i. m. 58–59., 209–310.

⁴⁹ Kondor Bernát: *Politika, oh! Megtörtént események*. Budapest, 1939, A szerző kiadása, 38–41.

Mivel a fontosabb magyar lapok pár napos késéssel eljutottak Moszkvába, Kun Béla könnyen kiismerte magát a Magyarországon kialakult új helyzetben, és néhány nap alatt megtalálta azokat az embereket, akikre bizton számíthatott. Közéjük tartoztak a Korvin Ottó vezette forradalmi szocialisták, a Hevesi Gyula és Kelen József körüli mérnökök, néhány akkor még ismeretlen fiatal író, mint Balázs Béla, Dienes László, Fogarasi Béla, Lengyel József, Révai József és Sinkó Ervin, valamint a Szociáldemokrata Pártnak azok a baloldali radikálisai, akik valamilyen oknál fogva élesen szembekerültek a pártvezetéssel. Szabados Sándor és Vágó Béla mellett ilyen volt Szántó Béla hadnagy, aki sebesülése miatt a hátszágban teljesített szolgálatot, s az október 25-én megalakult budapesti Katonatanács egyik vezetőjeként a hadsereg forradalmasítására és a Károlyi vezette Nemzeti Tanács hatalomra segítésére törekedett, és akit az október 30-ai fővárosi tömegmegmozdulások irányításáért egyik kortársa elnevezett „a forradalom vezérkari főnökének”, valamint a kevésbé ismertek közül Bajáki Ferenc, Illés Artúr, Fiedler Rezső és Székely Béla. „Naponta – emlékezett utóbb Kun – húsz-harminc emberrel beszéltem, egyenként igyekezve őket meggyőzni arról, hogy a párt megalakítása elengedhetetlen feltétele a forradalom továbbhajtásának, s így a proletárdiktatúrának.”⁵⁰ Eszméi termékeny talajba hullottak. „Mi – vallott akkori érzéseikről a fiatal írók egyike – 1918–1919-ben azt hittük, hogy az emberiség egész eddigi történetének teljes likvidálása érkezett el, s hogy küszöbén állunk az emberiség igazi történelme kezdetének.”⁵¹

Az MSZDP olyan ismert ellenzéki vezetői, mint például Landler Jenő, Nyisztor György, Hamburger Jenő, Varga Jenő és a Katonatanács elnökeként egyre nagyobb befolyásra szert tevő Pogány József sokban egyetértettek a Kunhoz csatlakozó radikálisok nézeteivel, ám különböző okokból, legfőképpen a munkáségység védelmében, ellenezték az új párt alakítását. És persze ellenezték a párt mérsékelt, reformista vezetői, Garami és Weltner, valamint a centrumban elhelyezkedő Böhm és Kunfi is, akik úgy vélték, hogy a szocialista forradalom egyáltalán nem aktuális Magyarországon; a feladat a polgári demokratikus átalakulás végigvitele. Ilyen előzmények után gyűltek össze azoknak a csoportoknak a képviselői november 24-én Kelen József városmajori lakásán, amelyek helyeselték Kun

elgondolásait a szocialista forradalomról és az ennek irányítására hivatott új párt megalakításáról. Az újjáalakult KMP elnöke Kun Béla, egyik titkára pedig Vántus Károly lett. A több mint 10 tagú Központi Bizottságban a majdani népbiztosok közül helyet kapott Fiedler Rezső, Szántó Béla, Székely Béla és Vágó Béla, majd januári hazatérése után Szamuely Tibor.⁵²

Közvetlenül a november 24-e utáni napokban csatlakozott a párthoz Guth Antal, aki a szolnoki kommunisták elnöke lett, és Rákosi Mátyás, akit a párt vidéki titkárává neveztek ki azzal a feladattal, hogy minden nagyobb városban hozzon létre helyi szervezeteket.⁵³ Lukács György valamivel később, csak decemberben csatlakozott, és a párt ekkor induló elméleti folyóiratának, a Hevesi Gyula és Komját Aladár által irányított *Internacionálénak* a szerkesztésébe kapcsolódott be, és emellett a december 7-étől megjelenő *Vörös Újságba* írt cikkeket. Lukács életében a KMP volt az első párt, amelynek tagja lett. Legtöbb társától eltérően az ő elhatározását néhány hetes habozás és vívódás előzte meg. A Galilei Kör által kiadott *Szabadgondolat* decemberi számában a bolsevizmusról mint erkölcsi problémáról értekezve a filozófus még arra az elvi álláspontra helyezkedett, hogy az új és a korábbinál jobb világrend létrehozása a demokrácia elvével való szakítás, azaz az erőszakkal azonos proletárdiktatúra révén elfogadhatatlan. Vagyis a „jót” nem lehet „rossz eszközökkel, a szabadságot az elnyomatás útján elérni”.⁵⁴ Néhány hét múlva, de még március 21-e előtt – egy orosz anarchista idézve – viszont már így fogalmazott: „gyilkolni nem szabad, feltétlen és megbocsáthatatlan bűn, de elkerülhetetlenül szükséges; nem szabad megtenni, de meg kell tenni”. Mivel – és itt Friedrich Hebbel német drámaíró költői kérdésére idézte – „És ha Isten közém és a nekem rendelt tett közé a bűnt helyezte volna – ki vagyok én, hogy ez alól magamat kivonhatnám?” Vagyis az etika szabályait áthágva is lehet helyesen cselekedni, és a kommunistáknak éppen ezt kell tenni; a világ megváltása, azaz az emberiség felszabadulása érdekében lehet bűnöket elkövetniük, sőt ha szükséges, akkor kell is.⁵⁵

⁵² Hajdu Tibor: *Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom*, i. m. 195–207. és Borsányi György: *Kun Béla*, i. m. 79–88.

⁵³ Pünkössti Árpád: *Rákosi*, i. m. 31.

⁵⁴ Lukács György: A bolsevizmus mint erkölcsi probléma. In uő: *Történelem és osztálytudat*. Budapest, 1971, Magvető, 11–17.

⁵⁵ Lukács György: *Taktika és etika*. In uő: *Utam Marxhoz*. I. köt. Budapest, 1971, Magvető, 187–197.

⁵⁰ Kun Béla: Összehívjuk az alakuló ülést. In Petrák Katalin (szerk.): *Tanúságtevők*. 3/b. köt. Budapest, 1978, Kossuth, 151.

⁵¹ Sinkó Ervin: *Szemben a bíróval*. Budapest, 1977, Gondolat, 66.

A KMP körüli fiatal értelmiség köreiben Lukács tézise heves vitákat váltott ki. Egyesek – például Szamuely Tibor – teljes mértékben magukévá tették, és néhány hét múlva minden skrupulus nélkül alkalmazták is Lukács útmutatását. „A burzsoázia – fordította le például Szamuely néhány héttel később a filozófus elméleti fejtegetését a gyakorlat nyelvére – március 21-én megrettent a munkásság szervezett erejétől, meglapult, de nem adta fel a harcot, és jól tudjuk, hogy nem is fogja feladni. Most, hogy kezünkben van a hatalom, kényszeríteni kell erre. A hatalmat fel kell használni, a munkásságnak el kell nyomni teljesen a burzsoáziát, meg kell semmisíteni, ki kell pusztítani a csíráját s lehetőségét is annak, hogy nyakunkba rakhassa újra a rabigát, hogy visszatérhessen a magántulajdon rendszere. [...] A hatalom a kezünkben van: kényszeríteni fogjuk őket arra, hogy letörjenek, hogy ne állhassanak ellen. [...] Ne legyünk tekintettel semmire sem, éppen úgy, ahogy a burzsoázia sem volt tekintettel. A hatalmat ki kell használnunk. [...] Aki azt akarja, legyen az burzsoá vagy más, hogy visszatérjen a régi uralom, azt kíméletlenül fel fogjuk akasztani. [...] Aki öklöt emel fel a proletariátusra, az aláírta a saját halálos ítéletét. Ki fogjuk irtani, ha kell, az egész burzsoáziát. Ki fogjuk irtani ezt az osztályt, ha ellenünk merészeli felemelni a kezét, ha le akarja rombolni azokat a vívmányokat, amelyek megilletnek bennünket. El fogjuk venni a burzsoázia minden javát, és a romok alá fogjuk temetni őket.”⁵⁶

Mások, például Sinkó Ervin viszont az erőszak minden formáját elvetették. Sinkó pontosan értette Lukács „főinkvizítori” logikáját, magára nézve azonban elfogadhatatlannak tartotta. „Minden emberélet szent és sérthetetlen értékének megismerése – írta 1935-ös számvetésében – nyilván nemcsak azt jelentette, hogy nekem nem szabad ölni, hanem hogy minden erőszakot, nemcsak a kapitalizmusét, hanem azt is, melyet a legigézetesebb jövő érdekében alkalmaznak, meg kell tagadni. [...] Krisztusnál, akinél nagyobb és látóbb szeretet még nem járt a földön, s aki, bár elnyomók és elnyomottak közepette élt, mégis azt tanította s mutatta meg saját példáján, hogy »nincsen senkiben nagyobb szeretet annál, mintha valaki az ő életét adja az ő barátaiért«.”⁵⁷

Az új párt helyzetértékelését, programját és jövőképét a *Vörös Újság* első, december 7-ei számának vezércikke így foglalta össze: „Az egyetlen

kiút a szocializmus. A szocializmus, amely nemcsak a termelés anarchiáját szüntetné meg, de azt a lelki anarchiát is, melybe a kapitalizmus az emberiséget süllyesztette. A termelés köztulajdonba vételével visszaadná elvesztett hitét, de elvesztett munkakedvét is az emberiségnek. Elérkezett tehát az ideje a szocializmus megvalósításának. [...] A proletariátus ezt a harcot nemzetközileg és egységesen akarja megvívni, és kell megvívnia, mert amint a kapitalista imperializmus túlnőtte a nemzeti kereteket, és világháborúvá fejlődött, úgy a proletár osztályharc is ezzel karöltve elérkezett arra a pontra, melyet Marx a *Kommunista kiáltvány*ban a proletár osztályharc végső szakaszaként jelölt meg: az egyöntetű, nemzetközi forradalomhoz, melyben az egész világ proletariátusa egyesülve, mint egységes osztály támad a nemzetileg széttagolt és nemzetekként szembenálló burzsoáziára.”⁵⁸

Néhány hét múlva – jóval részletesebben – Kun Béla ugyanezt írta meg a *Mit akarnak a kommunisták?* című eszmefuttatásában. Tömegsztrájk és fegyveres felkelés a hatalom átvétele céljából, majd a „proletariátus kizárólagos és korlátlan uralma: a proletárdiktatúra”. A proletárok államának legfontosabb teendője a termelőeszközök, mindenekelőtt a bankok, a gyárak és a tömegközlekedési eszközök állami tulajdonba vétele. Ezzel párhuzamosan meg kell szervezni a fogyasztási javak elosztásának a rendszerét azon az alapon, hogy „aki nem dolgozik, ne is egyék”. Az ágrárkérdésről írva hangsúlyozta, hogy tekintettel a paraszti lakosság túlsúlyára és a földnélküliek nagy számára, „a földkérdésnek különösen nagy a jelentősége”. Az első teendő e téren a parasztság megszervezése és mozgósítása annak érdekében, hogy „Minden papi földet, latifundiumokat (holtkézi birtok), urasági birtokot az élő és holt leltárral, épületekkel, munkaszerszámokkal, gépekkel, állatállománnyal és vetőmaggal együtt” lefoglaljanak. Ez azonban, figyelmeztetett, csak az első lépés. „A kérdés egyöntetű, országos méretekben való rendezése későbbi feladat.” Hogy pontosan mire is gondolt, azt Kun nem részletezte, csupán utalt rá, hogy nem földosztásra, hanem „a mezőgazdaság szocialista [át]szervezésére”. A magyarországi átalakulást a többi kommunistához hasonlóan ő sem elszigetelt jelenséggént, hanem „a nemzetközi kommunista forradalom” részeként képzelte el.⁵⁹

A kommunista program éles ellentétben állt a Károlyi-, majd Berinkey-kormány demokratikus elképzeléseivel, és elkerülhetetlenül heves

⁵⁶ Szamuely Tibor: Beszéd az 1919. április 20-i győri népgyűlésen. In uő: *Riadó. Válogatott cikkek és beszédek*. Budapest, 1957, Kossuth, 178–183.

⁵⁷ Sinkó Ervin: *Szemben a bíróval*, i. m. 79.

⁵⁸ MMTVD V. köt. i. m. 351–352.

⁵⁹ Kun Béla: *Mit akarnak a kommunisták?* In uő: *Válogatott írások és beszédek*. I–II. köt. Budapest, 1966, Kossuth, I. köt. 96–121.

konfrontációkat indukált. Ez vezetett oda, hogy hosszas habozás után a kormány végre elszánta magát a szélsőbaloldali ellenzékével szembeni erélyes fellépésre, és miután a KMP által szervezett 1919. február 20-ai budapesti munkanélküli-tüntetés lövöldözésbe torkollott, mintegy félszáz személyt – köztük Kun Bélát és a Központi Bizottság több tagját – letartóztatott, és vizsgálati fogságba helyezett. Hermetikus elzárásról azonban szó sem volt. Bár Kun Bélát fogházba vitele során a rendőrök alaposan megverték, ez inkább növelte, mintsem csökkentette tekintélyét és befolyását. A börtönkórházban, majd cellájában egymásnak adták a kilincset a látogatók, köztük a szociáldemokrata vezetők, például Landler Jenő, Bokányi Dezső, Pogány József és Varga Jenő, valamint a kormány közegei, köztük a főváros rendőrkapitánya, Károlyi szárnysegéde, a vizsgálóbíró és az Igazságügyminisztérium államtitkára, Láda István. Utóbbi ígéretet tett arra, hogy minden lehetőet megtesz a letartóztatottak érdekében, és amennyire módjában áll, minden kívánságukat teljesíti. A foglyokat – és Ládaiból valószínűleg ezért lett népbiztos – ezt követően az látogatta, aki és amikor akarta, annyi élelmiszert kaptak, hogy elfogyasztani sem tudták, a cellákban kattogtak az írógépek, melyeken cikkek készültek a *Vörös Újságnak*, utasítások a pártszervezeteknek, és levelek a letartóztatást elkerülő vezetőknek, mindenekelőtt Szamuely Tibornak, valamint Lukács Györgynek és Fiedler Rezsőnek. Az egyik szobában rendszeresen ülésezett a Központi Bizottság. Bogár Ignácnak, a nyomdászszakszervezet titkárának írott március 11-ei levelében Kun egyértelművé tette álláspontjukat: a munkásegység és a két párt együttműködése csakis a kommunista program alapján képzelhető el. Ezt több olyan új momentummal egészítette ki, amelyek a párt és személy szerint Kun korábbi nyilatkozataiban nem szerepeltek. Ezek közé tartozott a „népintegritási politikával” való szakítás és az úgynevezett forradalmi honvédelem elutasítása az internacionalizmus jegyében; az egyház és az állam szétválasztása annak érdekében, hogy az „iskola nyíltan a szocializmusra nevelés szolgálatába” legyen állítható; s végül: „Erélyes küzdelem a földosztás ellen.” Ebben a dokumentumban Kun még a termelőszövetkezetek létjogosultságát is csak rövid, átmeneti időre ismerte el, és perspektivikusan azzal számolt, hogy „minden föld az állam tulajdonának nyilvánítandó”, amelyet az a „falusi szegénység tanácsai útján” fog műveltetni.⁶⁰

⁶⁰ Uo. 190–198. és Borsányi György: *Kun Béla*, i. m. 112–123., valamint Kun Béláné: *Kun Béla. Emlékezések*. Budapest, 1969, Magvető, 120–139.

A kommunista vezetők többségének bebörtönzése dacára a KMP tömegbefolyása a legelesettebb rétegek körében folyamatosan nőtt. Ennek ellenére feltehető, hogy kedvező külpolitikai körülmények közepette és a földreformot gyorsan elkezdve a polgári demokrácia konszolidálódhatott volna. A földreformmal azonban késlekedett a kormány, kedvező külpolitikai körülményekről pedig szó sem volt, kedvezőtlenekről viszont annál inkább. A cseh légiók Észak-Magyarországon, a román hadsereg alakulatai pedig Erdélyben folyamatosan nyomultak előre. Az ellenségeskedés megszüntetését keleten az 1919 januárjától ülésező párizsi békekonferencia egy olyan semleges zóna kialakításával kívánta elérni, amelynek nyugati határai a Debrecen–Szeged-vonalig terjedtek volna. Ennek közlése március 20-án az antant jóindulatában bízó demokratikus kormányzat külpolitikájának a csődjét jelentette. Károlyi és környezete ezért úgy döntött, hogy kizárólag szociáldemokrata politikusokból álló kormánynak adják át a hatalmat, amely az antanttal hadban álló Szovjet-Oroszországgal összefogva eséllyel nyúlhat a fegyveres ellenállás eszközéhez. A szociáldemokrata vezetők azonban megosztottak voltak. A pártvezetőség március 21-én délelőtt tartott ülésén Garami és az őt követő kisebbség a tiszta szocialista kormány és a kommunistákkal kötendő, többek által támogatott szövetség gondolatát egyaránt elvetette. Garami ehelyett azt javasolta, hogy teljesen engedjék át a teret a kommunistáknak, és passzívan várják ki, amíg „a bolsevista kísérlet rövid időn belül kudarccal végződik, a tömegek kiábrándulnak [...] és a szociáldemokrata párt megerősödve veheti újból kezébe a munkásmozgalom vezetését”. A többség azonban elutasította ezt, és az egyedüli kormányzás vagy a kommunistákkal való együttműködés gondolatát pártolta. Végül az utóbbit fogadták el, nem utolsósorban azért, mert tartottak a kommunisták tömegbefolyásától és kormányellenes populisták akcióiktól. Landler Jenő – hivatalos felhatalmazás nélkül – ezt már a déli órákban közölte Kun Bélával. Az egyezséget, amelynek alapja a kommunista program elfogadása lett, és amelyről Károlyi Mihályt senki sem értesítetté, délután kötötték meg a Gyűjtőfogházban. A döntést a pártválasztmány, majd az esti órákban a budapesti Munkástanács is jóváhagyta. A Munkástanács ülésén Garbai Sándor, aki addig Bokányival együtt a munkásegység megbontása miatt élesen támadta a kommunistákat, így indokolta álláspontjukat: „Amit Nyugat felé nem találtunk meg, azt meg kell találnunk Keleten. Értesülésünk szerint az orosz proletártömegek harcra munkát közben közelednek ama államok felé, ahol az imperializmus

uralkodik. A kormány lemondott, nem következhetik más, mint a proletárság diktatúrája. Ennek feltétele a proletárság egységének megteremtése közöttünk és a kommunisták pártja között. Ha a proletáregység megvan, akkor a legrövidebb időn belül szikratáviratban kell tudatni a világgal, hogy Magyarországon a szocialista kormányzás a proletárdiktatúra vezetésével megalakult, és az új kormányzat felajánlja szövetségét az orosz szovjetköztársaságnak, és felhívja az egész világ öntudatos munkásságát, tiporják le mindenütt az imperializmust.”⁶¹

A kommunista program elfogadásával a szociáldemokraták kapituláltak, a Forradalmi Kormányzótanács tagjainak kiválogatásakor pedig, amely már 21-én éjszaka megtörtént, Kun tett tanúbizonyságot kompromisszumkészségéről. Ezzel magyarázható, hogy a testület elnöke nem ő, hanem Garbai Sándor lett, és hogy a népbiztosok többségét – mint erre a bevezetőben már utaltam – a szociáldemokraták adták. Senki előtt nem lehetett és nem is volt azonban kétséges, hogy az új kormány és az új forradalom tényleges vezetője nem Garbai Sándor, hanem Kun Béla, aki hazatérte óta is közvetlen kapcsolatban állt a szovjet vezetőkkel, köztük Leninnel. Pártpolitikai kötődésüktől függetlenül a népbiztosok többsége olyan ügyekkel foglalkozott, amelyekhez szakmájánál fogva értett. Landler például a belügyek mellett a vasúti és közlekedési ügyeket intézte, a Pénzügyi Népbiztosságot Varga Jenő vezette, a közoktatásügyit Kunfi Zsigmond, a munkaügyit Bokányi Dezső, az igazságügyit Rónai Zoltán, a közéleti mezeit Erdélyi Mór, a földművelésügyit pedig a Kun meghosszabbított kezének tekinthető Vántus mellett Csizmadia, Nyisztor és Hamburger. Kevésbé mondható el ez a hadügyek élére került Pogány Józsefről és a Szocializációs Népbiztosság élére állított Böhm Vilmosról. Böhm ezért április 3-án át is vette a hadügyek irányítását, míg Pogány Kun Béla munkáját „segítette” helyettesként. Szakembernek tekinthető Stefán Ágoston is, aki március 21-e előtt a kárpátaljai ruszin autonóm kerület (Ruszka-Krajna) kormányzója volt, és jó kapcsolatok fűzték a kárpátaljai ruszin értelmiséghez. Kalmár Henrikre pedig – német anyanyelvűsége mellett – valószínűleg azért esett a választás, mert korábban a Berinkey-kormány német ügyekkel foglalkozó minisztériumának államtitkári posztját töltötte be.

⁶¹ MMTVD V. köt. i. m. 688–691. Vö. Hajdu Tibor: *A Magyarországi Tanácsköztársaság*. Budapest, 1969, Kossuth, 26–37.

133 napos regnálása során a Forradalmi Kormányzótanács összesen 121 rendeletet hozott, az egyes népbiztosságok pedig több százat bocsátottak ki. Ezek közül a legfontosabbak – az ipari, bánya- és közlekedési üzemek, a pénzügyi intézetek és a lakóházak, az ékszerüzletek, a nevelési és oktatási intézmények, a biztosítási intézetek, az áruházak, a szállodák, a gyógyszergyárak és a gyógyszerárak, a filmgyárak, filmszínházak és a földbirtokok köztulajdonba vételével, valamint a tanácsválasztásokkal foglalkozók – már márciusban, illetve április legelején megjelentek. Így – legalábbis elvben – napok alatt megteremtődtek az új rendszer gazdasági, társadalmi és politikai alapjai.⁶²

Az április elejére körvonalazódó új rend társadalmi fogadtatása szélsősegesen különböző volt. A régi gazdasági, társadalmi és politikai elit képviselői, akiket vagyonuktól és hatalmuktól egyaránt megfosztottak, vagy passzivitásba vonultak, és igyekeztek láthatatlanná válni, vagy külföldre menekültek, és onnan próbálták a Tanácsköztársaságot megdönteni. A magántulajdonukat részben vagy egészben szintén elvesztő középbirtokosok és középpolgárok érthető okokból ugyancsak ellenszenvvel viseltettek az új hatalom iránt. A kisiparosok és a kiskereskedők megosztottak voltak, ahogy az értelmiségi rétegek is. A tanítók, művészek, ügyvédek, mérnökök jelentős része a forradalom mögé állt, míg az állami tisztviselők, a papok, a különböző egyházak és az uradalmak alkalmazottai inkább az ellentábor erősítették. A parasztság túlnyomó többsége kezdettől idegenkedett az átalakulástól, sőt ellenezte azt. A tehetősek azért, mert a szocializálások alsó határát nem rögzítették, így ők attól tartottak, hogy idővel tőlük is elveszik majd a földjüket. A szegények pedig azért, mert nem kaptak földet, noha a polgári demokratikus forradalom utolsó heteiben már megkezdődött az igények fölmérése, sőt Károlyi Mihály kápolnai birtokán a parcellázás is. A forradalom társadalmi bázisának alapját az ipari munkások, a bányászok és a hozzájuk igazodó más városi munkáscsoportok alkották. Ebből következett, hogy a kommün erősségei mindvégig Budapest, a nagyvárosok és a megmaradt bányavidékek voltak, miközben a vidék, elsősorban a Dunántúl és a Duna-Tisza köze a szerveződő ellenforradalom hátszágának szerepét töltötte be.⁶³

⁶² Pongrácz Jenő (szerk.): *Tanácsköztársasági Törvénytár*. I. köt. Budapest, 1919, Magyarországi Szocialista Párt, 13–65.

⁶³ Romsics Ignác: *A Tanácsköztársaság társadalmi és tömegbázisa*. *Palócföld*, 1989/1. 5–12.

A Tanácsköztársaság ellenségeivel és különösen a nyíltan ellene fordulókkal a Kormányzótanács és erre szakosodott szervei kezdettől fogva szigorúan léptek fel. A Kormányzótanács március 24-én megjelent I. számú rendelete kimondta, hogy nemcsak azok büntetendők halállal, akik rabolnak és fosztogatnak, hanem „Mindenki, aki a Tanácsköztársaság parancsainak fegyveresen ellenszegül, vagy a Tanácsköztársaság ellen fölkelést szít”.⁶⁴ A román csapatok április 16-ai tiszántúli támadásának hatására felerősödő ellenforradalmi mozgalmak megelőzése céljából született meg a döntés, miszerint a vagyonos rétegek közül túszoikat fognak szedni. Az „erélyes intézkedések” szükségességét az április 18-ai ülésen először Kun vetette föl, amit Pogány József és Hevesi Gyula támogatott. „A legerélyesebb belpolitikai rendszabályokra van szükség. A külföldre menekült emberek összeköttetéseiivel szemben a letartóztatások ezreivel kell felelnünk” – javasolta utóbbi.⁶⁵ Kormányzótanácsi rendelet ebben a tárgyban végül nem született, sőt formális testületi döntés sem, ám a túszszedés ennek ellenére a fővárosban és vidéken is megkezdődött. Cserny József és emberei, az úgynevezett Lenin-fiúk, valamint a vidéki direktóriumok és Vörös Őrségek összesen 1445 embert tartóztattak le. Ezek közül 571-et Budapesten, akik zömét május végéig a Gyűjtőfogházban őrizték. Ugyanott, ahol március 21-e előtt a kommunistákat tartották fogva. Az *ancien régime* néhány ismert személyisége, például József Ferenc főherceg, Wekerle Sándor, Berzeviczy Albert, Darányi Ignác, Herczeg Ferenc és Rákosi Jenő mellett az előző forradalom miniszterei közül erre a sorsra jutott Lovászy Márton, Bartha Albert és Vass János, a leendő miniszterelnökök közül pedig Friedrich István, Huszár Károly és Simonyi-Semadam Sándor.⁶⁶

Ellenforradalmi felkelések ennek ellenére az ország számos helyén kirobbantak. Ezek többségét a karhatalmi alakulatok, elsősorban a Lenin-fiúk és a Szamuely Tibor által vezetett különítmény tagjai könyörtelenül levertek. A vörösteror áldozatainak számát Váry Albert koronaügyész közvetlenül az események után megjelent könyvében 590-ben adta meg. Ezek közül azonban – mint Bödök Gergely ezt pontosan kimutatta – 34-et

köztörvényes bűncselekmények (lopás, fosztogatás, rablás, gyilkosság, csempészés stb.) miatt, 19-et pedig egyéb, de ugyancsak nem politikai ügyek miatt végeztek ki. 108-an tűzharcban estek el, és az ellenforradalmi cselekmények miatt felakasztottak vagy agyonlőtték száma 367 fő volt.⁶⁷

Egészen másként járt el Sinkó Ervin, aki Kecskemét városparancsnokaként április végén keresztülvitte, hogy a fellázadt parasztok és tartalékos tisztek közül az ottani forradalmi törvényszék senkit nem ítelt halálra, sőt kiszabott fegyházbüntetéseiket is felfüggesztette. Büntetésük így annyiból állt, hogy vasárnap délelőttönként „felvilágosító előadásokat” kellett hallgatniuk.⁶⁸ Ugyanez ismétlődött június végén Budapesten, amikor a 16–22 éves fellázadt ludovikás növendékek büntetése kimerült abban, hogy napi hat órában Sinkó felvilágosító előadásait kellett hallgatniuk a kommunizmus nagyszerűségéről és elkerülhetetlen eljövételéről.⁶⁹

A diktatúra belpolitikája és ezen belül a forradalmi terror alkalmazása kezdettől fogva megosztotta a Kormányzótanács tagjait. Az első összehirdülésre már március 22-én sor került, amikor Kun és Szamuely a rendőrség azonnali lefegyverzését javasolta, amit a befolyásos szociáldemokraták közül Böhm és Kunfi, aki csak hosszú rábeszélés után vállalta el a népbiztosságot, valamint a belügyekért felelős Landler Jenő egyaránt ellenezett. A kompromisszumos megoldás végül a karhatalmi alakulatok rendelkezési állományba helyezése lett oly módon, hogy egyénileg minden rendőr jelentkezhetett az újonnan alakított Vörös Őrségbe. Ezzel sokan éltek is, ami az új karhatalmi testület megbízhatóságát számos településen kétséggé tette.⁷⁰

Ennél súlyosabb ügy volt a földbirtokok kisajátításának és művelésének a kérdése, amelynek vitája egészen április 3-ig elhúzódott. Abban, hogy a tulajdonosoknak nem kell kártérítést fizetni, mindenki egyetértett. A szövetkezetesítés és a parcellázás ügyében azonban nem alakult ki teljes konszenzus. A szociáldemokraták és a kommunisták szinte egy emberként a szövetkezetesítést, illetve állami gazdaságok szervezését, tehát a nagyüzemi

⁶⁴ Pongrácz Jenő (szerk.): *Tanácsköztársasági Törvénytár*. I. köt., i. m. 13.

⁶⁵ Imre Magda – Szücs László (szerk.): *A Forradalmi Kormányzótanács jegyzőkönyvei*, i. m. 327–328.

⁶⁶ Bödök Gergely: *Vörös- és fehérterror Magyarországon (1919–1921)*. Kézirat, PhD-disszertáció. Budapest, 2018, 268–290. Vö. Mendelényi László: A terror. In Gratz Gusztáv (szerk.): *A bolsevizmus Magyarországon*. Budapest, 1921, Franklin-Társulat, 81–84.

⁶⁷ Váry Albert: *A vörös uralom áldozatai Magyarországon*. 2. kiadás. Vác, 1922, A Váci Királyi Országos Fegyintézet Könyvnyomdája és Bödök Gergely: *Vörös- és fehérterror Magyarországon*, i. m. 74. melléklet.

⁶⁸ Romsics Ignác: A Duna–Tisza köze hatalmi-politikai viszonyai 1918–1919-ben. In uő: *A Nagy Háború és az 1918–1919-es magyarországi forradalmak*. Budapest, 2018, Helikon, 163–164.

⁶⁹ Sinkó Ervin: *Szemben a bíróval*, i. m. 80–81.

⁷⁰ Imre Magda – Szücs László (szerk.): *A Forradalmi Kormányzótanács jegyzőkönyvei*, i. m. 55.

gazdálkodást pártolták, és ellenezték a földosztást. „A földreform kérdésében – gyakorolt önkritikát utóbb Lukács György – sajnos mindnyájan egyetértettünk. Részben még szocdem befolyás alatt, részben azért, mert néhányan azt gondolták, hogy a földosztás úgyis csak átmeneti intézkedés volna, és minthogy a magyar kapitalista fejlődés előrehaladottabb az orosznál, nekünk erre az átmeneti intézkedésre nincsen szükségünk, és ha a nagybirtokokat termelőszövetkezetekké alakítjuk át, akkor a polgári forradalmi lépcsőfok átugrásával egyenesen a szocializmusba jutunk.” „Ebbe a hibába – írja ugyancsak Lukács – mindnyájan beleestünk.”⁷¹

Ez a megállapítás egyetlen kivétellel igaz. Csizmadia Sándor, aki az MSZDP részéről fontos szerepet vállalt az őszirózsás forradalom elsősorban kisbirtokok alakítását preferáló, de a szövetkezetek létesítését is megengedő földreformrendeletének a kidolgozásában és elfogadtatásában,⁷² ugyanis minden jel szerint nehezen vette tudomásul, hogy nemcsak a kisajátított földek magántulajdonba vételéről, hanem azok örökbérletéről sem lehet szó. Ezért már a március 25-ei ülésen bejelentette lemondását. Ezt később nyilván visszavonta, mert a március 27-ei ülésen a helyi direktóriumok túlkapásait kifogásolta. Ehhez járult egy jelentéktelen ügyben kialakult személyes konfliktusa Böhm-mel, valamint népbiztostársai, Vántus Károly, Nyisztor György és Hamburger Jenő április 3-ai bejelentése, mely szerint „lehetetlenség Csizmadiával a népbiztosságokon való együttműködés”. Vántus ezt azzal indokolta, hogy népbiztostársa „Hatalmi tébolyban szenved, az önzés csimborasszójában, s amellet a nap 24 órájában iszik”. Hamburger pedig azzal, hogy vidéken „A földosztást ő csinálja”, újabb verseiben pedig azt hangoztatja, hogy „ő a muszkától nem tanul”. A Forradalmi Kormányzótanács mindezek miatt április 3-án, a földbirtokok szocializálását kimondó rendelet megjelenésének napján Csizmadiát kizárta sorai közül. Mivel tartottak attól, hogy Csizmadia a vidéki szegényparassztság körében sikeres ellenpropagandát fejthet ki, Varga Jenő és mások javaslatára komolyan felvetődött, hogy le kell tartóztatni. Ettől végül eltekintettek, ám a Belügyi Népbiztosságot utasították, hogy figyeltesse, és minden eszközzel akadályozza meg elutazását Budapestről.⁷³

⁷¹ Lukács György: *Megélt gondolkodás*, i. m. 153.

⁷² Lásd erre részletesen Sipos József: *A pártok és a földreform 1918–1919-ben*. Budapest, 2009, Gondolat, 86–115.

⁷³ Imre Magda – Szücs László (szerk.): *A Forradalmi Kormányzótanács jegyzőkönyvei*, i. m. 67–176.

A későbbiekben elsősorban az erőszak, a forradalmi terror alkalmazásának kérdései osztották meg a népbiztosokat. Az önkényeskedőkkel és a „keményvonalasokkal” szemben, akik közül Szamuely Tibor volt a leghírhedtebb, Böhm Vilmos és különösen Kunfi Zsigmond április–május folyamán többször felléptek. A túszzedés során és attól részben függetlenül előforduló kivégzések elkövetőivel szemben hadsereg-főparancsnokként Böhm május elején külön rendeletet bocsátott ki. Ebben szigorúan megtiltotta, hogy tényleges forradalmi törvényszéki tárgyalás nélkül bárki bármilyen ítéletet hozzon, illetve hajtson végre. Hangsúlyozta, hogy akik nem így járnak el, azok „közönséges bűntettet követnek el”; „rögtönítelő törvényszék elé állítandók és a legsúlyosabb büntetésben részesítendőek”. Az április 29-én Kiskunfélegyházán minden indok nélkül agyonlőtt Náway Lajos és Iván gyilkosainak egyikét, Vince Lajost a forradalmi törvényszék ennek értelmében halálra is ítélte, és példastatuálás céljából az Országház előtti téren nyilvánosan kivégeztette.⁷⁴ Kunfi először a Kormányzótanács május 2-ai ülésén követelte, hogy engedjék szabadon a túszoikat, majd ezt a későbbiekben még többször megismételte. Erre végül május végén, az északi fronton elért katonai sikerek hatására került sor.⁷⁵

A mérsékeltbb és radikálisabb népbiztosok közötti nézetkülönbségek és alkalmi összetűzések a június 12–13-ai pártkongresszuson eszkalálódtak. A kongresszus nyitónapján megjelent cikkében Weltner Jakab nagyobb aktivitásra hívta fel a diktatúra szigorát kifogásoló vezetőket, és felszólította őket: ne hallgassanak „azokra a beteges hajlamú elvtársainkra, akik vérben akartak gázolni”. Ezt követően a kongresszuson Kunfi óvott az orosz forradalom mechanikus másolásától és az ország adottságainak negligálásától. Bár elismerte, hogy a „diktatúra az erőszak alkalmazásától elválaszthatatlan”, annak túlzásait, a „szadisztikus kegyetlenkedéseket”, a „tyúkszemre taposás politikáját”, az „oktalan szekatúrát” fölöslegesnek és károsnak tartotta. A szocializmus elveiből – hangsúlyozta – alapvetően nem erőszak, hanem humanizmus következik, és ha a proletárdiktatúra védelme mégis megköveteli az erőszakot, akkor azt „tegyük meg mérséklettel, tegyük meg úgy, hogy szükségtelen szenvedéseket, oktalan túlkapásokból eredő bajokat ne okozzunk olyan embereknek, akiket amúgy is bele kell illeszteni abba a társadalomba, amelyet fölépítettünk, és fölépíteni

⁷⁴ Böhm Vilmos: *Két forradalom tüzeiben*. München, 1923, Verlag für Kulturpolitik, 384–385.

⁷⁵ Uo. 387–388. és Imre Magda – Szücs László (szerk.): *A Forradalmi Kormányzótanács jegyzőkönyvei*, i. m. 379.

akarunk”. A fizikai terror mellett erőteljesen kárhoztatta a szellemi életet béklyózó erőszakos rendszabályokat, a lapbetiltásokat, a papírmegvonást és a cenzúrát is. A „tudományos, irodalmi és művészeti élet – hangsúlyozta – a szabadságnak egy bizonyos légköre nélkül ki nem fejlődhetik, és nem lehetséges; ezen a téren a proletariátus diktatúrájának ebben a tíz hétben minden szellemi és tudományos élet abszolút pangása észlelhető, rémület ül azokon az embereken, akiknek produkálni kellene, és tudnának is, amikor azokat a szavakat, azokat a fenyegetéseket hallják, és nem tudják, mit jelentsenek ezek; valóságos szellemi bénaság ül minden szellemi munkán, és ez olyan dolog, amely a diktatúra tényével nem fér össze, s amelyet nincsen okunk fenntartani.”⁷⁶

Kunfi bírálataira érdemben Szamuely Tibor, Pogány József és Rákosi Mátyás válaszolt. A szociáldemokrata vezetők centrumához tartozó politikai véleményét mindhárman defetistának minősítették. Rákosi szerint „Ami történt, föltétlen szükségesség volt, és kizárólag a burzsoázia provokálásának ellenhatásaként történt. [...] Előbb kötötték lófarkra munkástanácsaink vezetőit és hurcolták végig az utcákon, és csak azután jött a mi akasztófánk, előbb gyilkolták le vörösöinket, és csak utána kellett nekünk példát statuálni.” Pogány ennél is elutasítóbb volt. Az elkövetett hibák többsége – mennydörögte – nem abból fakadt, hogy sok, hanem abból, hogy „kevés volt a diktatúra a mi módszerünkben, kezelésünkben”. A jövőben ezért „nem a diktatúra enyhítése, hanem éppen ellenkezőleg, a diktatúrának konok, következetes és erélyes alkalmazása segíthet bennünket”.⁷⁷ Az egykori újságíróból az eltelt hetekben tehát diktátori allűröket felvevő politikai vezető lett. Ellenfelei és ellenségei ezért egyre gyakrabban nevezték – májusban bemutatott színdarabjára utalva – „vörös Napóleonnak”, a „gettó Napóleonjának” és a „lumpenproletariátus Napóleonjának”. Ráadásul felszínre tört addig „alvó” hedonizmusa is: a Dunántúl katonai parancsnokaként többször rendezett Siófokon és környékén olyan orgiákat, amelyek keretében pazar lakomákkal vendégelte meg pesti barátait és a velük érkező könnyűvérű hölgyeket, ezek szüneteiben pedig balatoni vitorlásversenyekkel és huszárjainak a lovasbemutatóival szórakoztatta őket.⁷⁸

⁷⁶ Gábor Sándorné – Hajdu Tibor – Szabó Gizella (szerk.): *A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai. 1919. március – 1919. augusztus. VI/B. köt. (a továbbiakban: MMTVD VI/B.)* Budapest, 1960, Kossuth, 22–27.

⁷⁷ Uo. 33–39.

⁷⁸ Sakmyster, Thomas: *A Communist Odyssey*, i. m. 45–46.

A pártkongresszus küldötteinek többsége Kunfival értett egyet. A nagy gonddal összeállított 13 tagú pártvezetőséget, amelyben minden irányzat képviselője helyet kapott, a jelenlévők ezért nem fogadták el. A titkos választáson a kommunisták többségét, sőt az őket támogató Bokányit is kibuktatták, és mérsékelt vagy kifejezetten jobboldali szociáldemokratákat választottak helyükbe. Kun Bélát ez annyira megrázta, hogy a kibontakozó vitában sírógörcs kerítette hatalmába, és Kunfit megöletéssel fenyegette. Ezzel tovább szította a szenvedélyek tüzeit, úgyhogy már-már tettlegességre került sor. Landler, Bajáki és mások közbelépésével ezt végül sikerült megakadályozni, s miután Kun összeszedte magát, és bocsánatot kért, a kongresszus megsemmisítette a szavazás eredményét, és az eredeti listát fogadta el. Ennek a kommunista Kun, Vágó, Vántus és Pór Ernő, valamint a szociáldemokraták baloldalát képviselő Landler, Nyisztor és a velük tartó Bokányi és Bajáki mellett a centrista Kunfi, Böhm és Garbai, továbbá a hozzájuk kötődő jobboldali Weltner Jakab is tagja volt.⁷⁹

Az addig is ingatag egység ezzel azonban korántsem állt helyre. Június második felében Clemenceau jegyzéke osztotta meg a népbiztosokat, amelyben a korábban elfoglalt észak-magyarországi területek kiürítését követelte a Kormányzótanácstól. A szociáldemokraták többsége, akiknek a legfőbb szószólója ismét Kunfi Zsigmond volt, az ultimátum elfogadását és az immár végleges határként közölt demarkációs vonalra való visszavonulást javasolta. A kommunisták és a velük tartó radikális szociáldemokraták, mindenekelőtt Szamuely Tibor és Pogány József viszont a jegyzék elutasítását és az előrenyomulás folytatását követelték. A visszavonulás – hangsúlyozta Pogány – demoralizálni fogja az addig győzelmeket arató magyar Vörös Hadsereget, és időt biztosít a cseheknek szétvert hadseregük reorganizálására. Másrészt – és ez ellentmondott a Tanácsköztársaság addig hangoztatott internacionalizmusának – nemzeti szempontból is elfogadhatatlan a végleges határként közölt demarkációs vonal. „Ezeket a határokat – mondotta – sem nemzeti, sem földrajzi szempontok nem diktálták, mert hiszen tiszta magyar területeket vesznek el. Nem diktálták földrajzi szempontok, mert hiszen egységes, egymáshoz tartozó vidékeket szakítanak ketté. [...] s nem diktálták gazdasági szempontok e határmegállapításokat, mert valósággal bolondgombák vannak

⁷⁹ Böhm Vilmos: *Két forradalom tüzeiben*, i. m. 432–436. Vö. Hajdu Tibor: *A Magyarországi Tanácsköztársaság*, i. m. 256–258.

e megállapításokban, annyira széttépnek gazdaságilag életre-halálra egymásra utalt területeket.” Az éles hangú vitát Kun Béla döntötte el, aki – sokak megrökönyödését kiváltva – ismételten a diktátum elfogadása mellett szólalt fel. Legfőbb érve az volt, hogy a visszavonulást nem a külpolitikai helyzet, hanem az erősödő belső ellenforradalmi mozgalmak – mindekelőtt a június 18-án kezdődő Kalocsa környéki parasztfelkelés – és az ezekkel való „teljes leszámolás” szükségessége indokolja. Mint általában, Kun most is keresztülvitte akaratát, és június 30-án a Vörös Hadsereg megkezdte a Felvidék kiürítését.⁸⁰

Tekintettel az áthidalhatatlannak látszó ellentétekre a június 24-én újjáalakult Forradalmi Kormányzótanácsban Kunfi Zsigmond, Erdélyi Mór és Böhm Vilmos már nem vállalt tisztséget, és menekült a feladat elől Kondor Bernát és Ágoston Péter is. Árubevásárlás céljából Kondor már április 22-én Bécsbe távozott, s miután feladatát elvégezte, befeküdt a kaltenleutgebeni szanatóriumba, ahol számos magyar arisztokráciával találkozott. Csak a kommün bukása után, augusztus elején tért haza.⁸¹ Ágoston utoljára július 7-én vett részt a testület ülésén, azt követően előbb Pozsonyban tárgyalt az északi demarkációs vonal kijelöléséről, majd néhány napra a bécsi magyar megbízott, Czóbel Ernő helyét vette át Bécsben. Ágoston naplójából pontosan kiderülnek háttérbe húzódásának okai. Ezek egyike – mint írta – az volt, hogy „a lumpenburzsoázia és a lumpenproletariátus nagyon belekapaszkodott Kun szekerébe, s ezen a réven szabadon lop, sikkaszt és rabol. S a sok svihák éppen úgy gyűjti a pénzt, mint a kapitalista rendszer alatt.” A másik pedig az, hogy „apró Robespierre-ek garázdálkodnak a vidéken, és perverz hatalmi mámorukban gyilkolnak, s ezt nevezik forradalmi ítélkezésnek”. Vagyis ugyanaz, ami Kunfiékat visszavonulásra készítette.⁸² Stefán Ágoston végig tagja maradt a Kormányzótanácsnak, és az üléseket is látogatta, ám a bizalmatlanság vele szemben is nőttön nőtt. Április végén megvádolták azzal, hogy a háttérből támogatta a Munkács környéki ellenforradalmi szervezkedést, majd azt kifogásolták, hogy a népbiztosságon reakciós ügyvédek, papok és „más lehetetlen elemeket” alkalmaz. Végül 1919 júliusában vizsgálatot rendeltek el vele

és népbiztossággal szemben, amelynek lefolytatására azonban már nem maradt idő.⁸³

A népbiztosság után július 10-én Böhm a hadsereg-főparancsnoki tisztségről is lemondott, és előbb szabadságolását kérte, majd július 18-án elfogadta követi kinevezését Bécsbe. Senki előtt nem volt titok, hogy miért. Ekkorra a népbiztosok túlnyomó többsége belátta, hogy a proletárdiktatúra addigi formájában nem tartható fenn tovább, s hogy a munkáshatalom átmentése érdekében az exponált kommunistákat el kell távolítani az ország vezetéséből. Jellemző, hogy az a Pogány József, aki június közepén még a diktatúra fokozása mellett kardoskodott, július 20-án már azt fejtegette a Siófokra visszavonuló Kunfinak, hogy „fegyverrel kell Kunékat leverni, különben elpusztul a forradalom”. Álláspontját támogatta Landler és Budapest városparancsnoka, a júniusban még ugyancsak a kommunisták mellett felsorakozó Haubrich József. És ezt gondolta Ágoston Péter is, aki már Böhm megérkezése előtt tárgyalni kezdett az ottani antantmegbízottakkal egy szociáldemokrata hatalomátvétel lehetőségéről.⁸⁴

Néhány napos bécsi követsége alatt Böhm legfőbb törekvése Ágoston kezdeményezéséhez hasonlóan arra irányult, hogy a Kormányzótanács elmozdításához és egy mérsékelt szociáldemokratákból álló kormány megalakításához megszerezze az osztrák fővárosban tartózkodó antantmegbízottak jóváhagyását és támogatását. A Vörös Hadsereg tisztai ellen-támadásának kudarcáról kevésbé tájékozott, illetve a térségben túlsúlyban levő franciákra is féltékenykedő angolok és olaszok nem zárkóztak el a tárgyalások elől. Ám jóval többet követeltek annál, mint amit a magyar szociáldemokraták ajánlata eredetileg tartalmazott. Abban állapodtak meg Böhmmel, hogy a román csapatok előrenyomulásának megállítására és az országot hónapok óta sújtó gazdasági blokád felfüggesztésére csak akkor kerülhet sor, ha a Forradalmi Kormányzótanácsot eltávolítják, a proletárdiktatúrát megtagadják, s egy olyan átmeneti szociáldemokrata kormányt alakítanak, amely a későbbiekben polgári pártok bevonásával koalíciós kormányzattá alakul át, és kiírja a parlamenti választásokat. Ezekre a tárgyalásokra hivatkozva és az elhangzott ígéretekben bízva alakult meg augusztus 1-jén délután a Peidl Gyula vezette szakszervezeti kormány,

⁸⁰ MMTVD VI/B. köt. 146–175. Idézet a 158. oldalon.

⁸¹ Kondor Bernát: *Politika, oh!*, i. m. 20–29.

⁸² Ormos Mária: *A katedrálisról a halálsorig*, i. m. 153–155.

⁸³ Szakál Imre: *Ügyvéd, kormányzó, népbiztos. Stefán Ágoston története*. Kézirat, 2018. (Eörsi László birtokában.)

⁸⁴ Böhm Vilmos: *Két forradalom tüzeiben*, i. m. 437–440.

miután délelőtti ülésén a Forradalmi Kormányzótanács lemondott, s azt a Budapesti Munkás- és Katonatanács is jóváhagyta.⁸⁵

A Forradalmi Kormányzótanács ülését július 30-án megelőzte a Szakszervezeti Tanács tanácskozása, amely 43 szavazattal 3 ellenében úgy döntött, hogy a Kormányzótanács távozását kívánja. A pártvezetőség és a Kormányzótanács másnap tízkor kezdődő értekezletén Kun ennek ellenére a lemondás ellen és a harc folytatása mellett kardoskodott. Álláspontját Szamuely Tibor és Bokányi Dezső támogatta. Utóbbi felvetette, hogy erősítsék meg Budapest védelmét, és „barikádharcra” folytassák a küzdelmet. A túlnyomó többség azonban a lemondást kívánta. Nemcsak Ágoston, Rónai, Weltner és Peyer Károly, hanem Lengyel Gyula, aki a munkásság áldozatvállalásának a hiányára hivatkozott, és Varga Jenő is, aki a világforradalom elmaradására. A vitában döntő súllyal esett latba a főhadiszállásról visszaérkező Haubrich híradása, amely arról szólt, hogy a tiszai front felbomlott, az egységek rendezetlenül vonulnak Pest felé, nyomukban a románokkal. Ezért „nem lehet egy percig tovább tárgyalni, hanem tessék a kommunista kormánynak lemondani, és vegye át a hatalmat a szociáldemokrata szakszervezeti emberekből álló kormány”. Kun és Szamuely ellenvéleményével szemben a többség ezután döntött a lemondás mellett.⁸⁶

A Kormányzótanács döntését a Budapesti Munkás- és Katonatanács délután háromkor kezdődő ülésén Rónai Zoltán ismertette. Beszédében elmondta, hogy amikor a kommunistákkal egyesültek, és a proletárdiktatúra bevezetését elfogadták, reményeiket három feltétel teljesülésére alapozták: a világforradalom gyors terjedésére, a szovjet Vörös Hadsereg katonai segítségére és a magyar munkásság forradalmi áldozatvállalására. Ezek az előfeltételek azonban nem teljesültek, és amennyiben mégis, akkor csak nagyon kis mértékben. Különösen kárhoztatta a magyar munkásság közömbösségét és passzivitását. Ha ugyanis – hangsúlyozta – „a magyar proletariátus egységesen állott volna a proletárdiktatúra mellett, ha meg lett volna a magyar proletariátusban az az áldozatkészség, amely áldozatkészség nélkül forradalmi harcot vívni lehetetlen”, akkor be lehetett volna várni a forradalom továbbterjedését és a szovjet segítség megérkezését.

⁸⁵ Kirschner Béla: *A „szakszervezeti kormány” hat napja (1919)*. Budapest, 1968, Kossuth, 47–60.

⁸⁶ Uo. 71–73.

Rónai után Kun Béla lépett a szónoki emelvényre. Amikor az elmúlt napok fáradságaitól görnyedt alakját és sápadt arcát meglátták, a jelenlévők hosszú tapssal üdvözölték, és a nők közül többen könnyezni kezdtek. Utolsó magyarországi beszédében Rónaihoz hasonlóan Kun is a magyar munkásságra hárította a bukás ódiumát. „[...] ennek a proletariátusnak – kesergett – a burzsoázia legkíméletlenebb, legkegyetlenebb diktatúrájára van szüksége, hogy megtanuljon forradalminak lenni.” Megjósolta, hogy a Peidl-kormány csak az átmenetet fogja jelenteni a burzsoázia „leggyalázatosabb, legaljasabb diktatúrájához, a fehérterrorhoz”. Ugyanakkor biztosra vette, hogy ez sem fog sokáig tartani, s rövid időn belül sor kerül visszatérésükre, hogy egy „érettebb proletariátussal” újrakezdjék a harcot. Az ülést követően néhány mondatnyi táviratban értesítette Lenint a történetekről. A bukást részint ebben is a munkásság „diktatúraellenes magatartásával” és a hadsereg bomlásával magyarázta. Az agrár- és parasztkérdés kontraproduktív kezelésére, amelyet utóbb többen – Lukács Györgytől Hevesi Gyulán át Landler Jenőig – elismertek, és a bukás egyik fő okának tartottak, sem Rónai, sem Kun nem utalt.⁸⁷

A Kormányzótanács lemondása előtti napokban – Böhm révén – Kun beutazási és tartózkodási engedélyt kért Ausztriába a maga, valamint néhány különösen exponált népbiztosa – Landler, Vágó, Pogány, Rákosi, Hamburger, Lengyel és Szamuely –, továbbá ezek „hívei” és családtagjai számára. Az osztrák kormány, amelyet Karl Renner szociáldemokrata politikus vezetett, Szamuely kivételével, akit terroristának tartottak, mindegyiküknek megadta az engedélyt. A két különvonat, amely a népbiztosok egy részét és hozzátartozóikat vitte Bécsbe, augusztus 1-jén a késő esti órákban gördült ki a Keleti pályaudvarról, és másnap délelőtt érkezett meg Bécsbe. Onnan – biztonsági okokból – továbbszállították őket Alsó-Ausztriába, ahol három kis faluban biztosítottak számukra lakást. Augusztus végétől innen is továbbvitték, és az ugyancsak alsó-ausztriai Karlstein várában helyezték el őket. Élelmezésük tűrhető volt, sokat szenvedtek viszont a hidegtől, a tisztálkodási lehetőségek hiányától és az összezártságtól. Októberre többen megbetegedtek, köztük maga Kun is, akinek kiújult az asztmája, és testét kiütések lepték el.⁸⁸

⁸⁷ Hajdu Tibor: *A Magyarországi Tanácsköztársaság*, i. m. 352–354.

⁸⁸ Borsányi György: *Kun Béla*, i. m. 197–200.

Szamuely illegálisan lépte át a határt Savanyúkútnál, ahová autóval érkezett augusztus 2-án hajnalban. Máig tisztázatlan körülmények között élete itt ért véget. Az osztrák hatóságok hivatalos álláspontja szerint a határrendőrség lichtenwörthi őrszobáján, ahol kihallgatására készültek, pisztolyával mellbe lőtte magát. Az osztrákok beszállították a Wiener Neustadt-i hadikórházba, ahol azonban néhány perc múlva meghalt. Más források szerint viszont magyar csendőrök lőtték le hátulról, amikor átlépte a határt. Végül ismeretes egy olyan beszámoló is, amely szerint osztrák határrendőrök lőtték agyon, miután háromszori felszólításukra sem állt meg.⁸⁹ Ma sem tudjuk biztosan, hogy melyik verzió az igaz. Kun Béláné visszaemlékezésében elmondja, hogy amikor indulása előtt Szamuely elbúcsúzott tőlük, megmutatta neki zsebkendőjébe rejtett revolverét, és kijelentette: „inkább végez magával, mintsem a fehérek kezére kerüljön”.⁹⁰ Ez az öngyilkosság tényét valószínűsíti. Maga Kun Béla azonban inkább azt tartotta valószínűnek, hogy az osztrák csendőrök, esetleg egy Gyulai nevű magyar főhadnagy végeztek elvtársával.⁹¹ Ami biztos: holttestét előbb a savanyúkúti temetőben hantolták el, majd átvitték a pecsenyédi erdőbe, ahol egy jeltelen sírban helyezték el.

A népbiztosok többsége egyelőre Budapesten maradt. Kelen József és Lukács György vállalták a párt illegális újjáépítésének munkáját, amit Hevesi Gyula is segített. Ágoston Péter, Dovcsák Antal, Garbai Sándor és Haubrich József pedig a Peidl-kormány miniszterei lettek abban a hiú reményben, hogy az antant támogatásával vissza lehet térni a március 21-e előtti demokratikus viszonyokhoz. Ugyanezt gondolta Erdélyi Mór, aki a kormány közéleti államtitkára lett. A többiek egyelőre kívártak. A Peidl-kormány augusztus 6-ai bukása, Friedrich István hatalomra kerülése, az első letartóztatások és a Szegedről Dél-Dunántúlra vonuló Horthy-féle Nemzeti Hadsereg néhány alakulatának gyilkosságairól érkező hírek azonban hamarosan újabb emigrálási hullámot indítottak el. Az osztrák kormány lényegében minden kérelmezőt befogadott, úgyhogy augusztus és szeptember folyamán Bécsbe érkezett a kommunisták közül Hevesi Gyula, Guth Antal, Illés Artúr, Lengyel Gyula, Lukács György, Székely Béla és Szántó Béla, a szociáldemokraták közül pedig Kunfi Zsigmond, Erdélyi Mór, Kondor Bernát és Rónai Zoltán. Ugyanezekben a hetekben Garbai Sándor és Ládai István Romániába, pontosabban Erdélybe menekült.

⁸⁹ Gábor Sándorné: *Szamuely Tibor*. Budapest, 1974, Akadémiai Kiadó, 226–239.

⁹⁰ Kun Béláné: *Kun Béla*, i. m. 222.

⁹¹ Kun Béla: Emlékezés Szamuely Tiborra. In Szamuely Tibor: *Riadó*, i. m. 34–36.

Garbai 1920 elején áttette székhelyét Kolozsvárról Bécsbe, Ládai pedig az erdélyi román Kormányzótanács (Consiliul Dirigent) mellett; majd Bukarestben dolgozott jogi szakértőként. Rejtély, hogy hogyan volt erre képes román nyelvtudás nélkül, és ha tudott románul, akkor az, hogy hol, mikor, hogyan és miért tanulta meg a nyelvet. 1936-ban hunyt el Kolozsváron. Fiedler Rezső Csehszlovákiába emigrált, ahol titkára lett a vörös vasasszakszervezetnek és tagja a Csehszlovák Kommunista Párt vezetőségének. 1923-ban továbbment Franciaországba, ahol Párizsban végzett pártmunkát.

Egészen különlegesen alakult Stefán Ágoston további életútja. A hatalmát visszaszerző, forradalmak előtti magyar elit meghatározó személyiségeivel egyetértésben Stefán azt remélte, hogy egy ruszin küldöttség élén Párizsban képviselheti a Csehszlovákiának ítélt Kárpátalja érdekeit. Miután reményeiben csalatkozott, Varsóban telepedett le, ahol a lengyel kormánykörök támogatásával ruszin légiót állított fel. 1920 végén ennek élén behatolt Kárpátaljára azzal a céllal, hogy a térséget elszakítsák Csehszlovákiától. Vállalkozása azonban nem sikerült; Szolva közelében a csehszlovák katonaság megállította, majd megfutamította őket. Stefán visszatért Varsóba, ahol 1925-ig élt. Továbbra is jó kapcsolatokat ápolt a lengyel kormánykörökkel, sőt a magyar Külügyminisztériumot és hírszerzést is ellátta információkkal. 1925-ben váratlanul hazatért Kárpátaljára, és a Csehszlovák Agrárpárt színeiben még abban az évben a prágai törvényhozó testület tagja lett. Ez nyilvánvalóan nem történhetett volna meg a csehszlovák kormánnyal kötött egyezsége nélkül, amit ellenfelei nem is mulasztottak el szemére hányni. A helyi sajtóban gyakran vádolták meg hazaárulással, sőt sikkasztással is, ám a bíróság egyszer sem találta bűnösnek. A kárpátaljai autonómia ügye és Prága centralizációs törekvései közötti egyensúlyozásba, valamint az ellene irányuló támadásokba belefáradva 1929 után visszavonult a nyilvános politikai szerepléstől, és újrakezdte ügyvédi praxisát Rahón. Kárpátalja 1939-es visszakerülése után a magyar kormány bizalmából a Kárpátaljai Bank Részvénytársaság igazgatósági tagja lett, amelynek ülésein olyan kifejezetten magyarbarát és korábban őt támadó politikusokkal ült együtt, mint Bródy András és Fenczik István. Politikai szerepet azonban továbbra sem vállalt, noha a háttérből támogatta a magyar berendezkedést. 1945. augusztus 2-án hunyt el Rahón, néhány héttel a szovjet csapatok megérkezése előtt.⁹²

⁹² Szakál Imre: *Ügyvéd, kormányzó, népbiztos*, i. m.

1919 augusztusa után Budapesten összesen 11-en maradtak: Ágoston Péter, Bajáki Ferenc, Bokányi Dezső, Csizmadia Sándor, Dovcsák Antal, Haubrich József, Kalmár Henrik, Kelen József, Nyisztor György, Szabados Sándor és Vántus Károly. Ki azért, mert már nem tudott elmenekülni, ki azért, mert nem tartott a felelősségre vonástól.

Közülük semmilyen bántódás nem érte Csizmadia Sándort, akit az 1919. augusztus 24-ei rendkívüli pártgyűlésen ugyan még az MSZDP vezetői közé választottak, de aki már röviddel ezután megkezdte távolodását az internacionalista munkáspárttól és a közeledést a hatalomra került keresztény-nemzeti táborhoz. 1919. október 23-án néhány társával együtt kilépett a pártból, és december 21-én Mátyásföldön megalakította a nemzeti alapra helyezkedő, valamint földosztást és demokratikus reformokat követelő Földmunkások és Kisbirtokosok Pártját. A szociáldemokrata földmunkásszövetség vezetőinek és tagjainak többsége azonban nem követte ezen az úton. Csizmadia ezért levonult Orosházára, és a dél-alföldi kisbirtokosok és földmunkások egy részére támaszkodva új földmunkás-szakszervezetet, majd 1920 májusában Magyarországi Munkáspárt néven új pártot hozott létre. A párt programja tartalmazta az 1919. decemberi demokratikus és agrárköveteléseket, amelyek kiegészültek az ipari munkásság szociális helyzetének javítására irányuló célkitűzésekkel. A szervezet alakuló kongresszusán a dél-alföldi régió 183 községe képviseltette magát. Csizmadia ennek a pártnak a vezetőjeként indult a júniusi nemzetgyűlési választásokon Orosházán, ahol meg is választották. Sikereinek azonban ezzel vége is szakadt. 1921 júniusában a parlamenti ellenzék feltárta a kormányhoz fűződő kapcsolatait, amelyek révén anyagi támogatásban is részesült. Részen ezért 1922-ben nem választották újjá, és politikai jelentőségét szűkebb hazájában is egyre inkább elvesztette. Meghasonlott emberként 1929-ben önkézével vetett véget életének.⁹³

A másik 10 itthon maradt vagy rekedt népbiztost 1919 őszén letartóztatták, és 1920-ban pert indítottak ellenük. A vád mindegyikükkel szemben ugyanaz volt: felfegyverzés és lázadás, gyilkosságra való felbujtás, zsarolás, lopás és pénzhamisítás. Vagyis a bíróság köztörvényes bűncselekményeknek minősítette azokat a lépéseiket és intézkedéseiket, amelyeket a Tanácsköztársaság kikiáltása, majd népbiztosként annak fenntartása

érdekében tettek, illetve hoztak. A szocializálás ennek értelmében lopásnak vagy rablásnak, a pénzkibocsátás pénzhamisításnak, a Vörös Hadsereg szervezése lázadásnak, a forradalmi törvényszékek felállításával foglalkozó rendeletek meghozatalában való részvétel pedig gyilkosságra való felbujtásnak minősült. Ezt a büntetőjognak és az addigi joggyakorlatnak egyaránt ellentmondó eljárást a budapesti királyi főügyész, Váry Albert azzal indokolta, hogy „A bolsevista rémuralom [...] nem volt politikai kormányzás, vezetői nem politikai irányt képviseltek, hanem uralmuk akként ítélendő meg, hogy felfegyverzett egyének magukhoz ragadták a hatalmat, és fegyveres erejükre támaszkodva gyilkoltak, raboltak, pénzt hamisítottak, szétszórták az állam vagyonát”.⁹⁴ Álláspontját teljes mértékben osztotta az időszak erős embere, Horthy Miklós, aki szeptember 12-én Siófokról a következőket írta Budapestre: szükséges, hogy „az elfogott kommunista vezérek még akkor is megkapják kiérdemelt büntetésüket, ha nem is lehet közönséges büntetteket rájuk bizonyítani”. A francia, sőt a román katonai parancsnokok számára viszont elfogadhatatlan volt ez az érvelés, miként az is, hogy sem a letartóztatások, sem az ítéletek ellen nem lehetett fellebbezni. Ezért csak jóval kivonulásuk után, 1920. július 5-én kezdődött meg a per.⁹⁵

Eközben Ausztriában kezdetét vette a sorok újrarendezése. A bécsi és karlsteini magyar kommunisták között gyorsan megteremtődött a kapcsolat, és elzártáguk ellenére a nemzetközi sajtó képviselőivel is érintkezni tudtak. Mindez egyfajta védettséget biztosított számukra. Attól sem kellett tartaniuk, hogy az osztrák kormány kiadja őket. Hivatkozva arra, hogy a két ország még nem kötött kiadatási egyezményt, és hogy politikai menekülteket nem szokás kiadni, a Friedrich-kormány erre vonatkozó szeptember 6-ai kérelmét Renner határozottan visszautasította. A Prónay-különítmény néhány tisztje ezt követően Kun és néhány társa elrablásával próbálkozott. Az osztrák rendőrség azonban megakadályozta december 19-ei akciójukat, s a különítményesek közül hármat letartóztatott. Így 1919 végére Kun Béla, Landler Jenő, Lukács György, Hamburger Jenő és mások vezetésével újjáalakulhatott a Kommunista Párt. 1920 tavaszától a

⁹³ Gergely Jenő – Glatz Ferenc – Pölöskei Ferenc (szerk.): *Magyarországi pártprogramok 1919–1944*. Budapest, 1991, Kossuth, 41–49.

⁹⁴ Szabó Ágnes: *A Kommunisták Magyarországi Pártjának újjászervezése 1919–1925*. Budapest, 1970, Kossuth, 12.

⁹⁵ Rév Erika: *A népbiztosok pere*. Budapest, 1969, Kossuth, 19.

vezetőség annyiban változott, hogy Pór Ernőt Szántó Béla váltotta fel, és kikerült a testületből az Olaszországba távozó Hamburger Jenő.⁹⁶

A számos hosszabb-rövidebb írás közül, amelyekben a bukás okait keresték, és a jövő lehetőségeit fürkésztek, kiemelkedett Kun Béla *Forradalomról forradalomra* című írása, amelyet 1919 végére fejezett be, s amely Kolozsváry Balázs álnévvel jelent meg 1920 elején. A „burzsoázia” és a „tomboló fehérterror” mellett Kun ebben éles bírálatban részesítette a „megalkuvó” és „áruló” szociáldemokratákat is, a bukást szubjektív tényezőkkel magyarázta, és a hazai társadalmi viszonyok reális számbavételét elmulasztva a „munkásosztály legközelebbi történelmi feladatát” az „államhatalom” ismételt „meghódításában” jelölte meg. „Minden akció tehát és minden lehetőség – írta –, amely az államhatalom meghódításához vezető úton felmerül, alárendelendő az államhatalom meghódítására irányuló nagy forradalmi cselekvés érdekeinek.”⁹⁷ Ugyanezt az álláspontot, vagyis a „proletárforradalom” újrakezdését képviselte a Kunnal olykor együttműködő, olykor ellene intrikáló Pogány József, aki a fehérterrortól írt – magyar és német nyelven egyaránt megjelentetett és a szörnyűségeket alaposan eltúlzó – brosúrájával jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a II. Internacionálé vezetői 1920. június közepén elhatározták Magyarország bojkottálását. Felszólították Európa összes szállítómunkását és postai alkalmazottját, hogy sem Magyarországra, sem Magyarországról semmiféle árut vagy postai küldeményt ne továbbítsanak. A bécsi magyar emigráció és összezsugorodott hazai táborában abban bízott, hogy a berendezkedő ellenforradalmi rendszer ennek következtében összeomlik, és mód nyílik hazatérésükre. A bojkott azonban nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. A Szakszervezetek Nemzetközi Szövetsége augusztus 8-án visszavonta bojkottfelhívását anélkül, hogy a magyar kormány érdemben módosította volna politikáját.⁹⁸

Az osztrák kormánnyal együttműködő szovjet diplomácia eközben sikeresen dolgozott Kun és néhány társa kimentésén. Egy hadifogoly-szállítmány közé elrejtve Kun Béla 1920. augusztus 11-én érkezett meg Petrográdba, ahonnan néhány napon belül Moszkvába utazott. Itt

⁹⁶ Borsányi György: *Kun Béla*, i. m. 201–210. és Szabó Ágnes: *A Kommunisták Magyarországi Pártjának újjászervezése*, i. m. 18–70.

⁹⁷ Kun Béla: *Válogatott írások és beszédek*. II. köt., i. m. 15–63. Idézet a 45. oldalon.

⁹⁸ Nemes Dezső: *Az ellenforradalom története Magyarországon 1919–1921*. Budapest, 1962, Akadémiai Kiadó, 253–268.

a Kommunista Internacionálé munkatársainak szállodájában, a Luxban kapott ideiglenes lakást. Népbiztostársai közül Varga Jenő, Pogány József és Rákosi Mátyás fogadták, akik ugyancsak szovjet segítséggel valamivel korábban hagyhatták el Ausztriát, és érkeztek meg a szovjet fővárosba. Egy idő után elhagyták Ausztriát Lengyel Gyula, Szántó Béla és Vágó Béla is, akik Berlinben, valamint Guth Antal és Illés Artúr, akik Párizsban, továbbá Hevesi Gyula, aki előbb Berlinben, majd később Bolognában telepedett le. Bécsben hárman maradtak tartósan: Landler Jenő, Lukács György és Székely Béla.

Az 1920-as évek közepéig a szociáldemokrata népbiztosok közül senki sem távozott az osztrák fővárosból. A többi politikai emigránssal és az ottani magyar munkásokkal előbb két, majd három politikai tömörülést hoztak létre. (Az egyik akkori bécsi *bon mot* szerint: minden kávéházban ülésezett egy magyar párt.) Az első 1920 áprilisában alakult meg Világosság néven. A mintegy 300 fős, főleg munkásokból álló szervezet első elnöke Garbai Sándor lett, aki januárban érkezett meg Kolozsvárról. Titkárrá Böhm Vilmost választották, a szervezet hetilapjának, az 1920. június 1-jétől megjelenő *Világosságnak* az élére pedig Kunfi Zsigmondot állították. Rajtuk kívül vezető szerepet vitt a szervezetben Rónai Zoltán is. A Világosság-csoport a Tanácsköztársaságot mint a szocialista átalakításra tett kísérletet nem vetette el teljesen. Úgy vélte, hogy 1919 tavaszán a munkásság körében olyan erős volt a kormányzati hatalom átvételének és a szocializálásoknak az igénye, hogy a mozgalom vezetőiként nekik ezt akceptálniuk kellett. A kommunizmus kilengéseit, mindenekelőtt a diktatórikus és terrorisztikus módszereket azonban erőteljesen bírálták, és a bukást a bolsevizmus végleges vereségeként értékelték. Ugyanilyen élesen fordultak szembe azonban az otthon maradt szociáldemokrata vezetőkkel is, akiket a Horthy-rendszerrel való együttműködésért, mindenekelőtt az 1921-es Bethlen–Peyer-paktumért támadtak. A Világosság-csoport célja az 1918 őszének demokratikus szellemiségéhez és gyakorlatához való visszatérés volt.

A másik nagyobb tömörülés Garami Ernő körül jött létre. Ennek tagjai – a népbiztosok közül Erdélyi Mór és Kondor Bernát – 1921 februárjától a *Jövő* című napilapban fejtették ki nézeteiket. A hazai pártvezetést a Világosság-csoporthoz hasonlóan maguk is bírálták, ám a Tanácsköztársaságot egészében véve elhibázott vállalkozásnak tartották. A háború előtti MSZDP-programnak megfelelően úgy vélték, hogy a teendő „a demokratikus alkotmányú Magyarország felépítése”, amely „nem lehet egyetlen

osztály műve, hanem csak úgy érhető el, ha mindazok a társadalmi osztályok, rétegek és pártok összefognak, amelyeknek a demokrácia felépítése a feladatuk”.

A bécsi szociáldemokrata emigráció az 1920-as évek végére meggyengült, majd teljesen szétzilálódott. Élve a Bethlen-kormány által meghirdetett amnesztia lehetőségével a Garami-csoport tagjai közül Kondor Bernát már 1924-ben, Erdélyi Mór pedig 1928-ban hazatért. 1942-ben bekövetkezett haláláig előbbi a Corvinia nevű munkásbiztosító pénztár igazgatója, Erdélyi pedig, aki 1929-ben hunyt el, saját egykori szervezete, az ÁFOSZ vezérigazgatója lett. A Világosság-csoportnak nagy veszteséget jelentett a depresszióját morfiummal enyhítő Kunfi Zsigmond 1929-es öngyilkossága, s már ezt megelőzően Garbai Sándor és néhány követőjének kiválása a szervezetből, akik *Előre* címmel új lapot is indítottak 1929-ben. Garbai ebben a „demokratikus politikai módszerekkel érvényesülni akaró forradalmi szocialista készenlét” híveként és zászlóvivőjeként lépett fel. A *Világosság* egykori platformjához képest ez mérsékelt, Garami Jövőjéhez képest viszont radikálisabb program volt. A Világosság-csoport megszűnését Böhm Vilmos és Rónai Zoltán 1934-es távozása tette véglegessé. Az ausztriai jobboldali fordulat miatt mindketten Csehszlovákiába mentek, majd onnan tovább. Böhm Svédországba, Rónai pedig Belgiumba, ahol a Szocialista Munkásinternacionálé titkárságán dolgozott Friedrich Adler oldalán. A németek 1940-es belgiumi bevonulása után öngyilkos lett.⁹⁹

Miközben az emigránsok olykor öngigazolásnak tűnő önvizsgálatokkal és a múlt ugyancsak nem elfogulatlan elemzéseivel traktálták egymást, 1920. július elején Budapesten megkezdődött a népbiztosok kirakatpere. Jellemüknek, vérmérsékletüknek és műveltségüknek megfelelően a népbiztosok különbözőképpen reagáltak a vádakra. Vántus Károly, akit a hosszú fogság lelkileg és fizikailag egyaránt megviselt, összetört emberként válaszolt az ügyész kérdéseire. Csupán arra volt képes, hogy bűnösségét tagadja, egyébként – párttitkári beosztása ellenére – mindenben elhatárolta magát Kun Bélától és a kommunistáktól. Azzal védekezett, hogy a proletárdiktatúra kikiáltásáról csak utólag értesült, és a Kormányzótanács ülésein gyakran nem vett részt. Így annak rendeleteiért is csak korlátozott felelősség terhelheti. Haubrich József szintén tagadta bűnösségét, ám ő nem

annyira védekezett, mint inkább vádolt. Ha őt – vágta a bíróság szemébe –, aki többször követelte Kun Béla lemondását, és azt, hogy adja át a hatalmat egy szociáldemokrata kormánynak, felelősség terheli a Kormányzótanács rendeleteiért, akkor felelősség terheli az egész köztisztviselői kart is, amely a helyén maradt, a rendeleteket jogi formába öntötte, és végrehajtotta. Katonai parancsnokként pedig – tette hozzá – nem a bolsevizmust, hanem Magyarországot védte.

A harmadikként kihallgatott Bokányi Dezső volt az első, aki nem határolódott el a Tanácsköztársaságtól, amelynek programját vallomásaiban is helyesnek ismerte el. Hangsúlyozta, hogy a vádindítványnak az a része, amely a hatalom erőszakos átvételéről szól, teljesen légből kapott, hiszen március 21-én semmiféle erőszak nem történt. A hatalmat a Berinkey-kormánytól, illetve Károlyi Mihálytól kapták, akit viszont még IV. Károly nevezett ki kormányfővé. Nem tagadta meg múltját és a Tanácsköztársaságot Bajáki Ferenc sem, és ha nem is olyan ékesszólóan, mint Bokányi, ő is kijelentette: hasonló helyzetben ma is azt tenné, mint amit 1919-ben tett. „Nem terhel semmiféle bűn, senkinek kárt nem okoztam, senkit meg nem gyilkoltam, nem raboltam, ma szegényebb vagyok, mint voltam, és a polgári osztály szerint még a becsületemet is elvesztettem, de a munkásság számára megmaradt a becsülete” – fejezte be beszédét rezignáltan.

Dovcsák Antal viszont Vántus Károlyhoz hasonlóan alázatos hangot ütött meg, s mindenért Kun Bélát és a kommunistákat okolta. A Kormányzótanács elnökhelyettesi tisztségét is – védekezett – csak azért fogadta el június végén, hogy „biztosítva legyen a sima és vértelen átmenet, és ne vérengzés útján következzen be az új, demokratikus állapot”. Nyisztor György, akit sokan tudatlan parasztnak tartottak, világos logikával, valamint az irónia és a gúny eszközeivel élve mutatta ki a vádak tarthatatlanságát, mindenekelőtt a hatalom erőszakos átvételének tételét. A kommunistáktól erőszakosságaik miatt ő is elhatárolódott, a szociáldemokráciától azonban nem. „Én a szocializmusnak éltem, annak élek, és ha száz életem van is, azt is neki adom” – tett hitet elvei mellett. Nem tagadta meg szocialista voltát Ágoston Péter sem, noha – mint elmondta – letartóztatása előtt Csizmadiához hasonlóan neki is értésére adták, hogy az új rendszer elfogadása esetén mentesülne az eljárás alól. Védekezését ő is arra alapozta, hogy kezdettől fogva szemben állt Kun Bélával, és csak azért vállalta a népbiztosságot, hogy a polgársággal való koalíció mielőbb újra megteremtődhessen. Védekezése érthető volt, ám valótlan. Azóta előkerült naplói

⁹⁹ Szabó Ágnes: Az első emigráció (1919–1939). In Varga Lajos (főszerk.): *A magyar szociáldemokrácia kézikönyve*. Budapest, 1999, Napvilág, 181–191.

világosan bizonyítják, hogy a Kormányzótanács eltávolítására júliusig nem gondolt, s Kun augusztus 1-jei szereplése és bejelentése a Munkástanács ülésén is inkább részvétellel, és nem elégtétellel töltötte el. Ágostonhoz és a többséghez hasonlóan Kalmár Henrik is szociáldemokrata beállítottságával és párttagságával védekezett, a bolsevizmustól pedig teljes mértékben elhatárolódott.

Kelen József és Szabados Sándor viszont Bokányinál is határozottabban állt ki a Tanácsköztársaság igaza mellett. „A történelem bizonyítani fogja – fejtette ki Szabados –, hogy a március 21-ei forradalom mögött nagy nemzeti eszmények és remények rejtőzködtek, ezek tették ezt a forradalmat vértelenné és egy csapásra diadalmassá. És a Tanácsköztársaság ezeket az eszményeket nem tagadta meg soha.” Egyben cáfolta azt a sztereotip vélekedést, mely szerint a kommün nem lett volna más; „mint egy pár veszett zsidó garázdálkodása”. Kelen József, akinek az öccsét, Korvin Ottót ekkorra már felakasztották, ugyancsak bátran és elveit vállalva nézett szembe a halállal. A történelmi tapasztalatok alapján minden cinizmus nélkül állapította meg, hogy egy forradalom politikája „jogosulatlan akkor, ha a forradalmat később leverték, de jogosult akkor, ha a forradalom győzedelmeskedik”. „[...] én hittem és hiszek abban – mondotta az utolsó szó jogán –, hogy a világ úgy, ahogy ma van, nagy igazságtalanságaival és az azokból eredő sok bajjal, szenvedéssel, gyászkönnyel és szennyel, nem a legjobb minden lehető világok között. Hittem és hiszek abban, hogy van egy olyan fejlődés, amely minél több ember minél nagyobb boldogsága felé vezet, és hittem és hiszek abban, hogy mindenkinek, aki ezt felismeri vagy felismerni véli, erkölcsi kötelessége magát önzetlenül és képességei szerint ennek a fejlődésnek szolgálatába állítani. Így éltem, így cselekedtem. Nyugodtan várom az ítéletet.”¹⁰⁰

Senki előtt nem volt kétséges, hogy a bíróság példát akar statuálni, és súlyos ítéleteket fog hozni. A KMP vezetői ezért már 1920 októberében felhívással fordultak Európa és Amerika munkásságához és baloldali értelmű értelmiségéhez, hogy tiltakozásukkal mentsek meg „halálra szánt” magyar elvtársaik életét. A tiltakozáshoz sok ismert személyiség is csatlakozott. Angliából például G. B. Shaw, H. G. Wells, Sidney és Beatrice Webb, Arthur Henderson és Ramsay MacDonald; Ausztriából Karl Renner, Friedrich Adler és Otto Bauer; Franciaországból Romain Rolland és Henri

Barbusse; Belgiumból Émile Vandervelde; Németországból Lujo Brentano, Ernst Troeltsch, Eduard Bernstein, Rudolf Hilferding és Albert Einstein. Utóbbi a *Bécsi Magyar Újság* 1920. november 20-ai számában nyílt levelet is közzétett Kelen József érdekében, akit cikkei és a róla kapott német szakvélemények alapján olyan „értékes” és „finom érzékű szellemi munkásnak” nevezett, akinek a megmentése érdekében bárhol és bármikor hajlandó szóban és írásban kiállni. Talán ez is közrejátszott abban, hogy a bíróság végül csak Vántus Károlyt, Haubrich Józsefet, Bokányi Dezsőt és Ágoston Pétert ítélte halálra, Kelen Józsefet és a többieket csak életfogytiglani fegyházra. A december 28-án közzétett ítéleteket tartalmazó terjedelmes indoklás persze így is nagyon sok sebből vérzett. Ezt nemcsak a világ, hanem Magyarország elfogulatlan jogászai is így látták. Nem egy kommunista vagy baloldali lap, hanem a magyar jogászok szaklapja állapította meg ugyanis már 1921 januárjában, hogy „Az ítélet indoklása írójának esetleges jogászai képzettsége ellenére, jobban hasonlít egy problematikus értékű politikai vezércikkhez, mint a törvény alkalmazását magyarázó jogi fejtegetéshez.”¹⁰¹

Az eljárás, majd az ítéletek ellen nemcsak Európa baloldali személyiségei, hanem a szovjet állam is tiltakozott. Csicserin külügyi népbiztos már 1920. augusztus 14-én közölte gróf Teleki Pál miniszterelnökkel, hogy a vádlottakat fenyegető veszély miatt a hadifogságban lévő magyar tisztek közül ezret internálnak, tízet pedig – köztük gróf Széchenyi Bálintot és a kecskeméti Héjjas Iván fivérét – túsznak nyilvánítanak, és ha a népbiztosokat kivégzik, nekik is ez lesz a sorsuk. A későbbiekben Csicserin ezt még többször megismételte, ám a magyar kormány – feltehetően a szovjetrendszer gyors összeomlásában, illetve katonai vereségében reménykedve – vagy nem válaszolt, vagy kitérő válaszokat adott. A december 28-ai halálos ítéleteket mindenesetre nem hajtották végre, és többszöri tárgyalás után a kormány 1921. január 4-én végül olyan döntést hozott, hogy „A tíz népbiztost a magyar kormány az összes Oroszország területén levő foglyokkal szemben kiadja”. Kikötötte viszont, hogy Magyarországról mindegyiküknek távoznuk kell, s „ha egyszer elhagyták az ország területét, többé vissza nem térhetnek. Bármikor történő visszatérésük esetén az ítélet végrehajtását foganatosítani fogja.”¹⁰²

¹⁰¹ Uo. 219–228.

¹⁰² Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár. K 26. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. 1921. január 4.

¹⁰⁰ Rév Erika: *A népbiztosok pere*, i. m. 37–137., 217.

A magyar kormány továbbra is halogató politikája miatt az egyezség megkötésére végül csak 1921. július 28-án, a Telekit áprilisban váltó gróf Bethlen István miniszterelnöksége idején került sor. A Rigában aláírt egyezmény értelmében a magyar kormánynak nemcsak a 10 népbiztost, hanem rajtuk kívül még további 390 elítélt kommunistát kellett átadnia a Szovjetuniónak. Ennek fejében a Szovjetunió 2500 magyar tiszt, köztük a túsok átadására tett ígéretet. A többször változó és kissé bővülő listák miatt a csereakció lebonyolítása elhúzódott 1925-ig. 1922 áprilisáig 1384 tiszt érkezett haza, és a magyar kormány 214 elítéltet adott ki. Ezek között volt a 9 népbiztos is, akik 1922 februárjában érkeztek meg Moszkvába. A 10., Kalmár Henrik szülővárosába, Pozsonyba tért vissza, ahol 1931-es öngyilkosságáig a Csehszlovákiai Szociáldemokrata Párt helyi szervezésében tevékenykedett.¹⁰³ Csizmadia és Kunfi után ő volt a harmadik olyan népbiztos, aki önkézzel vetett véget életének, és Rónai Zoltán öngyilkosságával – mint erre már utaltam – 1940-ben ez a szám négyre növekedett.

A halál torkából érkező népbiztosokat Moszkvában a Magyar Emigránsok Ügyeivel Foglalkozó Hivatal emberei várták, akik szerény, eleinte általában csak egy-egy szobából álló lakást biztosítottak számukra, megszervezték nyelvtanításukat, és idővel munkába állásukat. Sokat segítettek nekik Moszkvában tartózkodó társaik, mindenekelőtt Kun Béla is, aki 1920-ban a déli fronton harcolt katonai parancsnokként, 1921 tavaszán munkásfelkelést szervezett Németországban, 1921 nyarától viszont már a Kommunista Internacionálé Végrehajtó Bizottságának a tagja volt – ennek megfelelő tekintéllyel és befolyással. Néhány hónapos átmeneti idő után így mindannyian képzettségüknek megfelelő munkát kaptak. Kelen József a Nehézipari Népbiztosságon, majd 1926-tól a berlini szovjet kereskedelmi képviselő elektroiport osztályán dolgozott; Szabados Sándor 1923-ban rövid időre a Marx–Engels Intézet kabinetvezetője lett, majd néhány évig az Irodalmi Főigazgatóság francia–német szekciójának a munkatársa, illetve vezetője volt. 1931-ben a Külkereskedelmi Népbiztosságra került, és több nyugat-európai országban megfordult. Visszatérve eredeti szakmájukhoz Vántus Károly az építőiparban, Bajáki Ferenc és Haubrich József pedig vasmunkásként különböző nehézipari gyárakban talált munkát. Fizikai munkásként helyezkedett el Nyisztor György is, míg Bokányi Dezső

társadalombiztosítási ügyekkel foglalkozott a Munkaügyi Népbiztosságon, majd 1929-től az akkor induló *Sarló és Kalapács* című szovjetunióbeli folyóirat szerkesztőbizottságának a tagja lett, és közreműködött Lenin műveinek magyarra fordításában is. Ketten, Ágoston Péter és Dovcsák Antal nem tudtak, s mint hithű szociáldemokraták, valószínűleg nem is akartak gyökeret verni Moszkvában. Ágostont emellett felesége makacssága is motiválta, aki semmilyen körülmények között nem akart utánamenni a szovjet fővárosba. Ezért két év után mindketten engedélyt kaptak az ország elhagyására. Dovcsák Bécsben telepedett le, ahol a Világosság-csoporthoz csatlakozott, és rövidesen az osztrák vas- és fémmunkás szakszervezet tisztségviselője lett. Ágoston először Londonba ment, ahol éppen a Labour Party kormányzott, majd onnan Párizsba települt át, ahol az MSZDP vezetésének megbízásából az ottani magyar szociáldemokraták szervezése lett volna a feladata. 1925. szeptember 7-én bekövetkezett korai halála miatt érdemi tevékenységet azonban már nem tudott kifejtetni.¹⁰⁴

Az 1920-as évek elejétől Moszkvában élő 11, illetve Vántus Károly 1927-es halála és Rákosi Mátyás 1924-es magyarországi küldetése miatt gyakorlatilag csak 9 magyar népbiztoshoz az évtized végéig további 4 csatlakozott. Néhány éves olaszországi tartózkodás után Hamburger Jenő 1923-ban, Hevesi Gyula pedig, akit kommunista tevékenysége miatt először bebörtönöztek, majd kiutasítottak, az 1920-as évek közepén érkezett meg a Szovjetunióba. Fiedler Rezső, aki 1923-tól 1927-ig Párizsban szervezte a kommunista mozgalmat, 1928-ban, Szántó Béla 1926-ban Berlinből és Lengyel Gyula 1930-ban ugyancsak a német fővárosból érkezett Moszkvába. Hitler 1933-as hatalomra jutása után telepedett le az országban Lukács György, Székely Béla és Vágó Béla, akik addig Bécsben és/vagy Berlinben éltek. A moszkvai magyar népbiztosok száma ezzel 19-re emelkedett. Fiedler kivételével, aki gyári üzemvezető lett, képzettségüknek és nyelvtudásuknak köszönhetően mindannyian kvalifikált értelmiségi munkakörben helyezkedtek el. Hamburger a moszkvai Központi Röntgenológiai és Radiológiai Intézet orvosa és néhány év múltán annak igazgatóhelyettese lett; Hevesi az izzólámpa- és a hőmérőgyártás irányításában vett részt, majd megszervezte és irányította a Központi Műszaki és Közgazdasági Tájékoztató Intézetet. Lengyel Gyula széles körű újság- és szakírói tevékenységet fejtett

¹⁰³ Kolontári Attila: *Magyar–szovjet diplomáciai, politikai kapcsolatok 1920–1941*. Budapest, 2009, Napvilág, 13–55.

¹⁰⁴ Petrák Katalin: *Magyarok a Szovjetunióban 1922–1945*. Budapest, 2000, Napvilág, 69–71., 120–129. Ágostonra: Ormos Mária: *A katedrálislól a halálsorig*, i. m. 317–319.

ki közgazdasági és külkereskedelmi témakörökben, míg Székely Béla főleg Bécsben vagy Berlinben tartózkodott a Szovjetunió ottani kereskedelmi kirendeltségeinek munkatársaként. Megérkezése után Vágó Béla a szovjet viszonyokat idealizáló és Magyarországon illegálisan terjesztett *Sarló és Kalapács* főszerkesztője lett. Előbb a Marx–Engels–Lenin Intézet, majd a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Filozófiai Intézetének munkatársaként Lukács György folytatta 1918 előtti tudományos tevékenységét, amivel jelentős hírnévre tett szert. Lukácshoz hasonló, nemzetközileg is figyelemre méltó tudományos pályát futott be Varga Jenő, aki az 1920-as években a Komintern gazdasági szakértője és a berlini Statisztikai Tájékoztató Intézet vezetője, majd 1927-től 1947-ig a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Világgazdasági és Világpolitikai Intézetének az igazgatója volt, és emellett 1939-től a *Világgazdaság* és a *Világpolitika* című kiadványok szerkesztését felügyelte. Angolul, németül és oroszul megjelent könyveivel és cikkeivel Varga a marxista közgazdaságtudomány világszerte ismert és elismert szakértőjévé vált.

Egészen különlegesen alakult Pogány József pályája, aki 1920-ban Kun Bélával együtt a krími harcokban, majd 1921 márciusában a teljes kudarcra végződő szászországi német munkásfelkelés szervezésében vett részt. Valószínűleg büntetésként Kunt az Urálba, Pogányt pedig az Egyesült Államokba küldték az ottani kommunista mozgalom újjászervezése és fellendítése céljából. Bár 1922 nyarán, amikor megérkezett New Yorkba, Pogány alig tudott valamit angolul, feladatát mégis sikeresen teljesítette. Előbb a magyar és a német munkások körében fejtett ki eredményes szervezőmunkát, majd miután gyorsan és jól megtanult angolul, John Pepper néven az amerikai kommunista párt (Workers Party of America) vezetőségének a tagja lett. Társai elismeréssel szóltak szervezői kvalitásairól és elméleti felkészültségéről, valamint gyors alkalmazkodásáról az amerikai stílushoz és életformához. Egyes források szerint Pogáynak is megtetszett az új világ, és szívesen rendezkedett volna be hosszabb időre, akár örökre is. A Komintern vezetői azonban másként döntöttek: 1924-ben visszarendelték Moszkvába. Pogány azonban ezúttal is a talpára esett. Olykor különböző feladatokat teljesített Skandináviában, Japánban, Kínában és Koreában, máskor pedig a szervezet információs propagandaosztályát irányította. Kiváló alkalmazkodási és önérvényesítési képességeinek köszönhetően eközben bizalmas viszonyba került Zinovjevvel, Buharinnal és Radekkel, sőt olykor magával Sztálinnal is szót válthatott.

A vezető amerikai kommunisták kéréseit teljesítve a Komintern vezetése 1928 tavaszán Pogányt ismét az Egyesült Államokba küldte, ám a következő év elején már vissza is hívta. Pogány csak vonakodva tett eleget az utasításnak. Komolyan megfordult a fejében, hogy örökre Amerikában marad, vagy pedig – családját elhagyva – 19 éves New York-i barátnőjével együtt Mexikóban vagy Kanadában kezd új életet. Végül mégis visszament Moszkvába, ahol kegyvesztett politikusként részben a szovjet tervhivatal tanácsadójaként munkálkodott, részben pedig visszatért régi szakmájához: az újságíráshoz.¹⁰⁵

Politikai szempontból a moszkvai emigránsok túlnyomó többsége Kun Béla irányvonalát követte. Ennek lényege az új proletárdiktatúra hazai megteremtésének előkészítésében és a magyarországi pártépítés szorgalmazásában állt. Mivel 1921 áprilisától érvényben volt a kommunista szervezkedést államellenes tevékenységnek minősítő és a pártot illegalitásba kényszerítő 1921. évi III. tc., ez a „nyílt sisakos” politika számos otthoni vagy a Szovjetunióból hazaküldött kommunistát juttatott börtönbe. Utóbbiak közé tartozott Rákosi Mátyás, aki néhány hetes ténykedés után lebukott, és akit 1925-ben lázadás vádjával ítélték nyolc és fél éves börtönbüntetésre, majd amikor 1934-ben ez letelt, a kommün alatti tevékenységéért sújtották életfogytiglani börtönbüntetéssel. Ismeretes, hogy a szegedi Csillag börtönt Rákosi 1940. október 30-án hagyhatta el az 1848–1849-es honvédszászlóért cserébe. A hosszú börtönének nyilvánvalóan tovább torzították életrajzíróját, Pünkösti Árpád szerint egyébként is sérült személyiségét. Erről tanúskodik az a jellemzés, amelyet – anélkül, hogy tudta volna, kiről van szó – Bagdy Emőke készített róla annak az 1947-es Rorschach-tesztnek az alapján, amelyet Szondi Lipót egyik tanítványa, Illyés Gyuláné Kozmutza Flóra csináltatott Rákosival. Eszerint Rákosi „Szellemi képessége magas színvonalú. Intelligenciája érzelemmentes helyzetben tud képességeinek megfelelően működni. Ézelmi hatások rontják gondolkodása színvonalát. Valóságsszemléletében a gyakorlatiasság érvényesül. Céljainak elérésében gátlástalan. Nem a morális vagy etikai normák vezérlik, hanem gyakorlati szempontok és aktuális érdekek. [...] Hiú, nőies lágyságú, ezt azonban titkolja, a nyilvánosság előtti homlokzat erőt és hatalmat sugároz. Belső gyöngesége és kisebbértékűsége miatt nagyra értékeli az erőt. Erőszakosságra hajlik. [...] Ézelmeiben óvatos. A környezet véleményére erősen

¹⁰⁵ Sakmyster, Thomas: *A Communist Odyssey*, i. m. 101–216.

figyel, hízelgéssel becsapható, dicséretsóvár ember. Noha másokhoz képest önmagát állandóan alulértékeli, ezt viselkedésével túlkompenzálja. Önképének hiányosságait dicséretekkel tölti fel, ebből ered szellemi vaksága a hízelgéssel, az álságos magatartással szemben. Önmagáról minden pozitívumot felnagyít, a világnak kizárólag ezt a képet mutatja magáról. [...] Kórlélektanilag paranoid. Gyanakvása kóros mértékű. Senkiben sem tud bízni. Többszörös ellenőrzéssel védi magát a feltételezett veszélyek ellen. Fél, hogy kiderülnek belső gyengeségei, így azt a vágyát, hogy biztonságban legyen, lelkiileg sohasem képes elérni. Saját cselekedeteiben képtelen hibát találni, a történelemért mindig mások felelősök. Velük kíméletlen, hibáikat éppúgy gyűlöli, mint saját gyengeségeit. [...] Hajlamos a túlzott önszeretetre. Másokra nem képes tekintettel lenni, kíméletlenségét nem fékezik etikai vagy morális megfontolások. Életvezetése öntörvényű, hibabelátási képessége nincs.” Kétségtelen viszont, hogy az ellene indított két perben nem tört meg, s vádlóinak többször a szemébe vágta: „Bármilyen legyen az én egyéni sorsom, az ügy, amelyért én harcolok, győzni fog”, illetve „Kommunista vagyok és maradok. Nyugodtan nézek a jövő elé, jöjjön, aminek jönni kell, a jövő a miénk”. Bátor kiállásával mintegy megalapozta 1945 utáni magyarországi vezérségét, noha a börtönben még csak belügyminiszteri szerepet szánt magának.¹⁰⁶

A Kun-frakcióval szemben a mindvégig Bécsben tartózkodó Landler Jenő körül már az 1920-as évek elején megszerveződött egy másik, a magyarországi viszonyokkal inkább számoló kommunista csoport. Ez abból indult ki, hogy az olyan viszonylag fejletlen országokban, mint amilyen Magyarország is, a szocialista forradalmat polgári demokratikus forradalomnak kell megelőzni. A proletárdiktatúra programja tehát időszerűtlen, a munkásságnak a parasztsággal és a demokratikus érzelmű polgári rétegekkel karöltve kell a fennálló rend megdöntésére törekedni. Amíg Bécsben élt, a népbiztosok közül ezt támogatta Lukács György, aki 1928-ban készített platformtervezetében, az úgynevezett Blum-tézisekben kísérelte meg az utópisztikus marxi jövőkép megfeleltetését a magyarországi – és általában véve a kelet-európai – politikai realitásoknak.¹⁰⁷

A két frakció közötti viták, amelyek gyakran fajultak személyes gyűlölködéssé, Landler 1928-as halálával, majd Lukács Berlinbe, onnan

pedig Moszkvába költözésével lényegében megszűntek. Az 1930-as évek első felében Kun Béla nemcsak a magyar párt vezetésében rendelkezett megingathatatlan tekintéllyel, hanem a Kommunista Internacionálén belül is jelentős befolyása volt. A szervezet 1935-ös, VII. kongresszusa után azonban, amely Georgi Dimitrov „népfrontos”, a szociáldemokráciával és más polgári demokratikus erőkkel kötendő antifasiszta szövetségi politikáját fogadta el, fokozatosan háttérbe szorult. Előbb a magyar pártot bélyegezték meg „szektás” irányvonalaért, majd magát Kunt is. 1937. június 29-én tartóztatták le az ekkortól kibontakozó sztálini tisztogatási politika egyik első magyar áldozataként. 1939. november 30-án végezték ki, máig tisztázatlan körülmények között.¹⁰⁸ Rajta kívül a „tisztogatás” áldozata lett a népbiztosok közül: Bajáki Ferenc, Fiedler Rezső, Hamburger Jenő, Haubrich József, Kelen József, Lengyel Gyula, Pogány József, Szabados Sándor, Székely Béla és Vágó Béla. Vagyis Kun Bélával együtt összesen 11-en. Letartóztatták Bokányi Dezsőt és Hevesi Gyulát is, ám őket nem végezték ki. Bokányi valószínűleg börtönben halt meg valamikor 1940 és 1943 között, Hevesi Gyulát pedig nyolc év kényszymunkára ítélték. A komik földjére került Észak-Szibériába, ahol köztörvényes bűnözőkkel együtt a helyi fakitermelésben vett részt. 1946-ban szabadult. A népbiztosok túlnyomó többségének kiirtása fontos oka volt annak, hogy az 1940 novemberében Moszkvába érkező Rákosit, a legfiatalabb 1919-es népbiztost az életben maradt fiatalabb emigránsok – például Révai József – mint „pártunk vezetőjét” fogadták.¹⁰⁹

A második világháború végét Moszkvában hat népbiztos érte meg: Hevesi Gyula, Lukács György, Nyisztor György, Szántó Béla, Varga Jenő és persze Rákosi Mátyás. Közülük Varga Jenő csak rövid időre, a gazdasági stabilizáció és a tervgazdálkodás megindításában való közreműködés céljából tért haza, egyébként Moszkvában élt, és ott is halt meg 1964-ben. Munkásságáért háromszor kapott Lenin-rendet, és 1955-ben a Magyar Tudományos Akadémia is tiszteletbeli tagjává választotta.

A többiek hazatértek, és Nyisztor György kivételével, aki haláláig, 1956-ig egyszerű pártmunkásként dolgozott, mindannyian vezető szerepet játszottak a proletárdiktatúra másodszori megteremtésében, illetve működtetésében. Hevesi Gyula 1949 és 1951 között az Országos Találmányi Hivatal

¹⁰⁶ Pünkösti Árpád: *Rákosi*, i. m. 46–61., 146–148.

¹⁰⁷ Szabó Ágnes: *Landler Jenő*, i. m. 179–258. és Lackó Miklós: *A Blum-tézisek*. In uő: *Váltságok – választások*. Budapest, 1975, Gondolat, 171–193.

¹⁰⁸ Borsányi György: *Kun Béla*, i. m. 365–386.

¹⁰⁹ Pünkösti Árpád: *Rákosi*, i. m. 62.

elnöke volt, és a Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szövetsége 1948-as, majd az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság 1961-es életre hívása körül bábáskodott. Az 1956-os forradalomban nem vett részt, az új rendszer baloldali ellenzékeként számontartott Táncsics Kör megalapításában viszont igen. 1956-ban ennek ellenére akadémikussá, 1959-ben pedig az MSZMP Központi Bizottságának tagjává választották. 1956-tól 1960-ig az MTA titkára, 1960 és 1967 között pedig egyik alelnöke volt. 1960 és 1969 között emellett vezette az MTA Ipargazdasági Kutatócsoportját. Kádárt becsülte, de kifogásolta értelmiségellenességét, és azt, hogy az új technikai forradalomnak nem tulajdonított elég nagy jelentőséget. Az 1919-es fiatal értelmiségiek közül szűkebb baráti társaságához tartozott Lengyel József és a Jugoszláviában élő Sinkó Ervin. 1970-ben halt meg.¹¹⁰

Lukács György 1945 áprilisában tagja lett az Ideiglenes Nemzetgyűlésnek, majd 1949-től 1951-ig és 1953-tól ismét az egypárti parlamentnek. Emellett esztétikát és filozófiát tanított a budapesti egyetemen, valamint több kommunista folyóirat (*Fórum*, *Társadalmi Szemle*) szerzőjeként, szerkesztőjeként, illetve szerkesztőbizottsági tagjaként, továbbá 1948-tól akadémikusként is alakította a közéletet. A koalíciós években fontos szerepet játszott az MKP dogmatikus kultúrpolitikájának ideológiai megalapozásában, és ehhez kapcsolódva több polgári tudós, valamint író megbélyegzésében. Irodalmi eszménye az a fajta realizmus volt, amelyet leginkább Déry Tibor *A befejezetlen mondata* reprezentált. Németh László regényét, az *Iszonyt*, amelynek finom lélekrajzáról okkal gyanította, hogy az nemcsak két ember, hanem a külső erőszak és a szuverenitására kényes entellektüel párharcának megjelenítése is, viszont már kemény bírálatban részesítette. Ugyancsak ő próbálta „helyre tenni” Bibót is egyik 1945-ös tanulmánya miatt – „jobbboldalisággal” vádolva az elkötelezetten demokrata fiatal esszéistát és történetpolitikust. Weöres Sándor virtuóz verseit „ellenforradalmi hangulatúnak” minősítette, Kerényi Károlyt, a neves klasszika-filológust pedig a „fasizmus szekértolójának”. Demokráciafelfogása miatt, amely az 1928-as Blum-tézisekben gyökeredzett, 1949–1950-ben azonban ő is a bírálatok keresztútjába került, és önkritikára kényszerült.¹¹¹ A politikából ezt követően kiszorult, s csak 1956-ban aktivizálódott ismét, amikor a Nagy Imre-kormány népművelési minisztere lett. A romániai internálásból

(Snagov), ahová a Nagy Imre-csoport számos tagjával együtt a jugoszláv követségről került, 1957 áprilisában térhetett haza. Pert nem indítottak ellene, ám az MSZMP-be kérése ellenére sem vették fel, és 1958-ban nyugdíjazták. Az 1960-as évek első felében belső emigrációban élt, Nyugaton megjelent könyveivel azonban tovább növelte ismertségét és hírnevét. Az aczéli kultúrpolitika engedékenységeinek a jegyében 1967-ben felvették az MSZMP-be, és kiadták régi, valamint új műveit. Ezek politikai üzenete a marxizmus reneszánszában való hit és az a meggyőződés volt, hogy a sztálinizmus kívánatos alternatívája a „szocialista demokrácia”. A legrosszabb szocializmus is jobb, mint a legjobb kapitalizmus – mondta. Tanítványai közül ezekben az években alakult ki körülötte az a szellemi kör, amelyet utóbb budapesti iskolának vagy Lukács-iskolának neveztek, és amelynek vezető alakjai Fehér Ferenc, Heller Ágnes, Márkus György és Vajda Mihály, a fiatalabbak közül pedig Kis János, Bence György és Radnóti Sándor voltak. 1971-ben halt meg.¹¹²

Szántó Béla, a negyedik hazatért „moszkovita” népbiztos a szövetkezeti mozgalom irányítójaként kezdte itthoni működését, majd átváltott a diplomáciai pályára, és 1947-től belgrádi, 1948-tól pedig varsói követként dolgozott. 1950-ben hazarendelték, amit nem sokkal élt túl. 1951 nyarán szívroham végzett vele.

A legmagasabbra kétségkívül Rákosi Mátyás karrierje ívelt: az 1940-es évek végétől 1956-ig közismerten az ország teljhatalommal rendelkező diktátora volt. Politikájának lényege köztudott, amelyet ezért fölösleges lenne ismertetni. Ennek következményeitől tartva 1956 nyarán Rákosi ismét a Szovjetunióba menekült. Ott különböző településeken élt, többnyire teljes elszigeteltségben, emlékiratain dolgozva és egyre betegbben. Többször megpróbált hazatérni, és az MSZMP vezetése az 1960-as évek végén ehhez elvileg hozzá is járult, miután Rákosi ígéretet tett rá, hogy hazatérte után semmiféle politikai tevékenységet nem fejt ki. A különböző részletek tisztázása azonban elhúzódott, s Rákosi közben egyre betegbb lett. Így végül Gorkijban halt meg 1971. február 5-én. Felravatalozása és hamvasztása Moszkvában történt, temetése azonban Budapesten, a Farkasréti temetőben február 16-án a legteljesebb titoktartás közepette. A szertartáson mintegy negyvenen vettek részt, akiknek a fele rendőr volt. A gyászbeszédet Rákosi öccse, a nevet változtató Bíró Ferenc tartotta, aki

¹¹⁰ Hevesi Gyuláné Lányi Olga: *„Moszkoviták”*. Budapest, 1992, Hevesi Gyula Alapítvány, 105–111.

¹¹¹ Czigány Lóránt: *Nézz vissza haraggal!* Budapest, 1990, Gondolat, 30–67.

¹¹² Vajda Mihály: *Szög a zsákból*. Budapest, 2017, Magvető, 125–166.

kifejezte abbéli meggyőződését, hogy bátyja emlékét az „idő nem kezdi ki”, és tevékenységének eredményei maradandók lesznek. A magyar nép túlnyomó többsége azonban egészen másként vélekedik erről. Nem államférfiként, hanem a 20. század legkártékonyabb magyar politikusaként emlékezünk rá, és ennek sokan síremlékének ismétlődő meggyalázásával is tanújelét adják.¹¹³

A szociáldemokrata népbiztosok közül hárman éltek meg a háború végét: Dovcsák Antal, Garbai Sándor és Böhm Vilmos. Dovcsák az osztrák állam nyugdíjasaként Ausztriában töltötte utolsó éveit teljes visszavonultságban, és ott is halt meg 1962-ben. Az ausztriai jobboldali fordulat miatt Garbai Sándor 1934-ben Bécsből Csehszlovákiába költözött, majd 1936-os amerikai körútja után Párizsban telepedett le. Ott találkozott Guth Antallal, aki haláláig, 1938-ig orvosi hivatásának élt, és Illés Artúrral, aki erre az időre ugyancsak felhagyott a mozgalmi aktivitással. Garbai nélkülük próbálkozott meg az antifasiszta népfrempolitika propagálásával az ottani magyar munkások között, ám erőfeszítéseit nem koronázta siker. A háborús évekre ő is elszigetelődött. 1945–1946-ban megpróbált hazatérni, de a Párizst megszálló németekkel fenntartott, háború alatti állítólagos kapcsolatai miatt ez a törekvése sem járt sikerrel. 1947. november 7-én hunyt el Párizsban – megfáradva és megkeseredve. Illés Artúr viszont, aki a háború végén csatlakozott a franciaországi ellenállási mozgalomhoz, 1950-es nyugdíjba vonulásáig magyar gazdasági tanácsadóként működött az UNESCO mellett. Az 1960-as években halt meg Franciaországban.¹¹⁴

Az egyedüli, aki a nyugat-európai emigráns népbiztosok közül hazatért, Böhm Vilmos volt. Böhm 1934-től Garbaihoz hasonlóan Csehszlovákiában élt, a háborús éveket pedig Svédországban vészelte át. Hazatérése után bekapcsolódott az újjáalakult SZDP vezetésébe, majd 1946-ban elvállalta a stockholmi követség irányítását. Diplomáciai pályája azonban csak alig két évig tartott. Mivel ellenezte a két munkáspárt 1948. júniusi egyesülését, követi rangjáról lemondott, és Svédországban maradván megkezdte második emigrációját. A Tanácsköztársaság 30. évfordulója alkalmából számos igaztalan támadás érte, amelyek hozzájárultak 1949. október 28-án bekövetkezett halálához. Fájdalmát és csalódottságát halála előtt írott könyvében (*Másodszor emigrációban*) fejezte ki. Ebben párhuzamot vont

Kun Béla 1919-es és Rákosi Mátyás 1949-re körvonalazódó rendszere között, és a szovjetizálással, parancsuralommal és diktatúrával szemben hitet tett „a hamisítatlan demokrácia, szabadság, függetlenség és emberi jogok” mellett. Ugyanakkor szocialista meggyőződését sem adta fel, és feltételezte, hogy a „szocializmus eszméje [...] benne él a magyar szervezett munkás-ság, a dolgozó magyar nép szívében és agyában”.¹¹⁵

1949-ben, amikor Böhm ezeket a sorokat írta, ez még valószínűleg így is volt. 1990-ben azonban, amikor könyve megjelenhetett Magyarországon, már sokkal kevésbé. A szocialista rendszernek az az egypárti, diktatórikus változata, amely nemcsak Kun Béla 1919-es és Rákosi Mátyás 1950-es évekbeli, hanem alapjaiban Kádár János 1956 utáni rendszerét is jellemezte, sokak szemében a munkáshatalom többpárti, demokratikus változatát, sőt magát a szociáldemokráciát is hiteltelenítette. Ez valószínűleg egyik fontos oka volt annak, hogy a Szociáldemokrata Párt újjászervezése sem 1989–1990-ben, sem az azt követő években nem sikerült.

¹¹³ Uo. 457–470. és Romsics Ignác: Történelem és emlékezet. *Heti Világgazdaság*, 1999. július 10. 66–69.

¹¹⁴ Petrák Katalin (szerk.): *Tanúságtévők*. 3/b. köt., i. m. 396.

¹¹⁵ Böhm Vilmos: *Másodszor emigrációban...* Budapest, 1990, Progressió, 283.

AZ 1956-OS BUDAPESTI FELKELŐVEZÉREK

Az 1956-os forradalom és szabadságharc központja politikai és katonai értelemben egyaránt Budapest volt. Mindvégig itt működtek a fontos döntéseket hozó központi kormány- és pártszervek, és itt dúltak a leghevesebb, a legtöbb embert magával ragadó és a legtöbb áldozatot követelő harcok. A két és fél hét alatt a fővárosban összesen mintegy kétezer ember esett el, miközben a vidéki városokban kevesebb mint hatszáz, s a falvakban mindössze harminc.¹ A fegyveres küzdelemnek két szakasza volt. Az első a Rádió október 23-án este kezdődő ostromától október 29-ig, a tűzszünet kihirdetéséig, a szovjet alakulatok kivonásának megkezdéséig és az addigi utcai harcosokat is magukba olvasztó nemzetőrségek szervezésének megindításáig tartott. A második szakasz a szovjet hadsereg november 4-én hajnalban kezdődő támadásával indult, és a magyar fegyveres ellenállás utolsó, pesterzsébeti gócpontjának november 11-ei felszámolásával végződött.

Bár a fegyveres harcok Budapest belvárosában, a Magyar Rádió Bródy Sándor utcai épületénél, néhány lépésnyire a Nemzeti Múzeumtól és a Kálvin tértől kezdődtek, a Duna és a Nagykörút által határolt belső kerületekben a továbbiakban csak egyszer ropogtak a fegyverek: október 25-én, amikor a Parlament elé sereglett tüntetőkre a környező épületek tetejéről máig azonosíthatlan magyar karhatalmi vagy határőregységek tüzet nyitottak. Egyébként azonban sem októberben, sem novemberben nem ezek a városrészek, hanem a Nagykörút és az úgynevezett külső körút közötti övezetek, elsősorban a VII., a VIII. és a IX. kerület, vagyis Erzsébetváros, Józsefváros és Ferencváros, valamint – kisebb mértékben – az ezekhez északról, keletről és délről csatlakozó külvárosi kerületek – Angyalföld, Zugló, Kőbánya, Kispest, Pesterzsébet, Soroksár és Csepel – váltak

¹ Gyurkó László: *A bakancsos forradalom*. Budapest, 2001, Kossuth, 166., 211.

a fegyveres harcok színterévé. A Nagykörúton túli pesti oldalhoz, valamint Csepelhez és Pesterzsébethez képest viszonylag „csendes” volt Buda is, ahol a november 4-ei szovjet támadásig a fegyveres felkelőknek egyetlen jelentős bázisa alakult ki: a Széna téri. A harcok hevésségének topográfiáját jól mutatja, hogy a megsérült 20 ezer lakás (az összes lakás 4%-a) közül 14 ezer két pesti kerületre, a VIII.-ra és a IX.-re esett; és még inkább az októberi áldozatok száma: a VII. kerületben 70, a VIII.-ban 220, a IX.-ben 110, Angyalföldön 40, Soroksáron 20, Csepelen 30 fő. A budai kerületekre a halottaknak mindössze 10%-a esett, és közülük 30-an a Széna tériek közé tartoztak.²

A fegyveres harcok ilyen koncentrációjának három oka volt. Egyrészt az, hogy a támadó szovjet alakulatoknak elkerülhetetlenül az említett pesti negyedeket átszelő utakon – Soroksári, Üllői, Kerepesi, Thököly és Váci út – kellett felvonulniuk. Másrészt az, hogy a viszonylag széles bevezető utak körüli, három-öt emeletes épületekkel szegélyezett VII., VIII. és IX. kerületi szűk utcák kiváló lehetőséget nyújtottak a városi gerillaharcra: a lesből való támadásra, a menekülésre, az elrejtőzésre és az újabb rajtaütésre. Végül, de nem utolsósorban az, hogy az említett negyedek lakóinak túlnyomó többsége olyan szegényes, sőt nem kis mértékben kifejezetten nyomorúságos körülmények között élő munkás és kispolgár volt, akik – veszítenivalójuk nemigen lévén – sokkal könnyebben fogtak fegyvert, és kockáztatták életüket, mint a budai kerületek és a pesti Belváros jól szituált polgárai és értelmiségiei.

Különösen igaz volt ez azokra a részekre, ahol a munkások és kispolgárok között nagy számban éltek a társadalom periferiájára szorult és az erőszaktól egyébként sem idegenkedő lumpenelemek, nagyvárosi vagányok és bűnözők. Az Erzsébetvárosban ilyennek számított a Thököly, a Dózsa György út, a Damjanich és a Rottenbiller utca által határolt, háromemeletes, körfolyosós bérkaszárnnyákból álló városrész, az úgynevezett Csikágó, amely 1896 és 1898 között épült, s már a két világháború között a nagyvárosi bűnözés egyik melegágyává vált. A Ferencvárosban pedig az Üllői út mentén, Kispeszt közelében – a mai József Attila-lakótelep helyén – az első világháború után kialakított Mária Valéria-telep, amelynek közel 2 ezer fából vagy téglából épült, minden komfort nélküli, egyszobás barakkalakúiban több mint 10 ezer ember zsúfolódott össze. Végül az

ugyancsak a Külső-Ferencvárosban, az Illatos út és a Gubacsi út találkozásánál 1937–1938-ban épült szükséglakótelep, a Dzsumbuj, amelynek 28 és 50 négyzetméteres, szintén minden komfort nélküli lakásaiba annak idején többgyermekes munkáscsaládokat telepítettek, és amely erre az időre a második világháború alatt is zsúfoltabbá és élhetetlenebbé vált. A háború alatti épületkárok mellett a túlszűfolttságot elsősorban az okozta, hogy 1945 és 1955 között több tízezren költöztek vidékről a fővárosba, amelynek lélekszáma 1953-ra így 1 millió 740 ezerre emelkedett. Lakáshoz viszont csak kevesen jutottak; a beköltözők többsége albérlésben vagy munkásszállón lakott, a legelesettebbek pedig ágyat béreltek. A KSH adatai szerint az albérlők, ágyrajárok és munkásszállásokon lakók együttes száma 1954 nyarán megközelítette a negyedmillió.³ A fenti tényezők együttesen magyarázzák, hogy a harcok központjává miért ez a három kerület vált.

Az Erzsébetváros legerősebb fegyveres csoportja – október végén mintegy 150, november elején kb. 200–250 fő – a Keleti pályaudvar előterében, a Csikágóval közvetlenül érintkező Baross téren szerveződött meg. Vezetője előbb Pásztor Gyula (1921) vasesztergályos és Pásztor Sándor (1936), akinek a foglalkozását nem ismerjük, majd Nickelsburg László (1924) művezető volt. Mellettük jelentős szerepet játszott még a csoport irányításában Balogh László (1925) csatornatisztító, valamint Timus Lajos (1922) parkettázó. A Baross térieken kívül több kisebb, néhány tucat emberből álló csoport is kialakult a kerületben. Ezek közül kitűntek a Thököly útiak, akiknek a parancsnokai Klauber István (1922) villanyszerelő, Ludányi Ferenc (1931) tűzoltó, Keller Károly (1925) rakodómunkás és Franyó Ferenc (1927) fogathajtó (kocsis) voltak. A Wesselényi utcában, majd az Almássy téren és végül a körúti Royal Szállóban berendezkedett osztag élén Kovács Dezső (1920) hőszigetelő, Drbál Ferenc (1929) építésztechnikus, valamint Kovács Imre (1929) esztergályos és betonozó álltak. A Csengery utcaiak parancsnoka Steiner Lajos (1930) szállítómunkás, a Hársfa utcaiaké pedig Bencze Ferenc (1929) munkás, valamint az 1954-ben Ausztriába szökő és október végén onnan visszatérő, érettségizett Gyulai Lajos (1931) voltak. A Lenin (ma Erzsébet) körútiakat – egymást váltva – Nemeskéri József (1921) diszpécser és Szenes László (1933) kalauz, valamint Varga Károly (1924) mozi-üzemvezető irányították.

³ Valuch Tibor: *Magyar hétköznapiak*. Budapest, 2013, Napvilág, 192., 196–197. Vö. Bácskai Vera – Gyáni Gábor – Kubinyi András: *Budapest története a kezdetektől 1945-ig*. Budapest, 2000, Budapest Főváros Levéltára, 223–227., 233–235.

² Uo. 167.

A VIII. kerület és egyben az egész város legerősebb felkelőcsoportja ismeretes módon az Üllői út és a Nagykörút kereszteződésénél található Corvin közben rendezkedett be. Létszámuk 24-én még alig haladta meg az 50–60 főt, 27–28-án azonban már legalább félezerre rúgott. Első parancsnokuk Iván Kovács László (1930) élsportoló, futballista volt, akit november 1-jén Pongrátz Gergely (1932) agronómuš váltott. Mellettük fontos irányító szerepet játszott még Antalóczi Sándor (1915) orvos, Bornemissza Tibor (1930) gépészmérnök, egyetemi tanársegéd és Mesz János (1931) téglagyári munkás. A VII. kerülethez hasonlóan Józsefvárosban is több kisebb – többnyire 100 főnél kevesebb fegyveresből álló – csoport verődött össze. Ezek közé tartozott a Práter utcai osztaga, amelyet Ö. Nagy János (1930) lakatos és Horváth János (1927) százados vezetett, s akiket Konstantinidisz André (1917) elektromérnök és László Béla György (1928) alkalmi munkás segített. A Kisfaludy utcában tanyázó osztag parancsnokai közül Fánicsik György (1933) műszaki ellenőr és Debrei István radiátorszerelő (1926) életrajzát ismerjük, Kasza Jánosét nem. Ugyancsak ismeretlenek a Vajdahunyad utcaiakat irányító Kiss Károly és Sipőcz József életrajzi adatai. A mintába ezért csak Jánoki Attila (1934) géplakatos került, akit parancsnokhelyettesként említenek a források. Kisebb csoportokat irányítottak még Antal Gyula (1921) árukihordó, Bacsó László (1929) vilamosvezető, Hegyi Lajos (1937) esztergályos, Izsák Sándor (1917) alkalmi rakodómunkás, Ritecz József (1933) gépkocsivezető, Schmidt László (1930) alkalmi munkás és Ujvári József (1927) segédmunkás, illetve bányász. Tőlük elkülönülve tevékenykedett a *Szabad Nép* Blaha Lujza téri székházában berendezkedett csoport, amelynek élén Kovács András (1932) dömperes, segédmunkás és Pálházi Ferenc (1903) kazánfűtő és -szerelő állt.

A ferencvárosiak legendás parancsnokai Angyal István (1928) építésvezető és helyettese, Csongovai Per Olaf (1930) filmrendező voltak, akik osztagukkal együtt a Tűzoltó utcában székeltek. Rajtuk kívül két nagyobb csoport szerveződött meg: az egyik a Ferenc téren, a másik a Tompa, illetve a Ráday utcában. Az előbbi Wágner István (1936) lakatos, az utóbbit Bárány János (1930) lakatos és fémgyalus vezette.

A külső körúton kívüli kerületek felkelőcsoportjait Angyalöldön Homola László (1921) fémmunkás, osztályvezető és Csizmadia Ferenc (1932) segédmunkás; Zuglóban Futó János (1936) segédmunkás, csillás, Könye János (1928) szobafestő, egyetemista és egy ideig a Thököly útiak

parancsnokai irányították; Kőbányán az ismeretlen előéletű Sótornyai Tamás, Kovács József és Drabant Ervin, valamint Donka László (1934) alkalmi munkás, Oláh János (1935) állami gazdasági dolgozó (kanász, majd gulyás) és Hódos Sándor (1929) alhadnagy; Kispesten pedig Bojtor Béla (1919) csőszelő és volt kiképző őrmester, Koroly T. György (1928) hadnagy és Szegedi Flórián segédmunkás. A Budapesthez 1950-ben csatolt Pesterzsébet és Soroksár fegyvereseinek főparancsnoka Oltványi László (1915) vegyészmérnök és 1946-ban leszerelt főhadnagy volt, akit Pesterzsébeten Baka Lajos (1924) hegesztő, Bartók János (1936) napszámos, majd végrehajtó, Gyergyói Ferenc (1932) rakodómunkás, Hugert Sándor (1915) vasbetonszerelő, Ravasz Mihály (1925) vízvezeték-szerelő és Viza Ferenc (1923) autószerelő, Soroksáron pedig Oláh Ödön (1933) vasöntő, Kanyó Imre (1933) hadnagy, valamint Deutsch István (1929) és Strausz Károly (1929) segédmunkások segítettek helyettesként vagy osztagparancsnokként. A pártház és a rendőrkapitányság október 25–26-ai elfoglalása után a csepeli fegyveresek Buri István (1914) gépkocsivezetőt, volt csendőr altisztet tekintették vezetőjüknek, akinek október 29-étől a nemzetőrség főparancsnokává választott Major Ernő segédmunkással, volt rendőr őrmesterrel kellett osztoznania a hatalmon. Mellettük irányító szerepet játszott még Andi József (1924) főhadnagy, Sorn Károly (1931) alkalmi munkás, Konyorcsik György (1938) vájártanuló, majd csillás, Tóth Géza (1925) gépkocsivezető és Horváth István (1936) segédmunkás.

Budán a Széna térieket mindvégig Szabó János (1897) első világháborús veterán, gépkocsivezető irányította, akinek a helyettesei Ekrem Kemál (1924) csoportvezető és Bán Róbert (1934) rádióműszerész, az október végén kettéosztott csoport „századparancsnokai” pedig Czimer Tibor (1923) segédmunkás, Rusznyák László (1933) csillás és Szilágyi Zoltán (1917) vasesztergályos voltak. A november 4-ei szovjet támadás elleni védekezést a Várban gróf Batthyány Bálint (1916) anyagbeszerző (a világháború befejezésekor hadnagy) és Végvári Vazul katolikus pap (1943–1945-ben a pécsi hadapródiskola növendéke) vezette; a II. kerületben Butkovszky Emánuel (1931) géplakatos; a III. kerületben, vagyis Óbudán Pércsi Lajos őrnagy és Csiky Lajos (1931) alhadnagy; a XII. kerületben Gróf István (1938) lakatos és Károlyi János (1939) váltóőr; a Móricz Zsigmond körternél Oláh Jenő (1933), balesete miatt 1955 végén leszerelt hadnagy; a XXII. kerületben, vagyis Budafokon és Budatétényben pedig Keményfi

Iván (1922) adminisztrátor, majd gépmunkás és a még feltáratlan előéletű ifj. Schmidt Vilmos irányította.⁴

A 93 parancsnok túlnyomó többségét nem választották, hanem spontán módon kerültek élre. A kiválasztódásban általában a következő tényezők játszottak szerepet: életkor és tapasztalat, katonai ismeretek, vezetői rátermettség, bátorság, erőszakosság, jó beszédképesség és meggyőzőképesség, helyismeret. Mint a Práter utcaiak egyike 1991-es interjújában elmondta: „A parancsnok egyébként mindig ötletszerűen választódott ki. Akinek ötlete volt, akinek koncepciója volt, aki az öt, tíz, tizenöt ember közül hangadóvá vált. Hiába mondta az egyik azt, hogy most menjünk jobbra, hogyha valaki, aki meggyőzőbb volt, azt mondta, hogy ellenkezőleg, inkább balra. Akkor aszerint cselekedtünk minden vita nélkül. Amikor meg van szorulva az ember, és saját magának nincs semmiféle elgondolása, akkor persze keresi a vezetőt. És vezető mindig akad.”⁵

Mátéffy Csaba általánosítása több konkrét példával alátámasztható. Október 26-án Angyal István például egészen véletlenszerűen, kávéosztás révén került kapcsolatba a Tűzoltó utcában már javában harcolókkal, akik egy-két nap elteltével egyszerűen elfogadták irányítását, és teljesítették parancsait. Hasonlóképpen került az élre Szabó János is, aki ugyancsak 26-án csatlakozott a Széna téren berendezkedett felkelőkhöz. Éppen fegyvert osztottak, amelyekből Szabó is kézbe vett egyet. „Na, bátyám, ha már

⁴ A 93 főt Eörsi László tizenkét könyvében találhatók, összesen több mint 1000 fegyveres felkelő életrajzát tartalmazó adattárak alapján és vele konzultálva állítottam össze. Ezek a következők: *A Tűzoltó utcai fegyveres csoport a forradalomban*. Budapest, 1993, Századvég – 56-os Intézet; *Ferencváros 1956. A kerület fegyveres csoportjai*. Budapest, 1997, 1956-os Intézet; *Corvinisták 1956. A VIII. kerület fegyveres csoportjai*. Budapest, 2001, 1956-os Intézet; *A Széna tériek 1956*. Budapest, 2006, 1956-os Intézet – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára; *Angyalföld 1956. Emberek, sorsok, emlékek*. Budapest, 2006, Angyalföldi Helytörténeti Gyűjtemény – 1956-os Intézet – Sprint Kft. [Társszerzők: Juhász Katalin, Szabó Ivett]; *A „Baross Köztársaság”. A VII. kerületi felkelőcsoportok*. Budapest, 2011, 1956-os Intézet – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – L'Harmattan; *Soroksár 1956*. Budapest, 2014, Táncsics Mihály Művelődési Ház [Társszerzőkkel]; *A pesterzsébeti fegyveres ellenállás, 1956*. Budapest, 2015, 1956-os Intézet Alapítvány – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára; *Kőbánya 1956. Fegyveres ellenállás a X. kerületben*. Budapest, 2016, 1956-os Intézet Alapítvány; *A csepeli fegyveres ellenállás, 1956*. Budapest, 2016, Kronosz – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – 1956-os Intézet Alapítvány; *Zugló 1956. Fegyveres ellenállás a XIV. kerületben*. Budapest, 2016, XIV. kerületi Önkormányzati Hivatal; *A „budai srácok” 1956*. Budapest, 2018, Országos Széchényi Könyvtár. – Ezekre a munkám faktológiai bázisát adó kötetekre a továbbiakban csak akkor hivatkozom, ha idézek belőlük.

⁵ Bindorffer Györgyi – Gyenes Pál (szerk.): *Pesti utca – 1956. Válogatás fegyveres felkelők visszaemlékezéseiből*. Budapest, 1994, Századvég – 1956-os Intézet, 210.

a kezében van, tartsa is meg, és maradjon köztünk azzal a nagy bajuszával, legalább megismerjük. [...] Ügyis szükségünk van komoly, idős emberekre” – emlékezett parancsnokká válásának kezdetére Szabó a bíróság előtt tett vallomásában.⁶ Iván Kovács Lászlót, aki 24-én tűnt fel a Corvin közben, sem választotta senki. Gyorsan kiderült, hogy a környékről összeverődött harcosoknál műveltebb és tájékozottabb. Így elkezdtek tőle tanácsokat kérni, majd 25-én egyikük egyszerűen azt javasolta: legyen a vezetőjük. Ellenvetést senki nem tett, így Iván Kovács – bár Szabótól eltérően semmiféle katonai tapasztalattal nem rendelkezett – vállalta a feladatot. Parancsnokhelyettesei – Pongrátz Gergely és Ödön, valamint Antalóczi Sándor és Bornemissza Tibor – ugyancsak spontán módon választódtak ki. A soroksári és pesterzsébeti főparancsnok, Oltványi László parancsnokká válásában három tényező játszott szerepet: személyes ambíciója, katonatiszti múltja, valamint ismertsége és korábban szerzett népszerűsége Erzsébeten. Erre ő maga így emlékezett vissza: miután október 26-án elfoglalták a pártházat, és kiszabadították a 24-én letartóztatott tüntetőket, az összegyűlt tömegből valaki – Oltványi V. F.-nek nevezi, tehát valószínűleg Várfalvi Lajos, korábbi politikai elítélt és az Ideiglenes Nemzeti Tanács elnöke – „rövid beszédet tartott, és felszólította a jelenlévőket, hogy készüljenek fel a további harci feladatokra, és ennek első lépéseként ajánlotta, hogy itt, azonnal válasszanak egy vezetőt, aki irányítani képes. Valaki a háttérből elkiabálta a nevemet. Majd mind többen ismételték meg. Végül a jelenlévők egyhangúlag Oltványi László megválasztását fogadták el. Ebben a spontán döntésben jelentős szempont volt, hogy majdnem mindenki ismert, és mindenki tudta, hogy katona voltam, és nemrég szabadultam a börtönből.”⁷

A források mindössze két formális választásról tudnak. Major Ernőt a Csepeli Nemzeti Bizottság jelölte, majd választotta meg a kerületi nemzetőrség parancsnokává október 29-én. Pongrátz Gergelyt pedig a hangadó corvinisták és a környék néhány irányító katonatiszta választotta főparancsnokká egy értekezlet keretében november 1-jén. Pongrátz hívei a helyettség lefokozott Iván Kovács erélytelenségével és kimerültségével magyarázták a váltást, ám – mint erre később még visszatérünk – a döntés

⁶ Eörsi László: *A Széna tériek*, i. m. 23.

⁷ Oltványi László: *Harcok Dél-Budapesten 1956*. München, 1981, Magyar Szabadságharcos Világszövetség – Magyar Politikai Foglyok Szövetsége – Nemzetőr, 41–42.

mögött inkább a két parancsnok eltérő habitusa és politikai nézetei húzódtak meg.

Az Eörsi László anyaggyűjtése alapján parancsnokként azonosított 93 személy közül – mint fentebb ezt név szerint, valamint a születési évet és foglalkozást is megadva előrebocsátottam – 86-ról rendelkezünk összehasonlítható adatokkal. Ez bőségesen elegendő ahhoz, hogy képet alkossunk magunknak a fegyveres harcokat irányító személyek szociológiai jellemzőiről. Az életkori adatok összesítése szerint a parancsnokok átlagos életkora 29 év volt. Ez néhány évvel több a harcosok 25 év körüli – a Corvin köziek 233 azonosított harcosa esetében 24,7 év – átlagos életkoránál. Tekintettel az irányításhoz szükséges tudásra és tapasztalatra, valamint az idősebbek iránti szokásos tiszteletre, ez természetesnek tekinthető. A 29 éves átlag persze nagy különbségeket takart. Az 59 éves Szabó Jánost több mint egynemzedéknyi idő választotta el a négy 20 év alatti parancsnoktól: a 17 éves Károlyi Jánostól, a 18 éves Gróf Istvántól és Konyorcsik Györgytől, valamint a 19 éves Hegyi Lajostól. „Szabó bácsi” nemcsak a második világháborút élte át, hanem frontharcosként már az elsőben többször kitüntette magát, és 1918-ban tizedesként szerelt le. 1919-ben harcolt a Vörös Hadsegregben, majd rövid ideig a Francia Idegenlégióban is szolgált a Balkánon. A négy „Benjámín” pedig még a második világháborúban is apró gyermek volt; az ő igazi szocializációjuk az 1945 utáni másfél évtizedre esett.

A többség (a 86-ból 49, vagyis 59%) az 1920-as évek második és az 1930-as évek első felében született, tehát 1956-ban 20-as éveiben járt. Ők serdülőként érték át az 1945-ös fordulatot, ami családjuk korábbi helyzetétől függően eltérően érintette őket: többen különféle hátrányokat szenvedtek, míg másokat a felemelkedés lehetőségével kecsegtette a rendszerváltás. Ezzel sokan éltek is, többen viszont sikertelenül próbálkoztak vele.

A harmadik X-et 23-an, a negyediket pedig 8-an taposták, míg az 50 éveseket Szabó János mellett mindössze az 53 éves Pálházi Ferenc reprezentálta. Ők mind a Horthy-korszakban szocializálódtak, és a második világháború időszakáról már nagyon konkrét és meghatározó élményekkel rendelkeztek. Azok is, akik tisztként (5 fő), tiszthelyettesként (4 fő) vagy egyszerű honvédként (12 fő) részt vettek a harcokban, és azok is, akik származásuk miatt munkaszolgálatosok voltak, illetve a budapesti gettóban vagy valamelyik koncentrációs táborban érték túl a vészkorszak szörnyűségeit. Utóbbiak közé 4-en tartoztak: a bajtársai által csak „Zsidó Lacinak” nevezett Nickelsburg László, a Baross tériek főparancsnoka; Bán

Róbert, a Széna tériek egyik alparancsnoka, aki 1944-ben tíz hozzátartozóját vesztette el; továbbá a Tűzoltó utcaiak élére kerülő Angyal István, aki megjárta Auschwitzot; és végül helyettese, a zsidó-svéd származású Csongovai Per Olaf.

A második világháborúban tisztként, altisztként vagy honvédként részt vevő 21 fő, akik közül 8 a szovjet hadifogság gyötrelmeit is megtapasztalta, a Horthy-korszak keresztény-nemzeti ideológiájának szellemében nevelődött, és többségük hittel azonosult az ennek integráns részét képező revizionizmussal és kommunistaellenességgel. Erre utal, hogy többen önként jelentkeztek katonának, s közülük 4-en azért, hogy a felvidéki és/vagy az erdélyi bevonulás részesei lehessenek. Közéjük tartozott Batthyány Bálint, aki 1938-ban egyetemi tanulmányait szakította meg azért, hogy átélhesse ezt az élményt, valamint Oltványi László, aki 1937-ben, és Bojtor Béla, aki 1939-ben vonult be. A fiatakkori romantika mellett ugyancsak ilyen hazafias és antikommunista elkötelezettségre vall, hogy 1944 őszén közülük 7-en önként jelentkeztek valamelyik fegyveres testületbe: Baka Lajos és Franyó Ferenc a Hunyadi páncélgránátos hadosztályba, Bencze Ferenc és Keller Károly a nyilaskeresztes Hungarista Ifjúsági Légióba, amely utóbb beolvadt a Szent László hadosztályba; Balogh László az ország német megszállása után toborzott Prónay-különítménybe, Pálházi Ferenc és Kovács András pedig a budai Vár védelmében kitűnt Vannay-féle rohamzászlóaljba. A 40 fölötti Pálházi Ferentől eltekintve, aki pályáját csendőr altisztként kezdte az 1920-as években, és 1944-re honvéd főhadnagyi rangig jutott, valamennyi önkéntes 20 év alatti fiatal volt. Baka éppen 20, Balogh és Keller 19, Franyó 17 és Bencze 15 éves. A legfiatalabb a mindössze 13 éves Kovács András volt, aki apjával együtt harcolt a Várban. A háború után apját ezért kivégezték, ő pedig megpróbált „alámerülni”, és eltűnni a hatóságok szeme elől. Ifjúkori eszményeihez azonban mindvégig hű maradt, és 1999-ben adott interjújában is büszkén vallotta, hogy „Nekem tetszett a Horthy-rendszer [...] már csak azért is, mert egy nemzeti politika volt”. Illetve: „Ha választani kell, inkább száz németet, mint egy orosz.”⁸ Nyilvánvaló, hogy ezek az ifjúkori élmények fontos szerepet játszottak az érintettek személyiségfejlődésében, és magától értetődő módon vitték őket a szovjet katonai és a magyar karhatalmi egységek ellen harcoló felkelők

⁸ Eörsi László: *Corvinisták 1956*, i. m. 431.

közé. Katonai ismereteik pedig, bármily felületesek és hiányosak voltak is, parancsnokká válásukat segíthették elő.

Nagyon valószínű, hogy a katonai ismeretek és a háborús tapasztalatok Konstandinidisz André parancsnokká válásában is szerepet játszottak. Vele kapcsolatban azonban meg kell jegyeznünk, hogy ő nem a szovjetek, hanem – előbb az ellenálló Görög Kommunista Párt fegyveres szervezetének, az ELAS-nak, majd 1944-től a szovjet Vörös Hadseregnek a tisztjeként – a németek és szövetségeseik ellen harcolt.⁹

A 86 főből mindössze 45-en (52%) születtek Nagy-Budapesten. 33-an (38%) vidéki városokban vagy falvakban látták meg a napvilágot. Néhányan közülük a forradalom alatt is vidéken éltek, s mint katonák, kíváncsi fiatalok vagy szabadult rabok tűntek fel a fővárosban. Közéjük tartozott a Corvin köziek első parancsnoka, Iván Kovács László, aki Debrecenben született, majd Gödön élt, viszont középiskolába és egyetemre Budapesten járt, és 1956-ban ágyat is bérelt a fővárosban; a kaposvári születésű Futó János, aki az október 26-án kitört oroszlan yi rabok egyikeként csatlakozott a zuglói, majd az erzsébetvárosi felkelőkhöz; továbbá a kiskunfélegyházi Kanyó Imre hadnagy, akit egységével együtt vezényeltek Budapestre október végén, s aki november 10-ig a Gubacsi híd környékén harcolt a támadó szovjet csapatokkal szemben. A többség viszont jobb életre vágyódó családjával együtt gyermekként vagy szüleit elhagyó serdülőként, egyedül került Budapestre.

A lakó- és munkahelyváltás, illetve a beilleszkedés a nagyvárosi környezetbe természetesen különféle nehézségekkel és lelki problémákkal járt. Ezek közül kiemelkedett a lakásgond, amelyet nem is mindegyik család vagy fiatalember tudott reményeinek megfelelően megoldani. A somogyi Rusznyák László (Széna tér) például 16 évesen, 1949-ben vált meg szüleitől, s előbb egy iparitanuló-otthonban, majd segédlevelének megszerzése után albérletben, s végül pilisszentiváni csillésként egy ottani munkásszállón lakott. Vagy a szintén a Széna tériek közé tartozó Szilágyi Zoltán, aki 1937-ben özvegy édesanyjával jött Pestre, ám mivel sem lakást venni, sem albérletet fizetni nem tudtak, hónapokon át egy hajón laktak. A nagy nyomorból a 18 éves fiatalember úgy próbált kitörni, hogy elindult harcolni Spanyolországba, de az osztrák határról visszafordították. A szerencsésebbek a

Mária Valéria-telepen, a Dzsumbujban vagy más „prolinegyedben” lakáshoz vagy albérlethez jutottak. Ám mivel normális családi életre ezek a kis és komfort nélküli szobák is alkalmatlanok voltak, a gyerekek minden szabad idejüket az utcán töltötték – többnyire bandákba verődve és környezetük tűrőképességét kisebb-nagyobb csínytevésekkel próbára téve. A szűk lakások természetesen a magányra és a társaságra vágyó, Budapesten született proligyerekeket és serdülőket is az utcákra és a terekre kényszerítették, akik mire 17-18 évesek lettek, olyan otthonosan mozogtak a kocsimák és az olcsó presszók világában, a munkakerülők, bűnözők és prostituáltak között, mint a jobb kerületek fiataljai a színházakban, könyvtárakban, tánciskolákban, klubdelutánokon és a lányos mamák délutáni zsúrjain.

Beilleszkedési problémákkal küzdött azok egy része is, akik külföldről (összesen 3-an) és az 1938–1941 között visszakerült, majd a háború után újra elcsatolt területekről (4-en Erdélyből, 1 Kárpátaljáról) kerültek a fővárosba, és kezdtek új életet. A külföldiek közül ez leginkább a török apától és magyar anyától Szkopjében született Ekrem Kemált (Széna tér) jellemezte, aki szülei nélkül, 11 évesen (1935-ben) jött a magyar fővárosba, nagyanyja támogatásával itt tanult szakmát, és 1944-ben itt nősült meg, ám 1945 után sem lakhatási, sem tartózkodási engedéllyel nem rendelkezett. Ezért és különböző bűnügyei (áramlopás, orgazdaság) miatt 1949-ben kitoloncolták az országból, majd miután visszajött, internálták, 1956 tavaszán pedig börtönbüntetésre ítélték. Nemigen találta a helyét a görög szabadságharcos, Konstandinidisz André sem, akit 1947–1948-ban csempészés, 1951-ben pedig csalás és lopás miatt ítélték néhány hónapos börtönbüntetésre, s aki – feleségét és gyermekeit elhagyva – 1954-től egy elvált asszonnyal élt együtt.

A volt magyar területről érkezők közül kalandos életutat járt be Szabó János, a Széna tériek főparancsnoka, aki két gyermekét anyósánál hagyva 1942-ben költözött Erdélyből Budapestre, és itt többnyire sofőrként, időnként azonban alkalmi munkásként kereste kenyerét. 1945-ben újránősült, de miután felesége néhány családtagját is közös lakásukba költöztette, 1949-ben emigrálni próbált. Ezért, valamint orgazdaságért és közlekedési kihágásért többször ítélték el néhány hónapos börtönbüntetésre, ennek következtében második házassága is tönkrement. 1955-ben elváltak, de mivel új otthonra egyiküknek sem tellett, továbbra is együtt laktak. Még kevésbé tudott beilleszkedni a törvénytelen gyermekként született aradi Balogh László, aki a második bécsi döntés után 15 évesen szökött Magyarországra,

⁹ Markó György: *Hellasztól a Práter utcáig. Egy görög szabadságharcos a magyar forradalomban*. Budapest, 2016, Kornétás, 23–30.

1944-ben a Prónay-különítményben harcolt, és 1945 után többet tartózkodott börtönben, mint prostituált élettársának, majd 1953-tól feleségének az albérlésében.

A 86 parancsnok közül 69-nek ismerjük az apja foglalkozását és társadalmi státusát. Legtöbben, 34-en (49%) munkáscsaládból érkeztek. Ezek mintegy fele (17 fő) szakmunkás, másik fele segédmunkás (10 fő) vagy ahhoz hasonló státusú fizikai munkás (3 fuvaros és 1-1 rakodómunkás, illetve vándorköszörűs) volt. A szülők második legnépesebb csoportjának tagjai – összesen 9-en – az 1945 előtti kispolgárság gyűjtőkategóriájába tartoztak. Közöttük akadt kereskedő, házfelügyelő, altiszt, raktáros, kaulauz és iskolaszolga egyaránt. A 4 kisiparost és az ugyancsak 4 csendőrt, rendőrt és katonát is ideszámítva e csoport létszáma 17-re (25%) emelhető. A munkásokhoz és a kispolgárokhoz képest viszonylag alacsony volt (10 fő) a középosztályba sorolhatók száma, akik között az állami tisztviselők 4, a diplomás értelmiségiek pedig 3 fővel képviseltették magukat. Utóbbiak közül 2-en voltak mérnökök, míg a Corvin köziek főparancsnokának, a Szabóhoz hasonlóan Erdélyből áttelepült Pongrátz Gergelynek az apja jogvégzett ember, az 1940-es második bécsi döntés után Szamosújvár polgármestere volt. A régi társadalmi elithez legfeljebb 2 parancsnok apja tartozott: Batthyány Bálinté, aki földbirtokos és emellett sikeres festőművész volt, valamint a Tápióságon született és Csepelen harcoló Tóth Gézáé, aki 1945 előtt 200-300 holdas földbirtokon gazdálkodott. A parancsnokok felmenői között leginkább a parasztok voltak alulreprezentáltak: mindössze 4 szegényparaszt és 2 birtokos paraszt akadt közöttük. Ez valószínűleg azzal magyarázható, hogy fővárosba költözésük után a falusiak is az iparban vagy más, nem mezőgazdasági ágazatban helyezkedtek el, és az adatbázisokba utolsó ismert foglalkozásuk szerint kerültek bele.

A parancsnokok iskolai végzettsége ugyancsak eltért az országos átlagtól. Feltűnően sokan, a mintába került 81 főből összesen 23-an (28%) jártak középiskolába, és érettségiztek le. Közülük 7-en felsőfokú diplomával is rendelkeztek, míg 5-en csak megkezdték, de nem fejezték be egyetemi vagy főiskolai tanulmányaikat. Tekintve, hogy országos átlagban a 7. éven felüli népességnek még 1960-ban is csak 1,9%-a rendelkezett felsőfokú végzettséggel, a középiskolát pedig csak 5,1%-a fejezte be,¹⁰ ez rendkívül

magas arány, és jól mutatja, hogy a parancsnokká válás egyik fontos szempontja a legtágabb értelemben felfogott tudás és tájékozottság volt. Persze ehhez hozzá kell tenni, hogy a diplomások és különösen az érettségizettek túlnyomó többsége az 1945 utáni, alacsony képzési szintű intézményekben – egy részük esti és levelező tagozaton – tanult, s jelentős részük az érettségire is különböző szaktanfolyamok elvégzésével tett szert. Az úgynevezett szakérettségizettek felkészültsége igen sok kívánnivalót hagyott maga után, és össze sem lehetett hasonlítani az 1945 előtti gimnáziumok nyolc osztályát elvégzők tudásszintjével és nyelvismeretével. Ugyanez vonatkozott az egy-két éves katonai akadémia után tisztként kikerült 8 főre is, akikkel együtt az értelmiséginek tekinthető parancsnokok száma 31-re emelkedik. A felfelé törekvés vágya ennél több parancsnokot jellemzett, néhányuknak azonban nem sikerült fizikai munkából fehérgalléros alkalmazottá válni. Közéjük tartozott Schmidt László kocsifényező, akit rendszerellenes kijelentéseiért kizártak a katonai akadémiáról, és Szegedi Flórián vízvezeték-szerelő, akit azért fosztottak meg alhadnagyi rangjától és bocsátottak el a hadsereg kötelékéből, mert 1951-ben engedély nélkül elhagyta a laktanyát, és önkényesen „eltávozásra” ment.

8 fő legmagasabb iskolai végzettsége a polgári négy osztálya volt, akik közül 4-en szakmát is tanultak. Legtöbben – az előbbi 4-gyel együtt 31-en – valamilyen tanonc- vagy más néven ipari iskolában olyan segédlevelet szereztek, amely többé-kevésbé a későbbi szakmunkás-bizonyítványnak felelt meg. A felfelé törekvés esetükben is kimutatható: sokan ugyanis nem közvetlenül, az elemi vagy az általános iskolából, és nem is a polgáriból kerültek a tanonciskolába, hanem néhány éves segéd- vagy alkalmi munka után lettek tanulók, majd szakmunkások. (Egy ennél kisebb minta alapján Eörsi László és Szegő Iván Miklós hasonló konklúzióra jutott: számításaik szerint 54 parancsnok 30%-ának életpályája mutatta a felfelé haladó intragenerációs és 24%-é a felfelé irányuló intergenerációs mobilitás jeleit.¹¹)

18-an csak elemi vagy az 1945 utáni általános iskolába jártak, és 6-an közülük azt sem fejezték be. A soroksári Strausz Károly („Cigány Karesz”), akinek az apja vándorköszörűs volt, ő maga pedig menhelyen és nevelőszülőknél töltötte gyermekkorát, 28 éves kora ellenére csak az elemi első

¹⁰ Perczel György (szerk.): *Magyarország társadalmi-gazdasági földrajza*. Budapest, 1966, ELTE Eötvös Kiadó, 182.

¹¹ Eörsi László – Szegő Iván Miklós: A „legfőbb pesti srácok” 1945-ben. Az 1956-os felkelők parancsnokai a társadalmi mobilitás szempontjából. In Rainer M. János (szerk.): *Magyarok 1945-ben. Évkönyv XXI*. Budapest, 2015, 1956-os Intézet Alapítvány, 220–247.

osztályát végezte el, a kőbányaiak parancsnokhelyettese, Oláh János pedig, aki egyedülként dolgozott a mezőgazdaságban, az első hármat. Az iskolázottság és a katonai ismeretek tehát egyáltalán nem voltak a parancsnokká válás kizárólagos szempontjai. Ezek mellett – mint már utaltam rá – más tényezők (bátorság, elszántság, rátermettség, erőszakosság, helyismeret stb.) révén is parancsnokká lehetett válni.

A parancsnokok csaknem kétharmada, a mintába került 84 személyből 54 fizikai munkával kereste kenyerét. Közülük 26-an szakmunkásként, 4-en gépkocsivezetőként és ugyancsak 4-en bányászként, míg 20-an segéd- vagy alkalmi munkásként. Csoport- vagy üzemvezetői és más, a vezető szint és a fizikai munka közötti beosztást 9-en értek el. Értelmiségi – mérnöki, orvosi stb. – állásban mindössze 5-en, katonatisztként pedig 8-an dolgoztak. Tanár egy sem akadt közöttük, és az egyetlen egyetemista, a 28 éves Könye János (Zugló) sem a gimnáziumból, hanem többéves szobafestőség után, az érettségit esti tagozaton megszerezve került a Gödöllői Agráregyetemre. Az iskolai végzettség és a munkabeosztás között tehát szignifikáns aránytalanság mutatkozott. Ez azzal magyarázható, hogy az 1945 előtt diplomázott, illetve érettségizett parancsnokok közül többen fizikai munkásként kényszerültek eltartani családjukat. Lefelé irányuló mobilitást mutatott többek között az érettségizett és közgazdaságtant is tanuló Batthyány Bálint a Várból, az érettségizett és néhány évig a Gödöllői Agráregyetemet látogató, ám onnan eltávolított és segédmunkára kényszerített „szabad népes” Kovács András, az érettségizett Pálházi Ferenc, Kovács helyettese – 1944-ben mindketten a Vannay-zászlóalj tagjai –, valamint az ugyancsak érettségizett Keményfi Iván a XII. kerületből, Bencze Ferenc az Erzsébetvárosból és László Béla György a józsefvárosi Práter utcából.

Az 1945 előtt jobb napokat ért családok gyermekei egy-két kivételtől eltekintve szinte mind megpróbálkoztak az új helyzethez való alkalmazkodással és ezáltal a deklasszáció elkerülésével. Ennek két tipikus útja volt: az MKP-be, illetve 1948 után az MDP-be való belépés és a tanuláson alapuló karrierépítés. A Rákosi-diktatúra közép- és alsó szintű vezetői azonban egyiket sem nézték jó szemmel, s ha tudták, megakadályozták a „reakciós” családok „osztályidegenként” azonosított csemetéinek integrálódási törekvéseit. Ez történt a már többször említett Kovács Andrással, aki 1950-ben érettségizett, majd hamis papírokkal 1951-től a Gödöllői Agráregyetemen tanult. Két év után azonban rájöttek a turpisságra, ezért

1953-ban megfosztották a továbbtanulás lehetőségétől. A következő két évben Kovács „változatos” munkákra kényszerült: előbb sofőr, majd dömperes, segédmunkás és kutyakiképző volt, mígnem 1956-ban jelentkezett az egyik ipari iskolába szerszámkészítő lakatosnak.

Sportolói sikereinek köszönhetően valamivel szerencsésebben alakult Iván Kovács László sorsa. Az ő „bűne” annyi volt, hogy a Németországig hátráló magyar hadsereg hivatásos törzsőrmestereként apja a háborút követően sem tért haza, hanem feleségével és négy gyermekével egy évig egy német városban élt. Az egypártrendszerre való áttérést követően az apa nyugdíját ezért megvonták, Iván Kovács diplomához jutását pedig megakadályozták. 1957 tavaszán, már letartóztatása után papírra vetett jegyzeteiben ő maga így vallott erről: „Szegény szülők gyermeke vagyok. A kommunista párttól soha semmit nem kaptam. Azért nem lehettem ösztöndíjas, mert apám katona volt, nem vettek fel a jogi egyetemre. Kirúgtak, amikor bementem érdeklődni a diplomáciai főiskolára – mert nem volt tagsági könyvem. Ha a párt felé próbáltam menni, elküldtek. Nyomorogtunk. Az öcsémeket nem bírtuk taníttatni, és nekem nagyon fáj, hogy ők és én közöttem mindig lesz úr, amit nem fogunk tudni soha leküzdeni. [...] Ha olvastam a Kommunista Párt történetét és Marx *Tőkét*-ét, tetszett. Én is így szerettem volna valahogy – de a gyakorlatban mást láttam és hallottam –, és féltem a Párttól.”¹² A közgazdasági egyetem esti tagozatára 1950-ben mégis bejutott, ám amikor egy év után rájöttek „nyugatos” előéletére, azonnal kizárták. Miután a sport akkoriban nagy becsben állt, és Iván Kovács jól futballozott, mégsem kellett segédmunkásnak állnia. Annak fejében, hogy saját klubjukban focizik, különböző fedőállásokban egymás után több vállalat, illetve cég is alkalmazta. Így azután arra is volt módja, hogy 1955–1956-ban a József Attila Szabadegyetem művészeti és filozófiai előadásait látogassa.

Kommunista párttagsággal 3-an próbálták feledtetni a múltjukat. Antalóczi Sándor, aki orvosegyetemistaként nemcsak a Turul Bajtársi Szövetségbe, hanem 1938-ban a Nyilaskeresztes Pártba is belépett; Pálházi Ferenc volt főhadnagy, 1944–1945-ben a Vannay-zászlóalj szakaszparancsnoka; valamint Pércsi Lajos, aki 1945 előtt a hadsereg Jutason végzett törzsőrmestere volt. Antalóczi és Pálházi sikertelenül próbáltak

¹² Eörsi László – Filep Tibor: „Jogot akartam mindenkinek”. Iván Kovács László Emlékkönyv. Debrecen, 2007, Gold Book, 22.

fátylat borítani a múltjukra. Bár az MKP-ba a háború után azonnal belépett, Antalóczi már 1945 őszén rendőri felügyelet alá került. Ezt követően vidéken igyekezett magát észrevétlenné tenni, ám az ÁVH folyamatosan figyelte, és kétszer le is tartóztatta. Pálházi 1946-ban lépett az MKP sorai-ba, de miután lenyomozták a múltját, kizárták a pártból, sőt népellenes büntett vádjával Szerencsen le is tartóztatták. Pálházi azonban megszökött, visszatért Budapestre, ahol munkahelyeinek gyakori váltogatásával tűnt el a politikai rendőrség szeme elől. Tőlük eltérően Pércsi viszont annyira sikeresen integrálódott, és alkotta újra önmagát, hogy miután 1947-ben belépett az MKP-ba, és elvégezte a Kossuth Katonai Akadémiát, 1956-ra az őrnagyi rangig jutott, és a Hadügyminisztérium egyik lóziképző tisztjeként dolgozott.

Rajtuk kívül 12-en léptek be az MKP-ba és/vagy az MDP-be. Oltványi László és Csongovai Per Olaf kivételével mind alacsony származásúak voltak. Esetükben tehát nem a múlt feledtetéséről, hanem egyszerű karrierépítésről volt szó, amelyhez, legalábbis egy ideig, többük esetében meggyőződés is társult. Utóbbiak közé tartozott a csepeli nemzetőrpárancsnok, Andi József, aki egyik vallomásában kijelentette: „A felszabadulás a mi családunknak igazi felszabadulás volt, mert ettől kezdve nem kellett már cselédnek lenni, testvéreim és az apám is kaptak földet.”¹³ 1945 előtt Andi szülei Tolna megyei mezőgazdasági cselédek voltak, és a földosztáskor kapott néhány hold valóban sokat jelenthetett nekik is, és öt testvérenek is. A meggyőződéses kommunisták számát szaporította Nickelsburg László is, aki már a háború alatti békemozgalmában is részt vett, s bár a háború alatt és után a szociáldemokrata mozgalomhoz kötődött, 1953-ban nemcsak az MDP-nek lett tagja, hanem 1950 és 1956 között civilként az ÁVH is foglalkoztatta. Angyal István, a Tüzoltó utcai parancsnok, aki ugyan a pártba nem lépett be, viszont az egyetemről való 1949-es kizárása ellenére haláláig hithű szocialista maradt, letartóztatása után készített jegyzeteiben egyértelműen „kommunistaként” azonosította „Lacit”, noha a nemzetiségi kérdésben – mint írta – nem értettek egyet.¹⁴ „Szabó bácsi” viszont, aki 1945 és 1948 között egyszerre volt az MKP, a Magyar Függetlenségi Párt és a Magyar Szabadság Párt tagja, valószínűleg a nyomorból való kitörés és a feljebb jutás reményében lépett a kommunisták közé.

¹³ Eörsi László: *A csepeli fegyveres ellenállás*, i. m. 95.

¹⁴ Eörsi László: *Angyal István (1928–1958)*. Budapest, 2008, Noran, 299.

Az ember személyiségstruktúrája, interperszonális kapcsolatainak az alakulása és a társadalmi normákhoz való viszonya minden pszichológiai kézikönyv szerint döntő mértékben függ a családi háttértől. Rendezett és érzelmgazdag családi viszonyok között felnövekvő gyermekek sokkal könnyebben illeszkednek be a felnőttvilágba, és válnak a társadalom normakövető tagjaivá, mint azok, akiknek nélkülözniük kellett ezeket. A szülők, különösen az anya korai elvesztése ugyanúgy érzelmi beszűküléssel és különböző mértékű antiszociális személyiségjegyek kialakulásával jár együtt, mint a házasság felbomlása, a nem törvényesített párkapcsolat és a túlzott alkoholfogyasztás. A felkelőparancsnokok közül több mint 10-en töltötték gyermekkorukat ilyen viszonyok között. Ketten házasságon kívül születtek, 3-uknak a szülei elváltak és külön éltek, 6-an egyik vagy mindkét szülőjüket elvesztették. Az alkoholos függőség ugyancsak több családot jellemzett. Ezért, valamint a sok testvér és a szülők szegénysége miatt 3-ukat rokonok nevelték, és 15-en (!) töltöttek néhány évet menhelyen vagy idegen családoknál. Nem csoda hát, hogy sokukból lett különböző antiszociális karakterjegyekkel rendelkező deviáns személyiség. Nagy valószínűséggel ezek közé sorolhatók azok, akik vadházasságban éltek élettársaikkal (3 fő), elváltak, és új feleség helyett csak élettársat választottak maguknak (6 fő), valamint akik kétszer vagy többször nősültek (9 fő).

A rendezetlen családi élet reprodukálásánál jóval súlyosabb antiszociális ismérvek tartható a másokkal és mások érdekeivel szembeni közöny, a társadalmi normák semmibevétele és a külvilággal szembeni támadó attitűd, amely gyakran csapott át agresszióba, és többüket tett bűnözővé. Ezek a személyiségjegyek a nős és nőtlen felkelőparancsnokok közel harmadát jellemezték. Erre utaló körülmény, hogy legalább egyszer 26-an követtek el közülük köztörvényes kihágást vagy bűntényt, és emellett 4-en tiltott határátlépéssel is próbálkoztak.

Ha a Rákosi-rendszerrel szembeni politikai állásfoglalása miatt öt év börtönre ítélt soroksári és pesterzsébeti parancsnokot, Oltványi Lászlót és a 4 emigrálni próbáló, de köztörvényes bűnöket el nem követő parancsnokot is beszámítjuk, akkor 1956-ig összesen 31-en kerültek összeütközésbe a törvénnyel. A különböző okok miatt és különböző mélységben frusztrált felkelővezérek aránya tehát még forradalmi viszonyok között is elég magasnak tartható. A már idézett Angyal István vallomásaiban ezt így magyarázta: „a forradalom nem népünnepély, nem szüzek és papok csendes és szemérmes táncestélye, nem is kristálytisztá égi mannaként hull

a földre, hogy a régi rosszat új jóvá változtassa”. Ezért aztán 1956 magyar októbere sem csak „haladó erőket vett szárnyára, hanem magasra vetette a szennyet, és cipelte tarsolyában az elmúlt tizenkét év súlyos hibái miatt [...] a nyilasokat is, horthystákat is, az ellenforradalmárokat is”.¹⁵

A deviáns személyiségjegyek halmozottan jellemezték a Thököly úti parancsnokokat: a 34 éves Klauber Istvánt, aki Balogh Lászlóhoz hasonlóan többet ült börtönben, mint gyakran cserélgetett barátnői albérleteiben; a Mária Valéria-telepen szocializálódó, 1944-ben a Hungarista Ifjúsági Légióba jelentkező, később családot alapító, de feleségét elhagyó, 31 éves Keller Károly, akit 1945 előtt és után összesen ötször ítéltek el, és aki – ha szabadlábban volt – ugyancsak barátnőinél lakott; a menhelyen nevelkedő 25 éves Ludányi Ferenc, akit a szegedi katonai bíróság 1951-ben függlemsértésért, rongálásért és erőszakoskodásért hat évre ítelt; végül a Csikágó peremén élő 29 éves Franyó Ferenc, aki egyike volt a Hunyadi páncélgránátos hadosztály önkénteseinek, s aki nem köztörvényes, hanem politikai okokból került összeütközésbe a törvénnyel: a szovjet hadifogságból való szökése miatt 1950-ben internálták a tiszalöki táborba, ahonnan ugyancsak szökni próbált, és ezért nyolc évet kapott. Inni a Thököly úti parancsnokok mindegyike szeretett, sőt Kellert kifejezetten részegesnek ismerték. Így aztán nem csoda, hogy – mint letartóztatása utáni vallomásában Franyó elmondta – a forradalom kitörését és bukását egyaránt mértéktelen ivással tették a maguk számára emlékezetessé.

A fentiekhez hozzátartozik, hogy a társadalmi deviancia különböző jegyeit mutató antiszociális személyiségek olyan karakterjegyei, mint a kalandvágy, a vakmerőség, az élet értékének lebecsülése, a gangen belüli szolidaritás és összetartozni akarás a forradalom napjaiban több esetben pozitív értelmet nyertek. Ha talán más megfontolásokból is, de az utca-gyerekek, a vagányok és a habituális bűnözők ugyanúgy a fennálló rend – a diktatúra és az orosz megszállás – ellen lázadtak, mint az egykori „horthysták” és az „emberarcú szocializmus” hívei. A fő célokkal – „Ruszik haza!” és „Vesszen Rákosi!” – ők is nagyon könnyen tudtak azonosulni, az ennél szofisztikáltabb jövőképekkel pedig nem foglalkoztak. Nyilván hajtotta őket a becsvágy, a kitűnni akarás és talán – mint Kozák Gyula feltételezi – a megtisztulás igénye, vagyis az, hogy „Hősiességükkel, helytállásukkal a forradalom győzelme utáni időszakra megszerzik a tisztas-

polgári élet folytatásához szükséges jogosítványokat”.¹⁶ És valóban: több büntetett előéletű felkelővezérről is tudjuk, hogy felléptek az önkényeskedések, rablások és fosztogatások ellen. A Divatcsarnok teljes kifosztását november 5-én például a már említett, „nagy verekedő” és „nagy ivó” hírében álló, joggal habituális bűnözőként számontartott Balogh László csatornatisztító akadályozta meg embereivel, aki egyébként október 30-án részt vett a Köztársaság téri pártház ostromában, és ott tüzelt is a már lefegyverzett ÁVH-sokra. „A forradalom – tanúskodott ismét csak Angyal István – nemcsak bemocskolt, hanem meg is tisztított számtalan embert. Sokan levetették közülük a régi szennyet, és tisztábbak lettek sokaknál, akik pincékben meghúzódva várták, hogy más kaparja ki számukra a gesztenyét.”¹⁷

Szinte szabályként állapítható meg az is, hogyha harcra került a sor, rendre a „nehézfűk” hagyták el utolsónak a csatateret. A Baross tériek főparancsnoka, Nickelsburg László például a szovjet erőfölény láttán már november 4-én magára hagyta a csoportját, és 5-én formálisan is lemondott a parancsnokságról. Helyére a fentebb már jellemzett Balogh László állt, aki az ottani parancsnokok közül egyedül tartott ki az utolsóig. „Én azért maradtam ott, mert nem lehet annyi embert magára hagyni” – vallotta utóbb a bíróság előtt.¹⁸ Végül a pincefalakat áttörve teremtette meg a menekülési útvonalat emberei számára. *Mutatis mutandis* ugyanez játszódott le a Corvin közben, ahol Pongrácz Gergely november 4-én éjszaka vált meg a korábban annyira áhított főparancsnokságtól. A tovább harcoló corvinisták élére az elvált szülőktől származó, a téglagyári segédmunka mellett esti iskolába járó és így leérettségizett, ideggyenge, beosztottjaival ordítózó, de példás fegyelmet tartó kispesti Fánscsik György állt. Továbbá többé-kevésbé Csepelen is, ahol a Nemzetőrség főparancsnokává választott Major Ernő, bár helyén maradt, és nem ellenezte a szovjet támadókkal szembeni ellenállást, maga november 4-e után háttérbe húzódott, és a harcoktól távol tartotta magát.

A végsőig, november 10–11-éig kitartó osztagparancsnokok között pedig olyan személyeket találunk, mint a köztörvényes ügyekért és határ-átlépési kísérletért többször elítélt Sorn Károly („Cigány”), valamint az

¹⁶ Kozák Gyula: Szent csöcselék. In Ständeisky Éva – Rainer M. János (szerk.): *Magyarország a jelenkorban. Évkönyv VII.* Budapest, 1999, 1956-os Intézet, 255–281.

¹⁷ Eörsi László: *Angyal István*, i. m. 123.

¹⁸ Eörsi László: *A „Baross Köztársaság”*, i. m. 263.

¹⁵ Eörsi László: *Angyal István*, i. m. 113., 123.

ugyancsak roma, szülei korai halála miatt végig menhelyen és nevelőszülőknél gyerekeskedő, egyetlen osztályt végzett, többször elítélt, a „környék rémeként” ismert, kötekedőként, részegesként és munkakerülőként jellemzett Strausz Károly. A harc kilátástalanságát hangoztató katonai tanácsadóival szemben Budán a szintén anómiás múlttal és magatartásjegyekkel rendelkező „Szabó bácsi” buzdította embereit kitartásra. Miután a Széna térről kiszorították őket, a budai hegyekből akarta folytatni a harcot. Az ellenállás értelmetlenségét csak azután látta be, hogy a szovjetek Solymárnál gyűrűbe fogták őket, amelyből csak jelentős veszteségek árán tudtak kimenekülni.

Legelszántabbak azonban minden forrás szerint a november 8-áig harcoló Thököly úti vagányok – Klauber, Ludányi, Keller, Franyó és társaik – voltak. Halálmegvető bátorságukat a helyszínen tartózkodó külföldi tudósítók, a környék lakói és a vádhatóság által felvonultatott tanúk egyaránt elismerték. A Thököly út és a Dózsa György út kereszteződése, amely körül Klauberék támaszpontjaikat kialakították, „pokoli”, „halálos”, „végzetes”, „elátkozott” jelzőket kapott a beszámolókból. S ez indokolt is volt, mert csupán itt mintegy 20–30 szovjet katona lelte halálát, és 10–15-en sebesültek meg. A harcképtelenné tett harckocsik, páncélautók és gépkocsik száma meghaladta a tízet. Miközben ők egyetlen embert sem veszítettek.¹⁹

A hősiesség persze korántsem volt a nehézfiúk kizárólagos privilégiuma. Oltványi László, a soroksári és erzsébeti főparancsnok ugyancsak embereivel maradt az utolsó percekig, s a harcok színhelyét csak november 10-én hagyta el. Hasonló magatartás jellemezte a Vár védelmét irányító parancsnokokat, Batthyány Bálintot, Végvári Vazult és több társukat. Ők november 6-án kezdték a harcot, és három napon át lötték a szovjeteket. Feltehető a kérdés: miben reménykedtek? Számos forrás utal rá, hogy jellemzően a külső segítségben. Egyesek az ENSZ-csapatok, mások „angol ejtőernyősök” megérkezésében bíztak. Reményeiket a müncheni Szabad Európa Rádió ismeretes módon nemhogy csillapította, hanem inkább táplálta. Valószínű, hogy az egyik Thököly úti hölgy (Kálmán Jánosné) november 5-ei ígérete, miszerint „azzal fog aludni, aki legelőször agyonlő egy szovjet katonát”, kisebb súllyal esett a latba.²⁰

¹⁹ Uo. 143–144.

²⁰ Uo. 130.

A felkelővezérek politikai céljairól viszonylag keveset tudunk. Kétségtelen viszont, hogy beosztottaikhoz hasonlóan ők is megosztottak voltak. Angyal Istvánt, Csongovai Per Olafot, Konstandinidisz Andrást, Nickelsburg Lászlót és az angyalföldi Homola Lászlót, aki Nickelsburghoz hasonlóan már a háború előtt is szervezett munkás volt, bizonyíthatóan baloldali, sőt szocialista-kommunista beállítottság jellemzett, s jövőképeket is ez határozta meg. Ez feltételezhető azokról az alacsony sorból felemelkedett honvédtisztekről is, akik október 28-a és különösen Nagy Imre november 4-ei rádiófelhívása után csatlakoztak a felkelőkhöz. A felnőtt életét cselédként kezdő, majd 1945 után betanított munkásként folytató, az MKP-ba már 1945-ben belépő s nemcsak katonai akadémiát, hanem pártfőiskolai tanfolyamot is végző, sőt párttitkári funkciót is betöltő csepeli Andi József főhadnagy egyik idevágó kijelentését már idéztük. Valószínűleg ugyanez elmondható a szüleit korán elvesztő és ezért rokonokhoz, majd nevelőszülőkhöz került Oláh Jenőről is, aki segédmunkásként kezdte Csepelen, ahol előbb DISZ-titkár lett, majd 1947-ben belépett az MKP-ba, a következő évben az MDP-be, és a Petőfi Katonai Akadémia elvégzése után alhadnagyi, majd hadnagyi rangot kapott; az egységével Kőbányára vezényelt, s ott a védelmi harcokhoz csatlakozó Hódos Sándor alhadnagyról, aki a Ganz segédmunkásából lett 1952-ben a Műszaki Tisztiskola növendéke; az ötgyermekes szegény vasutascsaládból származó Koroly T. György hadnagyról, aki alakulatától elvágva Kispesten lett a nemzetőrség parancsnoka, és aki a november 4-ei ottani ellenállást irányította; Horváth János századosról, aki pályáját műszerészsegédként kezdte, 1948-ban belépett az KMP-ba, majd az MDP-be, elvégezte a Zrínyi Katonai Akadémiát, és aki október 30-án katonai tanácsadóként került a Práter utcába; továbbá az óbudaiaiak egyik parancsnokáról, a bányászcsaládból származó Csiky Lajos alhadnagyról, aki 14 évesen a szovjet hadsereg oldalán harcolt 1945-ben a Dunántúlon, majd géplakatossegédként a dorogi bányákban dolgozott, 1948-ban lépett be az MDP-be, és ugyanebben az évben jelentkezett a hadseregbe, ahol különböző tanfolyamok elvégzése után tisztté avatták. Bizonytalan, hogy a Gubacsi híd védelmét irányító Kanyó Imre, aki szegényparaszti családból származott, és a tanonciskola elvégzése után katonai akadémiára járt, majd a hadnagyi rangig jutott, párttag volt-e. A baloldali beállítottság azonban ennek ellenére róla is feltételezhető. Az óbudaiaiak másik parancsnokáról, Pércsi Lajos őrnagyról – mint már utaltam rá – viszont inkább karrierizmus tétélezhető fel, semmint baloldali

politikai meggyőződés és ebből fakadó politikai célok. Erre utal, hogy jutasi múltját feledtetni akarván 1945 után Pércsi először a Szociáldemokrata Pártban próbált szerencsét, majd 1947-ben jobbnak látta átigazolni az MKP-ba, hogy az 1948-as pártegyesülés után végül az MDP-ben kössön ki.

Ez a 12-13 baloldaliként azonosítható parancsnok többé vagy kevésbé egyaránt a Nagy Imre által képviselt reformkommunista irányvonalat támogatta, s mindenféle restaurációs gondolat távol állt tőlük. Mint valamásaiban Angyal több változatban is kifejezésre juttatta: „független, demokratikus és semleges, szocialista Magyarországot akarunk”. Vagy: „Házakat lehet rommá löni, embereket megölni, meggyalázni, de a lelkeket tankokkal átgyúrni, a szellemet börtönbe zárni nem lehet. Petőfit nem lehet kitörölni a történelemből, Marxot sem, Lenint sem, József Attilát sem.”²¹

A baloldali meggyőződésűekhez számítandó az Angyalhoz hasonlóan pártonkívüli Iván Kovács László is, aki az őt és családját ért sérelmek ellenére szocialistának, pontosabban „nemzeti kommunistának” tartotta önmagát. Mint 1957 tavaszán írt önvallomásában elmondta: „Az álláspontom az volt, hogy olyan társadalmi rendre volna szükség, ahol a munkások keresete magasabb, mint az akkori magyarországi keresetek. [...] Voltak egyetemista barátaim, akikkel független és szabad Magyarországot akartunk. Emberibb életet akartam, hogy pl. meg tudjak házasodni, jogot az emberibb élethez. Hallottam arról, hogy Jugoszláviában nagyobb szabadságban élnek a dolgozók. Helyesnek tartottam a többpártrendszert, de legalább két alapvető párt működését kívántam. Egy munkás- és egy parasztpárt egymás ellenőrzésével előre tudta volna vinni az életszínvonal emelkedését. A pártok programjában teljes demokráciának kellett volna érvényesülnie. A kommunista eszmét én helyesnek tartottam, de a magyar viszonyok között nem érvényesült az általam helyesnek tartott kommunista eszme. Szolgaian kopírozták az ország vezetői a szovjet módszereket. Nézetem szerint nemzeti alapokon nyugvó demokratikus rendszer megvalósításáért léptem a harcba. A nemzeti kommunizmus hívének vallom magam. Tiszteletben tartani a nemzeti hagyományokat, egyenlő jogokat, egyenlő kötelezettségekkel. Az ország vezetését úgy képzeltem el, hogy a kormányt ki kell bővíteni tudósokkal, a demokratizálódás akadályozóit pedig leváltani a kormányból. Helytelennek tartottam az MDP politikáját, mert pártonkívülieknek semmit, vagy csak morzsákat juttatott.” Érthető

²¹ Eörsi László: *Angyal István*, i. m. 102., 281.

lenne, ha ezeket a sorokat Iván Kovács nem meggyőződésből, hanem életét menteni akarván vetette volna papírra. Ám nem erről volt szó. Amikor a Forradalmi Értelmiségi Bizottság két tagja Nagy Imre megbízásából október 23-a után egy-két nappal felkereste a Corvin közleket, hogy céljaikról tájékozódjanak, és azokról hírt vigyenek, egyik provokatívra sikeredett kérdésükre Iván Kovács így válaszolt: „ha valaki azt hiszi, hogy ő és a vele harcoló munkásifjak a nagybirtokos urak és bankárok védelmében fogtak fegyvert, vagyis hogy visszaállítsák a Horthy-rendszert, az nem lehet normális”. Majd hozzátette: „a forradalmárok nem a szocializmus ellenségei, hanem csak az azzal visszaélő sztálinista diktatúrának, s a Szovjetuniót sem tekintik ellenségnek, ha tiszteletben tartja az ország függetlenségét”.²²

Hasonló beállítottság és jövőkép jellemezte az egyik kisebb józsefvárosi osztag parancsnokát, az érettségizett és a koreai háborúban önkéntesként szolgáló Ritecz Józsefet, aki 2000-ben adott interjújában így emlékezett vissza akkori önmagára: „Én elég szocialista érzelmű voltam. Az orosz megszállás és a Rákosi-rendszer ellen voltam. [...] Én nem azt akartam – habár ez most jól hangzik –, hogy na most kizavarjuk az oroszokat, majd jöjjön az Amerika be. [...] Független, szocialista Magyarországot akartam. Ahol a gyár a munkásoké, munkások irányítják, a földet a parasztok művelik a saját tulajdonukban. De megmondom neked őszintén, amikor a rádióban beszélt Mindszenty, miután kihozták a börtönből, hogy »adják vissza a templom javait«, minekünk nagyon rossz véleményünk volt róla. Nagyon nem tetszett nekünk, mert én emlékezek a háború előtti időről, amikor nagyobb része a földnek a templomé volt, és akkor tizedesbérben dolgoztatták a szegény embert. Nem úgy gondoltuk, hogy visszaállítjuk a háború előtti dolgokat, hanem egy szocialista, demokratikus országot akartunk.”²³

Kihallgatói és bírái előtt határozottan Nagy Imre és a „munkáshatalom” hívének mondta magát Balogh László is, hangoztatva, hogy egyetértett a többpártrendszerrel, a szabad választásokkal, a szovjet csapatok kivonulásával, a semlegességgel, valamint a szólás- és sajtószabadsággal. Ehhez ugyanakkor hozzátette: ellenez „minden kapitalista irányzatot, a föld és a gyár visszaadását”.²⁴ Ennek alapján a csikágói nehézfiú minden

²² Eörsi László – Filep Tibor: *„Jogot akartam mindenkinek”*, i. m. 22., 32.

²³ 1956-os Intézet Oral History Archivuma. Budapesti felkelőcsoportok. (Az interjút Eörsi László készítette 2000-ben.)

²⁴ Eörsi László: *A „Baross Köztársaság”*, i. m. 264.

további nélkül besorolható a reformkommunisták csoportjába. Előéletét figyelembe véve kérdéses azonban, hogy a bíróság előtt tett nyilatkozatai mennyiben tekinthetők őszintének, és mennyiben az életéért küzdő ember mimikriájának.

A másik elég jól körülhatárolható csoportot azok az 1945 utáni rendszerváltás következtében deklasszálódott idősebb személyek alkották, akik a Horthy-korszakban szocializálódtak, és bizonyíthatóan vagy feltételezhetően az akkori világ keresztény-nemzeti ideológiájának valamelyik árnyalatával rokonszenveztek. Bizonyosan idetartozott a pesterzsébeti Oltványi László, aki 1945 után a Kisgazdapárt politikáját támogatta, és helyettese, a szovjet légereket megjáró Viza Ferenc, akik 1953 után együtt raboskodtak; a földbirtokos családból származó, korengedménnyel bevonult és a felvidéki, majd az erdélyi bevonulásban részes, a háborút hadnagyként befejező, 1945 után internált, majd tiltott határátlépés miatt elítélt csepeli Tóth Géza; a Baross téri csoport első parancsnoka, Pásztor Gyula, akinek a rendőrségnél addig alhadnagyként szolgáló apját 1946-ban elbocsátották, ő maga pedig a keleti fronton harcolt, s október 30-án részt vett a Köztársaság téri pártház ostromában; a Corvin közből dr. Antalóczi Sándor, aki 1945 előtt a Turul és a Nyilaskeresztes Párt tagja volt; továbbá az értelmiségi családból származó gépészmérnök, Bornemissza Tibor, aki bajtársaival mindig „fensőbbes” hangon és leereszkedően beszélt, s aki a Pongrátz testvérekkel és Antalóczival együtt döntő szerepet játszott Iván Kovács „lefokozásában”; Kovács András és helyettese, Pálházi Ferenc, akik annak idején együtt harcoltak a Vannay-zászlóaljban, és amiért utóbb mindketten alaposan megszenvedtek; valamint Budáról Batthyány Bálint és Végvári Vazul, akiknek az előéletéről és társadalmi beágyazódásukról már szoltunk.

Világosan körvonalazott politikai programot természetesen a fentiek egyike sem dolgozott ki; a csaknem folytatólagos fegyveres harcok közepette ilyesmire akkor sem lett volna módjuk, ha akarták volna. De valószínűleg nem is akarták, erre ott voltak az újraéledő politikai pártok és a gomba módra szaporodó egyéb szervezetek vezetői. Néhány közvetett forrás alapján mindenesetre feltételezhető, hogy sem a „nemzeti kommunizmussal”, sem a szocializmus más válfajával nem rokonszenveztek. Elégedettséggel vették tudomásul a rákosista diktatúra bukását, a szovjet csapatok kivonulásának megkezdését és a szabad választásokra vonatkozó ígéreteket, ám Nagy Imrével és reformkommunista környezetével szemben bizalmatlanok voltak. Oltványi László például a miniszterelnök politikai

fordulatot jelentő, október 28-ai nyilatkozatáról is azt tartotta, hogy „nem sok újat tartalmazott”.²⁵ Kovács András és Pálházi Ferenc pedig azt a Dudás Józsefet támogatták, aki október 30-án megjelenő lapjában 25 pontos követelést tett közzé ezzel a címmel: „Nem ismerjük el a jelenlegi magyar kormányt”. Dudásék olyan vezetést akartak, amelyben a kisgazdapárti többségét a „szabadságharcosok vezérsege” és a Dudást jelentő Nemzeti Bizottmány delegálták volna. Emellett követelték Mindszenty bíboros szabadon bocsátását, az ország semlegességét, minden demokratikus párt szabad működésének biztosítását, valamint az „ésszerűség, a szabadság és a szakszerűség” elveinek érvényesítését a jövő gazdasági rendjének kialakításában.²⁶ Az ENSZ-megbízottak előtt tett 1957-es nyilatkozatában Antalóczi Sándor ellentmondásosan fogalmazott. Kijelentette azt is, hogy a „moszkovita” pártvezetőkkel és ÁVH-parancsnokokkal szemben, akiknek „a legtöbbje zsidó volt”, Nagy Imre „tetszett” nekik, „mert láttuk, hogy dacára annak, hogy ő 25 éves kommunista múltta tekint vissza, mégis magyar ember”. „Ezért mi Nagy Imrében ekkor megbíztunk.” Ugyanebben az interjújában azonban azt is kijelentette, hogy „Mi egyedül csak Király Bélában bíztunk”.²⁷ Pásztor Gyula, amikor a rendszerváltás után értesült róla, hogy „a lincselők részére nincs rehabilitáció”, Göncz Árpádhoz írott levelében ekképpen panaszkodott: „Bármennyire tisztetem Nagy Imre és Maléter Pál későbbiekben játszott szerepét és mártíromságát, de forradalom mellé állásuk s radikalizálódásuk a többpártrendszer bevezetésének következménye volt, nem égből hullott manna, ezt fegyverrel, sokak életének feláldozásával kellett kikényszeríteni.”²⁸

Pongrátz Gergely, a corvinisták második főparancsnoka visszaemlékezése szerint egy olyan harmadikutas, a kapitalizmus és a kommunizmus közötti, „igazi szocialista társadalmi rendszer” létrehozásában reménykedett, amelyben „a nép, a nemzet érdekeit helyezik előtérbe, és nem az államét vagy a kapitalistákét”. Ennek alapján akár a reformkommunisták csoportjába is tartozhatna. Ehhez az utópisztikus elgondoláshoz azonban

²⁵ Oltványi László: *Harcok Dél-Budapecsten*, i. m. 79.

²⁶ Izsák Lajos – Szabó József (szerk.): *1956 a sajtó tükrében*. Budapest, 1989, Kossuth, 157.

²⁷ Mink András (szerk.): *Tanúságtételek az ENSZ előtt – 1957*. Budapest, 2010, Nagy Imre Alapítvány, 119–121.

²⁸ Eörsi László: *A „Baross Köztársaság”*, i. m. 377.

olyan erős nemzeti elköteleződés társult, amely a reformkommunistákat – Iván Kovács kivételével – nem jellemezte. Erről így írt: „Édesapám, az erdélyi magyar párton kívül, soha semmilyen pártnak a tagja nem volt, és ebben a szellemben nevelte fel kilenc gyerekét is, akik közül én vagyok a hatodik. Egyikünk sem volt soha semmiféle pártnak a tagja, és ez igazolja, hogy nem voltak politikai ambícióink. Nekünk mindig elég volt magyar-nak lenni. Kicsi gyermekkorunktól szüleink belénk nevelték és Erdélyben a harmincas években a román gyerekek pedig sokszor belénk verték a magyarságot és a hazaszeretetet. Nálunk március 15-e mindig kokárdás ünnep volt, még akkor is, amikor a mellünkre tűzött kokárdát nem vihattuk ki az utcára.” Bajtársai ennek megfelelően a Corvin közben sem munkásindulókat, hanem Reményik Sándor egyik megzenésített versét, valamint saját szüleinek irredenta dalait énekelték.²⁹

Ha ehhez a két, együttesen 25-26 fős csoporthoz hozzáadjuk azt a néhány fiataalt, akik 1944-ben önkéntesnek jelentkeztek a főváros, illetve az ország védelmére, s akikről feltehető, hogy döntésükben nemcsak hazafias, hanem oroszellenes és antikommunista ideológiai motivációk is szerepet játszottak, a politikailag tudatos parancsnokok aránya akkor sem tesz ki többet az összes felkelővezér egyharmadánál. Feltételezhető, hogy az ország függetlenségének visszaszerzésén, a diktatúra megdöntésén és a demokrácia helyreállításán túl a másik kétharmadot semmiféle konkrét ideológiai meggyőződés nem vezérelte, és a kíváncsi jövőről csak nagyon amorf elképzelésekkel rendelkeztek. Jól tükrözte ezt az angyalföldi Csizmadia Ferenc letartóztatása után tett vallomása. „Én azért fogtam fegyvert a szovjet csapatok ellen – válaszolt kihallgatójának kérdésére –, mert egyetértettem Nagy Imre felhívásával, és mint magyar embernek és katonaviselt személynek kötelességemnek tartottam, hogy harcoljak a szovjet csapatok ellen. Azt reméltem, hogy a szovjetek kivonulása után Magyarország független és demokratikus ország lesz, nem úgy, mint eddig, míg a Varsói Szerződéshez tartozott. [...] azt reméltem, hogy ha a szovjetek kivonulnak, Magyarország teljesen független és szabad állam lesz, a szovjet irányítás megszűnik, és az új magyar kormány azt fogja tenni, amit a magyar nép akar.”³⁰ Hasonlóképpen beszélt a bíróság előtt az apa

²⁹ Pongrácz Gergely: *Corvin köz* – 1956. Budapest, 1989, A szerző kiadása, 25–26., 28–29.

³⁰ Csizmadia Ferenc és társai periratai. Budapest Fővárosi Levéltár 80053/58. és Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára V-144174. – Eörsi László kéziratosa adattára. Az anyag rendelkezésre bocsátásáért itt is külön köszönetet fejezem ki.

nélkül felnőtt és részben menhelyen nevelkedett Ujvári József józsefvárosi parancsnok – civilben segédmunkás és bányász – is. „Én az akkori rendszer ellen harcoltam. [...] 12 év alatt nem kaptam lakást, és ezért fogtam fegyvert. [...] Én igazán nem akartam mást, mint független Magyarországot. Ezért vettem részt a forradalomban” – jelentette ki.³¹ A napszámos szülőktől származó és az aszódi nevelőintézetet is megjáró, kőbányai Donka Lászlót viszont kizárólag a primér életszükségletek mozgatták. „Nekem csak az a fontos – jelentette ki bajtársainak még a forradalom alatt –, hogy a megélhetésem meglegyen.”³²

Az eltérő politikai nézeteket valló, különböző vérmérsékletű és a kivalvatlanságtól idegkimerült fő- és alparancsnokok között gyakran került sor vitára, nézeteltérésre és hatalmi villongásokra. Ezek közül egy, az Iván Kovács László és Pongrácz Gergely közötti majdnem tragikusan végződött. Iván Kovács, aki 28-ától folyamatosan tárgyalt Nagy Imrével, a kormány tagjaival és a honvédség vezetőivel, elfogadta a miniszterelnök új programját, és hajlott a szovjet csapatok kivonásának megkezdéséhez kötött fegyverletételre. A Pongrácz–Antalóczi–Bornemissza–Mész-szárny azonban bizalmatlanabb és radikálisabb volt: a Magyarországon állomásozó szovjet csapatok teljes kivonásának befejezéséig nem akarták letenni a fegyvert, meghatározó erővé kívántak válni a szerveződő nemzetőrsegekben, és követelték a semlegességet, a Varsói Szerződésből való kilépést, valamint az ÁVH feloszlását. Ellentétek másik oka a leendő honvédelmi miniszter személyével függött össze. Iván Kovács jó kapcsolatokra törekedett a velük szomszédos Kilián laktanyában berendezkedett Maléter Pállal. Annak ellenére, hogy október 25–27-én – a kapott parancsnak megfelelően – az ezredes még harcolt a felkelők ellen, őt látta volna szívesen a miniszteri székben. Pongráczék viszont Maléter 27-ére vagy 28-ára datálható átállása után is ellenséggént tekintettek a Kilián parancsnokára, és inkább Márton András ezredesben, a Zrínyi Katonai Akadémia parancsnokában bíztak. A megosztottság és torzalkodás a november 1-jei „helycsere”, Pongrácz főparancsnokká választása és Iván Kovács lefokozása után sem szűnt meg. November 4-én hajnalban, a szovjet támadás megindulása után a Corvin parancsnokait megosztó ellentétek odáig fajultak, hogy Iván Kovácsot letartóztatták. Ennek az volt a kiváltó oka, hogy a leváltott főparancsnok

³¹ Eörsi László: *Corvinisták* 1956, i. m. 486.

³² Eörsi László: *Kőbánya* 1956, i. m. 56.

megvédett egy néhány órával korábban elfogott, valószínűleg ÁVH-s fiatal nőt néhány bajtársának a bosszújától. Pongrátz hallatlan mértékben feldühödött ezen; Iván Kovácsot árulónak és orosz kémnek nevezte, amit azzal is bizonyítottat látott, hogy az első orosz belövések éppen a parancsnokság helyiségeit találták el. Mindezek miatt előbb azonnali agyonlövétessel fenyegette meg parancsnoktársát, majd végül úgy döntött, hogy átkísérteti a Kiliánba, hogy ott vizsgálják ki az ügyét. A véletlen azonban nem várt fordulatot adott az eseményeknek. A Kilián kapujának kinyitása előtt géppisztolylövések hallatszottak a közelből, mire Iván Kovács két kísérője fedezéket keresve elvágódott, ő pedig elmenekült az Üllői úton. A felkelővezér később úgy értesült, hogy a Corvin vezetői kivégzési parancsot adtak ki ellene. Így most már nemcsak a szovjetek és magyar támogatóik, hanem saját bajtársai elől is menekülnie kellett.³³

A felkelővezérek mindegyike férfi volt. Beosztottaik között azonban több fiatal nő is akadt. Közülük néhányan a férfiakhoz hasonlóan fegyverrel harcoltak, a többség azonban sebesülteket kötözött, főzött, a táraikat cserélte, és a benzinespalackokat töltögette. Természetesnek kell tartanunk, hogy a fokozott izgalmi állapot a férfiak és a nők tesztoszterinszintjét egyaránt megemelte, és így a szokásosnál gyorsabban szövődtek szerelmi kapcsolatok, és került sor közöttük szexuális aktusokra. A harcok szünetében sokan közülük ráadásul alkoholból is többet fogyasztottak a szokásosnál, ami szintén növelte nemi vágyaikat.

Az ekkor és így módon szövődő kapcsolatok közül legmegindítóbb Iván Kovács Lászlóé és a nála tíz évvel idősebb Horváth Zsuzsáé. Horváth Zsuzsának számos felkelőtársaéhoz hasonlóan nehéz gyermek- és ifjúkora volt. Miután édesanyja 13 éves korában meghalt, a nagy válság idején három és fél évet Belgiumban töltött nevelőszülőknél. Az elemi hat osztályát végezte el, majd különböző helyeken, többek között a Honvéd-kórházban dolgozott. Házasesete ugyancsak kudarcosan alakult. Első férje, akitől egy gyermeke született, elesett a szovjet fronton. Második férje, akihez 1944-ben ment feleségül, három év után elhagyta. Ezt követően, 1948-tól 1956-ig egy MÁV-főtiszttel élt együtt, akitől két gyermeke született. Október 24-én este a színházba indult, ám a tűzharc miatt többedmagával a Corvin közbe szorult. Eleinte teát és kávét főzött, majd segédkezett a sebesültek kötözésében és az ottani munkásszálló gondnokának a feleségével elsősegélynyújtó

helyet rendeztek be. A közte és az akkor még parancsnokló Iván Kovács László között kialakult szerelmi kapcsolatot utóbbi kezdeményezte. 28-án áthívta Zsuzsát egy üres szobába, ahol egymás mellé ültek egy lócára. Egy ideig hallgattak, majd – Iván Kovács emlékezete szerint – az asszony megkérdezte, hogy „mit akarok mondani”. „Az feleltem, hogy szeretem.” Feltételezzük, hogy az álmodozó és romantikus lelkületű Iván Kovács számára a tapasztalt asszony nemcsak mint szerető, hanem mint egyfajta „pótanya” is fontos lehetett. A néhány nap alatt szövődő érzelmi kötelék mindenestre olyan erősnek bizonyult, hogy a forradalom bukása után élni sem igen akartak egymás nélkül.³⁴

Ugyanilyen megindító az egyik ferencvárosi parancsnok, Bárány János és Hajnal Klára között szövődő románc. Bárány a többszörösen deprivált múltú, ám büntetlen előéletű és tiszta lelkű parancsnokok közé tartozott. Édesanyját néhány hónapos korában elvesztette, ezért nevelőszülőknél gyermekeskedett. Az elemi elvégzése után lakatostanuló lett a Csepel Vas- és Fémműveknél, ahol az 1950-es évek elején kétszer is sztahanovista kitüntetésben részesült. 1950-ben megnősült, 1952-től sorkatonai szolgálatát töltötte. Eközben arról értesült, hogy felesége egy másik férfival kezdett viszonyt. Bárány szabadságot kért, hogy tisztázhassa a helyzetet, s amikor kérelmét elutasították, szolgálati fegyverével öngyilkosságot kísérelt meg. Ezért leszerelték, és zilált családi életére hivatkozva pártfelvételi kérelmét, noha apja és közeli hozzátartozói is párttagok voltak, elutasították. A Hajnal családdal véletlenül ismerkedett meg a harcok szünetében, még október 24–25-én. Mivel azokban a napokban hideg, szeles és esős idők jártak, és elegendő meleg ruha híján a harcosok fáztak, a környékbeli családok többüket lakásukba invitálták melegedni, egy-egy forró teára vagy kávéra. A szelíd lelkű és a környékbeliek haragja elől menekülő rendőröket megmentő Bárány így került Hajnalékhoz, akiknek a leányával, Klárával kölcsönösen rokonszenvesnek találták egymást. „Jancsi” – emlékezett utóbb Hajnal Klára – „Attól kezdve fokozatosan mindig hozzánk jött már. Én is figyeltem rá, és ő is mindig hozzánk jött, és így egyre szorosabb és szorosabb lett a kapcsolatunk.” Bárány, bár még nő volt, menyasszonyának tekintette Klárát, ő pedig vőlegényének „Jancsit”. További életüket mindenképpen együtt akarták leélni. November 15-én ezért kéz a kézben indultak az osztrák határ felé. Határátlépési kísérletük azonban nem

³³ Eörsi László – Filep Tibor: „Jogot akartam mindenkinek”, i. m. 30–62.

³⁴ Uo. 34., 75.

sikerült, a rendőrök visszatoloncolták őket Budapestre. Elhatározták, hogy összeházasodnak. 1957-ben Bárány ezért a feleségétől is elvált. Nem gondolták, hogy „Jancsi” rövidesen az akasztófán, Klára pedig Szabó Józsefnéként fogja befejezni életét.³⁵

A november 4-e utáni harcokban többen – Nickelsburg, Antalóczi, Timus, Ludányi, Ritecz, Antal Gyula, Ekrem Kemál, Szegedi Flórián – megsebesültek, de életüket csak ketten veszítették el: André Konstandinidisz és Mész János, a „Tuskólábú”. Előbbivel egy sorozatlövés végzett az Üllői út és Liliom utca találkozásánál már november 4-én. Utcán heverő holttestét később összezúzta egy szovjet tank. Amikor oszlásnak indult tetemét élettársa, aki aztán haláláig gyászolta őt, dús fekete haja alapján napok múltán azonosította, elájult.³⁶ Mész Jánossal, aki lövegével a Corvint támadó egyik tankot akarta kilőni, a szovjet páncélos célzott lövése végzett. Az egyik repesz ép lábát érte, a másik a jobb szemét, „amelyből lüktetve, messze sugárzott a vér”.³⁷ Pongrátz szerint Mész már 4-én belehalt sérüléseibe, más források (Eörsi) szerint csak 19-én.

Az életben maradt 84 parancsnok közül 34 (40%) novemberben vagy decemberben elhagyta az országot, és átmenetileg ausztriai menekülttáborokban talált menedékre. 9 Ausztria felé menekültöt³⁸ elfogtak a magyar rendőrök vagy a szovjet katonák, és visszatoloncolták őket Budapestre, illetve néhányukat átmenetileg Ungvárra. A határon átjutók közül 8-an³⁹ egy-két hét után különböző okokból – ki a családjáért, ki mert meggondolta magát, ki a fegyveres ellenállás újrakezdése miatt – visszatértek Magyarországra, és többé nem tudták vagy nem akarták elhagyni hazájukat. Az emigráns létet választók száma így lecsökkent 26-ra (31%), az itthon maradóké pedig felemelkedett 58-ra (69%).

A „disszidensek” közül többen feleségükkel és családjukkal, mások, így például Kovács András és Ludányi Ferenc barátnőjükkel vágtak neki az új életnek. Oltványi László utólag vitette maga után a feleségét csempészekkel. Mások maguk juttatták ki szeretteiket: Jánoki Attila szüleit és

menyasszonyát 1956 karácsonyán, Oláh Ödön 1957 januárjában másfél éves kisfiát (a felesége már vele volt), Ritecz József 1957 februárjában a nejét.

Az itthon maradt parancsnokok többsége a harcok elültével visszatért régi munkahelyére, és ott próbálta folytatni, ahol október 23–24-én abbahagyta. Ezek közé tartozott többek között Károlyi János, Gróf István, Oláh Jenő, Major Ernő, Bacsó László, Schmidt László és Csizmadia Ferenc, a honvédtisztek közül pedig Koroly T. György és Csiky Lajos. Utóbbi még az MSZMP-be is belépett, sőt 1957. augusztus 20-án a forradalom alatti „elvhű” magatartásáért Munkás-Paraszt Hatalomért Emlékérmet kapott. Kanyó Imre hadnagy és Horváth János százados a „rendteremtő” karhatalmisták közé állt. Utóbbi Csikyhez hasonlóan belépett az MSZMP-be, és ő is megkapta a Munkás-Paraszt Hatalomért Emlékérmet. A kőbányai Donka László rendőrnek jelentkezett, Strausz Károly pedig Gyónra költözött, és vándorköszörűsként próbált eltűnni a hatóságok szeme elől. Ők mind abban bíztak, hogy környezetük nem tud a forradalom alatti szerepvállalásukról, vagy ha igen, nem fogja elárulni őket. Keller Károly, aki Klauber unszolása ellenére a másik Thököly úti parancsnokkal, Franyó Ferencel együtt ugyancsak itthon maradt, meg is fenyegette ismerőseit, hogy „senki se beszéljen, még ha lebukunk, akkor sem, mert azt kinyírjuk”.⁴⁰ A honvédtisztek egyike, a változatos életutat bejáró Pércsi Lajos őrnagy sorsdöntő elhatározást hozott: megtagadta az új hatalom részéről elvárt hűségnyilatkozat aláírását, leszerelt, és addigi hivatásának hátat fordítva segéd-mozdonyvezetőként próbált új életet kezdeni.

Nem kevesen voltak azonban azok sem, akik fegyveres harcosból átvedlettek politikai ellenállóvá, és így folytatták az oroszok és a támogatásukkal berendezkedő új hatalom elleni küzdelmet. Az ellenállás egyik leggyakoribb formája a röpcédulázás, illetve más sajtótermékek előállítás és terjesztése volt. Ennek legaktívabb és legeredményesebb bázisa a Baross térhez közeli Péterfy Sándor utcai kórházban alakult ki, amely már korábban is segítette a harcosokat kötszerrel, gyógyszerekkel és koffeinampullákkal, sőt sebesültjeik közül is többeket ellátott. November 5-e után itt gyülekeztek Nickelsburg vezérletével a Baross tériek közül többen, és ide jött Kovács Dezső, a Wesselényi utcai parancsnoka, valamint a Tűzoltó utcából Angyal István és Csongovai Per Olaf. Utóbbinak az intézmény egyik orvosa, Káldor Vera a sógornője volt. A hatalmas épület kórtermei és alagsora egy

³⁵ Eörsi László: *Ferencváros 1956*, i. m. 218–219., 265–267.

³⁶ Markó György: *Hellásztól a Práter utcáig*, i. m. 161–163.

³⁷ Pongrátz Gergely: *Corvin köz* – 1956, i. m. 209–210.

³⁸ Andi József, Batthyány Bálint, Bárány János, Debrei István, Fánscsik György, Futó János, Hegyi Lajos, Keményfi Iván, Konyorcsik György.

³⁹ Balogh László, Bartók János, Deutsch István, Gyulai Lajos, Homola László, Nickelsburg László, Steiner Lajos, Ujvári József.

⁴⁰ Eörsi László: *A „Baross Köztársaság”*, i. m. 323.

idő után tele volt sebesültekkel, reményt vesztett és elkeseredett fegyveresekkel, valamint olyan környékbeliekkel, akiknek szétlőtték a lakását.

Az alagsorban üzembe helyezett stencilgépen készültek az Obersovszky Gyula és Gáli József által szerkesztett *Élünk* első számai és számos, általában „Fegyveres Forradalmi Ifúság” aláírással jelölt, de többnyire Angyal István által fogalmazott felhívások és kiáltványok. Utóbbiakban éles kritikák fogalmazódtak meg a Szovjetunióval és az új rendszerrel szemben, amelynek vezetőjét, Kádár Jánost az árulók között is a legbecstelenebbnek tartották. „Bűnei – olvasható például az egyik felhívásban – ezerszer nagyobbak, mint minden elődjéé: nemzetirtás, hazaárulás, gyávaság!” Célként „a semleges, független, demokratikus szocializmust megvalósító Magyarország” eszméjéhez való visszatérést határozták meg, amelynek érdekében szükségesnek tartották, hogy a jelenlegi kormányservek által bitorolt pozíciókat „folyamatosan forradalmi erők foglalják el”. „Amíg egyetlen tank van Budapesten és az egész országban, amíg nincs kinyilvánítva semlegességünk, és Nagy Imrével nincs biztosítva a szocializmus, nincs, nem lehet alku, nem lesz megegyezés”.⁴¹

Az elkészült röplapokat fiatal önkéntesek százasával és ötvenesével hordták szét, és a házak falára ragasztották. „Elég sokan voltunk – emlékezett egyikük 1991-ben –, úgyhogy pillanatok alatt egész Zugló meg egész Józsefváros, Terézváros be lett szórva, meg föl lett ragasztva.” És „alighogy elsimította az ember a plakátot a falon, és ment arrébb, már ott állt tíz-húsz ember, nézte és olvasta”.⁴² Angyal, aki ezek többségét nemcsak írta, hanem sokszorosította is, abban bízott, hogy Kádárt és a szovjeteket végül mégiscsak sikerül jobb belátásra bírni. „Úgy érzem – adott hangot reményeinek egyik vallomásaiban –, addig ki kell tartani, amíg a kormány meg nem változtatja politikáját, és minden fenntartás nélkül a forradalmat megérti, jellegét végre tisztán felismeri, vagy ha erre képtelen, átadja helyét a munkások forradalmi tanácsainak, a felfegyverzett népnek, a proletárdiktatúrának.”⁴³

A Péterfy utcai kórházban működő ellenállási gócot természetesen nem volt nehéz lokalizálni. A kárhatalmisták így már november 16-án megjelentek a kórház udvarán, és akit az alagsorban találtak, vagy gyanúsnak

tűnt számukra – összesen mintegy 100 főt –, letartóztatták. Csongovai Per Olaf, aki ekkor már Bécs felé tartott, megmenekült, és égerutat nyerhetett volna Angyal István is, aki napok óta tüdőgyulladásból szenvedett, és ezért éppen az egyik emeleti kórteremben feküdt. Ő azonban nem lett volna az, aki, ha kibújik a felelősségvállalás alól. Amikor értesült a razziáról, azonnal lesietett az alagsorba, és tiltakozott a rendőri önkény ellen. Annyira hitt az igazában, hogy nem fogadta el: az igazságtalanság olykor minden igazságnál erősebb. Vagy ahogy a német közmondás tartja: *Macht geht vor Recht*.

Sokkal kisebb hatékonysággal mások is röpcéduláztak. Például Kovács Imre, a Wesselényi utcaiak alparancsnoka, aki egy-két társával a Központi Katonai Kórházban bújt meg, és felhívásait „Forradalmi Ifúsági Szövetség” aláírással látta el. Vagy a pesterzsébeti Bartók János és Ravasz Mihály, akik felhívásaikban a munkástanácsok és a december 11–12-ei általános sztrájk támogatására szólították fel a lakosságot. Röpcéduláikat „Budapest Főparancsnokság” vagy „XX. ker. Főparancsnokság” aláírással áruházak és más látogatott helyek bejárataira és a házak falára ragasztották.

A magányos harcosok közé tartozott Iván Kovács László is, akit november 1-jei leváltása és különösen november 4-ei letartóztatása mélyen elkeserített. Néhány hétre ezért visszatért családjához Gödre, ahol elásta fegyvereit, s csak ritkán ment be Budapestre. Két fiútestvére, akik emigráltak, próbálták rábeszélni, hogy tartson velük, ám ő nem érezte magát bűnösnek, és talán bizonyítani is akarta igazát, ezért nem ment velük. Gödi magányában a külföldi rádióadókat hallgatta, miközben egyre fantasztikusabb gondolatok kerítették hatalmukba. „Nem megengedni, hogy az új kormánypárt megalakuljon, bojkottálni a Kádár-féle rezsimet. Nem tenni eleget semmiféle felhívásnak. Országszerte megszervezni a fegyveres felkelés csoportjait. A szükséges pillanatban mindenki tudja, mit kell tenni. Az ÁVH kommunista, orosz utánpótlási vonalak megsemmisítése, és állandó partizánlecsapási harc. A Duna vonalának megerősítése, és a dunántúli orosz csapatok felmorzsolása” – jegyezte naplójába november közepén. Vagy: „Senki ne lépjen be a kormánypártba, Kádár utasításait senki se fogadja el, nekünk ő nem adhat utasítást. Termelni csak a létfenntartáshoz szükséges élelmiszert, gázt, villanyt, szemet szabad. Fogjon össze minden magyar. Legyetek testvérek, segítsétek egymást. Győzni fogunk! Nem mindegy, hogy honnan ér a golyó!”

Valóságérzékelésének teljes elvesztésére utalt Maléter Pál kiszabadításának a terve. Úgy képzelte, hogy egy 50 fős fegyveres csoporttal behatol

⁴¹ Eörsi László: *Angyal István*, i. m. 168–172.

⁴² Bindorffer Györgyi – Gyenes Pál (szerk.): *Pesti utca*, i. m. 213.

⁴³ Gyurkó László: *A bakancsos forradalom*, i. m. 428.

a Fő utcai börtönbe, amelyet persze őriztek, és onnan a Bakonyba viszik a törbe csalt honvédelmi minisztert, hogy az ott kibontsa az általános felkelés zászlóját. Harcostársai és ismerősei azonban húzódoztak a heroikus, ám irreális vállalkozásban való részvételtől, így attól Iván Kovácsnak is el kellett állni. Ezután fordult figyelme a röpcédulázás felé, amihez azonban sem papírt, sem stencilgépet nem tudott szerezni. 1957 februárjában elhatározta egy illegális párt létrehozását, amelyet Turul Pártnak nevezett el. A párt programja, amelyet a *Hazádnak rendületlenül légy híve, óh magyar* című, gépiratos röplapokon fejtett ki, elmozdulást jelentett forradalom alatti politikai álláspontjához képest: patriotizmusa erősödött, baloldali, reformkommunista meggyőződése pedig elhalványult. A párt célja – írta – „a magyarság egységbe tömörítése a terrorista jogbitorlókkal szemben”, és ennek révén a függetlenség fegyveres kivívása, majd szabad választások tartása, és végül „egy demokratikus, boldog Magyarország kiépítése”. Minden beszervezett és „testvérnek” tekintett pártagnak fel kellett volna esküdnie a haza védelmére és egymás segítésére, s az esküszegőkre halál várt volna. Úgy képzelte, hogy a szervezet fegyvere, mellyel a győzelmet kivívják, a „mérgezett nyíl” lesz. Ez és ekkori írásainak több más megfogalmazása arra vall, hogy Iván Kovács mentális állapotát súlyos zavarok terhelhették.

A Turul Párt programjának terjesztésébe Iván Kovács bevonta apját, néhány gödöllői agráregyetemistát, munkahelyén, ahová november végétől járt be, két munkatársát és szerelmét, Horváth Zsuzsát, akivel február elején találkozott ismét. A rendőrség néhány nap alatt felderítette a március elején terjeszteni kezdett programok szerzőjét, akit március 12-én tartóztattak le munkahelyén. Horváth Zsuzsa, aki március 15-én önként jelentkezett a rendőrségen, kihallgatóitól március 17-én azt kérte, hogy szerelmével „együtt, egy napon” végezzék ki, „mert nagyobb büntetés az, ha élni kell”.⁴⁴

Röpcédulázott a Budán bujkáló Szabó János is, ám egészen más szellemenben, mint bajtársai. November közepi felhívásában – valószínűleg a felelősségre vonás elkerülésének reményében – az október 23-ai megmozdulást a „világtörténelem egyik legszomorúbb eseményének” nevezte, vádolta a „nyugatról közénk furakodott reakciósokat”, valamint Király Bélát, Dudás Józsefet és másokat. A sztrájkolókat felszólította a munka felvételére,

és kiáltványát így fejezte be: „Bocsássuk meg egymás hibáit, és kezdjünk új életet mi is, és az egész világ népeivel egyek legyünk, és akkor nem kell többé Háború. Éljen a világ népeinek békés együttélése, éljen a szocializmus!” Sorsát azonban így sem kerülhette el: november 18-án a nyomára bukkantak, és másnap hajnalban letartóztatták.⁴⁵

Azt, amiről Iván Kovács álmodozott, a fegyveres ellenállás újramezését, három erzsébetvárosi parancsnok, Gyulai Lajos, Pásztor Gyula és Balogh László ténylegesen is elkezdte szervezni. Ausztriában mindhárman szoros kapcsolatba kerültek az amerikai hírszerző és kémelhárító szervekkel, és mindhárman vállalkoztak az együttműködésre. Nem lehet pontosan tudni, hogy mit tettek parancsra, és mit saját kezdeményezésből. Az mindenesetre biztos, hogy Balogh többször visszatért Budapestre, és sikeresen vitt át a határon sebesült felkelőket. Állítólag feladatai közé tartozott az országban esetleg még működő fegyveres csoportokkal való kapcsolatfelvétel is, és tájékoztatásuk arról, hogy a nyugati hatalmak kívánsága egy közös parancsnokság létrehozása. Ennek irányítására Nickelsburgot kérték fel, aki néhány napos ausztriai tartózkodása során maga is kapcsolatba került Pásztor Gyulával és az amerikai szolgálatokkal, sőt minden jel szerint pénzt is kapott tőlük. A december elején visszatérő Nickelsburg, akit a magyar hatóságok e hónap 14-én egy hétre letartóztattak, azonban nem vállalta a feladatot. „[...] örültség, amit csináltok, és addig szökjete ki az országból, amíg el nem fognak benneteket” – mondta állítólag Balognak, akit harmadik vagy negyedik útján, 1957. február 6-án Székesfehérváron valóban el is fogtak. Legalább kétszer Gyulai is megfordult Magyarországon, és ő Steiner Lajost, a Csengery utcai parancsnokát igyekezett rábírni a cselekvésre. Azt állította, hogy egy esetleges háborútól nem kell tartani, mert az amerikaiak támogatják őket. Ő december 21-én bukott le, és került őrizetbe. Egyik kapcsolata, akit perében tanúként idéztek be, így jellemezte: „vagy ravasz, minden hájjal megkent ember, vagy bolond”.⁴⁶

Tőlük függetlenül a csepeli Horváth István és a pesterzsébeti Bartók János is készült a harc újramezésére. Hitelt adva azoknak az álhíreknek, melyek szerint Maléter a Bakonyban már több ezer fős osztag élén készül az ország felszabadítására, Horváth fegyvereket gyűjtött, és december elején néhány társával a Bakonyba ment. Itt újabb fegyverszerző akciókba fogtak,

⁴⁵ Eörsi László: *A Széna tériek*, i. m. 267.

⁴⁶ Eörsi László: *A „Baross Köztársaság”*, i. m. 263., 305.

⁴⁴ Eörsi László – Filep Tibor: *„Jogot akartam mindenkinek”*, i. m. 66–90.

ám egyik vállalkozásuk balul ütött ki. A karhatalmisták bekerítették, és december közepén elfogták őket. A Maléterrel kapcsolatos hírek Bartók fülébe is eljutottak. Ő első lépésként azt tervezte, hogy társaival megtámadják a XX. kerületi rendőrkapitányságot, és az ott lévő szovjet és magyar erőket megsemmisítve ismét kezükbe veszik a hatalmat. A Mecsekben, a Pilisben és a Bakonyban gyülekező felkelőkkel egyesülve ezt követően Pestre vonulnak, ott is elfoglalják a fontos középületeket, és ezzel új helyzetet teremtenek.

Az 1956. november közepén elkezdődött letartóztatások 1961-ig folytatódtak. Utolsóként Keményfi Ivánt vitték el, aki egészen addig budafoki lakásuk belső szobájában bújt meg, s csak feleségével és rokonaival érintkezett. A ház alagsorában berendezett műhelyében dolgozó asztalosmester bukkant rá és adta fel. Többeket többször is letartóztattak, s vád alá csak akkor helyezték őket, amikor már elegendő terhelő adatot gyűjtöttek össze róluk. Az 58 itthon maradt parancsnok közül mindössze 2 ellen nem emeltek vádat. Egyikük a józsefvárosi Hegyi Lajos volt, aki főleg élelmiszerbeszerzési feladatokat látott el, és amikor 8-án szembekerült egy szovjet egységgel, elmenekült; a másik Hugert Sándor, aki Oltványi osztagparancsnokaként tevékenykedett Pesterzsébeten, de a fegyveres harcokban nem vett részt, és elegendő terhelő bizonyítékot sem találtak ellene.

A vádlottak jellemüktől és vérmérsékletüktől függően nagyon különbözőképpen viselkedtek. Voltak, akik mindent tagadtak, mások mindent bevallottak; egyesek próbálták társaikat menteni, mások viszont csak magukkal törődtek. A gyenge idegzetűek öngyilkosságot kíséreltek meg, mások összetörték a berendezést, és a börtönőröket is megtámadták. A Thököly úti nehézfiú, Keller Károly fejében állítólag még a Legfelsőbb Bíróság megtámadásának terve is megfordult, a zuglói Futó János pedig kitörésre készült. A gyenge jelleműek és megfélemlítettek közül 8-at⁴⁷ sikerült a kihallgatónak beszervezniük, és besúgóként felhasználniuk. Ennek jutalma általában a valamivel enyhébb ítélet lett. Timus Lajos, aki egysége élén részt vett a Köztársaság téri pártház elleni támadásban, valószínűleg az életét mentette meg ezzel. Esetenként javára írták a vádlottaknak, ha ÁVH-s tiszteket vagy rendőröket mentettek meg a lincseléstől, s egy-két alkalommal a munkásmozgalmi múltat is. Homola László, az angyalföldiek

⁴⁷ Gyergyói Ferenc, Keményfi Iván, Konyorcsik György, László Béla György, a novemberben még röpcédulázó Ravasz Mihály, Timus Lajos, Sente László és Varga Károly.

parancsnoka 1958-ban emiatt kapott például csak hat évet, miközben egyik osztagparancsnokát, Csizmadia Ferencet kivégezték. Angyal Istvánon és Iván Kovács Lászlón, akik továbbra is igazukat hangoztatták, és alaptalanul nem vallottak senki ellen, azonban ez sem segített. Legsúlyosabb bűnnek a lincselésekben és kivégzésekben való részvétel, valamint a szovjet egységek elleni fegyveres harc számított.

Az 56 parancsnokból végül 28-at ítélték jogerősen halálra, és 28-at életfogytiglani vagy hosszabb-rövidebb börtönbüntetésre. „Természetesen” halál várt a Thököly úti nehézfiúkra, Franyó Ferencre és Keller Károlyra, a fegyveres harc újraélesztésén munkálkodó Balogh Lászlóra, Gyulai Lajosra és Steiner Lajosra, továbbá Nickelsburg Lászlóra, a Baross tériek főparancsnokára, Fáncsik Györgyre, a corvinisták utolsó parancsnokára, a Széna tériek négy alparancsnokára (Bán Róbert, Czimer Tibor, Ekrem Kemál, Rusznyák László) és persze parancsnokára, „Szabó bácsira” is, akit – tekintet nélkül kinyújtott „békejobbára” – az elsőők között küldtek az akasztófára. És halál várt három honvédtisztre: a tiszti esküt megtagadó és a polgári életbe visszatérni kívánó Pércsi Lajosra, a kezdetben sikeresen integrálódni próbáló Csiky Lajosra, valamint Andi Józsefre, aki a Gubacsi híd környéki harcok egyik irányítója volt, és akinek nem sikerült elhagyni az országot. Az ugyancsak csepeli Major Ernőnek, aki áktívan nem vett részt a fegyveres ellenállásban, minden bizonnyal nem saját, hanem emigráló alparancsnokai, Buri István és Sorn Károly tetteiért kellett életével fizetnie. Rajtuk kívül még 9-en részesültek a legsúlyosabb büntetésben: az úgynevezett Wesselényi-csoport két parancsnoka, Kovács Dezső és Kovács Imre; a „szabad népesek” alparancsnoka, Pálházi Ferenc, akinek nyilván 1945 előtti előéletét (Vannay-zászlóalj) sem írták javára; a VIII. kerületi nemzetőrség parancsnoka, Ujvári József, aki októberben a kerületi pártház elleni támadást vezette, és Kádár büntetlenséget ígérő nyilatkozatainak hitelt adva tért vissza Ausztriából; a pesterzsébeti Bartók János és a csepeli Horváth István, akik a fegyveres harc újrakezdésére készültek, és akiknek a helyzetét jelentősen súlyosbították Bartók féltékeny menyasszonyának rosszindulatú és túlzásokkal teli, nagyon terhelő tanúvallomásai; Futó János zuglói parancsnok, aki 4-e után Klauberékkel együtt harcolt a Thököly és a Dózsa György úti kereszteződésben, majd részt vett a Péterfy utcai kórházban készített röpcédulák terjesztésében, és aki a börtönben az örök megtámadására és szökésre készült; a kispesti Szegedi Flórián, aki a november 4-ei szovjet támadás elleni védekezést irányította; s Bárány

János, a Tompa–Ráday utcai csoport parancsnoka, akinek a megmentéséért menyasszonya, Hajnal Klára hiába tett meg minden megtehető. A kivégzések Szabó János felakasztásával kezdődtek 1957. január 19-én, és Fánicsik Györgyével fejeződtek be 1960. január 3-án. A parancsnokok többségének 1958-ban és 1959-ben tették nyakára a kötelet. A halálba indulók általában „Bajtársak, ne felejtsetek el!” kiáltással vettek búcsút társaiktól.⁴⁸

A 28 életben hagyott parancsnok közül legenyhébb ítéletben – mindössze kilenc hónapot kapott – Batthyány Bálint részesült, noha bizonyítani tudták, hogy lövetett a szovjet egységekre. Ennek két oka lehetett. Részben az, hogy perére csak 1960-ban került sor, amikor a bíróságok szigora enyhült, részben pedig minden bizonnyal a neve és összeköttetései, amelyek már korábban is segítségére voltak. „Jól járt” az 1961-ben letartóztatott és azonnal beszervezett Keményfi Iván is: mindössze két évet kapott. A többséget azonban többéves, sőt 7 főt életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték. Az amnesztiáknak, valamint a „harmadolásoknak” és „negyedeléseknek” köszönhetően büntetését teljesen senkinek sem kellett kitölteni. Az 1959-ben kezdődő részleges és az 1963-as általános amnesztia következtében 1963-mal bezárólag 18-an szabadultak. Az 1960-as évek második felében (1970-nel bezárólag) további 5 fő hagyhatta el a börtönt. Az 1970-es évekre 3-an maradtak: Baka Lajos, aki 1973-ban, valamint Izsák Sándor és Strausz Károly, akik 1974-ben szabadultak. 2-en – Szenes László és Hódos Sándor – a börtönben lelték halálukat.

A parancsnokok szabadulás utáni életéről kevés információval rendelkezünk. Ezért erről csak korlátozott érvényességű megállapításokat tehetünk. Bár hosszabb-rövidebb ideig mindenki rendőri megfigyelés alatt állt, és állampolgári jogait sokan csak évek múltán kapták vissza, néhányuk reintegrálódása sikeres volt. Közéjük tartozott Homola László, aki az elsők között, 1960-ban szabadult, azonnal munkát kapott, felújította párttagságát, és az 1970-es években még azt is engedélyezték számára, hogy Irakban dolgozhasson. Oláh Jenő, aki a Móricz Zsigmond körtér körüli ellenállást irányította, 1966-ban szabadult. Két hét múlva az Ingatlankezelő Vállalat felvonószerelője lett, és a későbbiekben kétszer kapott Kiváló Dolgozó kitüntetést. A Práter utcaiak egyik parancsnoka, László Béla György viszont, akit csak 1970-ben engedtek ki, nem tudott vagy nem akart újra gyökeret verni. Tiltott határátlépés kísérlete miatt 1981-ben újra bebörtönözték.

⁴⁸ Dae Soon Kim: *Göncz Árpád*. Budapest, 2012, Scolar, 71.

Az 1963-ban szabaduló soroksári Deutsch István is el tudott helyezkedni, sőt a Soroksári Vasöntödében hamarosan csoportvezető is lett. Életkörülményeivel azonban elégedetlen volt. „[...] hiába dolgozom a feleségemmel akár két műszakban is, mégsem megyünk semmire” – jelentette egyik megjegyzését a rá állított ügynök.⁴⁹ A Lenin körútiak első parancsnoka, Nemeskéri József, aki 1963-ban szabadult, nehezen talált magának munkát, s a büntetett előélet miatti joghátrányok alól csak 1975-ben mentesítették. Koroly T. György – 1957-ig honvédtiszt –, aki 1963-ban szabadult, sokáig csak segédmunkásként tudott elhelyezkedni, noha annak idején érettségizett, sőt a jogi egyetemet is elkezdte. Végül műszerészként ment nyugdíjba 1988-ban. Keményfi Iván, aki 1962-ben szabadult, egy budai kisipari termelőszövetkezetben talált munkát, és újra megvetve a lábát 1968-ban felmondta az együttműködést a III/III-as szervezettel. A Lenin körútiak másik parancsnoka, az ugyancsak beszervezett Varga Károly 1963-ban szabadult. Bár ügynöki jelentéseit a szervek kölönpenzekkel honorálták, költséges életmódja miatt anyagi helyzete fokozatosan romlott, és néhány év alatt jelentős adósságokat halmozott fel. Mivel dekonspirálódott, 1968-ban kizárták a hálózatból. Ezt követően visszatért 1956 előtti életmódjához: lopott, üzérkedett és erőszakoskodott, amiért 1966-ban, majd 1988-ban is fél-fél éves börtönbüntetésre ítélték. Ravasz Mihályról két adatot ismerünk: 1963-ban szabadult, és 1974-ben megszakította kapcsolatait a belső elhárítással. Batthyány Bálint kiszabadulás utáni élete nagyon rövid volt: 1960-ban vonatbaleset áldozata lett.

A 26 külföldön maradt parancsnok közül 9-en tartoztak a Nagy Imrével szemben bizalmatlan, deklasszáldott „polgári” elemek és 2-en a reformkommunisták közé. Ők mindannyian érettségiztek, sőt többen közülük felsőfokú végzettséggel is rendelkeztek. A többiek olyan kevésbé képzett szak-, segéd- vagy alkalmi munkások voltak, akiket politikai nézeteik alapján az amorf jövőképpel rendelkezők nagy csoportjába soroltunk.

A menekülttáborokba vagy osztrák városokba érkező parancsnokok az első hónapokban abban reménykedtek, hogy a nyugati világ segítségével az események folyásának iránya rövid időn belül megváltoztatható lesz, s ők visszatérhetnek hazájukba. Ennek érdekében kapcsolatokat kerestek az ENSZ és a nagyobb nyugat-európai államok képviselőihez, különböző szervezeteket hoztak létre, és memorandumokat szerkesztettek. E téren

⁴⁹ Eörsi László et al.: *Soroksár 1956*, i. m. 219.

különösen Oltványi László, Buri István és Várfalvi Lajos, az erzsébeti Nemzeti Tanács elnöke mutatott nagy aktivitást, akik a klosterneuburgi táborban már november közepére összeállítottak egy olyan terjedelmes memorandumot, amelyet különböző nyelvekre lefordítva a következő hetekben több bécsi követségre eljuttattak. Ebben ismertették a forradalom okait, céljait és lefolyását, külön kiemelve a fegyveres harcok jelentőségét, és bírálva a Szovjetunió hitszegő politikáját, valamint az ENSZ passzivitását. A továbbiakban kérték Magyarország semlegességének elismerését, és javasolták a Szovjetunió agresszorrá nyilvánítását, valamint azt, hogy küldjenek ENSZ-alakulatokat Magyarországra annak érdekében, hogy „a magyar nép végre szabadon dönthesse immár nem a sorsa, hanem élete vagy halála felett”.⁵⁰

Mivel az osztrák kormány rossz szemmel nézte politikai aktivitásukat, Oltványiek december közepén áttelepedtek Olaszországba, s onnan folytatták a szervezkedést. 1957. február végén Rómában megalakították a Magyar Szabadságharcosok Szövetségét, amelynek vezetésében három egykori parancsnok vett részt: Oltványi elnökként, Buri és Pongrátz Gergely pedig elnökségi tagként. Vezetője 1957 nyarától Dálnoki Veress Lajos vezérezredes lett, akit annak idején Horthy homo regiusává nevezett ki, a szervezet pedig a továbbiakban Magyar Szabadságharcos Világszövetség néven működött, lapjának a Münchenben kiadott *Nemzetőr* számított. A felső vezetésből Oltványi és parancsnoktársai egy-két éven belül kiszorultak.

Az Oltványi-, majd Dálnoki Veress-féle szervezet mellett 1957 tavaszán Pongrátz Gergely New Yorkban létrehozta a Magyar Szabadságharcos (Nemzetőr) Világszövetséget, amelynek 1982-ig alelnöke volt. Nyilatkozataikban és sajtójukban nagyon harcias hangot ütöttek meg: bírálták azokat a politikusokat, akik szerintük kisajátították maguknak a forradalmat és a szabadságharcot, amelyek igazi képviselőinek nem a politikai vezetőket, hanem magukat tartották. 1967 októberében Toledóban elmondott beszédében Pongrátz az Alcazar francóista védőinek és a magyar szabadságharcosoknak az „eszmei közösségéről” beszélt.⁵¹ Később született emlékiratában körvonalazott politikai hitvallásának ez ugyan nemigen felelt meg, az 1989-es rendszerváltás utáni nyilatkozataiban hangoztatott elveinek

viszont annál inkább. Pongrátz folyamatosan kapcsolatban maradt több bajtársával, mindenekelőtt Antalóczi Sándorral. Antalóczi 1960-ban levélben fordult Franz Josef Strausshoz, az NSZK akkori védelmi miniszteréhez, akitől anyagi támogatást kért egy fegyveres magyar légió felállításához spanyol földön. A spanyol kormány hozzájárulását az akkor Madridban élő Pongrátz Gergelynek kellett volna kieszközölni.

Pongrátz és Antalóczi tervénél ártalmatlanabb, viszont még inkább illuzórikus volt Tóth Géza ötlete, aki egy Argentínában létrehozandó autonóm magyar köztársaságról álmodozott. Mint egyik hazaküldött levelében írta: „ötletünket Nyugat örömmel fogadta, hiszen ott annyi a lakatlan terület, amely benépesítésre vár. Oda szeretnénk tömöríteni a világon szét-szóródott magyarokat, elsősorban azokat, akiknek még nincs otthonuk, akik magányosan bolyonganak ezen a puha, saját zsírjában megfulladó Nyugaton.”⁵² Tóth Géza tervéből természetesen semmi sem lett, ahogy a magyar légió felállításából sem. Bár a két szabadságharcos szervezet névleg még az 1980-as években is működött, jelentőségük az évek múlásával folyamatosan csökkent. Ezt előbb-utóbb a Kádár-rendszer megdöntésében és hazatérésükben reménykedők is belátták, ezért néhány év múltán politikailag passzív társaikhoz hasonlóan ők is az idegen környezethez való alkalmazkodás és az integrálódás útjára léptek.

Ausztriai és olaszországi aktív politizálását befejezve Oltványi László 1958-ban Brazíliában telepedett le, ahol eredeti szakmájában, a vegyiparban dolgozott. 1968-ban visszajött Európába, és az NSZK-ban talált új otthonra. Itt nagyon sokat tett a magyar fiatalok cserkészmozgalmáért, és 1981-ben megjelentette *Harcok Dél-Budapesten 1956* című, saját szerepét eltúlzó és itt-ott pontatlan könyvét. Viszonylagos jómódban halt meg 1996-ban. Helyettese, Viza Ferenc Bernben talált magának autószerelői képesítésének megfelelő munkát. Az ügynöki jelentések szerint nem szenvedett szükségletet. Viza egyike volt azoknak a nyugatra került '56-os parancsnokoknak, akik valószínűleg huzamosan kapcsolatot tartottak különböző nyugati titkosszolgálatokkal.

Tóth Géza, aki Ausztriában maradt, előbb autószerelőként, majd gyári munkásként, végül egy textilipari vállalat munkavezetőjeként teremtett magának új egzisztenciát. Az 1970-es években egy szállodában dolgozott. Az 1956 előtt vasesztergályosként élő Pásztor Gyula az első hónapokban

⁵⁰ Oltványi László: *Harcok Dél-Budapesten*, i. m. 173–176.

⁵¹ Borbándi Gyula: *A magyar emigráció életrajza 1945–1985*. Bern, 1985, EPMSZ, 266–269.

⁵² Eörsi László: *A csepeli fegyveres ellenállás*, i. m. 153.

Bécsben taxizott, majd papír- és írószer-kereskedést vezetett előbb Frankfurtban, később Brüsszelben. 1956 végén ő volt az, aki az amerikai titkoszolgálatok ügynökeivel együttműködve a fegyveres harc újrakezdésének előkészítését szervezte. Később a franciáknak dolgozott, majd a magyar szervezeteknek is felajánlotta szolgálatait. A III/II-es ügyosztály azonban nem kívánta alkalmazni, feltehetően azért, mert nem bíztak benne. 1975-ben megalapította International Football Star Managing nevű irodáját, amely focisták kiközvetítésével foglalkozott. Ebbéli tevékenységével világhírnévre és jelentős vagyoni tette szert. Vagyonából rendszeresen támogatta adományokkal a Magyar Református Egyházat és az erdélyi magyarságot segítő különböző akciókat.

Antalóczi Sándor Ausztrián keresztül Svájcba emigrált. Később hosszabb ideig élt Spanyolországban, majd évekig dolgozott Marokkóban, ahol 1983-ban hunyt el. Haláláig számos orvosi témájú tanulmányt jelentetett meg szaklapokban, sőt filozófiai tárgyú értekezéseket is írt. Pongrátz Gergely 1959-ig az Egyesült Államokban élt, és fizikai munkásként kereste kenyerét. 1959-től Spanyolországban tartózkodott, ahol családot is alapított. 1971-ben visszatért az Egyesült Államokba, ahol előbb biztosítási ügynök volt, majd agronómusi ismereteit hasznosítva sertéstelepet vezetett Arizonában. 1982-ben *Corvin köz* 1956 címmel kiadta memoárját, amelyet azonban szubjektívizmusa és pontatlanságai miatt csak erős forráskritikával használhatunk. A *Corvin köz* harmadik parancsnokáról, Bornemissza Tiborról mindössze annyit tudunk, hogy emigrált. További életútja ismeretlen.

Az 1956-ban mindössze 24 éves Kovács András egészen Ausztráliáig jutott, ahol előbb segédmunkásként, majd taxisofőrként dolgozott, s közben kitanulta a drágakőszakmát. Ennek révén meglehetősen vagyoni tette szert, és Sidney kertvárosában lakott. 2000-ben bekövetkezett haláláig a rendszerváltás után többször hazalátogatott. Végvári Vazul négy évtizeden át szolgált az észak-amerikai magyarok lelkipásztoraként, emellett cserkészcsapatokat irányított, és egy ideig vezette a washingtoni Amerika Hangja *Magyar Családok rádiója* című programját.

A két „reformkommunista” közül Csongovai Per Olaf Párizsban telepedett le, ahol bölcsészdiplomát szerzett, és egy filmstúdióban lett operatőr. A magyar emigránsszervezetekkel nem tartotta a kapcsolatot, a francia trockista csoportok tagjaként viszont aktív tevékenységet fejtett ki. Ritecz József Svájcban talált új otthonra, ahol esztergályosként, majd

gépésztechnikusként dolgozott. Később börtönökben tolmácsolt, 1975-től pedig börtönigazgatóként dolgozott Baselben. Ebben a minőségében a magyar büntetés-végrehajtó szervekkel is tartotta a kapcsolatot. Drbál Ferenc, akinek a politikai krédójáról semmit sem tudunk, képesítésének megfelelően mérnökként dolgozott Münchenben. Nem élt rosszul, de súlyos honvágy gyötörte.

Jóval kevesebb parancsnoknak sikerült a családi életét egyensúlyban tartani. Nemcsak a forradalom alatt kialakított kapcsolatok mentek tönkre, és végződtek új, általában az adott ország állampolgárával kötött házassággal, hanem gyakran a forradalom előtti, tartós párkapcsolatok is felbomlottak. Ritecz József például, aki visszaszökött családjáért, az 1980-as években Svájcban újránősült, és elvált Oláh Ödönnek is. A legrosszabbul azonban minden bizonnyal Oltványi László járt, akitől a felesége az 1970-es évek végén nemcsak elvált, hanem miután hazatért Magyarországra, kígyót-békát kiabált volt férjére. A többiekhez hasonlóan Oltványi is újránősült – immár túl a 60-on. A pozitív ellenpélda Csongovai Per Olafé, aki együtt maradt feleségével, és az 1960-as években kislányuk is kijutott hozzájuk a magyar hatóságok engedélyével.

A kevésbé iskolázott fizikai munkások közé sorolható emigráns parancsnokok csoportjából 7 személynek⁵³ teljesen nyomá veszett. Sem a Kádár-korszak magyar hírszerzése nem tudott róluk semmit, sem az 1989 utáni Magyarországon nem tűntek fel. A többiek azonban szintén a talpukra estek: a csepeli Királyerdő „réme”, a roma Sorn Károly sofőr lett Torontóban, és idővel kanadai állampolgárságot is kapott. Buri István ugyancsak sofőrként kereste kenyerét – eleinte a francia Riviérán, később Ausztráliában. Pásztor Sándor néhány évig egy bécsi lakatosműhelyben dolgozott, majd 1960-ban Libériába települt át. Klauber István, a Thököly útiak parancsnoka, aki géppuskájával valószínűleg a legtöbb szovjet katona életét oltotta ki, zsidó származású élettársával Izraelbe távozott, ahol szállítómunkásként dolgozott. Oláh Ödön pedig Kanadában telepedett le, míg elvált felesége Angliában vert gyökeret. Jánoki Attila, aki jelentős irat- és fénykép-dokumentációval távozott, s ezt minden bizonnyal értékesítette is, előbb a svájci belügyminisztériumnak dolgozott, majd az 1960-as évek elején Montrealba települt át, ahol rövidesen kanadai állampolgárságot

⁵³ Butkovszky Emánuel, Bencze Ferenc, Ludányi Ferenc, Ö. Nagy János, Antal Gyula, Wágner István és Bojtor Béla.

szerzett. Mivel a tiltólistákon nem szerepelt, 1968-tól többször hazalátogatott.

Az 1989-es rendszerváltást többen megélték, de politikailag csak néhányan aktivizálódtak. Az itthoni túlélők közül Homola László és Koroly T. György 1988-ban részt vettek a Történelmi Igazságtétel Bizottsága megalakításában, amelynek fő célja ismeretes módon az 1956-os elítéltek rehabilitálásának az elérése volt. Schmidt László pártot is választott magának: az SZDSZ tagja lett. Olyan jelentős szerepet azonban, mint Pongrátz Gergely, aki 1991-ben hazaköltözött Magyarországra, egyikük sem játszott. „Bajusz” – eleinte gyakori, később egyre ritkuló – közéleti szerepléseinek két jellemzője volt: a jobboldali radikális és határozottan antikommunista elköteleződés, valamint az 56-os túlélők megsegítése. 2005-ben bekövetkezett haláláig e célból számos szervezet (1956-os Magyarok Világszövetsége, 56-osok Szövetsége, Politikai Foglyok Országos Szövetsége, Pesti Srácok Alapítvány) munkájában vett részt vezetőként. A rehabilitáció és az igazságtétel részeként néhányan – elsősorban, de nem csak a honvédtisztek – magas katonai rangot kaptak: Kovács András, a Vannay-zászlóalj 13 éves futárát dandártábornokká, Koroly T. György volt hadnagyot ezredessé, Oláh Jenő volt alhadnagyot alezredessé és Schmidt Lászlót, akit kijelentései miatt kizártak a katonai akadémiáról, ugyancsak alezredessé léptették elő. Pongrátz Gergellyel együtt ma már ők sincsenek velünk.⁵⁴

Az 1956-os felkelővezérek különböző irányból érkeztek, különböző irányba tartottak, és emberként is nagyon különbözőek voltak. A deklasszálódott középosztálybeliek leginkább a Wesselényi-féle összeesküvés köznemeseihez, az „igazi szocializmus” hívei a márciusi fiatalokhoz, a többszörösen deprivált és a társadalom peremére sodródott munkásfiatalok pedig a 17. és 18. század hajdúhoz és kurucához hasonlítottak. Rokonította azonban őket az, hogy 1956-ban néhány napig mindannyian ugyanazért harcoltak: Magyarország függetlenségéért és szabadságáért. Egy-egy kis Dávid Góliát ellen.

⁵⁴ A parancsnokok 1956 utáni életpályáját döntően ugyancsak az Eörsi László – a 4. jegyzetben tételeken megadott – tizenkét könyvéhez csatolt adattárak alapján foglaltam össze.

AZ 1989-ES RENDSZERVÁLTÓK

A magyar szellemi élet régi múltja visszatekintő megosztottságát leképezve a Kádár-rendszerrel szembeni ellenzéknek, amelyből az 1989-es rendszerváltozás kulcsszereplőinek többsége kikerült, két nagy áramlata alakult ki: az úgynevezett urbánus, emberjogi vagy demokratikus, és a népi, nemzeti vagy nacionalista. Mindkettőnek volt egy „kemény magja”, és szorosabban-lazábban mindkettőhöz több más ellenzéki, féllenzéki vagy egyszerűen csak reformpárti csoport és irányzat kapcsolódott.

Az emberjogi ellenzék első szervezett fellépésére a Charta 77 néven ismert csehszlovákiai értelmiségi csoport három szóvivőjének, köztük Václav Havelnek az 1977. január 6-ai letartóztatása adott alkalmat. Az ez ellen tiltakozó nyilatkozatot, amely az 1975-ös helsinki határozatok szellemében „az emberi és állampolgári jogok” védelmére szólított fel, 34-en írták alá.¹ Az aláírók mintegy kétharmada az 1971-ben elhunyt marxista filozófus, Lukács György (1885–1971) tanítványa, a többiek hozzájuk szorosabban-lazábban kötődő írók és egyéb értelmiségiek voltak. Részben ők, részben mások ezt követően számos, kéziratban terjesztett, kritikus hangvételű munkával jelentkeztek. Ilyen volt a Kovács András (1947) szociológus által összeállított *Marx a negyedik évtizedben* című, 270 oldalas gyűjtemény, amelynek 21 szerzője² lényegében a marxizmustól való eltávo-

¹ A 34 aláíró: Bence György filozófus, Csalog Zsolt író, Csoóri Sándor költő, Dalos György író, Donáth Ferenc közgazdász, Donáth Péter festőművész, Eörsi István író, Erdélyi Ágnes filozófiatörténész, Fehér Ferenc esztéta, Fodor Géza esztéta, Haraszti Miklós író, Háber Judit szociológus, Heller Ágnes filozófus, Jánossy Ferenc közgazdász, Kardos Júlia vegyész, Kis János filozófus, Kenedi János kritikus, Kocsis Zoltán zongoraművész, Ludassy Mária filozófiatörténész, Márkus György filozófus, Márkus Mária filozófus, Mészöly Miklós író, Nádas Péter író, Pap Mária nyelvész, Petri György költő, Pór Péter irodalomtörténész, Radnóti Sándor kritikus, Réz Pál irodalomtörténész, Sós Vilmos filozófus, Szabó Miklós történész, Tordai Zádor filozófus, Vajda Mihály filozófus, Várady Szabolcs költő, Vezér Erzsébet irodalomtörténész.

² Bauer Tamás közgazdász, Beke László művészettörténész, Bence György és Kis János filozófusok, Benda Gyula és Hamburger Mihály történészek, Donáth Péter képzőművész,

lodását dokumentálta, valamint a *Profil* című, Kenedi János (1947) újságíró által szerkesztett közel 900 oldalas válogatás, amelybe a szerkesztőségek által „nem illik a profilunkba” indoklással visszaadott írások kerültek. Nagyobb budapesti magánlakásokban 1978 szeptemberében kezdődtek az úgynevezett hétfő esti repülőegyetemi előadások, amelyeken 100–200 fős – főleg fiatalokból álló – hallgatóság előtt kerültek terítékre a hivatalos nyilvánosság keretei között megvitathatatlan tabutémák. Több rövid életű szamizdat kiadvány után 1981 októberében elkészült, és decemberben az „utóra került” e csoport legsikeresebb, ettől kezdve folyamatosan megjelenő illegális folyóiratának, a *Beszélőnek* az első száma.³

A *Beszélő* beköszöntő cikkét – *Lapunk elé* címmel – a pártból más Lukács-tanítványokkal együtt 1973-ban kizárt, a Filozófiai Intézetből eltávolított és az ellenzéki életformát ettől kezdve tudatosan vállaló Kis János (1943) írta. A lap célját abban határozta meg, hogy a „halkan morajló embertömeg, amely fölött a két törpe kisebbség – az ellenzék és az ország vezetése – fennhangon perel egymással”, tájékoztatást kapjon a csöndet és az apátiát megtörő „rendhagyó eseményekről”, amelyekről a hivatalos hírközlő szervek hallgattak.⁴ Politikai programot egy évvel később, 1982 decemberében adott a *Beszélő* *Hogyan keressünk kiutat a válságból?* címmel. A szerkesztők ebben méltányolták, hogy az 1970-es évek második felétől érzékelhető és egyre fokozódó gazdasági nehézségek leküzdését célzó kormányzati program „jó irányba mutat”. Elismerték Magyarország mozgásterének korlátozottságát is. Ugyanakkor úgy vélték, hogy „vannak fontos politikai célok, amelyek megközelíthetők a rendszer alapintézményeinek bolygatása nélkül”. Ilyennek gondolták a gazdasági válság tényeinek nyilvánosságra hozatalát, a válságkezelés és a „kilábolás” elkerülhetetlen terheinek széles körű társadalmi megvitatását és az érdekvédelmi rendszer „alapos reformját”, a választási rendszer pluralizálását, a jogállamiság követelményeinek való alkalmazkodást (a bírói függetlenség szavatolása, Alkotmánybíróság felállítása), s végül a könyv- és lapkiadás liberalizálását.

Endreffy Zoltán filozófus, Erdélyi Ágnes filozófiatörténész, Fehér Márta filozófus, Fodor Géza esztéta, Haraszi Miklós író, Kenedi János újságíró, Kovács András szociológus, Krokavay Zsolt filozófus, Laki Mihály közgazdász, Ludassy Mária filozófus, Mikó István színész, Pap Mária nyelvész, Pór Péter irodalomtörténész és Vidrányi Katalin vallásfilozófus.

³ Csizmadia Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988). Monográfia.* Budapest, 1995, T-Twins, 84–209.

⁴ Csizmadia Ervin (összeáll.): *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988). Dokumentumok.* Budapest, 1995, T-Twins, 142–144.

A program tehát nem eszményeket fogalmazott meg, hanem pragmatikus módon egy olyan „politikai evolúciót” vázolt fel, amelyről feltételezni lehetett, hogy „nem ütközik az állam merev ellenállásába”.⁵

Kis János 1943-ban született Budapesten értelmiségi családból. Szülei zsidók és kommunisták voltak; édesapja németországi koncentrációs táborban halt meg. Pártfunkcionárius gyermekként pártóvodába, majd pedig más kádergyerekekkel együtt az orosz tannyelvű Gorkij-iskolában tanult. Környezetével együtt úgy gondolta, hogy „a háború előtti múlt a gonosz birodalma, most pedig az igazságosság birodalma épül”. 1956-ban viszont konstatálnia kellett, hogy az, „amit mi, kommunisták nagyszerűnek tartunk, amivel a sorsunkat összekötöttük, az nem kell a magyar népnek”. Középiskolába a Radnóti-gimnáziumba járt; osztályában vele együtt „mindenki kommunistának tekintette magát”. 1962-től az ELTE magyar-filozófia szakán tanult, ahol az úgynevezett „ifjú lukácsisták” köréhez tartozott. Bár a forradalom leverésével és Nagy Imre kivégzésével még mindig egyetértett, Lukács életét és életművét tanulmányozva felismerte, hogy a kommunista ideológia és mozgalom diktatórikus és sztálinista vonulata mellett létezik egy azzal szembeállítható demokratikus szocialista hagyomány is. „Szocialistának tartottuk magunkat, és úgy fogtuk fel, hogy itt szocializmus van. A sztálinizmus örökségével megterhelt, bürokratikus, diktatórikus szocializmus, de mégiscsak szocializmus. Ezzel az eltorzult szocializmussal állítottuk szembe a szocializmus demokratikus, humanista ideálját, és a mi marxizmusunkban, a »valódi« marxizmusban a demokratikus szocializmus filozófia-társadalomtudományi megalapozását láttuk.” 1967-től az MTA Filozófiai Intézetében dolgozott, ahol eleinte nyelvfilozófiai kérdésekkel, majd Marx közgazdasági nézeteivel foglalkozott. Bence Györggyel és Márkus Györggyel közösen ekkor írta első nagyobb lélegzetű munkáját, a *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* címűt, amely a marxi tételekkel szembeni kritikus hangvétele miatt akkor nem jelenhetett meg. Elsősorban ez szolgáltatta az ürügyet ahhoz, hogy – másokkal együtt – 1973-ban őt is kizárják a pártból, és eltávolítsák

⁵ Uo. 397–405.

a Filozófiai Intézetből. Ezt követően főleg fordításból élt, és – többnyire Bence Györggyel közösen – Marc Rakovski álnéven külföldön publikált. Ezek a tanulmányok utóbb *A szovjet típusú társadalom marxista szemmel* címen jelentek meg (Párizs, 1983, Magyar Füzetek könyvei 5.). Eközben fokozatosan távolodott a demokratikus szocializmus koncepciójától, és egyre inkább a Bibó István nevével fémjelezhető, szociálisan is érzékeny liberális demokrácia felé közeledett. Ennek részeként 1956-ot, valamint lépésről lépésre a magyarországi államszocializmus egész múltját átértékelte. Átalakulásában fontos szerepet játszottak az 1975-ös helsinki megállapodás emberjogi előírásai, az 1976-os lengyelországi munkásmegmozdulások és az ezek nyomán megszerveződött Munkásvédelmi Bizottság (KOR) tevékenysége, és végül az 1977-es csehszlovákiai Charta-mozgalom. Az 1970-es évek utolsó harmadától a különböző tiltakozó akciók egyik állandó kezdeményezője, a hétfői szabadegyetemek előadója, a szamizdat kiadványok szerzője, a szerveződő demokratikus ellenzék vezéralakja. Ekkorra – mint 1988-ban nyilatkozta – „teljes mélységben felfogtam 1956 történelmi jelentőségét és magamévá tettem fő követeléseit. A magyar politikai tradíciónak azzal a vonalával azonosulok, amely a reformkori liberalizmussal kezdődött, majd a századelő radikalizmusával és a szociáldemokrácia demokratikus ágával folytatódott. A népi hagyományból is azokkal vállalom közösséget, akik – mint Bibó – a demokráciától remélték a szociális és nemzeti probléma megoldását.”⁶

A *Beszélő*höz hasonló szerepet játszott a Demszky Gábor (1952) jogász-szociológus és munkatársai által 1983–1988 között kiadott, 26 számot megért *Hirmondó* és a filozófia, magyar nyelv és irodalom, valamint szociológia végzettségű Nagy Jenő (1952) irányításával 1986 és 1991 között megjelent, 41 számig eljutó *Demokrata*, s rajtuk kívül még vagy két tucat, egy-két, esetleg néhány számot megért kiadvány. A protestnézetek artikulálása, terjedése és ezáltal egyfajta ellenzéki értelmiségi hangulat kialakítása jelentős

⁶ Kis János: A Filozófiai Intézetből a *Beszélő* szerkesztőségéig. Csizmadia Ervin interjúja. *Valóság*, 1988/12. 86–108.

részben ezeknek az ifj. Rajk László (1949) lakásán, valamint más közvetítők útján megvásárolható szamizdat kiadványoknak volt köszönhető.⁷

A népi-nemzeti ellenzék megszerveződése, amelynek legfontosabb bázisa az Írószövetség volt, ugyancsak az 1970-es évek végére nyúlik vissza. A legerősebb impulzusokat ehhez a magyar kisebbségek helyzetének romlása, illetve a magyar kormány ezzel kapcsolatos fellépéseinek eredménytelensége adták. Különösen rosszra fordult az erdélyi magyarság sorsa, amelynek nyelvi, kulturális és egyéb jogait Ceaușescu 1965-ös hatalomra kerülése óta egyre jobban megnyirbálták, és kapcsolattartását az anyaországgal a legkülönbébb módokon akadályozták. Illyés Gyulát (1902–1983), a népi-nemzeti tábor legnagyobb tekintélynek örvendő személyiségét ez indította arra, hogy *Válasz Herdernek és Adynak* című esszéjében 1977–1978 fordulóján szót emeljen a magyar kisebbségek „létjogai” érdekében.⁸

Illyés cikkére Bukarestből dühös és vagdalkozó válaszok érkeztek, amelyek az évek során egy egyre jobban elmérgesedő román–magyar diplomáciai és sajtóháborúhoz vezettek. Ez a háború a politikai kulisszák mögött, a román és a magyar legális és illegális sajtóban, valamint az emigráns kiadványokban egyaránt zajlott. A küzdelem kiemelkedően fontos dokumentuma volt az *Ellenpontok* című erdélyi magyar szamizdat folyóirat szerkesztőinek – Ara-Kovács Attila (1953), Szócs Géza (1953), Tóth Károly Antal (1942) – 1982-es memoranduma, amelyet a Madridban megrendezett helsinki utókonferencia képviselőihez juttattak el, s amelyben autonómiát és társnemzeti státust követeltek az erdélyi magyarság számára.⁹

A romániaiánál jobb helyzetben lévő csehszlovákiai magyarság jogsérelmeit az 1978-ban alakult Csehszlovákiai Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottsága kísérte figyelemmel. A bizottság elnöke, Duray Miklós (1945) 1983-ban New Yorkban kiadott, önéletrajzi ihletésű esszéjében számolt be a kisebbségi lét keserveiről. Csoóri Sándor (1930–2016), aki a népi-nemzeti táborból egyedül írta alá az 1977-es Charta-nyilatkozatot, és aki Illyés Gyula 1983-as halálát követően szinte automatikusan vált e csoport

⁷ Csizmadia Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988). Dokumentumok*, i. m. 216–217., 267–268.

⁸ Illyés Gyula: *Szellem és erőszak*. Budapest, 1978, Magvető, 231–263.

⁹ *Beszélő* összkiadás. I. köt. 1981–1984. H. n., 1992, AB-Beszélő, 255–259. Vö. Az „Ellenpontok” és az erdélyi magyarság. Interjú Ara-Kovács Attilával. *Magyar Füzetek* 19/20., 1988. 145–152.

vezetőjévé, a kötethez írott előszavában erőteljesen bírálta a szocializmus „végiggondolatlan eszmerendszerét és gyakorlatát”, az egypártrendszer káros hatásait, a magántulajdon megszüntetését és az egyházak nemzeti-nemzetiségi szempontból is fontos autonómiájának a korlátozását.¹⁰

Csoóri Sándor 1930-ban született a dunántúli Zámolyon, református kisparaszti családból. Szülei mintegy 5 kat. holdas kisbirtokon gazdálkodtak, tehát „elég szegények voltak”. „Még tehenünk se volt. Csupán egy lovunk. Hét-nyolc éves lehettem, amikor a lovat eladták, s előbb ökrökre, majd tehenekre cseréltük föl. Éhezni nem éheztünk, de töménytelen sok krumplit, kukoricaételt ettünk. A zsíros kenyér fölséges eledelnek számított.” Az elemi hat osztályát szülőfalujában végezte, majd 1942-től az 1531-ben alapított Pápai Református Gimnázium tanulója lett. Erre úgy nyílt lehetősége, hogy az 1941-ben felállított Országos Tehetségkutató Bizottság évente hatszáz tehetséges, de szegény sorsú falusi gyermek ingyenes középiskolai beiskolázásáról gondoskodott. Csoóri egyike volt az 1942-ben kiválasztott hatszáz-nak. A júniusi versenyvizsgán még „csizmában, csizmanadrágban s téli bársonykabátban” jelent meg a „térdradrágos diákok” között, szeptemberre azonban már lett Bocskaija, fehér térdzoknijja és fekete lakkcipője. „Kicsit minden lötyögősebb a kelleténél, de hamisítatlan.” „A harangok ettől kezdve nekem is szóltak”, és „Az emelkedésem szédítő volt”. „Megtudtam, mit neveznek irodalomnak, mit matematikának, s a történelem is kezdett elszakadni a zámolyi iskola falán látott hét vezér vérszerződésétől és Zrínyi kirohanásától.” A pápai tanulásnak a front megérkezése vetett véget; az 1944–1945-ös tanévet otthon töltötte, s így csak 1950-ben érettségizett. 1951–1952-ben az ELTE Orosz Intézetében tanult, amit hosszan tartó betegsége miatt nem fejezett be. Felgyógyulása után különböző folyóiratoknál és újságoknál dolgozott szerkesztőként, és közben – az Irodalmi Alap ösztöndíjasaként – verseket írt. Kezdetben ő is hitte, hogy „Rákosi a jövő embere, hogy az új Magyarország az ő buzgólkodása körül szerveződik”. 1952-ben,

60. születésnapja alkalmából még versben is köszöntötte a diktátort. Később, különösen 1953 után azonban kezdett kritikus hangot megütni, és 1956-ban már Nagy Imre hívei közé sorolta magát. Az 1960-as évek elején egyike annak a Belvárosi kávéházban gyülekező, nagyon vegyes, de baloldali beállítottságú értelmiségi társaságnak, amelynek egyes tagjai „az európai kultúra újdonságait tálalták föl”, míg mások „a hazai társadalmi állapotokét”. Ekkori politikai nézeteinek érdekes lenyomata 1965-ös *Kubai naplója*, amelyben nagy megértéssel és rokonszenvvel írt a zsarnokságot megdöntő és a szegény emberek felemelésére törekvő kubai forradalomról és annak vezetőjéről, Fidel Castróról. Az 1970-es években érdeklődése egyre inkább a magyar kisebbségek helyzete és a nemzet egyéb „sorskérdései” felé fordult, melyeknek szubjektív hangvételű esszéikben, filmforgatókönyvekben, valamint képekkel és váratlan asszociációkkal teli verseiben adott hangot. Megértette, hogy a „levágott láb” szerepét nem veheti át egyszerűen a „másik láb”, és hogy „a történelmi jóvátételek: a földosztás, az államosítás, a régi uralkodó osztályok széttúzása” nem kárpótol „az egész magyar történelem balsikereiért, nyomoráért”. Az 1980-as évek elejétől a népi-nemzeti ellenzék vezető egyénisége volt, akit különböző megnyilatkozásaiért többször sújtottak szilenciummal. Így lett – mint egyik tisztelője nevezte – „a nemzet rebellise”.¹¹

A magyar kisebbségek helyzete mellett a népi-nemzeti ellenzék más társadalmi problémákat – népességfogyás, alkoholizmus, öngyilkosságok magas aránya, szolidaritás hiánya stb. – is napirenden tartott. Általában ezeket nevezték sorskérdéseknek vagy sorsproblémáknak, amelyeket mély pesszimizmussal, sőt – a reformkor költőire emlékeztetve – olykor a nemzethalál eljövételét vizionálva tártak az olvasók elé. „Az öngyilkosság légköre vesz körül. A pusztulás, az agónia félreismerhetetlen tünetei. Egy-egy fellobbanás, mint egy utolsó hörgés. Nincs többé kohézió, eszme, cél. Vége. És az az igazság, hogy efölött még csak siránkozni sem érdemes. Nem múlt el évszázad a történelem során, hogy ne halt volna ki egy nép, hogy

¹⁰ Csoóri Sándor: Kapaszkodás a megmaradásért. In Duray Miklós: *Kutyaszorító*. New York, 1983, Püski, 7–20. Újra kiadta Csoóri Sándor: *Nappali hold*. Budapest, 1991, Püski, 21–31.

¹¹ Csoóri Sándor: *A félig bevallott élet*. Budapest, 1982, Magvető, 91–94., 303–329., 351–363.

ne oldódott volna fel valami másban, életrevalóbban. Most mi vagyunk soron” – olvashatjuk Csurka István (1934–2012) – 1956-ban a Színház- és Filmművészeti Főiskola nemzetőrségének a parancsnoka – egyik 1977-es novellájában. Amihez ugyanott és ugyanakkor közölt interjújában hozzátette: „miközben a látszólagos jólétünket magasztaljuk, a máról holnapra élés általános”, s „a demokrácia eléggé gyéren van jelen a magyar köztudatban”.¹²

Az Illyéshez, Csoórihoz és Csurkához hasonlóan gondolkodó írók 1979-ben gyűltek össze először. A találkozó színhelye Lakitelek, témája „haza és nemzeti önismeret”, házigazdája pedig Lezsák Sándor (1949) helybéli tanár és költő volt. Tordai Zádor (1924–2010) filozófus, Szakály Ferenc (1942–1999) történész és Huszár Tibor (1930) szociológus bevezető előadásait követően az idősebb írónemzedékből megszólalt Illyés Gyula, Doboz Imre (1917–1982), Fekete Gyula (1922–2010) és Csoóri Sándor, a fiatalabb írók és irodalmárok közül pedig 25-en.¹³ A demokratikus ellenzéktől eltérően a népnemzeti tábor illegális kiadványokat nem adott ki. Ehelyett néhány vidéki folyóirat – a pécsi *Jelenkor*, a szegedi *Tiszatáj* és a kecskeméti *Forrás* – hasábjain igyekeztek a közölhetőség korlátait tágítani. Emellett folyamatosan próbálkoztak egy új irodalmi-közéleti folyóirat megindításának engedélyeztetésével. Mindhiába. A *Hitel* első száma csak jóval később, 1988 végén jelenhetett meg.¹⁴

Az ellenzéki politizálás e két nagy ága mellett az 1970-es évek utolsó és az 1980-as évek első harmadában számos kisebb és általában korlátozottabb befolyással rendelkező, ám ugyancsak kritikus hangvételű értelmiségi csoportosulás alakult ki. Ilyen volt az Írószövetség ifjúsági tagozataként még 1973-ban létrejött Fiatal Írók József Attila Köre (FIJAK) és a szervezethez szorosan kötődő *Mozgó Világ* című folyóirat, amely Kulin Ferenc (1943) fiatal irodalomtörténész 1981 és 1983 közötti főszerkesztősége idején az egyik legbátrabb hangú legális lappá vált. Tőlük teljesen függetlenül szerveződött meg az 1970-es évek végén néhány fiatal képzőművész – Bokros

Péter (1957–2017), Molnár Tamás (1955), Philipp Tibor (1953) stb. – direkt politikai akcióktól sem visszariadó baráti társasága, amely Inconnunek, vagyis Ismeretlennek nevezte magát. A hagyományos művészi kifejezési módokat zsákutcának tartva, a csoport a művész és a közönség közötti közvetlen kapcsolat kialakítására törekedett. Formabontó kiállítások szervezése mellett időnként rendszerellenes öntapadó matricákat is gyártottak, bekapcsolódtak a szamizdat kiadványok előállításába, és 1984 decemberében megnyitották a rendezvényeiknek átmenetileg helyet adó Artéria Galériát.¹⁵

A fiatal művészek mellett az ellenzéki jellegű szerveződések másik állandó bázisa a folytonosan cserélődő egyetemi diákság által működtetett klubok és szakkollégiumok hálózata volt. A szakkollégiumok közül elsőként, még 1970-ben a Közgazdaságtudományi Egyetemé alakult meg, amelyet az 1949-ben kivégzett Rajk Lászlóról neveztek el, és amelyet igazgatóként Chikán Attila (1944), az egyetem oktatója irányított. A rajkosok által vallott és képviselt értékek – teljesítménnyelv, közösségi érdeklődés, kritikai szellem, demokratikus kisközösségi életmód – az 1945 és 1949 közötti demokratikus diákszervezet, a Nékosz (Népi Kollégiumok Országos Szövetsége) egykori ethoszára emlékeztettek. A Rajk Kollégium létrejöttét az ELTE Budaörsi úti kollégiumának bázisán, Kéri László (1951), majd Stumpf István (1957) fiatal tanársegédek bábáskodásával 1983-ra megszerveződött Jogász Társadalomtudományi Szakkollégium megalakítása követte, amely néhány év múlva Bibó István nevét vette fel.¹⁶

Az egyetemistákat és általában a fiatalokat foglalkoztató egyik legfontosabb napi politikai kérdés az atomháború elkerülése, illetve az általános leszerelés ügye volt. Az 1979 után ismét felgyorsult fegyverkezési verseny körülményei között ez különös jelentőségre tett szert. E békemozgalom fórumaként kezdett el működni a Rakpart Klub, amely 1982 és 1986 között számos tabutémáról – környezetvédelem, szegénység, zsidókérdés, trianoni békeszerződés, Jalta, 1956, a tervezett dunai vízi erőmű – rendezett forró hangulatú vitát 200–300–400 fős értelmiségi közönség előtt.

Az ifjúsági ellenkultúra egyik legfontosabb hordozója hagyományosan a modern könnyűzene (beat, rock) volt. Az 1960-as évek népszerű zenei karai (Illés, Omega, Metro) erre az időre protest jellegüket és a közönséggel való közvetlen kapcsolatukat elveszítették. Hosszú hajú, farmeres

¹² Csurka István: Interjú. *Jelenkor*, 1977/2. 123. és Bertha Bulcsú: Interjú Csurka Istvánnal. Uo., 115–116.

¹³ Agárdi Péter, Czákó Gábor, Csató Károly, Csordás Gábor, Görömbei András, Hajnal László Gábor, Kántor Péter, Kis Pintér Imre, Kiss Gy. Csaba, Kőbányai János, Kulcsár Szabó Ernő, Kulin Ferenc, Lezsák Sándor, Mányoki Endre, Móser Zoltán, Pálffy G. István, Papp Mária, Petrőczy Éva, Ratkó József, Szentmihályi Szabó Péter, Szigeti Lajos, Szilágyi Ákos, Tóth Erzsébet, Veress Miklós, Zelei Miklós.

¹⁴ Domokos Mátyás: A *Hitel*. *Beszélő*, 1999. április, 78–82.

¹⁵ Csizmadia Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988). Interjúk*, i. m. 360–371. (Bokros Péter).

¹⁶ Pünköshti Árpád: *Szeplőtelen fogantatás*. Budapest, 2005, Népszabadság Könyvek, 10–223.

rajongóik nagyrészt maguk is az *establishment* részévé váltak. Az 1970-es évek végén viszont olyan új együttesek jelentek meg, amelyek ismét magasra emelték a lázadás örök eszményének zászlaját. Közük tartozott a mindennapok kilátástalanságát megéneklő Beatrice és a nyíltan rendszerellenes szövegeket megzenésítő Kontroll Csoport, amelyeknek a dalai nem is hanglemezek, hanem kazettákon és koncertjeik révén terjedtek. A városi fiatalság szubkultúrájának fontos része volt a patrióta érzelmeket kifejező és a magyar kisebbségekkel való összetartozást hangsúlyozó, erdélyi eredetű táncmuzika és a hozzá kapcsolódó zenekarok (Sebő, Kolinda, Muzsikás) autentikus népzeneje is.¹⁷

Az egyházak, köztük a legnagyobb és a legbefolyásosabb, a katolikus egyház ellenállását az 1960-as évek közepére a rendszer megtörte. Az 1956 óta az amerikai követségen tartózkodó Mindszenty József (1892–1975) hercegprímás 1971-es távozása, illetve 1975-ben bekövetkezett halála után a magyar vezetés előzetes hozzájárulásával a pápa 1976-ban esztergomi érsekké nevezte ki Lékai Lászlót (1910–1986). Lékai – elődjétől eltérően – az egyházat nem politikai-hatalmi tényezőnek, hanem kizárólag vallási funkciók ellátására szorítkozó és a pártállammal szemben lojális szervezetnek tekintette. Ezt a kényszer szülte kompromisszumot azonban nem minden klerikus és hívő fogadta el. A vallási ébredés és megújulás jeleként az 1970-es években terjedni kezdtek az úgynevezett bázisközösségek, amelyek tagjai a templomi szertartásokon kívül is tartották egymással a kapcsolatot, és végeztek lelkigyakorlatokat. E csoportok legradikálisabb ága a Bokor-mozgalom volt, amelynek vezetői – mindenekelőtt Bulányi György (1919–2010), hosszú börtönbüntetést szenvedő piarista szerzetes – nemcsak az egyház, hanem a fennálló politikai viszonyok kritikájától sem tartózkodtak. A katolikus püspöki kar a bázisközösségek munkáját ismételten elítélte, sőt 1982-ben Bulányit hivatásának gyakorlásától is eltiltotta. A bázisközösségek népszerűsége ennek ellenére nem csökkent; tagjaik számát egyik képviselőjük 1988-ban 50 ezerre becsülte.¹⁸

Az ellenzéki és féllenézeti csoportok felsorolása nem lenne teljes, ha az úgynevezett '56-osokról nem ejtenénk szót. Ezek a valaha kommunista, Nagy Imréhez kötődő és 1956-os szereplésük miatt börtönviselt

személyiségek – Donáth Ferenc (1913–1986), Haraszi Sándor (1897–1982), Vásárhelyi Miklós (1917–2001), Litván György (1929–2006), Mécs Imre (1933), Göncz Árpád (1922–2015), Rácz Sándor (1933–2013) – aktív politikai tevékenységet az 1970-es évek végéig nem fejtettek ki. Ekkortól azonban ők is megélnékeltek. Múltjuk, ismert demokratikus nézeteik és elég rendszeres baráti találkozóik miatt a politikai rendőrség nagyon komolyan veendő ellenfélnek tartotta, és folyamatosan figyelte őket.¹⁹

Eltérő szociális hátterük, múltjuk, kötődéseik, világlátásuk és jövőképeik miatt az ellenzéki irányzatok közötti kapcsolatok nem mindig alakultak harmonikusan. A különböző csoportok – beleértve a párton belüli reformértelmiség jelentős részét is – viszonyát az 1980-as évek utolsó harmadáig azonban korántsem a szembenállás, sokkal inkább az együttműködés és a hatalommal szembeni közös fellépés igénye jellemezte. Ennek a nem ritkán rokoni, baráti és munkahelyi összefonódásokkal is erősített összetartozástudatnak, illetve együttműködési szándéknak az 1970-es évek végén és az 1980-as évek első felében számos kézzelfogható eredménye volt. Ezek közé tartozott az 1979-es, úgynevezett második Charta-aláírási akció, amelyhez már nem 34-en, hanem több mint 250-en adták a nevüket; az 1980-ban összeállított több mint ezeroldalas Bibó István-émlékkönyv, amelynek 75 szerzője (urbánusok, népiek, párttagok és pártonkívüliek) az 1956 után börtönbe zárt, majd 1963-as szabadulása után a Kádár-rendszerrel szembeni ellenállás szimbólumává magasodott, 1979-ben elhunyt politikus és esszéista emléke előtt tisztelgett; s mindenekelőtt a különböző ellenzéki áramlatok első nagy tanácskozása, melyet a monori kempingben rendeztek meg 1985. június 14–16-án. Az összesen 45 résztvevő²⁰ közül 4-en – Csurka

¹⁹ Csizmadia Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988). Monográfia*, i. m. 151–154.

²⁰ Antal László közgazdász, Bauer Tamás közgazdász, Bence György filozófus, Benda Gyula történész, Benda Kálmán történész, Csegey Dénes író, Csóri Sándor író, Csurka István író, Demszky Gábor szociológus, Donáth Ferenc közgazdász, Elek István kritikus, Fekete Gyula író, Für Lajos történész, Halda Alíz tanár, Haraszi Miklós író, Havas Gábor szociológus, Kenedi János kritikus, Kis János filozófus, Kiss Ferenc irodalomtörténész, Konrád György író, Kósa Ferenc filmrendező, Laki Mihály közgazdász, Lengyel László közgazdász, Levendél László orvos, Litván György történész, Mészöly Miklós író, Perjés Géza történész, Radnóti Sándor kritikus, Rajk László építész, Réz Pál irodalomtörténész, Sára Sándor filmrendező, Sinkovits Imre színész, Solt Ottília szociológus, Szabó Miklós történész, Szalai Erzsébet közgazdász, Szűcs Jenő történész, Tamás Gáspár Miklós filozófus, Tardos Márton közgazdász, Tornai József író, Varga Domokos író, Vargha János újságíró, Vargyas Lajos népezenekutató, Vági Gábor szociológus, Vásárhelyi Miklós sajtótörténész, Vekerdi László tudománytörténész.

¹⁷ Kőbányai János: Az azonosság muzsikái. *Valóság*, 1987/9. 88–102.

¹⁸ Magyar egyház, merre tartasz? *Magyar Füzetek* 18., 1987. 43–54. és Bossányi Katalin: *Szólampróba. Beszélgetések az alternatív mozgalmakról*. Budapest, 1989, Láng, 34–40. (Blanckenstein Miklós).

István, Csoóri Sándor, Bauer Tamás (1946) és Kis János – készítettek előzetes vitaanyagot, és ezeket ugyancsak 4-en – Szabó Miklós (1935–2000) történész, Kenedi János ellenzéki újságíró, Laki Mihály (1946) közgazdász és Vásárhelyi Miklós, Nagy Imre egykori sajtófőnöke korreferálták. A 8 főszereplő közül Csoóri és Csurka a népi-nemzeti tábor, Kis, Szabó és Kenedi a demokratikus ellenzék, Bauer és Laki a reformközgazdászokat, míg Vásárhelyi Miklós és a rendezvény legfőbb szervezője és „házigazdája”, Donáth Ferenc az 1956-os „veteránokat” képviselte. Közös cselekvési program kimunkálásáig a különböző ellenzéki irányzatok képviselői ekkor még nem jutottak el, sőt arra nem is törekedtek. A rendezvény jelentősége a gazdasági válság súlyosságának konstatálásában és a közös kiútkeresés igényének megfogalmazásában állt.²¹

A különböző ellenzéki szervezetek 1986-tól kezdődően több utcai megmozdulást szerveztek. Ezek egy részét, például a bős-nagymarosi vízi erőmű elleni tiltakozásokat a hatalom tolerálta. Az 1986. március 15-én tüntető fiatalokkal szemben azonban brutális rendőri akciókra került sor. Estefelé, amikor a fiatalok a Lánchídon át a Várba akartak vonulni, a rendőrök 11 személyt letartóztattak, és többeket megvertek.²² Az úgynevezett „lánchídi csata” Nyugaton is feltűnést keltett. Az Egyesült Államok Külügyminisztériuma külön közleményben adott hangot megdöbbenésének, amelyhez néhány nyugat-európai ország is csatlakozott. Valószínűleg ezek a nemzetközi tiltakozások is közrejátszottak a Politikai Bizottság 1986. július 1-jei ülésén elhangzott állásfoglalásában: „Az ellenséges csoportok tevékenységével szemben változatlanul elsődlegesen politikai módszerekkel kell fellépni.”²³ A „politikai módszerek” alkalmazása persze egyáltalán nem zárta ki a titkosszolgálatok adatgyűjtő tevékenységét, amelyek minden számottevő ellenzéki személyt és csoportosulást megfigyeltek.

Az ellenzéki vezetők megregulázását és az ellenzéki tevékenység korlátok között tartását azonban ekkor már sem „politikai”, sem egyéb módszerekkel nem lehetett elérni. Csurka István szilenciumra ítéelésével és néhány

más kormányzati intézkedéssel 1986 őszére az írók jelentős részét sikerült olyan mértékben felhergelni, hogy az Írószövetség november 29–30-ai közgyűlésén az ideológiai ügyekért felelős KB-titkár, Berecz János (1930) és a kulturális miniszter, Köpeczi Béla (1921–2010) ismételt figyelmeztetései, sőt fenyegetőzései ellenére az új vezetőtötestületekből a legtöbb párttagot és régi „társutast” kiszavazták. Csoóri Sándort és Csurka Istvánt viszont elnökségi taggá választották. Fogcsikorgatva ugyan, de a pártvezetés tudomásul vette a választás eredményét.²⁴

A hatalom meghátrálását mutatták az 1987. március 15-ei események is. Az alternatív ünneplők száma ismét több százra rúgott. A rendőrség azonban ezúttal nem avatkozott be, sőt alkalmanként segítette a felvonulókat a közlekedés leállításával, illetve elterelésével. Március 15-e ettől az évtől kezdve vált az ellenzéki szimbolikus és rituális ünnepévé, amelynek kitüntetett állomáshelyei az 1849-ben elesett költőnek, Petőfi Sándornak a Március 15. tér közepén álló szobra, a Batthyány-örökmécses, a Parlament előtti Kossuth tér és a budai Bem tér voltak.

1987-ben a hivatalos ünnepségen is új szelek lobogtatták a nemzeti trikolt. Ennek fő szónoka a szokásoktól eltérően ezúttal nem a KISZ KB főtitkára, hanem Pozsgay Imre (1933–2016) volt, aki a Hazafias Népfront főtitkáráként erre az időre a reformpárti vezetők legismertebb s a pártonkívüliek körében is egyre nagyobb népszerűségnek örvendő személyiségévé vált. Pozsgay a gazdasági reformoktól „elválaszthatatlan” politikai-intézményi reformok szükségességéről beszélt, s Batsányi Jánosnak a nagy francia forradalommal rokonszenvező versére utalva azt ajánlotta hallgatóinak, hogy „vigyázó szemüket” Párizs helyett most Moszkvára vessék, ahol Mihail Gorbacsov 1985-ös hatalomra kerülése óta mélyreható gazdasági és politikai reformfolyamatok indultak el.²⁵

²¹ Rainer M. János (szerk.): *A monori tanácskozás 1985. június 14–16.* Budapest, 2005, 1956-os Intézet.

²² Radio Free Europe / Radio Liberty (a továbbiakban: RFE/RL). Hungarian Situation Report 5/1986 (IV. 28.).

²³ Csizmadia Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988). Dokumentumok*, i. m. 288., 293.

²⁴ RFE/RL Hungarian Situation Report 2/1987 (II. 25.).

²⁵ Uo. 3/1987 (IV. 3.).

Pozsgay Imre 1933-ban született a dunántúli Kónyon katolikus vallású és kisnemesi gyökerű, birtokos paraszti családból. Szülőháza, „egy náddal fedett, földpadlós épület a templom mellett, a falu közepén” helyezkedett el. Miután édesapja 1938-ban meghalt, édesanyjával annak szüleihez költöztek Balatonbozsokra. A paraszti munka mellett, amelybe 6 éves korától maga is belekóstolt, édesanyja a szabászatot is kitanulta, és az elemi első négy osztályának elvégzése után 1944-ben fiát az enyingi polgári iskolába küldte. „Kis létszámú, kevés tanárral dolgozó, szigorú követelményeket támasztó iskola volt” – emlékezett utóbb Pozsgay. Innen 1948-ban a fertődi Esterházy-kastélyban be rendezkedett kertészeti középiskolába vezetett az útja, ahol egy életre elkötelezte magát a politikával. 1948 és 1952 között Fertődön – írta a rendszerváltás után megjelent emlékiratában – „tettem magam szabaddá a vallástól és estem bele egy vakhit csapdjába”. Ezt jelezte, hogy már elsőként a diákszövetség titkára lett, majd 17 évesen belépett az MDP-be, és a technikum befejezése után rövid időre a község párttitkárává és egyben a járási pártbizottság tagjává nevezték ki. Mint fiatal káder 1952-től 1957-ig az ELTE Orosz Intézetéből újonnan szervezett Lenin Intézetben tanult, s már ötödévesként, 1956-ban a kecskeméti Marxista–Leninista Esti Egyetem igazgatójává nevezték ki. A forradalom leveréséig Nagy Imre nézeteivel rokonszenvezett, ám 1957 elejétől kezdte elfogadni Kádár érveit. 1957 végén két cikkében ezt nyilvánosan is dokumentálta. 1956 számára így „nem a tisztázást, hanem a vakhitben és buzgóságban való elmélyülést hozta”. 1965 és 1968 között a megyei pártbizottság agitációs és propagandaosztályának vezetője, majd 1968–1969-ben titkára volt. Felfelé ívelő pártkarrierje 1969-től Budapesten folytatódott. 1971-ig a Központi Bizottság sajtóosztályát vezette, majd 1975-ig a párt elméleti folyóiratának, a *Társadalmi Szemlének* a főszerkesztője volt. 1969-ben megvédte *A szocialista demokrácia és a politikai rendszer fejlesztése* című kandidátusi disszertációját, amelyben az 1968-as gazdasági reform kiegészítéseként a politikai intézményrendszer reformja mellett tört lándzsát. Az 1970-es évek közepétől 1982-ig kulturális, illetve művelődési miniszterhelyettes, majd miniszter volt. Ezen idő alatt alakított ki jó kapcsolatokat a magyar szellemi élet számos reprezentán-sával, elsősorban a népi-nemzeti tábor íróival, akikhez gondolatilag

is közel került. Végso soron ez vezetett a kulturális életet irányító Aczél Györggyel való összeütközéséhez, amelynek következtében 1982-ben Kádár a Hazafias Népfront élére száműzte. A szervezet főtítkáráként Pozsgay egyre inkább azonosult a rendszer átalakítását célzó reformtervekkel, és számos ellenzéki kezdeményezést karolt föl, illetve támogatott. A párt reformerei mellett jó kapcsolatok elsősorban továbbra is a népi-nemzeti táborhoz, többek között Csoóri Sándorhoz fűzték.²⁶

Az MSZMP másik közismerten reformelkötelezett vezetőjének Nyers Rezső (1923–2018) számított, az 1968-as gazdasági reform egyik élharcosa, aki 1984-ben adott interjújában nemcsak azt hangsúlyozta, hogy „a szocialista gazdasági gyakorlat egészét” kell átalakítani, hanem egy olyan politikai reform szükségességét is felvetette, amelynek következtében az állam adminisztratív hatalma háttérbe szorulna a választott testületek hatalmával szemben, és a párton belül lehetővé válna a platformszabadság. „Ha a nézeteknek és a véleményeknek ezt a pluralizmusát nem tudjuk a jövőben jobban belevinni a pártéletbe és általában a politikai életbe, akkor reálisá válik a konzerválódás és főleg az ifjúságtól való elszakadás veszélye” – nyilatkozta.²⁷

Nyers Rezső 1923-ban született Budapesten, de a fővárossal csak 1950-ben egyesített Kispesten, a Pest környéki szocialista mozgalom egyik fellegvárában gyerekeskedett. Szülei munkások voltak, apja 1919-től az MSZDP tagja. Az elemi iskola elvégzése után, 1933-ban a Gyáli úti polgárba járt, majd nyomdásztanuló lett. A szakmunkásvizsgát 1942-ben tette le. 1940-ben, 17 évesen belépett az MSZDP-be, amiben „nagy szerepe volt a családi örökségnek”. „[...] tulajdonképpen apámmal együtt politizáltunk; szellemileg és a családon belül együtt érlelődünk az eseményekkel” – nyilatkozta utóbb. Rendszeresen

²⁶ Pozsgay Imre: 1989. *Politikus-pálya a pártállamban és a rendszerváltásban*. Budapest, 1993, Püski, 8–41.

²⁷ Nyers Rezső: *Útkeresés – reformok*. Budapest, 1988, Magvető, 436–465.

olvasta a párt elméleti folyóiratát, a Szocializmust és különböző bro-szúráit. Legnagyobb hatással Fejtő Ferenc volt rá. 1945 márciusában a kispesti, majd 1947-ben a Pest megyei pártszervezet titkárhelyettese lett. Felfelé ívelő karrierje az 1948-ban kikényszerített pártegyesítés után is folytatódott. Előbb az MDP Pest megyei bizottságának szer-vezőtítkára lett, majd 1948 őszén egyéves pártiskolára küldték. Úgy látta, hogy „itt egy menetelés, egy viszonylag természetes, evolúciós menetelés történik egy szocialista társadalom gyorsabb megvalósí-tására”. „[...] természetesen erőteljes kétségeim voltak, hogy a marxi értelemben vett termelési viszonyok kellő alapot képeznek-e a szocia-lizmushoz”, de „kiegyeztem önmagammal: hátha egy újfajta kommu-nizmus, európaiabb tartalommal mégiscsak létrejöhet?”. 1949-től az MDP Központi Vezetőségének póttagja és országgyűlési képviselő, 1951-től a Belkereskedelmi Minisztérium főosztályvezetője, 1954-től a Szövetkezetek Országos Szövetségének (SZÖVOSZ) elnökhelyettese, 1954–1956-ban az MDP Központi Vezetőségének tagja, 1956-ban a Hegedűs-kormány élelmiszeripari minisztere volt. Közben 1951 és 1956 között levelező tagozaton közgazdászdiplomát szerzett. Az 1956-os forradalom napjaiban nem az újjáalakult MSZDP-be, hanem az MSZMP-be lépett be, és a bukás után fenntartások nélkül Kádár és Marosán mellé állt. 1956–1957-ben közellátási kormánybiztos, majd 1957–1960-ban a SZÖVOSZ elnöke és 1957-től 1989-es megszűné-séig az MSZMP KB tagja volt. 1957–1958-ban egyetértett Nagy Imre kivégzésével, amit a rendszerváltás után „élete nagy ballépésének” mi-nősített, egész ekkori politikai tevékenységét pedig úgy értékelte, hogy „én is segítettem egy nemzeti zsákutca építését”. 1960–1962-ben pénz-ügyminiszterként, 1962 és 1974 között az MSZMP KB gazdaságpolitikai titkáráként dolgozott, és egyben a Politikai Bizottságnak is tagja volt. Az 1968-ban bevezetett új gazdasági mechanizmus kidolgozásának fő irányítói és ezzel a kádári „gulyáskommunizmus” megalapozói közé tartozott. Úgy képzelte, hogy „a gazdaság reformjának fokozatosan el kellett volna jutnia a politikai rendszerben kibontakozó demokratikus önkormányzatok kialakulásához, majd a politika átfogó megrefor-málásáig”. 1969-ben javasolta is a hatalmi ágak különválasztásának megkezdését. A szovjet tiltás és az erre támaszkodó hazai reformelle-nes erők fellépése következtében azonban erre nem kerülhetett sor,

sőt az 1970-es évek első felében a gazdasági reform is lefékeződött. Az új kurzus kibontakozása maga után vonta a reform élharcosainak félreállítását, amely Nyers politikai karrierjét is kettétörte. 1974-ben minden vezetői tisztségétől megfosztották, és az MTA Közgazdaság-tudományi Intézetének élére száműzték. 1981-ig igazgatóként, azt követően 1988-ig tudományos tanácsadóként dolgozott itt. A háttérből azonban továbbra is a párton belüli reformerőket támogatta.²⁸

Pozsgaytól, Nyerstől és még néhány fiatalabb reformpárti vezetőtől eltérően Kádár János (1912–1989) és a PB-tagok többsége idegenkedett az érdemi újításoktól. Az MSZMP 1985. március 25–28-án megrendezett XIII. kongresszusa a *Tovább a lenini úton!* jelszó jegyében ülésezett. Azt, hogy az egyre súlyosbodó gazdasági és szociális válság nem kezelhető a régi módszerekkel, Kádár csak 1987-re látta be. Ekkor és ezért döntött úgy, hogy a szintelen és hozzá hasonlóan konzervatív Lázár György (1924–2014) miniszterelnököt az energikus és gazdasági téren reformelkötelezett Grósz Károllyal (1930–1996), a budapesti pártbizottság első titkárával váltja fel. Az 1987. június 25-én megalakult új kormány nem titkolta a nehézségeket. A kedvezőtlen tendenciák megállítása és a stabilizáció érdekében támogatták a különböző kisvállalkozási és vegyes vállalati formákat, folytatták az elvileg 1987. január 1-jén életbe lépett kétszintű bankrendszer kiépítését, s előkészítették a vállala-ti forgalmi adó és a személyi jövedelemadó 1988. január 1-jei bevezetését.²⁹

1987 szeptemberére, amikor Grósz Károly a parlamentben ismertette programját, a párton belüli reformértelmisség és az ellenzék is több kibon-takozási javaslattal állt elő. 1986 októberére készült el a *Fordulat és reform* című összeállítás első változata, amelynek szerzői többnyire a gazdaság-politikával elégedetlen közgazdászok – Antal László (1943–2008), Csillag István (1951), Matolcsy György (1955) stb. – voltak, szerkesztője Lengyel László (1950), támogatói pedig Nyers Rezső és Pozsgay Imre. A *Fordulat és reform* elsősorban a gazdaság helyzetével, valamint a válságból való kilábo-ás és egy új növekedési szakasz megalapozásának feltételeivel foglalkozott.

Huszár Tibor: *Beszélgetések Nyers Rezsővel*. Budapest, 2004, Kossuth.

A *minisztertanács munkaprogramja*. Budapest, 1987, Kossuth, 5–28. (Grósz beszéde), 8–80. (a kormány programja).

Ennek érdekében „átfogó, radikális, demokratizáló és decentralizáló piaci reformot” követelt, amelynek a megkezdett tulajdoni reform folytatása (állami vállalatok részvény- és korlátolt felelősségű társaságokká alakítása, az önkormányzati tulajdon erősítése, vegyes vállalatok alakítása) is részét képezte volna. Az addigi bürokratikus és kinevezett vezetést választott, illetve „vagyonérdekeltségen alapuló” menedzsmenttel kívánta felváltani. Ugyanakkor nagy nyomattal hangsúlyozta azt is, hogy „A reformprogram nem korlátozható a szűken értelmezett gazdaságra, ki kell terjednie a társadalompolitikára (ezen belül a szociálpolitikára) és a politika intézményrendszerére is”.³⁰

Lengyel László 1950-ben született Budapesten, azon belül a Pasaréten, régi múltira visszatekintő értelmiségi családból. Egyik dédapja Benedek Elek, egyik nagyapja Szentimrei Jenő, apja Lengyel Dénes volt. Valamennyien írók és szerkesztők, ahogy leszármazottjuk is. Édesanyja betegsége miatt élete első hónapjait egy csecsemőotthonban töltötte, majd apai nagyanyja nevelte. Gyerekkorában Benedek Elek meséivel „etették”, később a százkötetes Jókai-összessel, amelynek egyik szerkesztője az apja volt. Aztán következett a lázadás. A budai Móricz Zsigmond Gimnáziumban ő volt az első, aki hosszú hajat viselt, és farmernadrágban jelent meg, Bach és Mozart mellett Bob Dylant, Mick Jaggert és Jimi Hendrixet hallgatott, és a gyerekkori olvasmányok világát „agyonütötte” Stendhal, Tolsztoj, Dosztojevszkij, Kassák, Kosztolányi, József Attila, Kafka, Bulgakov és különösen Hegel, valamint Marx. „[...] kamaszkoromat, gondolkodásom alapjait bizonyosan először Hegel, majd Marx alakította és a Marxot körülvevő szellemi mező Lenintől Trockijig, Gramscitől Lukácsig.” Az 1968-as lázadó nemzedék képviselője, aki a szovjet típusú rendszer kádárista változatával először az „emberarcú szocializmus”, majd az „emberarcú kapitalizmus” vágyképét szegezte szembe. Az ELTE jogi karán végzett 1974-ben, de tanult szakmáját alig gyakorolta. Előbb a Pénzügyminisztériumban, majd 1976-tól az 1980-as évek végéig a minisztérium

legendás kutatóintézetének, a Pénzügykutató Intézetnek (1987-től Rt.-nek) a munkatársa, illetve 1987-től tudományos igazgatója volt. 1984-ben közgazdaság-tudományból szerzett kandidátusi fokozatot. Az ellenzéki mozgalmakba az 1980-as évek elején kapcsolódott be. 1985-ben jelen volt Monoron, ahol a különböző ellenzéki csoportok közötti párbeszéd fontosságát, a kormánnyal kötött különalkuk felmondását, valamint a szegénység elleni védelem intézményesítésének szükségességét hangsúlyozta. Majd 1987-ben Lakitelken, ahol arról beszélt, hogy politikai reformok nélkül valószínűs változásra a gazdaságban sem kerülhet sor, és hogy ennek érdekében állandó nyomást kell gyakorolni a kormányra, amelyik ugyan „reformot hirdet, de hogy valójában végrehajtani fogja-e, arra semmiféle garancia nincs”. Emellett ismét figyelemztetett a „népiek”, az „urbánus csoport”, a „reformközgazdászok” és más ellenzéki szerveződések közötti párbeszéd szükségességére. Ezzel összefüggésben kifogásolta, hogy Kis Jánost és Vásárhelyi Miklóst nem hívták meg a tanácskozásra. Vásárhelyi Donáth Ferencsel együtt utólag visszatekintve is az „ellenzéki hajóhad” olyan „révkapitányainak” látta, akik „zseniálisan” tudtak „egyensúlyozni Csurka István és Kis János között”.³¹

Szorosan kötődött Pozsgayhoz, illetve a Hazafias Népfront Társadalompolitikai Tanácsán belüli műhelymunkához Bihari Mihály (1943) 1987 nyarára elkészült *Reform és demokrácia* című tanulmánya is, amely a párton, illetve a hivatalosság keretein belüli reformértelmezés akkori gondolkodásának másik fontos dokumentuma. Az ELTE jogi karán oktató politológus a pártállam hatalmi-politikai viszonyainak részletes szociológiai leírását adta, és egyben egy „demokratikus berendezkedésű szocializmus” körvonalait vázolta fel. Az utóbbit úgy képzelte el, hogy a politikai rendszer pluralizálása nem vonta volna maga után „a kommunista párt vezető szerepének”, illetve „a szocializmusnak mint történelmi alternatívának” a megkérdőjelezését.

³⁰ *Közgazdasági Szemle*, 1987/6. 642–663. és *Medvetánc*, 1987/2. Melléklet 5–46. (összegzés), 47–130. (4 háttér tanulmány).

³¹ Ständeisky Éva (szerk.): *Utak és démonok. Hankiss kérdez*. Budapest, 2016, Kossuth, 72–105., valamint Rainer M. János (szerk.): *A monori tanácskozás*, i. m. 239–242. és Agócs Sándor – Medvigy Endre (szerk.): *Lakitelek*, 1987. *A magyarság esélyei. A tanácskozás hiteles jegyzőkönyve*. Lakitelek, 1991, Antológia–Püski, 76–81.

Konkrét javaslatai között volt olvasható az Országgyűlés szerepének a növelése, az államfői hatalmat gyakorló Elnöki Tanács funkcióinak átruházása a nép által választott köztársasági elnökre, a bírósági szervezet reformja (Alkotmánybíróság és Közigazgatási Bíróság felállítása), az országos és helyi népszavazás intézményének alkotmányba iktatása, új sajtótörvény, mely mindenki számára biztosítaná a szabad lapkiadás lehetőségét, demokratikus egyesülési és gyülekezési törvény megalkotása, a helyi önkormányzatok szerepének növelése, s végül, de nem utolsósorban a párt befolyásának csökkentése és a párton belüli platformszabadság biztosítása.³²

Bihari Mihály 1943-ban született Budapesten „tipikus prolisaládból”. Szülei első generációs munkások voltak, akik a Tiszántúlról kerültek a fővárosba. A háborús éveket, amíg apja a fronton harcolt, nagyszüleinél, egy karcagi parasztszaládnál töltötte. Szülei 1945 őszén első emeleti szoba-konyhás lakáshoz jutottak a Terézvárosban, és 1947-től villamoskalauzként dolgoztak a Beszártnál. Házasságuk ennek ellenére tönkrement; 1953-ban el is váltak. „Misi” anyjával élt „nagy szegénységben”. „Mindig a legszegényebb gyerekek közé tartoztam az osztályban” – emlékezett utóbb ezekre az évekre. „Rongyos, szakadt ruhában” járt, és „egész nyáron mezítláb az aszfalton”. Tanulmányai-val nem sokat törődött, viszont versenyszerűen úszott és futballozott. Megszerette a könyveket is, amelyekhez egy közeli közkönyvtárból jutott hozzá. Otthon csak a *Nők Lapja* és egy-egy napilap kerülhetett a kezébe. 1956-ban 13 éves volt. Társaival napokon át az utcákat járta, és bábműködő gyerekként mindenhol megfordult, ahol történt valami. Így a Köztársaság téren is, ahol látta a fákon lógó, lábuknál fogva fölakasztott, meglincselt embereket, „Többüknek még a szívét is kivágták”. Az, hogy gimnáziumba menjen, föl sem merült; anyja kárpitos ipari tanulóknak adta egy józsefvárosi kisiparos keze alá. 1960-ban szabadult. Azonnal beiratkozott az egyik közeli gimnázium esti tagozatára, amit 1963 és 1965 közötti katonai szolgálata miatt előbb megszakított, majd levelező tagozaton folytatott. Így sikerült érettségiznie 1966-ban. Ekorra több száz kötetes könyvtárat gyűjtött

össze, miközben kárpitosként nagyon jól keresett, édesanyját is támogatni tudta. Ezt a munkás-kispolgári karriert adta föl azért, hogy fehérgalléros értelmiségi lehessen. Érettségije után azonnal jelentkezett az ELTE jogi karának nappali tagozatára, ahová fel is vették. Itt 1971-ben végzett kiváló eredménnyel, aminek köszönhetően az Állam- és Jogelméleti Tanszék tudományos gyakornokként, majd tanársegédként alkalmazta. A tanítás mellett az ELTE bölcsészkarán 1974-ben szociológusi diplomát is szerzett, a Villányi úti Marxizmus–Leninizmus Esti Egyetemen pedig filozófiát hallgatott. Ezekben az években ismerkedett meg Bibó István életművével, aki Lukács György mellett a legnagyobb hatással volt rá. Bibótól tanulta meg, hogy „lehet szaktudományos igénnyel is vizsgálni a hatalom, az érdek- és politikai viszonyoknak az összefüggéseit”, és azt is, hogy a demokrácia nem más, mint „a szabadság objektív technikája”, amelynek „vannak olyan eszközei és olyan megoldásai, amelyek háromszáz évvel, ötszáz évvel ezelőtt már léteztek, működtek, sőt kétezer évvel ezelőtt is, és ma is alapvető technikai követelmények”. Ebben az időben ismerte meg Pozsgay Imrét, aki tanszékvezetőjének ajánlására az 1970-es évek elejétől alkalmazta a *Társadalmi Szemle* jogi szerkesztőjeként. Gyorsan kiderült, hogy alapkérdésekben messzemenően egyetértenek, ezért Pozsgay 1981 őszén minisztériumába hívta, az egyetemi és főiskolai főosztály élére. Bár Pozsgaynak már 1982-ben távoznia kellett, ő 1983-ig kísérletezett a felsőoktatás reformjával. Majd amikor belátta, hogy a pártközponttal szemben tehetetlen, visszament az egyetemre, ahol az akkor szerveződő politológiai tanszék vezetője lett. Közben reformelkötelezettsége egyre markánsabbá vált. Pozsgay révén kapcsolatba került Csoóri Sándorral és körével, s rendszeresen eljárt a Pénzügykutató Intézet és az MTA Közgazdaságtudományi Intézet vitáira. „Hiszek a demokrácia két nagy tartópillérében, a szabadságban és az egyenlőségben. Bízom az emberi értelemben, a demokratikus szocializmusban és a magyarságban” – fogalmazta meg ekkori ars poeticáját.³³

³² Bihari Mihály: Reform és demokrácia. *Medvetánc*, 1987/2. Melléklet 165–225.

³³ Hollai Andrea (szerk.): *Kizárt a párt. Bihari Mihály, Bíró Zoltán, Lengyel László, Király Zoltán*. Budapest, é. n., Primo, 63–124. Vö. Sereg András: *Bihari Mihály. Életrajz, politika, rendszerváltás*. Budapest, 2010, Korona Kiadó Kft.

Az ellenzéki csoportok közül legátfogóbb és leginkább végiggondolt programmal a *Beszélő* szerkesztői jelentkeztek: Kis János, Kőszeg Ferenc (1939) magyar–latin szakos tanár és szerkesztő, ellenzéki tevékenysége miatt 1979-től könyvesbolti eladó és Solt Ottilia (1944–1997) magyar–francia szakos tanár és a szegénységgel foglalkozó szociológus, a Szegényeket Támogató Alap egyik szervezője (1979). Munkájuk, melynek a *Társadalmi szerződés* címet adták, 1987 júniusában jelent meg sokszorosított szamizdat kiadványként. A kommunista reformértelmiség programalkotóihoz hasonlóan a *Beszélő* szerkesztői is az akkor még hosszú időre adottnak vélt geopolitikai meghatározottságokból indultak ki. Vagyis abból, hogy „A szovjet világrendszer felbomlásával számolni a belátható jövőben nem lehet”, s ezért „Jalta felmondásában reménykedni ábrándkergetés volna”. Ezért úgy gondolták, hogy 1956 eszményként vállalt politikai programját – nemzeti önrendelkezés és semlegesség a külpolitikában, többpártrendszer és képvisleti demokrácia az államvezetésben, önkormányzat a munkahelyeken és a településeken – „az ország mai politikai helyzetében napirendre tűzni nem lehet, s valószínűnek tartjuk, hogy ez a helyzet még hosszú ideig nem fog lényegesen változni”. A szerzők ugyanakkor utaltak arra is, hogy a szovjet birodalom megrendülése és belső nehézségei miatt minden korábbinál nagyobb lehetőség mutatkozik arra, hogy „a függő államok növeljék a Szovjetunióval szembeni, viszonylagos önállóságukat”. Javasataikat tehát olyan pillanatnyilag lehetséges, önkorlátozó és „kompromisszumos” jellegű reálpolitikai megoldásoknak tekintették, amelyek perspektivikusan „lehetővé tennék a rendezett továbbfejlődést egy demokratikus, önkormányzatú, önálló Magyarország felé”. A *Társadalmi szerződés* elsőként vetette fel, hogy az új, szabad és demokratikus Magyarország felé mutató átalakulás irányítására a hatalmon lévő pártvezetés nem alkalmas, ezért „Kádárnak mennie kell”.³⁴

A *Társadalmi szerződés* elkészültét megelőző hónapokban a különböző ellenzéki csoportok több más, ám jóval parciálisabb és kidolgozatlanabb programmal is jelentkeztek. Ezek közül a legradikálisabb a *Demokrata* 1986. márciusi „vázlatos javaslata” volt, amelyet Nagy Jenő állított össze. Ebben szerepelt először a „párt jellegű tömörülések” alakításának, valamint a „Varsói Szerződésből való kilépés, illetve a semlegesség mint alternatíva” népszerűsítésének engedélyezésére vonatkozó követelés, amit

³⁴ Csizmadia Ervin: *A demokratikus ellenzék (1968–1988). Dokumentumok*, i. m. 431–487.

azután az 1987. március 15-ei tüntetés néhány résztvevője is átvett.³⁵ Viszonylag radikális volt a Hazafias Népfront égisze alatt 1986-ban megalakult Bajcsy-Zsilinszky Endre Baráti Társaság 1987-re elkészült programja is. Bár ez a Vigh Károly (1918–2013) történész és Zétényi Zsolt (1941) jogász által irányított legális és engedélyezett szervezet eredetileg csak a névadója szellemi és politikai hagyatékának ápolását tűzte ki célul, az események előrehaladtával maga is változott. Új programjában szabad társadalmi önszerveződést, demokratikus többpártrendszert, alkotmányozó nemzetgyűlés megválasztását, átfogó személycserét a vezető állásokban, köztársasági elnököt, Kossuth-címert, sőt a nemzetközi kapcsolatok újraértékelésével önálló Magyarországot követelt.³⁶

A népi-nemzeti ellenzék nem állt elő saját politikai programmal. Elsőként hozta létre viszont a maga legális mozgalmát. A tanácskozást, ahol erről döntöttek, 1987. szeptember 27-én tartották Lakitelken, Lezsák Sándor házának udvarán. Az egynapos eszmecsere 181 résztvevőjének többsége a népi írók holdudvárához tartozó humán értelmiségi volt. Rajtuk kívül többen képviselték a reformkommunistákat – a rendezvény fő vendége és első előadója Pozsgay Imre volt – és néhányan a reformközgazdászokat. A demokratikus ellenzék vezéregyéniségei közül azonban csak néhányan kaptak meghívót – a *Beszélő* szerkesztői közül senki –, ezért körükből egyedül Konrád György (1933) író jelent meg. Kis János és mások negligálását a találkozó szervezői utólag azzal indokolták, hogy a Monor óta tartó együttműködést valójában a demokratikus ellenzék rúgta fel azzal, hogy a *Társadalmi szerződés* elkészítésébe őket nem vonták be. Ugyanakkor lehetett hallani azt is, hogy ez a körülmény csak ürügyként szolgált, valójában Pozsgay feltételének tettek eleget a szervezők.³⁷

A találkozó előadói közül Pozsgay Imre lényegében az ekkor még nem publikus *Reform és demokrácia* jogi-szociológiai bükkfanyelven pontokba szedett javaslatait adta elő a maga igényes, irodalmias stílusában. Újdonságként hatott viszont az egypártrendszer fennmaradásának olyan nyelvi kontextusba helyezése, amely nem zárta ki a többpártrendszer kialakulásának lehetőségét. Ezzel összefüggésben Pozsgay kíváncsnak tartotta az

³⁵ Uo. 407–414.

³⁶ Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve* 1988. Budapest, 1989, R-Forma Kiadói Kft., 700–703.

³⁷ Ripp Zoltán: *Rendszerváltás Magyarországon 1987–1990*. Budapest, 2006, Napvilág, 49–54., 59–70.

ellenzék és a hatalom közötti olyan együttműködés kialakulását, amely végül „egyfajta nemzeti koalícióba” torkollana. Bihari Mihály ugyanebben a szellemben beszélt. A találkozót első lépésnek tekintette egy olyan „demokratikus reformmozgalom megteremtése” irányába, amely „felvállalja, hogy reformpolitikuskokat hatalomba juttasson”. Gombár Csaba (1939), aki az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének munkatársaként évek óta a párton belüli reformgondolatok értelmiségi élharcosai közé tartozott, Pozsgaynál és Biharinál is nyíltabban beszélt, illetve továbbment egy lépéssel. Gombár úgy vélte, hogy a magyar társadalom számos problémájának megoldása „csak a pártelvű pluralizmus alapján” képzelhető el, amelynek „intézményesülnie” kell.³⁸

Bár a kormányzat „hivatalosan” nem vett tudomást megalakulásáról, lakiteleki programjának megfelelően a Magyar Demokrata Fórum 1988 első felében megkezdte az ország nehéz helyzetével és a kibontakozás feltételeivel kapcsolatos „eszmecserék” szervezését. E találkozónak a Magyar Színkör Jurta Színháza adott otthont a Népligetben. A január 30-ai első tanácskozáson, amelyen mintegy 500-an jelentek meg, elsősorban a parlamentarizmus és az alkotmányosság kérdéseit vitatták meg. Felhívásuk közzétételét, melyben új választójogi törvényt, Alkotmánybíróság felállítását és a parlamenti munka reformját követelték, a hírközlő szervek éppúgy megtagadták, mint negyedévvvel korábban a lakiteleki nyilatkozatét.³⁹ Március 6-án a kisebbségi kérdés került terítékre. Az elfogadott nyilatkozat hangsúlyozta, hogy Magyarország felelősséggel tartozik a határain kívülre került magyarok sorsának alakulásáért, s hogy az, amit a kormányzat addig ezen a téren tett, nem elegendő.⁴⁰ Ezek a vitanapok és a szervezet más, vidéki rendezvényei egyben alkalmasak voltak arra is, hogy a mozgalommal rokonszenvezők körét bővítsék. Szeptemberre az MDF tagjainak száma több mint 6, az év végére több mint 10 ezer főre emelkedett. Közben, a szeptember 3-ai újabb lakiteleki találkozón a szervezet „független mozgalommá” alakult, amelyet ideiglenes elnökségként a 9 alapító-szervező – Bíró Zoltán (1941) irodalomtörténész, Csengey Dénes

³⁸ Lakitelek 1987. *A magyarság esélyei. A tanácskozás hiteles jegyzőkönyve.* Lakitelek–Budapest, 1991, Antológia–Püski, 11–22., 39–46., 47–49. Vö. Pintér M. Lajos: *Ellenzékben 1968–1987. A „Nagy Népi Hurál”-tól a Magyar Demokrata Fórumig.* Lakitelek, 2007, Antológia, 118–200.

³⁹ RFE/RL RAD Background Report 16/1988 (II. 10.). A nyilatkozatot közli *Magyar Füzetek* 19/20., 1988. 200–201.

⁴⁰ RFE/RL Hungarian Situation Report 3/1988 (III. 21.).

(1953–1991) és Csoóri Sándor költők, Csurka István és Fekete Gyula írók, Für Lajos (1930–2013) történész, Joó Rudolf (1946–2002) politológus, kisebbségkutató, Kiss Gy. Csaba (1945) irodalomtörténész és Lezsák Sándor tanár – irányított.⁴¹

Generációs szempontból a tagsághoz hasonlóan az MDF elnökségi tagjai is két nemzedéket képviseltek. Az idősebbek az 1920-as és az 1930-as évek fordulóján születtek, a Horthy-korszakban szocializálódtak, 1945 után közel kerültek a kommunista ideológiához, sőt egyikük-másikuk a pártba is belépett. 1953 után azonban mindannyian kiábrándultak, és 1956-ban már a forradalom oldalán álltak. A fiatalabbak ifjúsága ezzel szemben a Rákosi- és még inkább a Kádár-korszakra esett, 1956-ról legfeljebb gyermekkori emlékeik lehettek. A két generációt azonban összekötötte a két háború közötti népi mozgalom „harmadikutas” ideológiájához való kötődés, a magyar kisebbségek ügye melletti elköteleződés és a „gulyáskommunizmus” mindennapjaitól való viszolygás. Az 1988. szeptember 3-ai találkozóról, amely a mozgalom zászlóbontásának tekinthető, immár a hivatalos hírközlő szervek is beszámoltak. Novembertől, amikor megjelent a *Hitel* első száma, a szervezet saját, kéthetente kiadott legális orgánummal rendelkezett, amely tovább javította a tagsággal és a társadalom érdeklődő részével való kapcsolattartás és kommunikáció lehetőségét. A következő nagy lépés a szervezet történetében 1989. március 11–12-én következett be, amikor megtartotta első kongresszusát, amely a Pozsgayhoz közel álló és az alapítók közül politikai vénával leginkább megáldott Bíró Zoltánt választotta meg ügyvezető elnökké.

Bíró Zoltán 1941-ben született Budapesten, és az akkor még külön településnek számító Pesterzsébeten nevelkedett. Szülei munkások voltak, s a közeg, amelyben gyermek- és ifjúkorát töltötte, „jellegzetesen kültelki munkáskörnyezet” volt, „nagyon sok első generációs munkással”. A család 20–25 kötetes könyvtárral rendelkezett, köztük Petőfi, Ady, Tamási és Nyíró könyveivel. Ady szeretete családi hagyomány volt, amit ő is örökölt. Közéleti érdeklődését jelentős részben Ady költészetére és publicisztikájára vezette vissza, mert – mint utóbb véle-

⁴¹ Bossányi Katalin: *Szólampróba*, i. m. 114–128. (Joó Rudolf).

kedett – „Aki egyszer életében igazán találkozott Adyval, az soha nem fogja tudni mellőzni a magyarság kérdését a gondolkodásában és az érzelmeiben”. Mivel szülei korán meghaltak, és az érettségije is rosszul sikerült, a gimnázium elvégzése (1959) után négy évig dolgozott. Előbb a dabasi járási művelődési ház munkatársa, majd az ottani járási könyvtár igazgatója, végül egy évig segédmunkás volt Pesten. Egyetemi tanulmányait 1965-ben kezdte meg az ELTE Bölcsészkarán, ahol 1969-ben diplomázott magyar–népművelés szakon. Tanulmányait maga finanszírozta alkalmi munkákból. Egyetemi éve alatt ismerkedett meg behatóbban Móricz és a népi mozgalom más jeleseinek életművével, amelyek Adyhoz hasonlóan nagy hatást tettek rá. Kedvenc tanárai az Adyról monográfiát író Király István (1921–1989) és a népi irodalom talán legjobb ismerője, Czine Mihály (1929–1999) voltak. Czine révén került kapcsolatba a népi mozgalom második és harmadik generációjának számos tagjával, mindenekelőtt Csoórral, Für Lajossal, Kiss Ferencel (1928–1999) és Kiss Gy. Csabával, akik tovább erősítették benne a népi mozgalom ideológiájához való vonzódást. „Ez a szellemi elkötelezettség és vonzalom – hangsúlyozta többször – egyúttal politikai elkötelezettséget és szemléletet is jelentett”, amelynek lényege abban ragadható meg, hogy a magyar demokrácia nem más, mint a népiek, mindenekelőtt Németh László által körvonalazott „harmadik út”, vagyis a „saját út”. Baráti társaságában, melyet önironikusan Nagy Népi Hurálynak neveztek, erről és az ehhez kapcsolódó kérdésekről folyt a szó az 1960-as évek vége óta. Kezdeményezésére ennek a társaságnak 19 tagja⁴² 1984 nyarán levélben fordult Kádár Jánoshoz, kérve támogatását legfontosabb céljaik eléréséhez. Ezek a következők voltak: a *Hitel* megindításának és a határon túli magyarok támogatásának céljával 1982-ben megalakult Behlen Gábor Alapítvány legalizálása, egy Erdély történetét bemutató munka megjelentetése, magyar nyelvű tévéadások sugárzása a határon túli magyarok számára, egy külön intézet létrehozása a magyar kisebbségek múltjának és jelenének

⁴² Bakos István művelődéskutató, Bíró Zoltán irodalmár, Czine Mihály irodalomtörténész, Csoóri Sándor költő, esszéista, Csúrka István író, Fekete Gyula író, Für Lajos történész, Gombos Katalin színésznő, Halász Péter néprajzkutató, Kis Pintér Imre irodalomtörténész, Kiss Ferenc irodalomtörténész, Kodolányi Gyula költő, műfordító, Kovács István történész, Madaras József színész, Nagy Gáspár költő, Sára Sándor filmrendező, Sinkovits Imre színész, Vekerdí László tudománytörténész, Zelnik József etnográfus, művészettörténész.

kutatására és aktuális kisebbségi ügyekkel foglalkozó új államtitkárság létrehozása. Kádár akaratának megfelelően kéréseik többségét az 1980-as évek második felében teljesítették, a Duna TV-re azonban 1992-ig kellett várni. Amikor ez a levél megszületett, Bíró Zoltán már az Országos Széchényi Könyvtárban dolgozott, ahová a Petőfi Irodalmi Múzeum igazgatói posztjáról száműzték 1983-ban. Azt megelőzően, 1971-től 1981-ig a Művelődésügyi, illetve Kulturális Minisztériumban dolgozott előbb előadóként, majd – Biharihoz hasonlóan Pozsgay keze alatt – a közművelődési főosztály vezetőjeként. Monorra nem kapott meghívást; a Beszélő-körrel való együttműködéshez kezdettől fogva szkeptikusan és bizalmatlanul viszonyult. Helytelenítette, hogy a *Társadalmi szerződés*, amelynek elkészítésébe őket nem vonták be, Kádár menesztésére szólított fel, és több pártvezetőt erőteljesen bírálta, miközben a rendszer második emberéről, a kulturális életet évek óta irányító Aczél Györgyről (1917–1991) egyetlen kritikus szót sem ejtett. Úgy vélte, hogy az Aczél „védőszárnyai” alatt tevékenykedő „radikálisok a maguk programját és kiáltványát akarták valójában rákényszeríteni így a mi csoportunkra, kész helyzetet és másodlagos szerepet szánva a náluk nagyobb és kiterjedtebb erőnek”.⁴³

A Magyar Demokrata Fórum példája más ellenzéki és féllenzéki csoportosulásokot is arra ösztönzött, hogy az illegalitás vagy féllegalitás keretei közül kilépve létrehozzák saját legális szervezeti bázisukat. Mivel a törvények egyesület- vagy pártalakításra nem adtak lehetőséget, ezek a szervezetek kezdetben társaságnak, szövetségnek, klubnak, frontnak, körnek vagy érdekvédelmi csoportnak nevezték magukat. Többségük azonban kezdetől fogva politikai szervezetként viselkedett, s a későbbiekben, amikor ez lehetővé vált, párttá is alakult.

A látens pártosodás folyamata a Veres Péter Társaság 1988. január 9-ei megalakulásával kezdődött, amely a Hazafias Népfront égisze alatt és Pozsgay támogatásával kezdett szerveződni 1986–1987-ben. A társaság elnöke S. Hegedűs László, a Népfront volt titkára, alelnöke Márton

⁴³ Hollai Andrea (szerk.): *Kizárt a párt*, i. m. 127–180. és Bíró Zoltán: *Elhervadt forradalom*. Budapest, 1993, Püski, 5–16.

János, az Agrárgazdasági Kutató Intézet nyugalmazott főigazgatója volt. A társaság más alapító tagjaihoz hasonlóan mindketten erősen kötődtek a Nemzeti Parasztpárt, illetve ezen belül Veres Péter és Erdei Ferenc szellemi örökségéhez, amelyet – *mutatis mutandis* – az MDF-hez hasonlóan a 20. század végén is aktuálisnak és érvényesnek gondoltak. 1989. február 11-étől Magyar Néppárt néven folytatták működésüket. A pártot, amelyben az MDF érthető okokból riválist látott, a fiatalabb nemzedéket képviselő és inkább Kovács Imre demokratikus örökségéhez vonzódó Varga Csaba (1946) szervezőtitkár, korábban népművelő és szociológus igyekezett országos szervezetté formálni. Törekvéseit azonban csak mérsékelt siker koronázta.⁴⁴

1988. március 30-án a Bibó István Szakkollégium néhány régi és új tagja, valamint más budapesti egyetemi és főiskolai diákszervezetek képviselői – összesen 37-en⁴⁵ – hoztak létre új egyesületet. A kezdeményezés célja olyan „új, önálló és független ifjúsági szövetség” létrehozása volt, amely a KISZ alternatívájaként a „demokrácia szabályainak megfelelően” működő „új Magyarország”, valamint „egy demilitarizált és egységes Európa” létrehozásában kívánt szerepet vállalni.⁴⁶ Eltérően a Magyar Demokrata Fórum és a Népfront bázisán létrejött szervezetek kezelésétől, amelyek működését nem akadályozták, a Fiatal Demokraták Szövetségének megalkadását a hatóságok zavaró tényezőnek tekintették, és az alapítók közül hatot – köztük Kövér Lászlót és Orbán Viktort – beidézték a Fővárosi

⁴⁴ Bossányi Katalin: *Szólampróba*, i. m. 280–289. és Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve 1988*, i. m. 785–786.

⁴⁵ Andrási Miklós közgazdászhallgató, Bajka István joghallgató, Balassa György egyetemi hallgató, Bánszky Éva joghallgató, Bartók István közgazdászhallgató, Bartus Gábor műegyetemi hallgató, Bayer Zsolt tanárképző főiskolás, Bégány Attila programozó matematikus, Bekk Mária tanár, Benedek Zoltán közgazdászhallgató, Both Vilmos közgazdászhallgató, Csaba Iván közgazdászhallgató, Csongor Balázs tanárképző főiskolás, Deutsch Tamás joghallgató, Fodor Gábor nevelőtanár, Gyöngyössi Péter bölcsészhallgató, Hamecz István egyetemi hallgató, Kaderják Péter közgazdász, Kardos József erdőmérnök-hallgató, Kata Péter egyetemi hallgató, Kliment Attila joghallgató, Kovács István gépészmérnök, Kövér László jogász, Langauer László tanárképző főiskolás, Molnár Péter jogász, Németh Zsolt közgazdász, Orbán Viktor jogász, Pető Sándor egyetemi hallgató, Rácz András tanárképző főiskolás, Sasvári Szilárd tanárképző főiskolás, Szabó Gábor bölcsészhallgató, Szájer József egyetemi tanársegéd, Szajkó Lóránt közgazdász, Szemerei Péter joghallgató, Sztilkovics Szávó tanárképző főiskolás, Tar Miklós egyetemi hallgató, Vajda Tibor egyetemi hallgató.

⁴⁶ FIDESZ-dokumentumok. *Magyar Füzetek* 19/20., 1988. 203–206. A megalakulás dokumentumait újraközi Bozóki András (szerk.): *Tiszta lappal. A FIDESZ a magyar politikában 1988–1991*. Budapest, 1992, Fidesz, 23–29.

Főügyészségre, ahol közölték velük, hogy a szervezkedés folytatása esetén államellenes összeesküvés vádjával büntetőeljárást fognak indítani ellenük. A „szervezkedés” ennek ellenére folytatódott, és a jelentkezők száma hónapról hónapra nőtt. A lavinát többé nem lehetett megállítani. 1988. október 2-án, illetve november 19–20-án, amikor első kongresszusukat megtartották, mintegy 50 csoportjuk működött az országban, elsősorban az egyetemi-főiskolai városokban. A tagság együttes létszáma 2000 fő körül ingadozott.⁴⁷ Az ekkor megválasztott héttagú vezetőségből Deutsch Tamás (1966), Hegedűs István (1957), Molnár Péter (1964) és Rockenbauer Zoltán (1960) a másod- vagy többgenerációs budapesti értelmiségi fiatalságot, Fodor Gábor (1962) az értelmiségi háttérrel rendelkező vidéki ifjúságot, Kövér László (1959) és Orbán Viktor (1963) pedig a vidékről származó első generációs értelmiséget reprezentáltak. Közülük már ekkor *primus inter pares* jellegű pozíciót vívott ki magának Orbán Viktor, aki mellett Kövér László és Fodor Gábor rendelkezett nagyobb befolyással. 1988 tavaszától – néhány más társukkal együtt – mind a hárman a Soros Alapítvány által finanszírozott Közép-Európa Kutatócsoport ösztöndíjasai voltak.

Orbán Viktor 1963-ban született Székesfehérváron. Apja, miután 1960-ban leérettségizett, a Debreceni Mezőgazdasági Akadémia gépész üzemmérnöki karán tanult, amit azonban megszakított, és csak évekkel később, már az alcsúti tévesz lakatos-melléküzemágának vezetőjeként, levelező tagozaton fejezett be. Anyja, az ugyancsak érettségizett Sípós Erzsébet előbb bérszámfejtőként, majd képesítés nélküli pedagógusként, végül a Gyógypedagógiai Főiskola elvégzése után, szakvezető logopédusként dolgozott egy kisegítő iskolában. Orbán Viktor 10 éves koráig Alcsútdobozon, majd – nagyszüleitől elválva – Felcsúton gyerekeskedett. Főállásuk mellett szülei gazdálkodtak is, volt földjük, és tartottak állatokat, úgyhogy „Viki” és két testvére korán beletanult a mezőgazdasági munkába. „Este vagy délután, ha hazamentünk, akkor a nagy kertben dolgoztunk, vagy etettük, legeltettük az

⁴⁷ Bossányi Katalin: *Szólampróba*, i. m. 68–78. (Kövér László). A rendőri intézkedések dokumentumait közli Bozóki András (szerk.): *Tiszta lappal*, i. m. 29–38. Az első kongresszuson elfogadott programot közli Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve 1988*, i. m. 714–730.

állatokat”, és „Már 5-6 éves koromban jártam velük [ti. a testvéreivel – R. I.] kukoricát böngészni”. Nyaranta a környék térszeiben és állami gazdaságaiban vállaltak gyerekmunkát. Gimnáziumba a székesfehérvári Teleki Blankába járt. Ez volt az első nagy civilizációs ugrás az életében. Felcsúton a faluvégi házuk után az erdő és a mező kezdődött, az egykori királyi székhelyen viszont „zárt házak, emeletek, iszonyatos forgalom” fogadták. Különösen nehezen tűrte a kollégium zárt rendjét, amely „elképesztő hely” volt számára. „Állandóan ki kellett lógnom, mert nem bírtam a bezártságot. Sok konfliktusom volt, mert az egész légkör az én világomtól távol állt.” Nem is bírta tovább egy fél évnél. Kezére játszott, hogy új munkahelyétől apja éppen ekkor kapott lakást Székesfehérváron. Tantárgyai közül főleg az irodalmat és a történelmet szerette, a reáliákat kevésbé. Igazi szenvedélye azonban a foci volt; komolyan fontolgatta, hogy esetleg profi futballista lesz. Emellett aktívan „KISZ-ezett”; elsőben és másodikban alapszervi KISZ-titkárnak is megválasztották. Később egy olyan diáktársaságba került, amely a Szabad Európa Rádió adásait hallgatta, és hasonlóságot látott a magyar '56 és Afganisztán 1979-es szovjet lerohanása között. Később a lengyelországi eseményekre figyeltek. 1981-ben jelesen érettségizett. Bár a jog valójában nem érdekelte, kizárásos alapon, a magyar és történelem vizsgatárgyak miatt az ELTE jogi karára jelentkezett, ahová fel is vették. Előtte egy évig azonban katonáskodnia kellett, mint akkoriban a legtöbb felvételt nyert fiúnak. A „sereg” a kollégiumnál is jobban frusztrálta. „Elképesztő egy olyan rendszerben élni, ahol a fölkelés pillanatától a lefekvés pillanatáig pontosan előírják, mikor mit kell csinálni. Rendkívül nyomasztó, hogy egy embert így meg lehet fosztani a függetlenségétől és a szabadságától, s valósággal géppé lehet tenni. [...] Állandó összezördüléseim voltak, mindig megfenyítették, különböző büntetésekkel sújtottak” – emlékezett ezekre a hónapokra 1989-ben. Innen már csak egy lépést kellett tenni addig, hogy rádöbbenjen: a külvilág is ilyen. „Nem belőlem táplálkozik a hatalom”, „mi emberek vagyunk, akik fölött a hatalmat gyakorolják.” 1982 nyarára, amikor leszerelt, a fiatal Orbán megtette ezt a lépést. Azzal a meggyőződéssel hagyta ott a katonaságot, hogy „én ebbe a rendszerbe nem akarok csavarként beilleszkedni”. A körülmények kedveztek elhatározása megvalósításának. Bár az egyetemi oktatás színvonalát

„rendkívül alacsonynak” találta, az 1983-ban megszerveződött jogász szakkollégium keretei között megtalálta a számításait. Úgy is, hogy néhány hónap után diáktársai a kollégium választmányának elnökévé választották, és úgy is, hogy egyre-másra hívták meg előadni és beszélgetésekre a különböző ellenzéki irányzatok ismert alakjait: Bihari Mihályt, Kéri Lászlót, Kovács Andrást, Kis Jánost, Lengyel Lászlót, Sólyom Lászlót (1942), Szabó Miklóst és másokat. Szakdolgozatát 1986-ban a társadalmi önszerveződésekről írta, beleértve a lengyel Szolidaritást is. Az utóbbi a példát és a mintát jelentette számára. Ő volt – az állambiztonság tudomása szerint is – a Fidesz megalakításának egyik kezdeményezője, a szervezet „legradikálisabb vezetője”, aki „Hozzájárulásaival, agresszív fellépéseivel több alkalommal radikalizálta a tagságot”, és „több nyilatkozatot adott nyugati hírközlő szervezeteknek”.⁴⁸

Kövér László 1959-ben született Pápán. Apja lakatos, anyja adminisztrátor volt. Apai nagyapja és nagyanyja az 1920-as évek elejétől az MSZDP tagjai voltak 1947-ig, amikor kommunista nyomásra kizárták őket. „Miután sokat voltam közöttük – nyilatkozta Kövér 1989-ben – az ő gondolkodásmódjuk és értékrendjük határozta meg máig hatóan világlátásomat.” Bár a család szerény körülmények között élt, szülei súlyt helyeztek „Laci” és öccse taníttatására: zeneiskolába és külön nyelvrákra járatták őket. Az általános iskolában jó tanuló és a közélet iránt érdeklődő „élűttörő” volt, aki április 4-én és november 7-én szívesen mondott ünnepi beszédeket. A középiskolában elsősorban osztályfőnöke és egyben magyartanára hatott rá, aki a „hivatalos, agyonideologizált tananyagból hitelesen tudta közvetíteni Petőfi, Ady, József Attila művészetét”, s figyelmüket „az igazi értékek felé fordította”. „Neki köszönhetem – nyilatkozta Kövér 1989-ben –, hogy bár alapvetően történelmi érdeklődésű voltam, hamar megszerettem az irodalmat, s a mai napig is jobban kedvelem József Attilát, mint Kosztolányit, Nagy Lászlót, mint Pilinszkyt.” A rendszerrel szemben ekkor és még később

⁴⁸ Richter Anna (szerk.): *Ellenzéki Kerekasztal (portrévázlatok)*. Budapest, 1990, Ötlet Kft., 69–87. Vö. Pünköshti Árpád: *Szeplőtelen fogantatás*, i. m. 128., 154., 386. és Debreczeni József: *Orbán Viktor*. Budapest, 2002, Osiris, 11–67.

is „lojális”, sőt „elkötelezett” volt, amiért többször keveredett vitába ellenzéki beállítottságú társaival. Katonaidejét Kalocsán töltötte, ami Orbánhoz hasonlóan rendkívül mélyen frusztrálta. „Aki úgy kerül be a katonaságba – foglalta össze véleményét már idézett 1989-es interjújában –, hogy már van valamelyest kialakult morális és eszmerendszere, vagy legalábbis némi fogalma van, annak elviselhetetlen, hogy nála szellemileg, erkölcsileg szemlátomást kevesebb emberek teljhatalmat gyakorolnak fölötte. [...] A társadalomnak minden szörnyősége hatványozva zajlik és hatványozva csapódik le. A kisszerűség, az aljasság; hogy azok érvényesülnek, akik gerinctelenek vagy teljesen gátlástalanok. [...] Klasszikus farkastörvények érvényesülnek, ebben csak a legritkább esetben moderáló erő a tisztikar és a szabályzat.” 1979 őszén kezdte meg felsőfokú tanulmányait az ELTE jogi karán, ahová ő is „jobb híján” jelentkezett. A Budaörsi úti kollégium lakójaként bekapcsolódott a Kéri László által patronált szakkollégiumi munkába, tudományos diákköri dolgozatot készített a dunai konföderációs tervekről, amellyel első díjat nyert, és megismerkedett a politikai és erkölcsi szempontból ekkortájt általa is mintaadónak tekintett Bibó István életművével. „Az előkerült tények – vallott szellemi-politikai metamorfózisáról néhány év távlatából – oly mértékben álltak szemben korábbi ismereteimmel, hogy le kellett vonnom a következtetéseket.” A rendszer védelmezőjéből annak kritikusává vált. 1981-ben részt vett azokon az egyetemi gyűléseken, amelyeken a lengyel események hatására először vetődött fel, hogy független ifjúsági szervezetet kellene létrehozni. 1985-ben jelen volt a szakkollégiumok szarvasi találkozáján, ahol ugyanez volt az egyik téma. Az itt kialakult „kemény magból” került ki azok egy része, akik 1988-ban kezdeményezték a Fidesz megalakítását. Ekkori politikai beállítottságát egyik hozzá közel álló diáktársa „szociálliberálisként” jellemezte. Fodor Gábor viszont úgy emlékezett, hogy még 1990-ben is „szocialista meggyőződésűnek” nevezte magát. A diploma megszerzése után néhány hónapig az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének tudományos segédmunkatársa volt, majd 1987–1988-ban a Bibó Szakkollégium nevelőtanára lett. Tekintélye a diákok körében megkérdőjelezhetetlen volt; még Orbán szerint is „öreg frontharcosként önálló intézményt jelentett”.⁴⁹

⁴⁹ Richter Anna (szerk.): *Ellenzéki Kerekasztal*, i. m. 89–104.; Bossányi Katalin: *Szólampróba*, i. m. 68–78. Vö. Debreczeni József: *Orbán Viktor*, i. m. 37–64.

Fodor Gábor 1962-ben született Gyöngyösön. Apja paraszti háttérű, első generációs értelmiségi, bíró, majd ügyvéd, anyja a városi tanács főelőadója volt. Gyerekkorában ennek ellenére szerény körülmények között laktak, csillárok csak 18 éves kora körül kerültek a mennyezetre. Könyvekkel viszont Dunát lehetett volna rekeszteni, és már gyermekként járt külföldön: apja egyik szolgálati útjára magával vitte Csehszlovákiába. Világnézeti szempontból szülei erősen keresztény meggyőződésű, katolikus emberek voltak, úgyhogy bátyjával együtt őt is megkeresztelték. Járt hittanra, és elsőáldozó is volt. Otthon mindig a Szabad Európa Rádiót hallgatta, mert „ez szólt a családban”. „Természetesnek tekintettük, hogy a Kádár-rendszer hazug és erkölcstelen.” Az általános iskolában és az angol tagozatú gimnáziumban egyaránt nagyon jól tanult, tehetségesen rajzolt, a matematika-, fizika- és történelemversenyeken egyaránt kiváló eredményeket ért el, s mindemellett még zenéiskolába is járt, és gitáron is játszott. Miután bátyja, aki építész-mérnöknek készült, elköltözött otthonról, egyedül vehette birtokba a családi ház tetőtérében kialakított manzárdszobát. Bár a bölcsészkar vonzotta, végül mégis az ELTE jogi karára jelentkezett, mert oda alacsonyabb pontszámmal is be lehetett jutni. Sikeres felvételi után 1981 augusztusában egy évre őt is Zalaegerszegre vitték katonának, ahol találkozott Orbán Viktorral és annak osztálytársával, Simicska Lajossal. A „sereg”, ahol „mindent megtettek, hogy betörjenek minket”, őt is nagyon megviselte, és hogy méltóságát megőrizze, a tábori körülmények és a hideg víz ellenére mindennap megfürdött, és naponta háromszor fogat mosott. 1982 őszén Pestre kerülve barátnőjével lakott albérletben. A Budaörsi úti kollégium körülményei és az ott lakók viselkedése taszították. „Délután négykor maciban meg papucsban járkáltak jó néhányan. Hihetetlen agresszív volt a társaság. Volt olyan ismerősöm, aki állandóan ivott, mindenkibe belekötött, miközben okos, tehetséges és ügyes ember volt, csak hát nehezen tudott emberi módon viselkedni. Mások a sportban vezették le indulataikat. Sokan berúgtak, énekeltek, hogy »jaj, de jó a jogásznak«, meg ilyeneket. Én ebben nem akartam részt venni” – emlékezett erre a kollégiumi világra 2001-ben. Ehelyett színházba, koncertekre, filmklubokba és kiállításokra járt, és elkezdte olvasni a szamizdatokat. A Ménesi útra viszont, ahol két-, három- és négyfős szobák voltak, s a szakkollégiumi elvárások számára is

intellektuális kihívást jelentettek, 1984-ben beköltözött. Először egyedül lakott egy apró szobában, majd Orbán Viktor szobatársa lett. „Barátok voltunk, kölcsönösen tiszteltük egymást. Tisztában voltunk vele, hogy a másik tud valami olyasmit, amit saját magunk nem. Viktor egy kissé úgy mozgott a kultúra világában, mint elefánt a porcelánboltban. Számított neki a véleményem [...]. Én nagyon utáltam a rendszert, szimpatizáltam a demokratikus ellenzékkel, és Viktor is egyre inkább ebbe az irányba tolódott” – gondolt vissza ezekre az időkre több év távlatából, amikor már politikai ellenfelek voltak. Akkor viszont még együtt szerkesztették és írták a *Szakkollégiumi Értesítő* című stencilezett házi kiadványt, amelyben Bibó Istvántól és Kis Jánostól is hoztak írásokat, így rövidesen az egyetem más karainak és más egyetemeknek a diákjai is érdeklődtek iránta. Valószínűleg nem függetlenül ettől 1987-ben, mielőtt lediplomázott, fél évre ismét behívták katonának. Ezért a Fidesz megalakításának előkészítésében nem vett részt. Az alakuló ülésen azonban már jelen volt, és ott Kövérrel és másokkal szemben Orbánnal együtt azt a végül többséget kapó álláspontot képviselte, hogy a szervezet nevében nem szabad szerepeltetni a „szocialista” jelzőt.⁵⁰

1988. május 14-én egy érdekvédelmi szerveződéssel, a Tudományos Dolgozók Demokratikus Szakszervezetével gyarapodott az új szervezetek színvonalára. Ügyvivői testületének legaktívabb tagja Forgács Pál (1923–1996) régi szakszervezeti vezető volt, akinek a munkáját olyan ismert kutatók segítették, mint Cseh-Szombathy László (1925–2007), Ferge Zsuzsa (1931) és Hankiss Elemér (1928–2015) szociológusok, valamint Hanák Péter (1921–1997) történész. Bár a TDDSZ érdekvédelmi szervezatként jött létre, számos országos jelentőségű politikai ügyben is hallatta hangját. A jövőt illetően 1988 végén Forgács úgy nyilatkozott, hogy a 3500 tagot tömörítő szervezet „nagyjából egységes” abban, hogy a „többpártrendszeren alapuló parlamenti demokráciát” tartja „kívánatos fejlődési útnak”.⁵¹

⁵⁰ Petőcz György: *Csak a narancs volt. A Fidesz egy története*. Budapest, 2001, Irodalom Kft., 32–44., 78–89.

⁵¹ RFE/RL Hungarian Situation Report 4/1988 (III. 30.) és 6/1988 (V. 19.), valamint Bossányi Katalin: *Szólampróba*, i. m. 258–266. (Forgács Pál).

A protopártoktól és részben a TDDSZ-től is eltérően a Történelmi Igazságtétel Bizottsága konkrét cél érdekében, az 1945 után ártatlanul elítélt és meghurcolt emberek, mindenekelőtt a 30 évvel azelőtt kivégzett Nagy Imre és társai jogi rehabilitálásáért, valamint a túlélők, illetve hozzátartozóik joghátrányainak a megszüntetéseért alakult. Külön követelték a jeltelen sírokba méltatlan körülmények között elhantolt ’56-osok méltó újratemetését. A szervezet, amelynek létrehozását Hegedűs B. András (1930–2001) és Litván György történészek, valamint Vásárhelyi Miklós kezdeményezték, első nyilatkozatát 1988. június 5-én bocsátotta ki.⁵²

A *Beszélő*-kör és a hozzájuk kötődő csoportok először nem egy világos szervezeti kontúrokkal, önálló tagsággal és markáns programmal rendelkező organizáció létrehozását határozták el, hanem megkísérelték az összes ellenzéki csoportosulás – beleértve az MDF-et is – integrálását. Ez a Szabad Kezdeményezések Hálózata néven nevezett keretszervezet első felhívását 1988. március 17-én bocsátotta ki, és formálisan május 1-jén alakult meg. Az ősz folyamán azonban Kis Jánosék is megértették, hogy az ellenzéki tevékenység minőségileg új szakaszba érkezett. A kommunista hatalommal szembeni együttműködést kezdte felváltani az értékek azonosságán és különbözőségén alapuló elkülönülés, vagyis a pártosodás időszaka. Ezért 1988. november 13-án megalakították a Szabad Demokraták Szövetségét. Az 1300 fős új kvázi pártot 35 tagú tanács irányította. A tanács tagjai közül 9-en – Göncz Árpád (1922–2015) író, Iványi Gábor (1951) lelkész, Kőszeg Ferenc, Magyar Bálint (1952), Mécs Imre (1933), Solt Ottilia és Szabó Miklós, a demokratikus ellenzék régi aktivistái, valamint Szent-Iványi István (1958) fiatal néprajzkutató és Vass István (1941) munkás, autodidakta festő – rendelkeztek ügyvivői státussal. A szervezet a magyar demokrácia minden régi irányzatát – Kossuth Lajostól Jászi Oszkár és a szociáldemokrácián át Bibó Istvánig, sőt Nagy Imréig – elődjének vallotta, jövőképét pedig „a független, demokratikus és jóléti állam” hármasságának a követelményére építette.⁵³

Az ősz folyamán megmozdultak az 1945 és 1949 közötti koalíciós időszak kormánypártjainak itthon élő veteránjai is. Először a volt kiscsapatok

⁵² Kozák Gyula: A TIB 1988-ban. *Beszélő*, 1999. szeptember, 89–93. A június 5-ei felhívást közli *Magyar Füzetek* 19/20., 1988. 78–81. Vö. Bossányi Katalin: *Szólampróba*, i. m. 248–257. (Hegedűs B. András).

⁵³ Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve 1988*, i. m. 757–768. Vö. Bossányi Katalin: *Szólampróba*, i. m. 208–219. (Szabó Miklós).

értették meg az idők szavát. Néhány fiatalabb szimpatizánssal együtt október 28-án megalakítottak egy társaságot, amelyet a szovjet hatóságok által 1947-ben letartóztatott és elhurcolt kiscgazda vezetőről neveztek el (Független Kiscgazdapárt Kovács Béla Politikai Társasága). A radikálisabbak azonban nem elégedtek meg ezzel, hanem röviddel ezután magának a formálisan soha be nem tiltott Független Kiscgazda-, Földmunkás- és Polgári Pártnak az újjáélesztését is elhatározták. Az első helyi szervezet november 12-én jött létre Szentendrén, amit november 18-án magának a pártnak az újjáalakulása követett Budapesten. A mintegy 1500 fős régi-új párt elnöke a 80 esztendőes Pártay Tivadar (1908–1999) volt országgyűlési képviselő, az 1930-ban létrehozott párt egyetlen élő alapító tagja, főtitkára pedig egy másik egykori képviselő, a kicsit fiatalabb Futó Dezső (1916–1994) lett.⁵⁴ A párton belül rövidesen elkülönült egy mérsékeltebb, az MSZMP-vel való együttműködésre kész, és egy fiatalabb, radikálisabb és markánsan antikommunista áramlat. A két irányzat közötti közvetítők közé tartozott Torgyán József (1932–2017) ügyvéd, akinek a fiatalabbak többségéhez hasonlóan a régi Kiscgazdapárthoz semmi köze sem volt, ám a káderhiányos új pártban jogászai képzettségének köszönhetően gyorsan az élre került.⁵⁵

A kommunistákkal való 1948-as pártegyesülést nem vállaló szociáldemokraták hangadói 1988. november 28-án határozták el a párt újraélesztését. Óvatosságból azonban egyelőre ők sem pártnak, hanem „mozgalomnak” nevezték magukat. Az „ideiglenes végrehajtó bizottság” elnökévé Révész Andrást (1909–1996) választották, aki 1956-ban a Kéthly Anna elnöklétével újjáalakult párt főtitkárhelyettese volt. Révész jó nemzetközi kapcsolatainak köszönhetően a Szocialista Internacionálé már december elején üdvözölte a kezdeményezést. Hivatalosan 1989. január 9-én jelentették be a Magyarországi Szociáldemokrata Párt újjáalakulását, amelynek operatív vezetését Révész jogtörténész fiára, Révész T. Mihályra (1945) bízta. Apa és fia egyaránt arra törekedett, hogy az MSZMP-ben csalódott reformkommunisták közül minél többet megnyerjenek. Ennek jegyében választották főtitkárrá 1989 februárjában Bihari Mihályt, aki azonban

nem tudta elnyerni a tagok bizalmát, így rövidesen távozott, a párt pedig elemeire hullott.⁵⁶

Harmadikként a kereszténydemokraták jelentkeztek. Keresztes Sándor (1919–2013) újságíró, jogász irányításával ők alakították meg 1988. december 8-án a Márton Áron Társaságot, amelyre támaszkodva a Kereszténydemokrata Néppárt 1989-ben megszerveződött. A párt alapítói között három generáció képviseltette magát. A legidősebbek az 1945 után megalakult és 1956-ban újjáalakult párt prominensei közül kerültek ki, akik 1949 és/vagy 1956 után különböző retorziókat szenvedtek el. A következő generáció tagjai 1930 körül születtek, általában katolikus gimnáziumokban tanultak, diákként részt vettek a keresztényszocialista szervezetek munkájában, és 1956 után „alámerültek”. E csoport tipikus képviselője volt Füzes Tibor (1928–1994) jogász, 1968 és 1989 között a Legfelsőbb Ügyészség ügyésze. A legfiatalabbaknak sem 1945-ről, sem 1956-ról nem voltak érdemi emlékeik, ám szinte mind katolikus gimnáziumokba jártak, és ez nagyon erős kötelékeket alakított ki közöttük. A három generáció közül a fiatalabbak élesen antikommunista álláspontot foglaltak el, az idősebbek viszont – Keresztes és Füzes vezérletével – az állampárttal, és különösen a Pozsgayval való együttműködésre törekedtek. A különböző irányzatokat a kereszténydemokrata világnézet kapcsolta össze.⁵⁷

A pártjellegű szervezetek és az egyéb körök, klubok és társaságok száma 1988 végére, 1989 elejére megközelítette a félszázat. A gomba módra szaporodó egyesületek létrejöttének a támogatása és szaktanácsokkal való ellátása érdekében szerveződött meg a Független Jogász Fórum, amelyet egy sikeres és jól szituált fiatal ügyvéd, Kónya Imre (1947) vezetésével 135 jogász szakember alakított meg 1988. november 5-én. A hónap végén kibocsátott felhívásában a szervezet már új és demokratikus választójog kidolgozását, valamint előrehozott választások megrendezését követelte.⁵⁸

Az ellenzéki szervezetek 1988 folyamán számos utcai demonstrációt szerveztek. Ezek funkciója részben a társadalom felrázása, részben erődemonstráció, vagyis a kormánypolitika nyomásgyakorlással történő befolyásolása volt. A megmozdulások olykor történelmi évfordulókhoz, máskor

⁵⁴ Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve 1988*, i. m. 731–740. és Bossányi Katalin: *Szólampróba*, i. m. 80–90.

⁵⁵ Bozóki András – Karácsony Gergely: *Életút és politika: a kerekasztal-tárgyalások résztvevői*. In Bozóki András (főszerk.): *A rendszerváltás forgatókönyve. Kerekasztal-tárgyalások 1989-ben*. VII. köt. Budapest, 2000, Új Mandátum, 348–353.

⁵⁶ Uo. 353–355. és RFE/RL Hungarian Situation Report, 1/1989 (I. 13.).

⁵⁷ Bozóki András – Karácsony Gergely: *Életút és politika*, i. m. 360–364.

⁵⁸ Bozóki András (főszerk.): *A rendszerváltás forgatókönyve. Kerekasztal-tárgyalások 1989-ben*. I. köt. Budapest, 1999, Magvető, 39–42. és Richter Anna (szerk.): *Ellenzéki Kerekasztal*, i. m. 13–15.

konkrét politikai ügyekhez kötődtek. Az ellenzéki szervezetek egyenként néhány száz vagy ezer fős tagságához képest ezeken a demonstrációkon viszonylag sokan, gyakran több tízezren vettek részt. Évtizedek dermedt csöndje után a politika ezekkel az akciókkal került ki az utcára; értelmiségi elit és tömeg, ellenzék és társadalom először ezeken a rendezvényeken találkozott egymással.

Az első jelentős utcai demonstrációra 1988-ban is március 15-én került sor. Eltérően 1987-től, a hatóságok ezúttal számos preventív ellenintézkedést foganatosítottak. Az ünnep előtti napokban több radikálisnak ismert ellenzéki vezető lakásán házkutatást tartottak, majd március 15-e reggelén a demokratikus ellenzék 8 tagját őrizetbe vették, és csak este engedték őket szabadon. Magát a felvonulást azonban nem zavarta meg a rendőrség. Az ünneplők, akiknek a számát a külföldi megfigyelők 10–15 ezerre becsülték, mintegy 4–5 órán át vonultak énekelve és jelszavakat skandálva egyik jelképes helyről a másikra. Közben beszédek is elhangzottak. A szónokok Kis János, az Erdélyből áttelepült Tamás Gáspár Miklós (1948) és az őrizetbe vett Demszky Gábor nyilatkozatát felolvasó Hodosán Róza (1954) voltak, akiket a tüntetők többsége ekkor látott és hallott először.⁵⁹

Egészen másként alakult a június 16-a, vagyis a Nagy Imre és társai 30 évvel azelőtti kivégzésére való nyilvános emlékezés, amelyet a TIB kezdeményezett. A megemlékezések első színhelye a rákoskeresztúri köztemető 301-es parcellája volt, ahová Nagy Imrét és az '56-os áldozatok többségét 1958-ban jeltelen sírokba elhantolták. A délelőtti órákban itt Mécs Imre, Fónay Jenő (1926–2017) és Rácz Sándor – mindhárman életfogytiglani börtönbüntetésre, illetve halálra ítélt, ám kegyelemben részesített '56-osok – beszélt a több száz fős tömegnek, valamint Nagy Gáspár (1949–2007) olvasta fel Nagy Imrének emléket állító 1986-os versét (*Öröknyár: elmúltam 9 éves*). A rendőrség a város e távoli pontján nem zavarta meg a megemlékezést, csupán a felállítani tervezett kopjafát kobozta el még előző este. Egészen másként viselkedett azonban a Belváros közterein, ahol járókelők ezrei csatlakozhattak volna egy békés megemlékezéshez. Az atrocitások a Hősök terén kezdődtek, ahol megakadályozták, hogy Für Lajos és Rácz Sándor az MDF nevében megkoszorúzzák az ismeretlen katona sírját. Sőt, a beszélni készülő Ráczot letartóztatták, a mintegy 300 fős tömeget pedig távozásra kényszerítették. A Batthyány-örökmécsesnél már gumibotoztak

⁵⁹ Csizmadia Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988). Monográfia*, i. m. 445–446.

is a rendőrök. A 400–500 fős tömeg ennek ellenére nem oszlott fel, hanem a Magyar Televízió Szabadság téri épülete elé vonult. Bár erőszakos fellépésekre itt is sor került, Kis János és Mécs Imre rövid beszédet tudott mondani. A tüntetők innen a Váci utcával szomszédos Vörösmarty térre mentek, ahol középük hajtva motoros rendőrök oszlatták fel őket, és ismét többeket bántalmaztak.⁶⁰

A rendőrség március 15-ei és június 16-ai magatartása világosan mutatta, hogy a kormányzat más mércével mérte a két történelmi évfordulót. Március 15-ét, amely ezeket vonzott, és a magyar nép történelmi emlékezetéből kitörölhetetlen volt, bizonyos keretek között kész volt tolerálni, és a hivatalos állami ünnepek közé iktatni. Június 16-át azonban, amely az addigi tiltás és hazugságok miatt nem válhatott hagyománnyá, és amelynek a megünneplése elképzelhetetlen volt az egész elmúlt 30–40 év gyökeres újraértékelése nélkül, továbbra is anatómia alatt akarta tartani.

A múlt kitüntetett eseményeire való emlékezések mellett, amelyek minden esetben közvetlen és a jelenre utaló politikai tartalmakat is hordoztak, 1988-ban több konkrét, napi politikai ügy is jelentős mozgósítóerővel bírt. Ezek közül kettő vitt tízezreket az utcára: a bős–nagymarosi vízi erőmű építése és az erdélyi magyarság helyzete.

A dunai építkezések átmeneti szüneteltetése után a Bősi konstrukcióhoz kapcsolódó magyar feladatok kivitelezése 1985-ben, a nagymarosi vízlépcső építése pedig 1987-ben kezdődött újra. A különböző ellenzéki csoportok és a megelőző években megszerveződő Duna Kör az év első hónapjaiban ezért több kisebb, mindössze néhány száz főt vonzó demonstrációt szerveztek. Első jelentős tüntetésüket május 27-re, Alois Mock osztrák kancellár budapesti látogatásának napjára időzítették. A Vörösmarty térről az Andrássy úton át a Benczúr utcai osztrák követség elé vonuló, kezdetben néhány száz tüntetőhöz a járókelők közül sokan csatlakoztak. Az Oktogonon áthaladó menet a szervezők szerint már mintegy 5000 emberből állt. A petíció átadása és a *Himnusz* eléneklése után a kora esti órákban a tömeg békésen feloszlott anélkül, hogy a rendőrség akár csak a legcsekélyebb módon is beavatkozott volna.⁶¹

A magyar kisebbségek, ezen belül elsősorban az erdélyi magyarság sorsa, amely a legtöbb aggodalomra adott okot, ugyancsak sokakat

⁶⁰ kende [Kende Péter]: Három tüntetés. *Magyar Füzetek* 19/20., 1988. 48–50.

⁶¹ Szekeres László: Tüntetések 1988-ban. In Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve 1988*, i. m. 353–554.

foglalkoztatott és mozgósított. Illyés Gyula 1978-as fellépése óta a helyzet Erdélyben évről évre romlott. Az élelmiszerhiány és a nélkülözések miatt 1986-ban két kolozsvári gyárban, 1987. november 15-én pedig a brassói traktor- és autógyárban léptek sztrájkba a munkások. Brassóban utcai tüntetésre is sor került. Az általános problémák mellett a magyarokat külön nyelvi-kulturális jellegű diszkriminációk is sújtották. Mindezek miatt egyre többen próbálták elhagyni az országot. A részben legálisan, részben illegálisan Magyarországon tartózkodó és visszatérni nem akaró erdélyi magyar turisták száma 1988 végén 10–15 ezer fő között mozgott.⁶²

Közben a román–magyar államközi viszony is egyre romlott. Az 1986 végén megjelent háromkötetes *Erdély történetét* a román vezetés a magyar revizionizmus feléledésének bizonyítékaként értékelte, és ezért kül- és belföldön egyaránt éles támadásokban részesítette. Mindezek miatt és a közvéleményre is tekintettel 1987 folyamán Magyarország módosította a szomszédos országokban élő magyarokkal kapcsolatos politikáját. A Kárpát-medencében élő magyarok kulturális-nemzeti összetartozásának tudomásulvételét, amely az 1970-es évek közepére-végére vált hivatalosan elfogadottá, felváltotta a magyar kisebbségek sorsa iránti aktív felelősség- és kötelezettségvállalás politikája. Egyik interjújában Horn Gyula (1932–2013) külügyi államtitkár kifejtette, hogy a magyar kisebbségek beolvasztására irányuló politika Magyarország számára elfogadhatatlan, és ez nem lehet csupán a szomszédok belügye.⁶³ Az új doktrína a Közpon-ti Bizottság külügyi osztályának teljes támogatását élvezte. 1988. január 25-ei rádióinterjújában Szűrös Mátyás (1933) KB-titkár kijelentette, hogy „a határainkon kívül élő magyar nemzetiség, főleg a Kárpát-medencében élő magyarság, a magyar nemzet részét képezi”.⁶⁴ Az ellenzék, elsősorban a népi-nemzeti tábor régi követelése tehát 1988-ra a kormánypolitika részévé vált.

A kormánypolitika módosulásával magyarázható, hogy a Ceaușescu politikája elleni és az erdélyi magyarság melletti 1988-as tüntetésekhez a rendőrség általában jóindulatúan viszonyult. Az első ilyen megmozdulásra február 1-jén került sor a budapesti román követség előtt. Ezen mintegy

300–400-an vettek részt.⁶⁵ Néhány héttel ezután vált ismertté az úgynevezett szisztematizálási terv, amelynek keretében Románia 13 ezer falujából 7 ezret egyszerűen le akartak rombolni, és azt tervezték, hogy az ott lakókat nagy agráripari centrumokba tömörítik. Ez több száz erdélyi magyar falu pusztulását és egyben a magyar településterület további fellazulását vonta volna maga után. Ez állt a háttérben annak a június 27-ei budapesti tüntetésnek, amelyen a legszerényebb becslések szerint 40–50 ezren, néhány résztvevő szerint viszont 150–200 ezren vettek részt. Bármelyik szám is igaz, 1956 óta ez volt a legnagyobb nem hivatalos tömegmegmozdulás Magyarországon. A demonstráció, amelyet a rendőrséggel és a pártközponttal egyeztetve az MDF és néhány másik ellenzéki csoportosulás szervezett, este hét órakor kezdődött a Hősök terén. Itt egy jól ismert fiatal színész, Bubik István (1958–2014) olvasta fel Csurka István nyilatkozatát, amely a falurombolást, illetve általában a romániai nemzetiségi politikát bélyegezte meg. Az eseményről – eltérően az addigi gyakorlattól – a tévé és a rádió hírműsorai egyaránt tudósítottak, s hosszabb-rövidebb terjedelemben a napilapok is beszámoltak róla.⁶⁶

Az 1987–1988-as magyar ellenzéki megmozdulások és szerveződések, amelyeket a szovjet vezetés egyszer sem kifogásolt, Kádár Jánost személyileg és politikailag egyaránt kínosan érintették. Személyileg azért, mert 1987-ben maga is elmúlt 75 éves, s az addigi szokásoknak megfelelően a fiatalítással egybekötött szovjet kádercseréket Magyarországon is hasonló lépéseknek kellett volna követni. Politikailag pedig azért, mert a *peresztrojka* sikerében részben nem hitt, részben pontosan tudta, hogy a *glasznosztj* komolyan vétele és magyarországi adaptálása egy idő után elkerülhetetlenül fel fogja vetni saját bűnös szerepét is Rajk László 1949-es és Nagy Imre 1958-as kivégzésében. Az elmúlt évtizedekben ezek az ügyek a szigorú tabutémák közé tartoztak, amelyekről a szélesebb közvélemény és különösen a fiatalabbak nem is igen tudtak. Mindezek miatt nem akarta kiengedni kezéből a vezetést, hanem kivárára rendezkedett be, és a valóságnak egyébként megfelelően azt hangoztatta, hogy a szovjet reformokat Magyarországon már évekkel korábban bevezették. E védekező stratégia egyik eleme volt Grósz Károly kinevezése miniszterelnökké. Előreengedni az előreigyekvők egyikét, aztán ha a körülmények úgy kívánják, ha

⁶² RFE/RL Hungarian Situation Report 1/1987 (I. 31.), 2/1988 (II. 15.), 5/1988 (V. 2.). Vö. Az „Ellenpontok” és az erdélyi magyarság. Interjú Ara-Kovács Attilával. *Magyar Füzetek* 19/20., 1988. 150–151.

⁶³ Horn Gyula: *Cölöpök*. Budapest, 1991, Zenit Könyvek, 185–186.

⁶⁴ Szűrös Mátyás: *Magyarságról, külpolitikáról*. Budapest, 1989, Kossuth, 307–332.

⁶⁵ RFE/RL Hungarian Situation Report 2/1988 (II. 19.).

⁶⁶ Budapest, 1988. június 27. *Magyar Nemzet*, 1988. július 2. és RFE/RL Hungarian Situation Report, 9/1988 (VII. 8.).

a gazdasági helyzet tovább romlik, bűnbakot csinálni belőle. Azzal, hogy a tét dupla vagy semmi, Grósz is tisztában volt. A miniszterelnöki pozíciót éppen ezért csak lépcsőfoknak tekintette, ahonnan könnyebben lehet Kádár leváltását előkészíteni, és a megfelelő pillanatban a helyébe lépni.⁶⁷

A kormányfő és a pártfőtitkár közötti ellentétéről először a kormányprogram 1987. szeptember 16–19-ei vitáját nézve, hallgatva vagy olvasva értesülhetett a közvélemény. A problémákat szokatlan nyíltsággal taglaló miniszterelnök után egy fáradt és elgyötört öregember szólalt fel, akinek a frázisai és sztereotípiái csak nagyon kevesekben ébresztettek rokonszenvet. Ez azonban csak könnyű pengeváltás volt. Döntő ütközetnek a Szovjetunióhoz hasonlóan Magyarországon is 1988-ban esedékes országos pártértekezlet ígérkezett. Kádár és környezete ezt rutinszerű eseményként, szokásos „félidős értékelésként” kívánta megrendezni valamikor 1988 végén. Grósz viszont radikális személycserét akart elérni, és lehetőleg minél előbb. 1987 nyarán és őszén a kulisszák mögött ennek érdekében Aczél Györggyel, Nyers Rezsővel és Pozsgay Imrével egyaránt tárgyalásokat folytatott, sőt az utóbbiakkal minden jel szerint szövetséget is kötött.⁶⁸

A Grósz körül formálódó Kádár-ellenes koalíció maga mögött tudhatta azt a 30-as és 40-es éveiben járó, szakismeretekkel rendelkező és nyelveket beszélő pártapparátusi elitet, valamint az államigazgatás csúcspozícióit ostromló hasonló korú és részben ugyancsak párttag menedzserréteget, amelynek az előrejutását talán leginkább akadályozta a múltból itt maradt gerontokrácia. E réteg tipikus képviselőjének számított az ekkor 45 éves Medgyessy Péter (1942), akit Grósz gazdasági tanácsadójává és 1987. december 16-án pénzügyminiszterből egyik helyettesévé nevezett ki, valamint Csehák Judit (1940), aki ugyanekkor lett szociális és egészségügyi miniszter.⁶⁹

Kádár azonban egyáltalán nem kívánta kiengedni kezéből a gyeplőt. Ellenlépései közé tartozott a vele szemben formálódó „népfront” sorainak szétzilálása, valamint a rebellis pártértelmiség megregulázása. „Szabadszájúsága”, illetve a lakiteleki nyilatkozat interjúnak álcázott közzététele

miatt, amely a *Magyar Nemzet* 1987. november 14-ei számában jelent meg, a Politikai Bizottság 1988 februárjában figyelemztetésben részesítette Pozsgay Imrét. Márciusban dorgálást kapott Nyers Rezső is, amiért egyetértett egy párton belülről induló reformszerveződéssel, amely az 1937-es baloldali együttműködés mintájára Új Márciusi Frontnak nevezte magát. Ezt követte négy közismerten reformelkötelezett értelmiségi – Bihari Mihály, Bíró Zoltán, Király Zoltán (1948) és Lengyel László – kizárása a pártból április 8-án. Az elsődleges indok mindegyikük esetében a politikai intézményrendszer reformjára, vagyis a hatalom megosztására vonatkozó nézetek hangoztatása és terjesztése volt.⁷⁰

A kialakult párharcban a szovjet vezetés Grósz Károlyt támogatta. Vagyim Medvegyev, az SZKP KB titkára a magyarországi helyzettel foglalkozó összefoglalójában Kádár szerepléseit így jellemezte: „A magyar vezető már nem érzékeli a társadalom és a párt hangulatában bekövetkezett változásokat. Beszédei közhelyektől hemzsegnak, beszélgetőpartnerei azt mondják, hogy semmi újat nem hallanak a főtitkártól, hogy képtelen a párt politikájának a megújítására, de ezt nem hajlandó elismerni.” Konklúziója, amit Gorbacsov is magáévá tett, így hangzott: ki kell nyilvánítaniuk, hogy „politikai támogatást nyújtunk Grósz elvtársnak és néhány más magyar vezetőnek”.⁷¹

Az elszenvedett vereségek és a Moszkvából érkező jelzések hatására Kádár végül belátta, hogy engednie kell. Május közepén ezért kompromisszumot kötött Grósszal. Megegyezésük értelmében Kádár átengedte a pártfőtitkári tisztséget Grósznak, maga pedig elfogadta az újonnan és számára kreált pártelnöki pozíciót. A Központi Bizottság megújulása tehát a „folytonosság” elvének szem előtt tartásával ment volna végbe. A megállapodásról tájékoztatták a szovjet vezetést, majd miután áldását adta az elgondolásra, május 19-én Kádár benyújtotta lemondását a Politikai Bizottságnak.⁷²

Az előzetes megállapodás ellenére a május 20–22-i pártkonferencia nem az eltervezett koreográfia szerint zajlott le. A konszenzust először Kádár sértette meg azzal, hogy előadói beszédében megismételte üres frázisait arról, hogy nincs válság, csak „nehézségek” vannak, amelyek kitartó és

⁶⁷ Huszár Tibor: *Kádár János politikai életrajza 1957. november – 1989. június*. Budapest, 2003, Szabad Tér – Kossuth, 293–303.

⁶⁸ Tőkés Rudolf: *A kialakult forradalom*. Budapest, 1998, Kossuth, 288.

⁶⁹ Barabás János: Jegyzetlapok egy nem készülő visszaemlékezésből. In Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László (szerk.): *Magyarország évtizedkönyve 1988–1998*. II. köt. Budapest, 1998, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 731–732., 876–877.

⁷⁰ Stumpf István: Inkvizíció. In Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve 1988*, i. m. 234–237.

⁷¹ Idézi Huszár Tibor: *Kádár János politikai életrajza*, i. m. 306–307.

⁷² Tőkés Rudolf: *A kialakult forradalom*, i. m. 289.

áldozatos munkával leküzdhetők. Elfogadta, hogy a politikai intézményrendszer fejlesztésének „megkülönböztetett figyelmet kell szentelni”. Ugyanakkor hozzátette, hogy ez nem irányulhat másra, mint „a szocialista rendszer erősítésére”, s „minden olyan törekvéssel szemben, amely szocialista rendszerünk alapjait veszélyezteti”, határozottan fel kell lépni.⁷³

Kádár beszédét Grósz a megállapodás felrúgásaként értelmezte. Ő és szövetségesei ezért megszervezték, hogy a 22-ei szavazáson – az előzetes tervtől eltérően – a küldöttek mindegyik „vén csákyás” nevét töröljék a KB-tagok listájáról. A puccs minden jel szerint a vártnál is jobban sikerült. A Politikai Bizottság 13 régi tagjából összesen 8-an kerültek ki a vezetésből. PB-tag lett viszont Nyers Rezső és Pozsgay Imre, valamint Grósz hívei közül többen.⁷⁴

Kádár félreállításával és vezetőtársai kiszorításával Grósz Károly kezébe igen jelentős hatalom került. A megelőző egy évben több szakértő politikust vont be kormányába, akikhez június 29-én Pozsgay Imre (államminiszter), Kulcsár Kálmán (1928–2010) (igazságügy-miniszter), majd októberben Beck Tamás (1929–2014) (kereskedelmi miniszter) csatlakozott. Kezdetben úgy látszott, hogy Grósz képes lesz az események alakulásának határozott medert szabva a reformokat folytatni, ugyanakkor a rendszer teljes összeomlását megakadályozni. Ez az akkori pártzsargonban „modellváltásnak” nevezett elképzelés tükröződött a Politikai Bizottság június 14-ei, majd a Központi Bizottság július 13–14-ei ülésének határozataiban, amelyek egy gazdasági, társadalmi és politikai szempontból egyaránt radikális, ám a párt monopolhelyzetét fenntartó modernizációs programot körvonalaztak. Ehhez illeszkedett az elmúlt három évtized történetének és abban a párt szerepének kritikus újragondolása Pozsgay Imre irányításával, valamint egy új gyülekezési és egyesülési törvény elfogadása. Ez utóbbi az egypártrendszer keretei között kívánta biztosítani az egyesülési jogot, s ezáltal legalizálni az elmúlt hónapokban létrejött ellenzéki szervezeteket.⁷⁵

A Grósz hatalmának konszolidálásához és programjának végrehajtásához szükséges külpolitikai „hátszél” ugyancsak adott volt. A Nyugat

támogatta a magyar reformokat, és örömmel vette a magyar diplomácia 1987-től jól érzékelhető önállósulási törekvéseit. A Német Szövetségi Köztársaság 1 milliárd márkás azonnali hitellel adta jelét rokonszenvének.⁷⁶ Az NSZK támogatásához főtítkárrá választása után Grósz megszerezte Moszkva és Washington pártfogását is. Gorbacsov, akivel 1988. július 5–6-án tárgyalt, áldását adta a magyar reformok folytatására, és jelezte, hogy idővel a Magyarországon állomásozó szovjet csapatok kivonása is megfontolás tárgyát képezheti. Cserében viszont azt kérte, hogy Grósz törekedjen a mélyponton lévő román–magyar viszony javítására. Az Egyesült Államokban ugyancsak szívélyes fogadtatásban részesült. A gazdasági és a társadalmi élet számos képviselője mellett találkozott Reagan elnökkel és Bush alelnökkel. Magyar kormányfő 42 év óta ekkor tett először hivatalos látogatást az Egyesült Államokban, és magyar pártvezetőt is először fogadtak a Fehér Házban.⁷⁷

A májusi pártkonferencia, illetve az új pártvezetés június–júliusban határozottan állást foglalt a gazdasági reformok folytatása, vagyis a vegyes tulajdonú és alapvetően piaci szabályok szerint működő gazdasági modell mielőbbi kialakítása mellett. Ennek jegyében fogadta el az Országgyűlés október 5-én a társasági törvényt, amelynek alapján az állami vállalatok és a szövetkezetek korlátolt felelősségű társasággá vagy részvénytársasággá alakulhattak, és magánszemélyek is alapíthattak legfeljebb 500 főt foglalkoztató vállalatokat. A tulajdonreform, vagyis a vagyonérdekeltség lehetőségének megteremtése terén a magyar jogalkotás ezzel a törvénnyel lépte át a Rubicont.⁷⁸ Végre megkezdtek a veszteséges nagyvállalatok támogatásának a leépítését. Ennek elkerülhetetlen következménye volt a teljes foglalkoztatottság elvének feladása, amelyet október 25-én jelentett be a kormány.

Jóval kevésbé sikerült közös platformot találni a politikai intézményrendszer egyre többet emlegetett reformjával kapcsolatban. Pozsgay, Nyers és általában a párt reformerői ekkor már hónapok óta a hatalmi ágak egyértelmű szétválasztásában és perspektivikusan a szocializmus alapelveit

⁷³ Kádár János előadói beszéde. *Népszabadság*, 1988. május 21.

⁷⁴ Bihari Mihály: Változások és változatlanosság a politikai intézményrendszerben. In Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve 1988*, i. m. 53–54.

⁷⁵ A Központi Bizottság határozatai és Berecz János sajtóértekezlete. *Népszabadság*, 1988. július 15.

⁷⁶ Horváth István – Németh István: *És a falak leomlanak. Magyarország és a német egység 1945–1990*. Budapest, 1999, Magvető, 281–283.

⁷⁷ Mink András: Grósznoszty. *Beszélő*, 1999. szeptember, 75–76. A Gorbacsov–Grósz találkozó dokumentumai ugyanitt, 63–66. Vö. Tökés Rudolf: *A kialakított forradalom*, i. m. 293–294.

⁷⁸ *Magyar Közlöny*, 1989. június 13. 665–668. Vö. Társasági törvényt alkotott a parlament. *Népszabadság*, 1988. október 6.

megőrző pluralisztikus politikai rendszerben, vagyis – mint akkoriban lépten-nyomon hallani lehetett – modellváltásban gondolkodtak. Az ellenzéki szervezetek ugyanakkor egyre nyíltabban követelték a korlátok nélküli többpártrendszert, vagyis a teljes politikai demokráciát. Grósz viszont egyelőre semmiféle pluralizmusról, sem szocialistáról, sem demokratikusról nem akart hallani. A pártértekezletet megelőzően és a pártértekezleten egyaránt úgy nyilatkozott, hogy Magyarországon „tartósan” egy pártot és „egységes szakszervezetet” képzel el.⁷⁹

A felfogásával ellentétes vagy azon túlmutató törekvésekkel szemben Grósz igyekezett erőt mutatni. „Rendpárti” álláspontjával szemben, amely tehát nemcsak a többpártrendszert utasította el, hanem a „szocialista pluralizmus” reformkommunista eszméjét is fenntartásokkal kezelte, Pozsgay elérkezettnek látta az időt arra, hogy a Bihari Mihály által kidolgozott reformkonceptió leglényegesebb elemeit közjogi formába öntve és a parlamenttel elfogadtatva a politikai életben is megkezdődjék a modellváltás. Ennek érdekében állították össze az úgynevezett demokrácia-csomagtervet, amelyet Király Zoltán és 15 képviselőtársa terjesztett a parlament elé június végén. A dokumentum tartalmazta az Elnöki Tanács felváltását a köztársasági elnöki intézménnyel, a választójogi törvény módosítását a jelölési rendszer teljesen szabadabbá és nyilvánossá tételével, az Országgyűlés felváltását valódi munkaparlamenttel, az MSZMP jogállásának alkotmányos szabályozását, új egyesülési és gyülekezési törvény elfogadását, a sajtótörvény megújítását, Alkotmánybíróság felállítását, a népszavazás lehetővé tételét és néhány más javaslatot, anélkül azonban, hogy a többpártrendszer mellett nyíltan állást foglalt volna. Arra hivatkozva, hogy a kormány szakminiszterei – elsősorban Kulcsár Kálmán igazságügy-miniszter – is dolgoznak ilyen törvényjavaslatokon, ami igaz volt, az Országgyűlés ekkor nem tűzte napirendjére a demokrácia-csomagterv megvitatását. Felkérte viszont Pozsgayt, hogy a kormány tagjaként koordinálja a politikai intézményrendszer reformjával kapcsolatos munkálatokat, és majdan tájékoztassa az Országgyűlést. Erre november 24-én került sor.⁸⁰

A pártértekezletet követő hetekben Nyers Rezső és értelmiségi támogatói is aktivizálódtak. Felújították elképzelésüket az Új Márciusi Front

megalakításáról, amelynek szervezését még 1987 őszén kezdték el, ám az akkori pártvezetés rosszallása és Nyers figyelmeztetése miatt átmenetileg leálltak az előkészületekkel.⁸¹ A szervezet vezetőinek, Újhelyi Szilárd elnöknek és Vitányi Iván (1925) ügyvezető titkárnak az őszi nyilatkozatai szerint az Új Márciusi Front részben „szellemi műhely”, részben az alternatív szervezetek és a kormányzat közötti „összekötő híd” kívánt lenni. Eszménye a „demokratikus szocializmus” volt, amelyet azonban a többpártrendszer keretei között képzelt el. Feltehetően a lengyel példát is szem előtt tartva, ahol augusztus végére eldőlt, hogy tárgyalások kezdődnek a párt és az ellenzék közötti hatalommegosztásról, az ÜMF javasolta egy olyan „nemzeti tanács” megalakítását, amelyben a kormányzat és az alternatív szervezetek képviselői közösen dolgoznák ki a „plurális rendszerre” történő átmenet pontos menetrendjét és technikáit.⁸²

A Pozsgay és Nyers körüli reformerök támogatásának a céljával, de autonóm kezdeményezésként alakult meg az MSZMP első reformköre 1988. november 29-én Szegeden. Az alapítók, akik között elbizonytalanodó és előremenekülő pártfunkcionáriusok, valamint őszintén reformelkötelezett egyetemi oktatók és egyszerű párttagok egyaránt akadtak, az egyre pejoratívabb csengésű reformkommunista minősítés helyett reformszocialistának nevezték magukat, és nyilatkozatukban a politikai rendszer olyan átalakítására szólítottak fel, amely „természetesnek tekinti a többpártrendszert”. Rendszerváltás helyett azonban ekkor még ők is csak olyan modellváltásban gondolkodtak, amely Magyarországot „visszaintegrálná a világgazdaságba”, és nagyobb teret engedne a „túltagadott polgári értékeknek”. A kezdeményezés hamarosan számos más városban, illetve alapszervezeten belül követőkre talált. 1989 elejére a reformkörök az ország nagy részét behálózták.⁸³

A KISZ, amelynek vezetői már csak életkoruknál fogva is rugalmasabbak voltak a párt irányítóinak többségénél, lényegében testületileg a reformeröket támogatta. A november 18–19-én megtartott székesfehérvári kongresszuson Hámosi Csabát (1948) egy 31 éves matematikus, Nagy Imre

⁷⁹ Tíz hónap kronológiája. IV. 28. és V. 21. *Mozgó Világ*, 1989/1. 111., 113.

⁸⁰ Szalay Péter: Mi van a „demokrácia csomagterv”-ben? In Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve 1988*, i. m. 254–264. és Pozsgay Imre: *Politikus-pálya a pártállamban és a rendszerváltásban*, i. m. 86–87.

⁸¹ Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve 1988*, i. m. 783–785.

⁸² Bossányi Katalin: *Szólampróba*, i. m. 268–279. (Újhelyi Szilárd).

⁸³ Gécz József: Egy elfelejtett mozgalom – a reformkörök tíz éve. In Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László (szerk.): *Magyarország évtizedkönyve*. II. köt., i. m. 910–913. Vö. Ágh Attila – Gécz József – Sipos József (szerk.): *Rendszerváltók a baloldalon. Reformerek és reformkörök 1988–1989*. Budapest, 1999, Kossuth, 21–122.

(1957) váltotta a szervezet élén. A küldöttek közül sokan bírálták a párt politikáját, és a KISZ-en belüli teljes frakciószabadságot, valamint március 15-e hivatalos állami ünnepként való elismerését követelték. Nagy maga is egy karakteresen reformpárti beszédet mondott, s a későbbiekben mindig Pozsgayt támogatta. A sokáig vitatott program (*Szocializmust, de másképp!*) azonban rövid és semmitmondó volt. Célként a „szocialista elvekre épülő társadalmi, gazdasági modernizációt” hirdette meg, de hogy ez konkrétan mit jelent, azt még csak sejteni sem lehetett a szöveg alapján.⁸⁴

Az MSZMP reformerőinek aktivizálódása és párton belüli elkülönülése Grósz Károly hatalmát megrendítette, és ellenlépések megtételére ösztönözte. Úgy intézte, hogy a miniszterelnöki posztot, amelyet a Kádár elleni összefogás időszakában Pozsgaynak ígért, egy ismert és tehetséges, de politikai befolyás nélküli fiatal közgazdász, Németh Miklós (1948) kapja. Grósz úgy számított, hogy a kellő kormányzati rutin, kapcsolatrendszer és bázis nélküli Németh olyan engedelmes eszköz lesz a kezében, akit golyófogásra és villámelhárításra egyaránt használni lehet. Úgy gondolkodott tehát, mint alig egy évvel korábban Kádár, és mint rövidesen bebizonyosodott, úgy is járt.

Németh Miklós 1948-ban született az észak-magyarországi Monokon. Apja kisparaszti, anyja iparoscsaládból származott. A nagyapa 10 holdja ellenére az 1950-es évek első felében azt kellett megélnie, hogy „hús nem nagyon került az asztalra, vagy ha igen, akkor roppant kemény füstölt hús, belőle leves, ehhez egy kis krumpli, ezt rágtuk, majszoltuk. Tele volt ugyan az udvar tyúkkal, libával, kacsával, de csak vasárnaponként ettünk meg egy-egy levágott tyúkot vagy csirkét, mert a többit be kellett szolgáltatni.” Falusi nemzedéktársaihoz hasonlóan előbb kisdobos, majd úttörő volt, miközben a parókián hittanórákra járt, vasárnaponként pedig rendszeresen ministrált. Örült, hogy a járási szavalóversenyen elért első helyezéseért egy hetet tölthetett a csillebérci úttörőtáborban, miközben „sokkolták” azok a kegyetlen módszerek, amelyekkel 1961-ben családjukat is bekényszerítették a térszbe. 1962-től a miskolci kereskedelmi technikumban tanult. Mélyen

frusztrálta, hogy elsőből utolsó lett; városi osztálytársai mindenben jóval felkészültebbnek bizonyultak nála. Hiányosságait úgy pótolta, hogy az első két évben lámpaoltás után az illemhelyen elemlámpa fényénél tanult és olvasott. Harmadikban és negyedikben aztán már ő korrepetálta padtársait, miközben könyvtelből és gazdaságstatistikából országos tanulmányi versenyeket nyert. Egy ideig az iskola KISZ-titkára is volt. 1966-ban érettségizett minden tárgyból jeles eredménnyel. Tanulmányait a Marx Károly Közgazdasági Egyetemen folytatta – ugyancsak kiváló előmenetellel, a második évtől ezért népköztársasági ösztöndíjasként. Tanárai közül Kornai János és különösen az egyetemi oktatást megújító rektor, a nékoszos hagyományokat ápoló Szabó Kálmán hatottak rá. Utóbbi példájának döntő része volt abban, hogy 1968-ban belépett a pártba. Édesapja ezt követően „több mint egy fél évig átnézett” rajta, „egy szót nem szólt hozzá”. Sikerei ellenére frusztráló élmények az egyetemen is érték. Zavarta, hogy a KISZ vezetését egy olyan „szűk klikk” sajátította ki, amelynek hangadói kizárólag pestiek, és többnyire „ismert politikai nagyságok”, illetve régi munkásmozgalmi veteránok gyermekei vagy unokái voltak. Más vidéki fiúkkal összefogva másodévesként ezért „puccsot” szervezett ellenük. Győztek, és átvették a „hatalmat”. „A vidékiek nem voltak antiszemiták, de azt tapasztalták, hogy az egyetemi szervezetek vezetésében van szemita összefonódás. Erre pedig természetes reakcióként úgy gondolták, hogy ne azok mondják meg nekik, hogy mi a helyes. Sőt, úgy vélték, erre önmaguk esetében nekik van joguk. [...] Volt átjárás a két csoport között, de megvolt az »ők« és a »mi« tudat” – vélte utólag több vidéki egyetemi és kollégiumi társához hasonlóan. Ezt a megkülönböztetést egész későbbi pályafutása során érezte: „a Tervhivatalban éppúgy, mint a pártközpontban”. Diplomájának megszerzése után, 1971-től alma materének tanársegédeként kezdte meg felnőtt életét. Meghatározó élménynek bizonyult számára, hogy 1975–1976-ban kilenc hónapot töltött az Egyesült Államokban. A bostoni Harvard Egyetemen tanult döntéseméletet, és közben tökéletesítette angolnyelv-tudását. Hazatérve – háromszoros fizetésért – az Országos Tervhivatal osztályvezető-helyetteseként folytatta pályáját, majd 1981-től az MSZMP KB gazdaságpolitikai osztályán dolgozott előbb munkatársként, majd osztályvezetőként. 1987-ben kinevezték

⁸⁴ Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve 1988*, I. m. 551–552. és RFE/RL Hungarian Situation Report 19/1988 (XII. 5.).

a KB gazdaságpolitikai titkárává. Ezekben a munkakörökben részleteiben megismerte az ország siralmas gazdasági állapotát, egyre növekvő adósságállományának mértékét, és azt, hogy „kettős könyvelést vezetünk”, vagyis „csaltunk: mind befelé, az országgal szemben, mind kifelé, a külfölddel szemben”. Emellett érzékelte a világpolitikai mozgások irányát is. 1988 januárjában, amikor az NSZK-ban tárgyalt a tartományi miniszterelnökökkel és Helmut Kohl kancellárral, Horváth István, akkori bonni követ szerint a németeket kellemesen meglepte, hogy „Németh mily világosan beszél a Magyarországon kíváncsok és várható változásokról, miközben leszögezi azt is, hogy nem hisz a szovjet birodalom örökkévalóságában”. 1988 novemberében, amikor Grósz Károly felkérésére igent mondott a miniszterelnöki poszt átvételére, pontosan tudta tehát, hogy egy léket kapó hajót kell a viharos tengeren kikötőbe kormányoznia. Mégis elvállalta, mert „végül is az ország nem állhat le”. És talán azért is, mert mindig szigorú, de becsületes apja is azt tanácsolta neki: „Ha úgy érzed, hogy elég erőd van hozzá, akkor vágj bele.”⁸⁵

A hogyan tovább kérdésével kapcsolatos párton belüli ellentétek, amelyek a pártértekezlet utáni fél évben egyre markánsabban rajzolódtak ki, a november végi napokban még élesebbé váltak. A Központi Bizottság november 22-én megtárgyalta és elfogadta az új egyesületi és gyűlékezési törvényt. Általánosságban ez megfelelt a demokratikus normáknak. A pártalakítás törvényi szabályozását viszont egyelőre nem tűzték napirendre. Pozsgay, valamint a környezetéhez tartozó reformértelmiség viszont ebben az időben már úgy látta, hogy az egypártrendszer keretei közötti „szocialista pluralizmus” fölött végképp eljárt az idő, s a teendő a többpártrendszerre való áttérés módozatainak mielőbbi kidolgozása. Pozsgay a demokrácia-csomagterv november 24–26-ai országgyűlési vitájában is ezt az álláspontot képviselte. „[...] igazat adok azoknak – jelentette ki –, akik köntörfalazás nélkül felvetették a többpártrendszer kérdését.”

⁸⁵ Oplatka András: *Németh Miklós. „Mert ez az ország érdeke”*. Budapest, 2014, Helikon, 15–189.

„Azt vallo, hogy a szocializmusnak [...] nem szükségszerű velejárója az egypártrendszer [...]”⁸⁶

Ehhez a novemberi vitához kapcsolódott Grósz Károlynak a „káosz” és a „fehérterror” rémével riogató beszéde, amelyet a budapesti párttagság aktívaértekezletén, a Sportcsarnokban mondott el november 29-én. A főtitkár ebben minden korábbi nyilatkozatánál határozottabban kiállt az egypártrendszer mellett. „Nem adjuk fel céljainkat” – biztosította hallgatóságát. „Határozottan kijelentjük, hogy folytatjuk a szocializmus építését.” „[...] a jövőt az egypártrendszer viszonyai között képzeljük el.” Egyben ismét figyelmeztetett arra, hogy „megnőtt [...] az ellenséges [...] polgári restaurációs ellenforradalmi erők agresszivitása”. Ezek az erők „Eltúlozzák a többpártrendszer lehetőségét, felnagyítják vélt előnyeit. Zavarják nemzetközi kapcsolatainkat”. A főtitkár minden ilyen törekvéssel szemben határozott ellenlépéseket helyezett kilátásba.⁸⁷

A november 29-ei beszédét megelőző és az azt követő napokban Grósz előkészületeket tett valamiféle különleges állapot, feltehetően katonai közigazgatás bevezetésére. Szovjet jóváhagyás nélkül ez persze nehezen volt elképzelhető, és arra, hogy Gorbacsov erre áldását adja, nemigen lehetett számítani. A szovjet főtitkár éppen ellenkező irányba menetelt. 1988 októberében a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa jóváhagyta a nyári pártkonferencia ajánlásait az alkotmány módosításáról, december 7-én New Yorkban, az ENSZ ülészakán pedig maga Gorbacsov jelentette be, hogy a Kelet-Európában állomásozó szovjet csapatok kivonásáról terjedő hírek nemcsak hogy igazak, hanem már a következő évben meg is kezdődnek. Nyilatkozatát, amely az egész világon óriási szenzációt keltett, másként, mint Kelet-Európa feladásának első lépéseként nemigen lehetett értelmezni. Ahhoz tehát, hogy Magyarországon szükségállapotot lehessen bevezetni, előbb a Szovjetunióban kellett volna jobboldali fordulatnak végbemenni. 1988 és 1989 folyamán erre folyamatosan volt némi esély, és a magyar pártvezetés és párttagság konzervatív csoportjai várták is ezt a fordulatot. Gorbacsov eltávolítása vagy meggyengülése azonban – mint

⁸⁶ Pozsgay Imre válasza. *Népszabadság*, 1988. november 25. Pozsgay beszédét és vitázáró felszólalását az újságírói tudósításokkal tartalmilag egyezően, de több stiláris eltéréssel közli *Oktoberi kérdések. Pozsgay Imrével beszélget Bíró Zoltán*. Budapest, 1988, Eötvös-Püski, 75–81.

⁸⁷ Grósz Károly: Kiállni a politikáért, tenni az országért. *Népszabadság*, 1988. november 30. Vö. Ripp Zoltán: *Rendszerváltás Magyarországon*, i. m. 254–260.

ismeretes – nem következett be, és ez a magyar „rendpárt” törekvéseinek jövőjét is megpecsételte. 1988 őszétől Grósz egy olyan harapófogóban vergődött, amelynek egyik szárát az ellenzék, a másikat pedig – Pozsgay vezetésével – saját pártjának reformerei szorították.

1989. január 10–11-én az Országgyűlés folytatta az egyesülési és a gyűlekezési jogról szóló törvényjavaslatok vitáját. Az egyesületalakítást és az utcai demonstrációk szervezését ezek a javaslatok a nyugati országok demokratikus gyakorlatának megfelelően szabályozták. A parlament minimális ellenszavazattal és csekély tartózkodással mindkét törvényjavaslatot elfogadta. A pártalakítások ügyét azonban továbbra sem rendezte.⁸⁸

A párttörvény körüli huzavona mögött az MSZMP konzervatív-rendpárti szárnyának defenzív, a demokratikus átalakulás késleltetésére és korlátozására irányuló stratégiája húzódott meg. Ezt a koncepciót konkretizálta és részletezte január 19-ei elaborátumában Fejti György (1946) KB-titkár, Grósz Károly csapatának egyik fiatal és energikus tagja, amit a Politikai Bizottság február 7-én vitatott meg. A „szocialista berendezkedés dinamizálását szolgáló, ugyanakkor stabilitását is megőrző sajátos magyar modell” lényege eszerint a „kétlépcsős” átmenet és a párt „hegemón szerepének” megőrzése lett volna. Vagyis demokratikus választások helyett 1990-ben a „feltételezett erőviszonyok” alapján egyszerűen elosztották volna a képviselői helyeket. Ezáltal az MSZMP biztos többséggel rendelkezhetett volna a parlamentben 1995-ig, de legalábbis 1994-ig, amikor az első szabad választásokra sor kerülhetett volna. A 4-5 éves átmeneti periódusban olyan koalíciós kormány állt volna az ország élén, amelyben az MSZMP túlsúlya érvényesülhetett volna.⁸⁹

Fejti és a mögötte állók elgondolásától eltérően az MSZMP reformerei egyenrangú partnerként fogadták el az ellenzékét, és nem diktálni akarták az átalakulás feltételeit, hanem tárgyalni azokról, és ha lehet, konszenzusra jutni. Ez tükröződött az Új Márciusi Front január 14-ei felhívásában. Az *egypártrendszer*től a *képviselési demokráciáig* című dokumentum tényként ismerte el, hogy „az ország közvéleménye”, beleértve a párttagok

jelentős részét is, ma már egyetért abban, hogy „az egypártrendszert az európai népek történetében kialakult többpártrendszerrel kell felváltani”. Az átmenet pontos menetrendjének és a leendő politikai struktúra pontos kidolgozásának céljából ezért egy Országos Nemzeti Bizottság mielőbbi létrehozását javasolta. Az MSZMP mellett ebben minden olyan szervezet képviseltethette volna magát, amely „kész együttműködni a kiegyezés, a politikai megújulás érdekében”.⁹⁰

A holtpontról Pozsgay Imre mozdította el az eseményeket. A közelmúlt feltárásával foglalkozó bizottságok vezetőjeként, amely feladat irányításával még az 1988. májusi pártértekezlet bízta meg, január 28-án szenzációszám-ba menő nyilatkozatot adott a *168 óra* című rádióműsor riportereinek. Bejelentette, hogy az 1956 előtti politikai válság főszereplői közül a történelem Nagy Imrét igazolta, és azt, ami 1956 októberében történt, a történelmi albizottság nem ellenforradalomnak, hanem „egy oligarchikus és a nemzetet is megalázó uralmi forma elleni népfelkelésnek” tartja. Ez az értékelés alapjaiban kérdőjelezte meg a rendszer múlt- és önképét, s egyben a Grósz-féle vezetés ezzel kapcsolatos álláspontja fölött is visszamenőleges kritikát gyakorolt.

Grósz megpróbálta Pozsgayt jobb belátásra bírni, és nyilatkozatát visszavonogatni. Miután Pozsgay ezt elutasította, a főtítkár mérlegelte cselekvési lehetőségeit. A Szovjetunió és az Amerikai Egyesült Államok nagykövétével, majd hazai bizalmasaival egyaránt konzultált, sőt telefonon Gorbacsovval is beszélt. A mérvadó tényezők mindegyike mérsékletre intette, és óvta az erőszakos fellépéstől. Grósz értett a szóból. A kapott tanácsokat megfogadva a Központi Bizottság február 10–11-ei ülését úgy irányította, hogy pártszakadásra vagy éles konfrontációra ne kerüljön sor. Bár a sok felszólaló közül Pozsgay álláspontját csak kevesen – köztük Nyers Rezső és Németh Miklós – támogatták, s a többség vagy fenntartásait hangoztatta, vagy taktikázott, a határozat alapvetően mégis a véleménye mellett kitartó Pozsgaynak adott igazat.

1956 átértékelése mellett a február 10–11-ei KB-ülés egy másik történelmi jelentőségű határozatot is hozott. A testület ekkor mondta ki teljes egyértelműséggel először, hogy „Az MSZMP álláspontja az, hogy a demokratikus hatalomgyakorlás a társadalom által ellenőrzötteen a közvetlen és

⁸⁸ A pártalapítás kérdése a parlamenti vita középpontjában. *Magyar Nemzet*, 1989. január 11.

⁸⁹ Az MSZMP Politikai Bizottságának 1989. február 7-ei üléséről készült jegyzőkönyvet részben közli Békés Csaba – Byrne, Malcolm (szerk.): *Rendszerváltozás Magyarországon 1989–1990. Dokumentumok*. Budapest, 1999, Sokszorosított iratgyűjtemény, 17. sz. dok. Vö. Kulcsár Kálmán: *Két világ között. Rendszerváltás Magyarországon 1988–1990*. Budapest, 1994, Akadémiai Kiadó, 122–123.

⁹⁰ Az egypártrendszer

képviselési demokrácia révén, a többpártrendszer keretei között érvényesüljön”. Az MSZMP ezzel a határozattal döntő lépést tett az egypárti diktatúra többpárti demokráciával való felváltása felé. Arról azonban, hogy az „átmenet során” „meghatározó szerepet” töltsön be, s hogy ez az átmenet évekig tartson, továbbra sem mondott le. A Fejti-féle forgatókönyv fontos elemei egyelőre tehát továbbra is érvényben maradtak.⁹¹

A Központi Bizottság február 11-ei határozataival Pozsgay jelentős győzelmet aratott a párt rendpárti konzervatívjaival szemben. 1956 átminősítésével alapjaiban rendült meg az MSZMP és az egész rendszer legitimitása, a többpártrendszer elfogadásának deklarálásával pedig legalizálódtak az addigi pártalakulások, és veszélytelenné váltak a továbbiak. A Márton Áron Társaságból ezt követően alakult meg március 17-én a Kereszténydemokrata Néppárt, amelyet a tavasz folyamán még vagy fél tucat új párt színre lépése követett. Készülve a megmérettetésre, közben nagy energiákkal folyt a tagtoborzás, gomba módra szaporodtak az egyesületek, és számos újabb tüntetésre is sor került. Ezek egy része továbbra is a nagymarosi építkezések ellen szerveződött, míg néhány másik a környezetszennyezés ellen szólította utcára az embereket.

Február 18-ai közös nyilatkozatukban az ellenzéki szervezetek üdvözltek a Központi Bizottság határozatait. Egyben – a lengyel ellenzék és kormány között február 6-án kezdődő tárgyalások mintájára – javasolták, hogy „A demokratikus folyamat gyorsítása, szilárdabb, szélesebb politikai bázisra helyezése céljából” kezdődjenek „nemzeti kerekasztal-tárgyalások” a kormány, az MSZMP és a demokratikus politikai szervezetek részvételével.⁹² Az egységes ellenzéki álláspont kialakítása és képviselése céljából ezt követően közös szervezetet, úgynevezett Ellenzéki Kerekasztalt hoztak létre. Az EKA március 22-én alakult meg 9 szervezet, az MDF, az SZDSZ, a Kisgazdapárt, az MSZDP, a Magyar Néppárt, a Fidesz, a Független Jogász Fórum, a Bajcsy-Zsilinszky Baráti Társaság és a Független Szakszervezetek Demokratikus Ligája részvételével, amelyekhez a későbbiekben a Kereszténydemokrata Néppárt is csatlakozott. Programjukat azonban már

ezt megelőzően, a március 15-ei ünnepségek alkalmából nyilvánosságra hozták.⁹³

1951-es „lefokozása” óta március idusa ekkor lett ismét hivatalos állami és nemzeti ünnep, s egyben munkaszüneti nap. Az ellenzéki pártok képviselői szokás szerint a Március 15. téren gyülekeztek a Petőfi-szobornál, ahonnan nemzeti zászlók és demokráciát követelő transzparensek alatt a Szabadság térre vonultak. Itt Cserhalmi György (1948) színész felolvasta 31 ellenzéki szervezet 12 pontba foglalt követeléseit. Ezek között szerepelt a többpártrendszer bevezetése, a Munkásőrség feloszlátása, október 23-a nemzeti ünnepé nyilvánítása, valamint a szovjet csapatok teljes kivonásának és a „Semleges, független Magyarországnak” a kívánalma. Utána Csengey Dénes (MDF) lépett a mikrofonhoz, aki – kijelentve, hogy a Magyar Televízió az egész nemzeté – jelképesen lefoglalta az intézményt. A következő stáció a Batthyány-örökmécses volt, ahonnan a Kossuth térre vonultak a tüntetők. Itt Kis János (SZDSZ) és Orbán Viktor (Fidesz) mondott beszédet. Kis hangsúlyozta, hogy az ellenzék a „békés átmenet” híve, maga sem akar „nemzeti katasztrófát”, de „félmegoldásokkal” „nem érheti be”. Orbán radikálisabb volt, és erősebb hangot ütött meg. „Ne higgyük – hangsúlyozta –, hogy elérkezett az össznépi összeborulás ideje. Én nem hiszek a diktatúrát bevezetni képesek és az esetleges diktatúrát majd elszenvadni kényszerülők kézfogásának őszinteségében. Én abban hiszek, hogy mi így, együtt képesek vagyunk visszavezetni az országot 1848 eszményeihez.”⁹⁴

A tavasz folyamán Grósz ismét kísérletet tett a demokratikus átmenet folyamatának lefékezésére. Németh Miklós azonban nyilvánosan szembefordult vele. Május 10-én úgy alakította át kormányát, hogy Grósz híveinek nagy részét dinamikus reformerekkel – Békesi László (1942), Horn Gyula, Glatz Ferenc (1941) stb. – váltotta fel. Grósz ezzel újabb presztízsvereséget szenvedett. Az új kormány számos gyors és látványos változtatással hívta fel magára a figyelmet, és vitte előre a rendszerváltozás ügyét. A külpolitika terén ilyen volt a diplomáciai kapcsolatok felvételének kezdeményezése

⁹¹ Közlemény az MSZMP Központi Bizottsága február 10–11-i üléséről. *Népszabadság*, 1989. február 13. A határozat autentikus szövegét közli Vass Henrik (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatait és dokumentumait 1985–1989*. Budapest, 1994, Interart Stúdió, 553–555.

⁹² Bozóki András (főszerk.): *A rendszerváltás forgatókönyve*. I. köt., i. m. 50–51.

⁹³ Richter Anna (szerk.): *Ellenzéki Kerekasztal*, i. m. 290–293. és Haraszi Miklós: A kiegyezés két taktikája (Út a négy igenhez). In Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László (szerk.): *Magyarország évtizedkönyve 1988–1998*. II. köt., i. m. 926–927. Vö. Ripp Zoltán: *Rendszerváltás Magyarországon*, i. m. 359–370.

⁹⁴ A márciusi eszmék élnek és élni fognak. *Magyar Nemzet*, 1989. március 16. A Szabadság téren ismertetett 12 pontot és Orbán Kossuth téri beszédét közli: Bozóki András (szerk.): *Tiszta lappal*, i. m. 135–138.

a Vatikánnal és a műszaki zár lebontása az osztrák határon. Az utóbbi május 2-án kezdődött, és augusztus 1-jén fejeződött be. Kulturális téren nagy figyelmet váltott ki az orosz nyelv kötelező oktatásának megszüntetése; az iskolai hitoktatás megkönnyítése, a könyvtárak zárt részlegeinek felszámolása, valamint a könyvek, folyóiratok és újságok kiadásához addig szükséges minisztériumi engedélyezés eltörlése. Az 1988 végén meginduló új lapokhoz, mint amilyen a Bíró Zoltán által szerkesztett *Hitel* is volt, rövidesen új kiadványok tucatjai csatlakoztak. 1989 júniusa és októbere között csupán Budapesten 132 új időszaki kiadvány tűnt fel az újságárusok standjain. Az újjáalakult és a reformpolitika dinamikus képviselőjére vállalkozó Németh-kormány legnagyobb figyelmet kiváltó intézkedése azonban nem a külpolitika vagy a kulturális élet egyik vagy másik újítása, hanem a régi politika szimbólumává vált nagymarosi vízlépcső építésének felfüggesztése volt május 13-án.⁹⁵ E lépéseknek köszönhetően 1990 januárjára az ország második legnépszerűbb politikusává 79 ponttal Németh Miklós, a legnépszerűbbé pedig 81 ponttal külügyminisztere, Horn Gyula vált.⁹⁶

A reformpártiak látványos erősödése és a kormány önállósulása Grósz Károlyt és rendpárti-konzervatív híveit elszigetelte. A főtitkár népszerűsége júniusra Kádárénál (48 pont) is mélyebbre (45 pont) zuhant, miközben Pozsgayé még mindig emelkedett (78). Erre hivatkozva a pártvezetés Pozsgayhoz közel álló tagjai hangoztatni kezdték, hogy Grósz „elhasználódott”, és ezért legjobb lenne, ha önként lemondana. Eközben Pozsgay arra tett utalásokat, hogy adott esetben elvállalná a főtitkárságot. A trónfosztás a június 23–24-ei KB-ülésen zajlott le. Bár főtitkári posztját Grósz megtartotta, a párt legfelsőbb vezetését egy négytagú testület vette át, amelyet elnökként Nyers Rezső irányított. Az elnökön és a főtitkáron kívül a testületnek még két tagja volt: Pozsgay Imre és Németh Miklós. A reformerek és a rendpártiak erőviszonya tehát ezen a szinten 3:1-es arányt mutatott. A Politikai Bizottság helyébe ugyancsak egy másik testület, a 21 tagú Politikai Intéző Bizottság lépett. A hatalomváltás körülményei nem voltak olyan drámaiak, mint egy évvel korábban, Kádár félreállításakor. Ám lényegét

tekintve most is ugyanarról volt szó: a főtitkár *de facto* trónfosztásáról és a párt politikájának új alapokra helyezéséről.⁹⁷

Az erőviszonyok párton belüli eltolódása is hozzájárult ahhoz, hogy június 10-ére sikeresen befejeződtek az EKA és az MSZMP megbeszélései a tárgyalások megkezdéséről. Az elfogadott kompromisszum értelmében a magyar nemzeti kerekasztal háromszögletűvé alakult. Az egyik oldalt az MSZMP, a másikat az EKA s a harmadikat az MSZMP-közei társadalmi mozgalmak és szervezetek delegáltjai képviselték. Az első magas szintű plenáris ülésre, amelyet Szűrös Mátyás, az Országgyűlés új elnöke nyitott meg, június 13-án került sor az Országház Vadásztermében. Az ellenzéki szervezetek nevében Kónya Imre leszögezte, hogy a tárgyalások célja „a békés átmenet biztosítása a diktatórikus uralmi rendszerből a népakaratot ténylegesen érvényesítő képviselői demokráciába”. „A népakaratnak – tette hozzá – nyílt kimenetelű, szabad választásokon kell megnyilvánulnia, amelyből semmilyen, a demokrácia elveit elfogadó és az erőszakos eszközök alkalmazásától magát elhatároló párt és politikai szervezet nem zárható ki.” Az MSZMP képviselőjében június 21-én a második plenáris ülésen Pozsgay Imre erre úgy válaszolt, hogy az MSZMP „elfogadja a szabad választásokon alapuló választási rendszert, amely pártok küzdelmében fejezi ki az állampolgári akaratot, szándékot”.⁹⁸ A Grósz–Fejti-féle többlépcsős és késleltetett átmenet terve ezzel lényegében lekerült a napirendről, és az átalakulás a párt reformerei és az ellenzék egybecsengő elképzelései szerint folytatódott.

A pártállami diktatúra végorait és a demokrácia hajnalhasadását 1989 nyarán két szimbolikus tartalommal rendelkező esemény is jelezte: Nagy Imre és mártírtársainak újratemetése, valamint Kádár János halála. Az elsőre június 16-án került sor, a második július 6-án következett be. E két egymáshoz közeli történés azok közül is sokakat megrendített, és önvizsgálatra késztetett, akik egyébként nem nagyon törődtek a történelmi léptékű, de fejük fölött zajló átalakulással. Ezen a két napon a közömbösek, a kertjeiket művelők, a kocsmába és a bevásárolni járók többsége is magába

⁹⁵ A Németh-kormány legfontosabb intézkedéseit ismerteti Oplátka András: *Németh Miklós*, i. m. 414–420.

⁹⁶ Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve 1990*. Budapest, 1991, Ökonómia Alapítvány – Enonomix Rt., 602.

⁹⁷ Tökés Rudolf: *A kialakult forradalom*, i. m. 338. A KB-ülés jegyzőkönyvét és döntéseit közli *A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1989. évi jegyzőkönyvei*. II. köt. Budapest, 1993, Magyar Országos Levéltár, 1089–1290.

⁹⁸ Bozóki András (főszerk.): *A rendszerváltás forradalmi évkönyve*. II. köt. Budapest, 1999, Magvető, 19–20., 145.

szállt, elgondolkodott, és megértette vagy legalábbis megsejtette, hogy egy történelmi korszak a végéhez közeledik.

Miközben temetett és a múltján töprengett az ország, egyre világosabban körvonalazódott az előtte álló jövő. 1987-ben, amikor miniszterelnök lett, Grósz Károly első útja még Moszkvába vezetett, és az 1988. májusi vezetőcsere sem történhetett volna meg a szovjet vezetés előzetes engedélye és utólagos jóváhagyása nélkül. Ekkor még a reformfolyamat élharcosa, Pozsgay Imre is arra biztatta honfitársait, hogy vigyázó szemük Párizs helyett Moszkvára vessék. 1989-re a Szovjetunió és ezen belül Gorbacsov szerepe a magyar változások alakításában leértékelődött. Az ország fiatal miniszterelnöke a korábbi gyakorlattól eltérően nem a szovjet nagykövethoz járt konzultációkra, hanem az ugyancsak fiatal és dinamikus Mark Palmer (1941–2013) amerikai nagykövettel tanácskozott. S ha valaki még mindig nem vette volna észre, hogy a világ és abban Magyarország helye alapvetően megváltozott, akkor július 11–13-án, amikor George Bush (1924–2018), az Amerikai Egyesült Államok elnöke Magyarországra látogatott, feltétlenül rá kellett erre döbbsennie.

Amerikai elnök ekkor járt először Magyarországon. Ez önmagában különlegessé avatta az eseményt. Észre kellett venni azt is, hogy az elnök csak két kelet-európai országot látogatott meg: Lengyelországot, ahol először szállt le az Air Force One, és Magyarországot, ahová Varsóból érkezett. Vagyis az átalakulás két élenjáró országát. A látogatás rövid, mindössze 40 órás volt, ám üzenete félreérthetetlen: Európa megosztottságának rövidesen vége, a demokratikus átalakulás lehetősége adott, és az Amerikai Egyesült Államok mindkét folyamatot támogatja.⁹⁹

A június 16-ai és a július 14-ei temetés, valamint Bush látogatásának látványosságai sokak előtt elfedték, hogy június 13-án történelmi jelentőségű tárgyalások kezdődtek az ellenzék, az MSZMP és az MSZMP-közel társadalmi szervezetek között. A tisztánlátást akadályozta a tájékoztatás csaknem teljes hiánya is, amelyet az MSZMP kezdeményezésére az Ellenzéki Kerekasztal pártjai is elfogadtak. A szeptember 18-áig tartó többszintű és az albizottságokban párhuzamosan zajló tárgyalásokon a három „oldal” 573 képviselője és szakértője vett részt. Ezek kicsit több mint egyharmada 1944 és 1953 között született, tehát 1968-ban, az új gazdasági mechanizmus bevezetésének és a nyugat-európai diáklázadásoknak az évében 15 és

24 év közötti – tipikusan lázadó – korban voltak. A tárgyalások menetének alakításában ők játszották a döntő szerepet. A következő korcsoportot az 1954 után született fiatalok alkották, akik az összes résztvevő egynegyedét tették ki. Ez a 45 év alatti két korcsoport adta a résztvevők 64%-át. A fiatalok elsősorban az EKA delegáltjai körében voltak felülreprezentáltak, legkevésbé pedig az MSZMP küldöttei között, akik közül viszonylag sokan születtek 1943 előtt. Generációs szempontból legkiegyensúlyozottabb képet a harmadik oldal delegációja mutatott.

A hagyományos nemi szerepmegosztásnak megfelelően a résztvevők 87%-a volt férfi, és csak 13%-a nő. A gyengébb nem érdekes módon az EKA delegáltjai között képviseltette magát legalacsonyabb, mindössze 8%-os arányban. Iskolai végzettség és foglalkozás szempontjából a résztvevők csaknem kizárólag – 90%-ot meghaladó arányban – valamely értelmiségi kategóriához tartoztak. Ezen belül legtöbbször – az összes résztvevő mintegy harmada – szabad értelmiségi pályákról érkeztek, míg a másik nagy csoportot a jogi végzettségű szakemberek alkották. Viszonylag jelentős volt a közgazdászok száma is. Az MSZMP delegáltjain belül magas volt a minisztériumi és egyéb állami tisztviselők aránya (75%), az EKA-n belül pedig – ide számítva az egyetemistákat is – a független értelmiségieké (70%). A résztvevők fele született Budapesten, a másik fele vidéki városokban és községekben. Persze ekkor már az utóbbiak többsége is a fővárosban lakott. A legmeglepőbb adat: az 573 főnek korábban mindössze 10%-a fejtett ki valamilyen ellenzéki tevékenységet. Ez még akkor is alacsony, ha figyelembe vesszük, hogy az EKA delegáltjai az összes résztvevőnek csak mintegy harmadát tették ki. Ez valószínűleg azzal magyarázható, hogy az ellenzéki tevékenység és a szakértelem csak kismértékben fedték egymást. A Nemzeti Kerekasztal munkájában részt vevő politikusi és szakértői gárdáról tehát összességében az állapítható meg, hogy az átlagosnál fiatalabb és lényegesen jobban képzett, döntően budapesti és értelmiségi beosztásban dolgozó férfiakból állt.¹⁰⁰

Az 573 résztvevő közül meghatározó szerepet a delegációk vezetői, valamint a plenáris üléseken részt vevők és a politikai munkabizottság tagjai játszottak. Az MSZMP részéről ilyen volt Pozsgay Imre, Fejti György és Kulcsár Kálmán igazságügy-miniszter; az MDF részéről Szabad György (1924–2015) akadémikus, egyetemi tanár és Antall József (1932–1993)

⁹⁹ Hazánkba érkezett George Bush, az Egyesült Államok elnöke. *Népszabadság*, 1989. július 12.

¹⁰⁰ Bozóki András – Karácsony Gergely: *Életút és politika*, i. m. 344–347.

orvostörténész, múzeumigazgató; a Fidesz részéről Orbán Viktor, Kövér László és Fodor Gábor; az SZDSZ részéről pedig Magyar Bálint szociológus és Tölgyessy Péter (1957) jogász. Kis János, aki 1988 őszétől 1989 nyaráig Demszky Gáborral együtt a Soros Alapítvány ösztöndíjasaként az Egyesült Államokban tartózkodott, érdemben nem vett részt a tanácskozásokon, és Für Lajos kivételével nem vettek részt az MDF alapítói sem, akik – nem alaptalanul – alkalmatlannak tartották magukat ilyen feladatra. A többi ellenzéki párt képviselői közül említhető még Vigh Károly és Zétényi Zsolt a Bajcsy-Zsilinszky Endre Baráti Társaság, Keresztes Sándor és Füzes Tibor a Kereszténydemokrata Néppárt, Révész András a Magyarországi Szociáldemokrata Párt, Márton János és Varga Csaba a Magyar Néppárt, Boross Imre jogász (1926–2014) és Prepeliczay István (1936–2002) villamosmérnök a Független Kisgazdapárt képviseletében.

Antall József 1932-ben született Budapesten, apai ágon katonáskodó és gazdálkodó kisnemesi, anyai ágon polgári családból. Apja a Független Kisgazdapárt tagja, belügyminisztériumi főtitkár, 1939–1944-ben menekültügyi kormánybiztos, majd 1945 után miniszter és 1949-ig kisgazdapárti képviselő volt. Gyermekkorától politikusok vették körül; apja és barátai mindig a fontos hazai és világeseményeket vitatták. Így szinte elkerülhetetlenül alakult ki benne is a politika iránti érdeklődés. Világnézetére a klasszikus liberalizmus, a modern kereszténydemokrácia és a magyar népi ideológia hatottak. Közeli kapcsolatban állt Bibó Istvánnal, akit „atyai barátjaként” tisztelt. A budapesti piarista gimnáziumban érettségizett 1950-ben, majd az ELTE bölcsészkarán tanult. 1954-ben szerzett magyar–történelem szakos tanári diplomát, de emellett – ekkor és a későbbiekben – levéltártant, muzeológiát és könyvtártant is tanult. 1954–1955-ben az Országos Levéltárban, majd a Pedagógiai Tudományos Intézetben és az Eötvös József Gimnáziumban dolgozott. 1956-ban megválasztották az iskola forradalmi bizottságának vezetőjévé, részt vett a Kisgazdapárt újjászervezésében, és egyik alapítója volt a Keresztény Ifjúsági Szövetségnek. A forradalom bukása után ezért fegyelmivel áthelyezték a Toldy-gimnáziumba, majd 1959-ben teljesen eltiltották a tanítástól. 1960–1962-ben a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban dolgozott, majd

a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár munkatársa lett. Igazgatóhelyettesként (1964-től), megbízott főigazgatóként (1974-től), majd főigazgatóként (1984-től) több mint negyedszázadon át irányította az intézményt, és éveken át szerkesztette az *Orvostörténeti Közleményeket*. Szakmai-hivatali pályájának felfelé ívelése ellenére ő is és 1974-es haláláig apja is az állambiztonság kiemelt célszemélyei közé tartozott, akiket folyamatosan megfigyeltek. Az 1980-as évek utolsó harmadáig politikai tevékenységet ezért nem fejtett ki, sőt a közélettől is távol tartotta magát. A politika iránti szenvedélyes érdeklődését azonban korántsem veszítette el, sőt a *Beszélő*-kör működését annak ellenére nagy érdeklődéssel követte, hogy a Lukács-iskolát egyetemistaként és később is tőle „idegennek” érezte. A passzív szemlélődő szerepköréből 1988-ban lépett ki. Szeptemberben – Csoóri Sándor és egykori tanára, Szabad György meghívását elfogadva – részt vett a második lakiteleki találkozón, s egyúttal a szerveződő Kisgazdapárttal és Kereszténydemokrata Párttal is felvette a kapcsolatot. Amikor Grósz Károly 1988. november végén elmondta „fehérterrorral” riogató beszédét, öntudatos magánlevélben hívta fel a főtitkár figyelmét: itt lenne az ideje, hogy a kommunisták végre feladják „a mindent jobban tudás illúzióját”, s hogy „Nem helyes egymás lejáratására törekedni”. Ehelyett „Arra van szükség, hogy mindazok, akiknek első a nemzet és a magyar nép sorsa, azok mindent kövessenek el egy olyan erőegyensúly létrehozására, ami mellett az elkövetkező esztendő minden esélyével számolva javulhat pozíciónk a világban”. 1989 februárjában belépett az MDF-be. Az EKA és a Nemzeti Kerekasztal vitáiban kitűnt szakszerűségével, megfontoltságával, mértékletességével és a helyzethez illő emelkedettségével. Ennek, és nem utolsósorban Csoóri Sándor támogatásának köszönhetően 1989 októberében az MDF II. Országos Gyűlése a mozgalmából időközben párttá alakult szervezet elnökévé választotta. Irányításával az MDF olyan jobbközép beállítottságú centрупárttá alakult, amelyben néhány évig a népi ideológiának, a nemzeti liberalizmusnak és a kereszténydemokráciának egyaránt helye volt.¹⁰¹

¹⁰¹ Fényi Tibor interjúja Antall Józseffel. *Valóság*, 1990/1. 54–62. és Debreczeni József: *A miniszterelnök*. Budapest, 1998, Osiris, 11–77.

Szabad György 1924-ben született Aradon – egy személyben „magyarnak, zsidónak és polgárnak”, mint maga vallotta egyik interjújában. A magyar- és zsidóellenes atrocitások miatt családja 1932-ben áttelepült Magyarországra. A budapesti Berzsényi Dániel Gimnáziumban érettségizett 1942-ben. Mivel a *numerus clausus* miatt felsőfokú tanulmányokat nem folytathatott, kertésztanoncnak állt. Az 1944-es üldöztetéseket munkaszolgálatosként élte át, ahonnan „kiváló emberek segítségével” megszökött, ahogy néhány hónap múlva az orosz fogságból is. Ezeknek a tapasztalatoknak a hatására alakult ki benne az az erkölcsi parancs, hogy „aki üldözött volt, abból sohase legyen üldöző”. „Az első napoktól kezdve nyilvánvaló volt, hogy nem fogom a csöbröt vödörrel felcserélni, azaz nem leszek az egyik diktatúra üldözöttjéből és ellenfeléből a másik diktatúra eszköze. Életösztönöm és körülményeim rászorítottak, hogy óvatos legyek, s ez az óvatosság bennem az ellenzékiiséget fenntartva szakmai pályára vitt.” 1945–1946-ban a Kisgazdapárt tagja volt, ezt követően azonban távol tartotta magát a pártpolitikától, és az állampártba sem lépett be. 1945 után egy-két évig gazdálkodott, miközben az ELTE történelem–levéltár szakán tanult. 1950-ben diplomázott. 1951-ig az Országos Levéltárban dolgozott, majd 1951–1954-ben ösztöndíjas aspiráns volt történelemből. Megszerezte a kandidátusi fokozatot, és 1954-től az ELTE Új- és Legújabbkori Történeti Tanszékén tanított adjunktusként. 1956-ban a kari és a Történelemi Bizottság tagjává választották, ami azonban nem törte meg szakmai karrierjét. Docens, majd 1970-től egyetemi tanár. Kutatási területe és oktatott tárgyai egyaránt a 19. századi magyar történelem különböző – gazdasági, társadalmi és politikai – aspektusai voltak, középpontban a polgári átalakulással, a neoabszolutizmus és a kiegyezés korával, valamint Kosuth Lajos alakjával. Történelemszemléletére jelentős hatást gyakorolt Bibó István dualizmuskritikája és általában a magyar történelem „zsákutcás” fejlődésként való értelmezése. 1969-ben lett az MTA doktora, 1982-ben pedig tagja. Oktatóként igazi iskolateremtő egyéniségnek bizonyult, és az évek során számos tehetséges diákját indította el a történelemsz pályán. Az 1980-as évek utolsó harmadáig ellenzéki tevékenységet nem fejtett ki. 1987 szeptemberében azonban már részt vett az első lakiteleki találkozáson, és egyike volt a nyilatkozat aláíróinak. Ettől kezdve az MDF legtöbb rendezvényén megjelent – 1989 márciusától a 15 fős

elnökség egyik tagjaként. Mint 1989 nyarán nyilatkozta: „A körülmények úgy hozták, hogy belenőttem a Magyar Demokrata Fórum szervezetébe, annak vitáin alakítottam ki elképzeléseimet az átmenetről, a jövőről. Ebben a szervezetben három olyan elemet találtam meg, amely lehetővé tette politikai és érzelmi kapcsolódásomat: a demokratizmust, a patriotizmust és az ellenzékiiséget. [...] Minden törekvésem arra irányul, hogy gyermekeink és unokáink olyan hazát örököljenek tőlünk, amit méltán szerethet mindenki, aki magyarnak vallja magát. Olyan hazát, amit a demokrácia testet öltött példájaként tisztel a világ.” A Nemzeti Kerekasztal tárgyalásain és az MDF belső vitáin egyaránt ezt a nemzeti demokratikus álláspontot képviselte.¹⁰²

Magyar Bálint 1952-ben született értelmiségi családban. Apja, aki színháztörténész és színházigazgató volt, magyar köznemesi családból származott, és ősei között tudhatta Szemere Bertalant, az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc utolsó miniszterelnökét. Anyja (Siklós Olga dramaturg) szülei kolozsvári zsidó polgárok voltak, akik 1928-ban költöztek át Budapestre. Gyermekkorra jó anyagi körülmények között, harmonikusan és intellektuálisan ingergazdag környezetben telt. A budapesti Fazekas Mihály Gyakorló Gimnáziumban érettségizett, majd a szokásos 11 hónapos katonáskodás után az ELTE történelem–szociológia–angol szakán tanult, és ezzel párhuzamosan két félévet a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen is hallgatott. 1977-ben diplomázott. Az MTA Világgazdasági Kutató Intézetében kezdett dolgozni, ahol a kelet-európai országok gazdasági fejlődésével foglalkozott. 1980-ban egyetemi doktori fokozatot szerzett. Kapcsolatba került a szerveződő demokratikus ellenzékkel, és 1979-ben egyike volt azoknak, akik Kádár Jánoshoz intézett levelükben a csehszlovákiai Charta-mozgalom vezetőinek elítélése ellen tiltakoztak, és akciójukhoz a magyar pártvezető segítségét kérték. Emiatt a belügyi szervek látókörébe került, amelyek elérték, hogy 1981-ben kiutasítsák Lengyelországból, ahol néhány társával a lengyel mezőgazdaság helyzetét és – nem hivatalosan – a lengyel

¹⁰² Richter Anna (szerk.): *Ellenzéki Kerekasztal*, i. m. 47–56.

ellenzék tevékenységét tanulmányozta. Hazatérte után elbocsátották munkahelyéről. Ezután néhány hónapig Hankiss Elemér értékszociológiai munkacsoportjában dolgozott, majd 1982-ben a Szövetkezeti Kutatóintézet munkatársa lett, amely akkor az egyik legszabadabb szellemű értelmiségi munkahely volt. Itt kezdett el foglalkozni a magyar parasztság, és ezen belül különösen az úgynevezett kulákság 1945 utáni történetével, amelynek egyik revelatív eredménye a Kalocsa melletti Dunapataj 1944 és 1958 közötti történetéről összeállított háromkötetes dokumentumszociográfiája lett. Schiffer Pál rendezésében 1988-ban ebből készült *A Dunánál* című film. 1981 és 1989 között egyik szerkesztője volt a negyedévenként megjelenő *Medvetánc* című periodikának, amely az évtized legbátrabb társadalomtudományi orgánjai közé tartozott. Kutatómunkája mellett továbbra is kapcsolatban maradt a demokratikus ellenzékkel, baráti viszonyba került Kis Jánossal, és kulcsszerepet vállalt a *Beszélő* előállításának megszervezésében. Ő volt az összekötő a pesti szerkesztők és a sokszorosítást végző dunabogdányi barátja – a Nemzeti Bank visegrádi üdülőjének portása és kertész – között. Mindez olyan „jól szervezett konspirációval folyt”, hogy másoktól eltérően ők egyszer sem buktak le. Ezt a munkát tehát „illegálisan” végezte. A különböző aláírási kampányokban viszont nevének vállalásával vett részt. 1988-ban a Pénzügykutató Rt.-be igazolt át, ám kutatással ekkor már egyre kevésbé foglalkozott. 1988 elején egyik alapítója a Szabad Kezdeményezések Hálózatának, majd novemberben az SZDSZ-nek, amely egyik ügyvivőjévé választotta. Szerepe különösen megnőtt azután, hogy Kis János 1988 őszén ösztöndíjjal Amerikába távozott. A különböző rendezvényeken és az EKA tárgyalásain egyre inkább ő lett az SZDSZ arca, s mivel vitahelyzetekben mindig meggyőzően tudott érvelni, magától értetődött, hogy Mécs Imre mellett a Nemzeti Kerekasztalnál is ő képviselje pártját. Politikusi ars poeticája, melyet az 1968-as lázadó párizsi diákoktól kölcsönzött, így szól: „Legyetek realisták, követeljétek a lehetlent!” Úgy vélte, hogy „Ha az ember csak addig megy el, ameddig engedik, akkor soha semmit nem ér el. Ez az úgynevezett reálpolitika csak a bábok szerepébe juttatja az embert, és nem a politikúséba.” Ezzel szemben meggyőződésévé vált, hogy „politikus csak az lehet, aki mer ellentmondani, és aki mer veszíteni [...]. Aki a kockázatot nem vállalja, az csak függőségbe kerülhet az éppen hatalomban lévőkötől.”¹⁰³

Tölgyessy Péter 1957-ben született Esztergomban. Édesapja bányász volt, édesanyja háztartásbeli. Az egyik helyi általános iskolába járt, és az ugyancsak helyi szakközépiskolában érettségizett 1975-ben. Az ELTE Állam- és Jogtudományi Karára felvételizett, ahol sorkatonai szolgálatának teljesítése után, 1976-ban kezdte meg tanulmányait. Vidéki évfolyamtársaitól eltérően kollégiumi férőhelyet nem kért; egyetemi tanulmányai alatt mindvégig „ingázott” Esztergom és a főváros között. 1981-ben diplomázott. Az egyetemről az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetébe került, ahol közjogi és érdekképviselési kérdésekkel foglalkozott. *Gazdasági érdekképviselések Magyarországon* című munkája „műhelytanulmányként” az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete kiadásában jelent meg 1988-ban. Bár az 1986–1987-es *Fordulat és reform* érdekképviselésekkel foglalkozó részeit ő írta, az ellenzéki mozgalmakhoz 1988-ig semmilyen kapcsolat sem fűzte. „Tudományos kutató voltam, aki szerette volna a szakmáját minél jobban végezni” – fogalmazta meg akkori életcélját 1989-ből visszatekintve. Az 1988-as gyűlekezési és egyesülési törvénytervezettel kapcsolatos műhelyvitákban azonban már hallatta a hangját. Intézetében és más nyilvános fórumokon is a tervezett megoldás ellen sorakoztatott fel érveket. Feltehetően ez indította Magyar Bálintot arra, hogy 1989 januárjában felkérje: véleményezze az akkor közreadott új alkotmánytervezetet. Tölgyessy Péter 118 pontban foglalta össze kritikai véleményét. Munkájával Magyar és vezetőtársai, akik éppen az SZDSZ programjának összeállításán dolgoztak, oly mértékben elégedettek voltak, hogy megkérték alkotmányjogi elképzeléseinek összefoglalására. Ezek jó része, például az Országgyűlés által választandó „reprezentatív államfővel”, az „erős kormánnyal” és az Alkotmánybírósággal mint „az alkotmány őrével” kapcsolatos gondolatai bekerültek az SZDSZ 1989 tavaszán elfogadott programjába, az úgynevezett kék füzetbe vagy könyvbe. Ezt a munkát Tölgyessy még mint „független szakértő” végezte, ám az Ellenzéki Kerekasztal, majd a Nemzeti Kerekasztal vitáiban már az SZDSZ tagjaként vett részt. Alkotmányjogi felkészültsége, energikussága, hiperaktivitása és temperamentumos vitastílusa okán rövidesen a párt egyik legismertebb szakértője és jogi kérdésekben megfellebbezhetetlen tekintélye lett. Az SZDSZ ügyvivői testületét rendszerint ő tájékoztatta az EKA és a Nemzeti Kerekasztal tárgyalásainak menetéről.

A régi alkotmány teljes körű átírásában, valamint a választójogi és az Alkotmánybírósággal foglalkozó törvények kidolgozásában egyaránt meghatározó szerepet játszott. Kis Jánossal és a párt néhány más vezetőjével szemben úgy vélte, hogy az SZDSZ-nek markánsan meg kell különböztetni magát az MDF-től és más mérsékelt-középutas erőktől, és az állampárttal szemben a lehető leghatározottabban kell képviselni a gyökeres rendszerváltás és a minden önkorlátozás nélküli szabad választások koncepcióját. Az volt a véleménye, hogy „amilyen gyorsan csak lehet, az 1949-es alkotmányt meg kell változtatni, Magyarországnak a legrövidebb időn belül köztársasággá kell válnia. Az államszocializmus teljes frazeológiájának kiirtásával végre kell hajtani azokat a közjogi változásokat, amelyek az ország demokratikus átalakulásához nélkülözhetetlenek.” 1989 második felére Orbán Viktor mellett Tölgyessy Péter vált az ellenzék radikális szárnyának legismertebb alakjává.¹⁰⁴

A Nemzeti Kerekasztal törvényjavaslatoknak tekinthető ajánlásai közül legnagyobb jelentősége az alkotmány módosítására vonatkozó döntéseknek volt. Ezek értelmében „népköztársaságból” Magyarország olyan köztársasággá alakult, amelyben maradéktalanul érvényesülnek a klasszikus hatalommegosztás és a politikai demokrácia elvei. Az alaptörvény deklarálta a többpártrendszer, és kimondta, hogy egyetlen párt sem gyakorolhatja a közhatalmat. Az ország legfelsőbb államhatalmi és népképviselői szerve ismét az Országgyűlés lett. Az Elnöki Tanács megszűnt, helyette köztársasági elnöki poszt létesült. Az államfő hatáskörére vonatkozólag az alkotmánymódosítás az 1946-os törvény rendelkezéseit vette alapul, vagyis a köztársasági elnök jogkörét szűkre szabta. Az új alkotmány a régi Országgyűlés jóváhagyásával 1989. október 23-án lépett érvénybe. Ugyanezen a napon kiáltotta ki a köztársaságot Szűrs Máttyás, az Országgyűlés elnöke a Kossuth téren. A pártállami diktatúra ezzel jogi és részben már valóságos értelemben is megszűnt.

A Nemzeti Kerekasztal megállapodásainak értelmében október folyamán a parlament más fontos törvényeket is elfogadott. Ezek egyike az Alkotmánybíróság felállításáról intézkedett. A testület igen széles jogkör kapott. Feladatai közé került a jogszabályok előzetes és utólagos vizsgálata, az alkotmányban biztosított jogok megsértése miatt benyújtott panaszok elbírálása, az alkotmány értelmezése, valamint az állami szervek és az önkormányzatok között felmerülő hatásköri összeütközések megszüntetése. A testület, amely az MDF-es Sólyom László jogászt és környezetvédőt választotta meg elnökévé, 1990. január 1-jén kezdte meg működését.

Az új választójogi törvény értelmében a parlament 386 képviselője közül 176-ot egyéni választókerületben közvetlenül kellett megválasztani. 152 a 20 területi (megyei) pártlistára adott szavazatok alapján került a Tisztelt Házba, 58 pedig az országos pártlistákról, az egyéni kerületi és a területi pártlistás maradékszavazatokra épített kompenzációs rendszer révén. Ebből következőleg a törvény minden választópolgárt két szavazattal ruházott fel. Az egyiket a lakóhelye szerinti egyéni választókerület jelöltjeire, a másikat a pártok területi listáira adhatta le. Ahhoz, hogy egy párt bekerülhessen a parlamentbe, a területi listákon az országos szavazatok legalább 4%-át meg kellett szereznie. A választójogosultságot a törvény két alapfeltételhez kötötte: magyar állampolgársághoz és a 18. életév betöltéséhez.¹⁰⁵

Egyetlen lényeges dologban, az államfő megválasztásának időpontjában és módjában azonban nem tudtak megállapodni. Az ezzel kapcsolatos viták mögött lényegében az a dilemma húzódott meg, hogy egy közeli időpontban megrendezett közvetlen választás nagy valószínűséggel Pozsgay Imrét emelte volna a köztársasági elnöki székbe, amit az SZDSZ és a Fidesz határozottan ellenzett, és ehelyett azt szerette volna elérni, hogy a szabadon választott új parlament voksai döntsenek az államfő személyéről. Az MDF és a hozzá közel álló ellenzéki pártok vagy elfogadták az MSZMP forgatókönyvének tekinthető megoldást, vagy ingadoztak. Bár vétőjogukkal nem éltek, az SZDSZ és a Fidesz képviselői végül nem írták alá a szeptember 18-ai megállapodást, hanem népszavazást kezdeményeztek. A referendum négy kérdése a Munkásőrség feloszlására, a munkahelyi pártszervezetek megszüntetésére, az MSZMP vagyoni elszámoltatására és az államfő megválasztásának időpontjára vonatkozott. Mivel az első

¹⁰⁴ Uo. 147–168. és Bozóki András – Karácsony Gergely: *Életút és politika*, i. m. 388–389.

¹⁰⁵ Romsics Ignác (szerk.): *Magyar történeti szöveggyűjtemény. 1914–1999. II. köt.* Budapest, 2000, Osiris, 481–502.

három kérdés az őszi folyamán az ellenzék követeléseinek megfelelően lényegében már elintéződött, igazi tétje csak a negyediknek volt, amely így szólt: „Csak az országgyűlési választások után kerüljön-e sor a köztársasági elnök megválasztására?” A népszavazást kezdeményező pártok erre a kérdésre „igen” választ vártak, az MSZMP és holdudvara „nemet”, az MDF pedig ingadozott.

Az alkotmányozási folyamattal párhuzamosan 1989 őszén más nagy jelentőségű események is történtek. A Németh-kormány megnyitotta az osztrák–magyar határt a Magyarországon tartózkodó NDK-beli turisták előtt. Az első csoportok augusztus 19-én távozhattak egy „páneurópai piknik” keretében, majd szeptember 11-étől mindenki. Ezzel a lépésével a magyar kormány világpolitikai jelentőségű döntést hozott. Nemcsak a mezei keletnémet rezsim összeomlását és a szovjet blokk egészének szétesését gyorsította meg, hanem a két német állam újraegyesülését is elősegítette. A hazai történések közül kiemelkedett az állampárt október elején tartott XIV. kongresszusa, amelyen megszűnt a régi MSZMP. A reformpártiak és a hozzájuk csatlakozó többség megalakították a Magyar Szocialista Pártot. Ez olyan „baloldali szocialista mozgalomként” határozta meg magát, amely „a jogállam törvényeit mindenkor tiszteletben tartva” hozzá kíván járulni a „többpártrendszerű parlamenti demokrácia kiépítéséhez”. A párt elnökévé Nyers Rezsőt választották. Az új párt megalakítása ellen a küldöttek valamivel több mint 10%-a szavazott. Ők Grósz Károly vezetésével továbbra is az MSZMP tagjainak tekintették magukat, és a kongresszus után e nevet használva kezdtek tagtoborzáshoz. Ők alakították meg később a Munkáspártot.¹⁰⁶

A november 26-án lebonyolított „négy igenes” népszavazáson a választók közel 60%-a vett részt. A Munkásörtség és a munkahelyi pártszervezetek feloszlására, valamint az MSZMP utódpártjának elszámoltatására vonatkozó kérdésekre a szavazók 95%-a igennel válaszolt. A köztársasági elnök választásának időpontjával kapcsolatban azonban eltértek a vélemények: 50,07% szavazott igennel és 49,93% nemmel. A 6 ezer szavazatos különbség értékét tovább csökkentette, hogy a népszavazást manipulációként értékelő MDF végül bojkottra szólította fel az ország lakosságát. Az MDF tagjai és szimpatizánsai ezért nem is vettek részt a szavazáson. A referendum mindenestre így is érvényes volt, és a népszavazást kezdeményező

pártok elérték céljukat. Az Országgyűlés visszavonta a köztársasági elnök 1990. januári közvetlen választásáról szóló határozatát, és megállapította, hogy elnökválasztásra az országgyűlési választásokig nem kerülhet sor.¹⁰⁷

A négy igenes népszavazás körülményei tovább éleztek az ellenzéki pártok közötti nézetkülönbségeket. A hatalom megszerzéséért folytatott választási küzdelemben különösen az MDF és az SZDSZ ellentétei éleződtek ki. Az egyre durvuló választási kampányban az SZDSZ a Fidesszel együtt radikálisan rendszerváltó, élesen antikommunista és modern szellemű európai pártnak, az MDF pedig a Kereszténydemokrata Párttal karöltve konzervatív-nemzeti jellegű és a magyar múltban gyökerező „nyugodt erőnek” mutatta magát.

A választások 1990. március 25-ei első fordulóján 12 párt indult. A 4%-os küszöb miatt 6 párt az első fordulóban kiesett. A 386 mandátum 43%-át végül az MDF, 24%-át az SZDSZ, 11%-át a Kiszgazdapárt, 9%-át az MSZP, 5%-át a Fidesz és 5%-át a KDNP szerezte meg. A független képviselők aránya 3%-ot tett ki. Az 1985–1990-es régi parlamenthez képest az új Országgyűlés összetétele radikálisan átalakult. A képviselők 95%-ban kicserélődtek. Ez a változás csaknem teljes elitcserét takart. A volt párttagok aránya 75%-ról 13,5%-ra, a volt párttitkárok, illetve más párt- és tanácsai funkcionáriusok hányada 15%-ról néhány százalékra csökkent. A felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya 59%-ról 89%-ra emelkedett. Közülük 178 fő rendelkezett egyetemi doktori címmel. Ezen belül a Kádár-korszak gazdasági és politikai elitjében meghatározó kört jelentő mezőgazdasági és műszaki végzettségűek aránya 53%-ról 18%-ra esett vissza, a bölcsész és jogi végzettségűek hányada pedig 23%-ról 51%-ra ugrott. A képviselők mintegy 70%-a a független értelmiségiek (kutató, közgazdász, tanár, orvos, ügyvéd, újságíró, mérnök stb.) közé tartozott, miközben a munkások aránya a 4%-ot sem érte el – szemben az 1985–1990-es 22%-kal. Jelentősen, 32%-ról 11%-ra csökkent a korábbi rendszer gazdasági vezetőinek (gyárigazgatók, főmérnökök, téveszelnökök, agronómusok) aránya, miközben a magánvállalkozókat is csak 7 fő képviselte. Az új törvényhozás legjelentősebb kibocsátórétege tehát a független szakértelmiség, közülük

¹⁰⁶ Uo. 470–471.

¹⁰⁷ Babus Endre: Népszavazás – 1989. In Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve 1990*, i. m. 213.

is elsősorban a humán értelmiség volt. A parlament későbbi stílusát és prioritásait ez jelentős mértékben meghatározta.¹⁰⁸

Kormányalakításra a relatív többséghez jutó MDF szerzett jogot, amelynek Antall József volt a miniszterelnök-jelöltje. Az abszolút parlamenti többség érdekében Antall koalíciós alapon, a Kiszgazdapárttal és a Kereszténydemokrata Néppárttal együttműködve vágott neki a kormányzásnak. Az Országgyűlés május 2-án ült össze. Antall május 23-án mutatta be hárompárti kormányát. A köztársasági elnökkel kapcsolatban a képviselők úgy döntöttek, hogy az államfőt az Országgyűlés fogja választani öt évre. Erre augusztus 3-án került sor. A köztársaság első elnöke Göncz Árpád író és szabaddemokrata politikus lett.

Göncz Árpád 1922-ben született apai ágon dunántúli magyar kispolgári, anyai ágon erdélyi zsidó-székely családból. Szülei korán elváltak, így gyermekkorát anyjával töltötte apai nagyszüleinek a házában. A budapesti Werbőczy-gimnáziumban érettségizett 1939-ben, majd a budapesti egyetem Állam- és Jogtudományi Karán tanult, ahol 1944-ben diplomázott. Politikai eszmélkedése a cserkészmozgalomhoz, és különösen az 1936-ban alakult Teleki Pál Munkaközösséghez kötődik. Utóbbi abban látta fő célját, hogy segítse a fiatal értelmiséget Magyarország társadalmi problémáinak felismerésében, és elindítsa azok orvoslásának útján. A Teleki Pál Munkaközösségből egyenes út vezetett a második világháború alatti ellenállási mozgalomhoz, amelyben 1944 decemberétől a Tancsics-zászlóalj tagjaként fegyveresen is részt vett. 1945 után belépett a Kiszgazdapártba, ahol a párt főtitkárának, Kovács Bélának a titkáráként tevékenykedett. Emellett szerkesztette a *Nemzedék* című lapot, demokratikus ifjúsági szervezetek munkájában vett részt, és egy ideig a kiszgazda képviselők parlamenti csoportjának titkári feladatait is ellátta. Kovács Béla 1947. február 25-ei letartóztatása és a Kiszgazdapárt ezt követő felbomlasztása után állás nélkül maradt, és 1947-től segéd munkásként, majd gyári munkásként kereste meg a betevőt. 1952-től 1956-ig a Gödöllői Agrártudományi Egyetem

növénytermesztői szakán tanult, és közben különböző mezőgazdasági cégeknél dolgozott technikusként, illetve agronómusként. 1956-ban részt vett a Petőfi Kör gyűlésein és az október 16-ai Kert-Magyarország? című vitán fel is szólalt. Azt fejtegette, hogy a hatalmas területeket igénylő és extenzív jellegű szovjet mezőgazdasági modell Magyarországon nem alkalmazható, helyette kisebb területeket igénylő intenzív művelési kultúrák meghonosítására lenne szükség. A forradalom alatt az 1945 előtti Parasztszövetség újjászervezésén fáradozott, a bukás után pedig mozgalmat indított a bebörtönzöttek családtagjainak megsegítésére, és közreműködött Bibó István kibontakozási javaslatainak megvitatásában, valamint külföldre juttatásukban és a budapesti követségekkel való kapcsolattartásban. 1957-ben ezért letartóztatták, és 1958-ban életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték. Az utolsó három évet a váci börtönben töltötte, ahol Bibóval és több más társával az úgynevezett fordítóroda munkatársa lehetett. Az olvasás és a fordítás érdemben szélesítette ismeretkörét, és hozzájárult intellektuális fejlődéséhez. „Bent a börtönben – emlékezett utóbb – fizikailag ugyan gúzsba kötöttek, lelkileg és közösségileg [azonban – R. I.] nagyrészt szabaddá tettük magunkat [...]. Egy szigeten voltunk, '56 szigetén, ahol, mint a disszidensek, őriztük annak a Magyarországnak a képét, amelyből kiragadtak minket.” 1963-ban szabadult az általános amnesztia keretében. Kiszabadulása után előbb szakfordítóként, majd szabad foglalkozású íróként és műfordítóként élt. 1981-ben részt vett a Bibó Emlékkönyv összeállításában, és 1986-ban aláírta a kelet-európai ellenzékiek közös felhívását a magyar '56 méltó megünneplésére. 1988-ban egyike volt a Szabad Kezdeményezések Hálózata, a Történelmi Igazságtétel Bizottsága, majd a Szabad Demokraták Szövetsége megalakítóinak. 1988–1989-ben az SZDSZ ügyvivőinek egyike, majd az Országos Tanács tagja. 1989-ben az Írószövetség elnökévé, 1990 tavaszán pedig országgyűlési képviselővé választották. 1990-től két cikluson át, tehát 2000-ig Magyarország köztársasági elnöke volt.¹⁰⁹

¹⁰⁸ Az 1990-es országgyűlési képviselő-választások jelöltjei és megválasztott képviselői. *Statisztikai Szemle*, 1991/1. 77–78.; Vajda Ágnes: Az 1990-ben megválasztott képviselők és polgármesterek. *Statisztikai Szemle*, 1991/10. 774–787.

¹⁰⁹ Dae Soon Kim: *Göncz Árpád. Politikai életrajz*. Budapest, 2012, Scolar, 21–102.

Az 1989 őszen kezdődő alkotmányozási folyamat záróaktusának az önkormányzati törvények 1990. augusztusi elfogadása tekinthető. Ezek felszámolták az 1950-ben kialakított tanácsrendszert, és az ország minden településének visszaadták helyi önkormányzatát. Az önkormányzat első embere a polgármester, a szakapparátus vezetője pedig a jegyző lett. Az első helyhatósági választásokat 1990 őszen tartották. A települések vezetői között a kormánypártok kisebbségbe kerültek. Budapest főpolgármestere sem kormánypárti politikus, hanem az SZDSZ egyik vezető alakja, Demszky Gábor lett.

Demszky Gábor 1952-ben született Budapesten. Szülei diplomás közgazdászok voltak; apja több nyelven beszélő nemzetközi üzletkötő, anyja pénzügyminisztériumi főtisztviselő. Meghatározó gyermekkori élményei az új gazdasági mechanizmus előkészítésével kapcsolatos családi és társasági beszélgetések voltak Nyers Rezsőtől kezdve a Pénzügyminisztérium egész akkori vezérkarával. „Sokakkal közülük együtt nyaraltunk vagy egy társaságba jártunk” – nyilatkozta 1992-ben. „A környezetünkben csak hasonló emberek voltak: üzletkötők, gazdasági szakemberek, pénzügyesek, bankosok, akik semmiképpen nem tartoztak a politikai élcsapathoz. Miniszterek és más felső vezetők természetesen hozzátartoztak.” „Mint sokan akkoriban, a környezetem is hitt abban, hogy a szocializmus reformálható, hogy van kiút, van belső megoldás, lehetséges egy korlátozott piaci szocializmus, a nagyobb vállalati önállóságra épülő gazdasági modell.” A Kaffka Margit Gimnáziumban érettségizett 1970-ben, majd az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán tanult. Valójában azonban a filozófia, a társadalomtudományi kérdések és a közélet érdekelték. 1968 és a különböző újbaloldali ideológiák hatása alatt 1972. március 21-én, a Tanácsköztársaság kikiáltásának évfordulóján nyilvános demonstrációt próbált szervezni – válaszul a nacionalistának bélyegzett március 15-ei tüntetésekre. Ezért letartóztatták, és egy évre kizárták a KISZ-ből és az egyetemről. Ezalatt taxisofőrként, majd könyvtárosként dolgozott. Jogi tanulmányait így csak 1976-ban fejezte be. 1976 és 1981 között a *Világosság* című társadalomtudományi folyóirat szerkesztője volt, és közben elvégezte az ELTE szociológia szakát. Tanárai közül legnagyobb

hatással Kemény István volt rá, aki a magyarországi szegénységkutatásokat elkezdte és megalapozta. Ezzel magyarázható, hogy 1979-ben részt vett a Szegényeket Támogató Alap létrehozásában, és a későbbiekben revelatív írásokat publikált a cigányság helyzetéről. 1980–1981-ben nagy hatással voltak rá a lengyelországi események, amelyeket a helyszínen is tanulmányozott, és kapcsolatokat épített ki az ottani ellenzék vezetőivel. 1981-ben ifj. Rajk Lászlóval és Nagy Jenővel létrehozta az AB Független Kiadót, amely először egy válogatást adott ki – természetesen szamizdatban – az 1981. december 13-án kihirdetett szükségállapot utáni lengyelországi helyzetről. Szerepet vállalt a lengyelországi hírek Párizsba juttatásában is. Tevékenységéért „tiltott iparűzés és kontárkodás” vádjával 1982-ben pénzbüntetésre ítélték, és folyamatosan zaklatták. 1983-ban az állambiztonság emberei a nyílt utcán megverték. A dulakodás miatt hivatalos személy elleni erőszak vádjával 1984-ben három évre felfüggesztett hat hónapos börtönbüntetésre ítélték. Ellenzéki tevékenységével és különböző kiadványok (*Hírmondó*, *Máshonnan beszélő*, *Magyar Zsidó*) illegális kiadásával és terjesztésével azonban nem hagyott fel. 1985-ben jelen volt Monoron, de Lakitelekre 1987-ben nem hívták meg, ahogy a *Társadalmi szerződés* összeállításába sem vonták be. 1988-ban ennek ellenére alapító tagja a Szabad Kezdeményezések Hálózatának, majd a belőle kialakuló Szabad Demokraták Szövetségének. Megalakulásától tagja a párt Országos Tanácsának. 1988–1989-ben tíz hónapot töltött ösztöndíjasként a New York-i Columbia Egyetemen. Hazatérte után, 1989 októberében az SZDSZ ügyvivőjévé választották. 1990-től 2010-ig – öt hivatali cikluson át – Budapest főpolgármestere volt.¹¹⁰

Az önkormányzati választásokkal befejeződött az az 1988-ban elkezdődő, 1989-ben felgyorsuló és 1990 tavaszán–nyarán véglegesező jogi-politikai jellegű átalakulási folyamat, amely a demokratikus magyar állam alapjait megvetette. Az ezt kiharcolók, elfogadók és az ebbe beletörődők sok irányból érkeztek, és életük a továbbiakban is nagyon különböző utakon haladt. Túlnyomó többségük mára meghalt, s azok közül, akik még élnek – önként

¹¹⁰ Csizmadia Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988)*. Interjúk, i. m. 317–340.

vagy kényszerből – sokan hátat fordítottak a politikának. Az EKA pártjai közül egyetlenegy maradt porondon: a Fidesz. Az ország e sorok írásakor hivatalban lévő köztársasági elnöke (Áder János), miniszterelnöke (Orbán Viktor) és az Országgyűlés elnöke (Kövér László) 1988-ban egyaránt a Fidesz alapítói közé tartoztak. A valamikori nagy rivális, az MSZP viszont kis párttá zsugorodott, és a még élő 1989-es reformkommunisták közül senki sem tartozik vezetői közé. *Tempora mutantur et nos mutamur in illis.*

NÉVMUTATÓ

- Aba Sámuel (magyar király) 16, 19, 24–26
 Abaffy Ferenc 179, 187, 193
 Abafy Mihály 105
 Ábrányi Emil 226
 Aczél György 303, 365, 377, 392
 Acsády Ignác 116, 123, 124, 127, 129, 133, 134, 161, 163
 Adalbert *lásd* Babenberg Adalbert (osztrák őrgróf)
 Áder János 424
 Adler, Friedrich 292, 294
 Ady Endre 207, 248, 253, 256, 258, 260, 355, 375, 376, 381
 Agárdi Péter 358
 Ágh Attila 397
 Agócs Sándor 369
 Ágoston Péter 246, 247, 249, 254, 256, 267, 282–284, 286, 288, 293–295, 297
 Ahmed (váradi pasa) 141
 Ahmed *lásd még* Köprülü Ahmed (nagyvezír)
 Ajtony 20, 21
 Alaghy Menyhért, báró 108
 Albert *lásd* Habsburg Albert (magyar király)
 Ali pasa 101
 Álmos vezér 10, 11
 Alpári Gyula 242
 Althusius, Johannes 168, 169
 Andi József 311, 322, 327, 336, 343
 András, I. *lásd* Árpád-házi András, I. (magyar király)
 Andrási Miklós 378
 Andrassy György, báró 160
 Andrassy István, báró 160
 Angyal Dávid 149
 Angyal István 310, 312, 315, 322–325, 327, 328, 337–339, 343
 Anjou Károly (Róbert), I. (magyar király) 33
 Anjou Lajos, I. Nagy (magyar király) 33, 35, 213
 Anonymus 10, 11, 19, 20, 25
 Antal (kolozsmonostori apát) 46
 Antal Gyula 310, 336, 349
 Antal László 361, 367
 Antall József 409–411, 420
 Antalóczi Sándor 310, 313, 321, 322, 330, 331, 333, 336, 347, 348
 Apafi Mihály (erdélyi fejedelem) 112, 115, 117, 120–123, 125, 126, 135, 136, 138–140, 143
 Ara-Kovács Attila 355, 390
 Arany János 232, 248
 Arouet, François-Marie *lásd* Voltaire
 Árpád vezér 10, 12, 14, 16
 Árpád-házi András, I. (magyar király) 23, 27–30
 Árpád-házi Béla, I. (magyar király) 23, 26, 29, 30

- Árpád-házi Erzsébet, Szent 91
 Árpád-házi Géza (magyar fejedelem)
 15–17, 32
 Árpád-házi Géza, I. (magyar király)
 26
 Árpád-házi Imre, herceg 22, 23
 Árpád-házi István, I. Szent (magyar
 király) 7, 9, 12, 15–27, 29, 31, 32,
 34, 35, 43
 Árpád-házi Kálmán, I. Könyves (ma-
 gyar király) 31
 Árpád-házi Koppány 7, 16–18
 Árpád-házi László, I. Szent (magyar
 király) 26, 28, 30, 31, 112, 256
 Árpád-házi Levente 23, 27–29
 Árpád-házi Mihály (Géza fejedelem
 testvére) 15, 23
 Árpád-házi Szár László 23
 Árpád-házi Taksony (magyar fejede-
 lem) 15
 Árpád-házi Tar Szerénd 17
 Árpád-házi Vazul 23, 24, 26
 Attila (hun király) 25

 B. Szabó János 57
 Babenberg Adalbert (osztrák őrgróf)
 25
 Babeuf, Gracchus 209, 210
 Babits Mihály 7
 Babus Endre 419
 Bach, Johann Sebastian 368
 Bacon, Francis 168
 Bácskai Vera 200, 309
 Bacsó László 310, 337
 Bagdy Emőke 299
 Bajáki Ferenc 242, 243, 246, 247, 251,
 268, 281, 288, 293, 296, 301
 Bajcsy-Zsilinszky Endre 373, 404, 410
 Bajka István 378

 Bajusz (becenév) *lásd* Pongrátz
 Gergely
 Bajusz Gáspár 146
 Bajza József 206
 Baka Lajos 311, 315, 344
 Bakay Kornél 12, 24
 Bakócz Tamás 49, 51, 52
 Bakos István 376
 Balás Gábor 65
 Balassa Bálint, gróf 133
 Balassa György 378
 Balassa János 219
 Balázs (kolozsmonostori deák) 46
 Balázs Béla 268
 Baló László 121
 Balogh Ádám 160
 Balogh István 57
 Balogh Judit 8
 Balogh László 309, 315, 317, 324, 325,
 329, 336, 341, 343
 Bán András 66
 Bán Róbert 311, 314, 315, 343
 Banckwrt Melchior *lásd* Bannsert
 Melchior
 Bánffy Dénes 92, 117
 Bánk bán 200, 221
 Bánkúti Imre 156, 159, 162, 164
 Bannsert Melchior 50–52
 Bánszky Éva 378
 Barabás János 392
 Barabás Miklós 201
 Bárány János 310, 335, 336, 343, 344
 Barbiano, Giacomo (Belgiojoso gróf-
 ja) 91–94
 Barbusse, Henri 294, 295
 Barcsay Ábrahám 193
 Barcsay Ákos (erdélyi fejedelem) 112
 Barkóczi István 124
 Barta Gábor 50, 54, 55, 66

 Barta István 223
 Bartha Albert 276
 Bartha Antal 11
 Bartók Béla 342
 Bartók István 378
 Bartók János 311, 336, 339, 341, 343
 Bartus Gábor 378
 Basta, Giorgio, gróf 79, 86–89, 94, 95
 Báthori István (1430–1493, erdélyi
 vajda) 62
 Báthori István (1485?–1530, nádor és
 temesi ispán) 52, 53
 Báthory András (erdélyi fejedelem)
 76–78
 Báthory Boldizsár (erdélyi fejedelem)
 72
 Báthory Gábor (erdélyi fejedelem)
 101–105, 118
 Báthory István (1533–1586, erdélyi
 fejedelem) 51, 70–72, 77, 79, 84,
 111
 Báthory Kristóf (erdélyi vajda) 72, 90
 Báthory Zsigmond (erdélyi fejede-
 lem) 72, 73, 75–79, 89, 90
 Báthory Zsófia (II. Rákóczi György
 erdélyi fejedelem felesége) 118,
 129
 Batsányi János 193, 194, 363
 Batthyány Alajos, gróf 173
 Batthyány Bálint, gróf 311, 315, 318,
 320, 326, 330, 336, 344, 345
 Batthyány Lajos, gróf 217, 224, 225,
 228, 229, 233, 243, 363, 388, 405
 Batthyány Tivadar, gróf 267
 Bauer Tamás 351, 361, 362
 Bauer, Otto 294
 Bayer Zsolt 378
 Bebel, August 258
 Beck Tamás 394

 Beecher Stowe, Harriet 237
 Beér János 35, 56, 158, 180, 199
 Bégány Attila 378
 Beke László 351
 Békés Csaba 402
 Bekes Gáspár 70, 71
 Békesi László 405
 Bekk Mária 378
 Bél Mátyás 131
 Béla, I. *lásd* Árpád-házi Béla, I. (ma-
 gyar király)
 Belgiojoso, gróf *lásd* Barbiano, Gia-
 como (Belgiojoso grófja)
 Bem, József 233, 236, 363
 Bence György 303, 351, 353, 354, 361
 Bencze Ferenc 309, 315, 320, 349
 Benczédi László 133, 137, 144, 146,
 148
 Benda Gyula 351, 361
 Benda Kálmán 92, 94, 96, 103,
 174–176, 178, 179, 183, 187, 191,
 193, 194, 197, 361
 Benedek Elek 368
 Benedek Zoltán 378
 Benits Péter 53
 Benkő Elek 59, 61
 Benkő Samu 62, 68, 71, 73, 80
 Béranger, Pierre-Jean 203
 Bérczy (Stand) Károly 206
 Bercsényi László, gróf 163
 Bercsényi Miklós, gróf 150, 151, 153,
 155, 158, 160, 161, 164
 Berecz János 363, 394
 Berinkey Dénes 267, 271, 274, 293
 Bernstein, Eduard 295
 Bertényi Iván 31, 54
 Bertha Bulcsú 358
 Berzeviczy Albert 276
 Berzeviczy Gergely 174, 179, 193

Bessenyei György 172, 174
 Bethlen Farkas 71
 Bethlen Gábor (erdélyi fejedelem) 79, 91, 92, 94, 96, 105–108, 120, 124, 131, 165, 376
 Bethlen István (erdélyi fejedelem) 108, 109
 Bethlen István, gróf (miniszterelnök) 291, 292, 296
 Bethlen István, ifj. (várad kapitány) 108, 109
 Bethlen Miklós, gróf 115–117, 120
 Bezerédj Imre 160, 161
 Bibó István 302, 354, 359, 361, 371, 378, 382, 384, 385, 410, 412, 421
 Bige György 153
 Bihari Mihály (a Forradalmi Kormányzótanács jegyzője) 242, 250, 251, 264
 Bihari Mihály (politológus) 369–371, 374, 377, 381, 386, 393, 394, 396
 Bindorffer Györgyi 312, 338
 Birányi Ákos 219
 Bíró Dezső 242
 Bíró Ferenc 303
 Bíró Zoltán 371, 374–377, 393, 401, 406
 Blanc, Louis 202, 203, 209, 214
 Blanckenstein Miklós 360
 Blanqui, Auguste 210
 Bocskai Erzsébet (Báthory Kristóf erdélyi fejedelem felesége) 90
 Bocskai György 90
 Bocskai István (erdélyi fejedelem) 8, 76, 79, 81, 89–103, 107, 110, 124, 131, 137, 165
 Bodin, Jean 169
 Bogár Ignác 272
 Bojtor Béla 311, 315, 349
 Bokányi Dezső 242, 246, 247, 249, 250, 257, 262, 272–274, 281, 284, 288, 293–296, 301
 Bokros Péter 358, 359
 Boleszláv, I. Vitéz *lásd* Piast Boleszláv, I. Vitéz (lengyel király)
 Bolgár Elek 242
 Bollók János 11
 Bolya 26
 Bonaparte Napóleon, I. (francia császár) 261, 280
 Bóné András 152, 155, 159
 Bonfini, Antonio 47
 Bónis Ferenc 128
 Bónis György 22, 177
 Bonyha 26
 Borbándi Gyula 346
 Borbáth Károly 71
 Borbély Balázs 155
 Boreczky Beatrix 179, 185, 189
 Bornemissza Gergely 81
 Bornemissza Tibor 310, 313, 330, 333, 348
 Boross Imre 410
 Borsányi György 245, 260, 265, 266, 269, 272, 285, 290, 301
 Borsos Tamás 104
 Bory Mihály 119, 124
 Bossányi Katalin 360, 375, 378, 379, 382, 384–386, 397
 Both Vilmos 378
 Bottyán János 160
 Bourbon Fülöp, V. Bátor (spanyol király) 150
 Bourbon Károly, III. (spanyol király) 172
 Bourbon Lajos, XIV. (francia király) 113, 116, 118–123, 135, 138, 141, 142, 150, 151, 153, 160, 163, 169

Bozóki András 378, 379, 386, 387, 403–405, 407, 409, 416
 Bödök Gergely 276, 277
 Böhm Vilmos 247, 248, 251, 262, 267, 268, 274, 277–279, 281–283, 285, 291, 292, 304, 305
 Bölöni Farkas Sándor 204
 Bölöny József 242, 267
 Bragança József, I. (portugál király) 172
 Brandenburgi Katalin (erdélyi fejedelemnő, Bethlen Gábor özvegye) 108, 109
 Brentano, Lujo 295
 Bródy András 287
 Brutus János Mihály 51, 53, 54
 Bubik István 391
 Buchinger Manó 260, 262
 Budai Nagy Antal 33, 39, 40, 44, 46–48
 Buharin, Nyikolaj Ivanovics 298
 Buja *lásd* Bolya
 Bukováczy Ferenc 125
 Bulányi György 360
 Bulcsú 14, 15
 Bulgakov, Mihail Afanaszjevics 368
 Bulyovszky Gyula 211, 215, 217, 218, 220, 226, 235, 238
 Buonarrotti, Philippe 210
 Buquoi, gróf (Charles Bonaventura de Longueval) 107
 Buri István 311, 343, 346, 349
 Bush, George 395, 408
 Butkovszky Emánuel 311, 349
 Buzinkay Géza 201
 Byrne, Malcolm 402
 C. Tóth Norbert 50, 52, 54
 Cabet, Étienne 203, 209, 210, 214
 Castro, Fidel 357

Ceaușescu, Nicolae 355, 390
 Chikán Attila 359
 Cigány Karesz (becenév) *lásd* Strausz Károly
 Clemenceau, Georges 281
 Cobb, Wolfgang Friedrich, gróf 133, 134
 Comenius, Johannes Amos 257
 Concini, Cyprian von 92
 Cromwell, Oliver 167, 168
 Czakó Gábor 358
 Czigány Lóránt 302
 Czillei Ulrik, gróf 200
 Czimer Tibor 311, 343
 Czine Mihály 376
 Czóbel Ernő 282
 Csaba Iván 378
 Csaba Jenő 173
 Csák Máté 213
 Csáki László (erdélyi vajda) 42, 46
 Csáky Ferenc, gróf 120
 Csáky Miklós, báró 49, 52
 Csalog Zsolt 351
 Csanád 21, 22
 Csató Károly 358
 Csehák Judit 392
 Cseh-Szombathy László 384
 Csengey Dénes 361, 374, 405
 Cserhalmi György 405
 Cserny József 276
 Csicserin, Georgij Vasziljevics 295
 Csiky Lajos 311, 327, 337, 343
 Csillag István 367
 Csizmadia Andor 35, 56, 158, 180, 199
 Csizmadia Ervin 352, 354, 355, 359, 361, 362, 372, 388, 423
 Csizmadia Ferenc 310, 332, 337, 343
 Csizmadia Sándor 246, 248, 252–254, 267, 274, 278, 288, 293, 296

Csongor Balázs 378
 Csongovai Per Olaf 310, 315, 322, 327, 337, 339, 348, 349
 Csoóri Sándor 351, 355–358, 361–363, 365, 371, 375, 376, 411
 Csordás Gábor 358
 Csurka István 358, 361–363, 369, 375, 376, 391

 d'Alembert, Jean le Rond 170
 Dae Soon Kim 344, 421
 Dálnoki Veress Lajos 346
 Dalos György 351
 Damjanich János 234
 Dampierre, Henri Du Val, gróf 87, 92, 93, 107
 Dankó Imre 81
 Danton, Georges Jacques 186, 209
 Darányi Ignác 276
 Darwin, Charles 257, 261
 Deák Ferenc 238
 Debreczeni József 381, 382, 411
 Debrei István 310, 336
 Decsy Sámuel 175
 Degré Alajos 201, 202, 206, 220, 226, 234, 237
 Demény Lajos 37, 39–42, 45, 48, 62, 68, 71, 73, 75, 80, 106
 Demszky Gábor 354, 361, 388, 410, 422
 Déry Tibor 302
 Descartes, René 168
 Despot (moldvai vajda) *lásd* János, II. (moldvai fejedelem)
 Deutsch István 311, 336, 345
 Deutsch Tamás 378, 379
 Dézsi Balázs 50
 Diderot, Denis 170, 261
 Dienes László 268
 Dimitrov, Georgi 301

Diószegi Vilmos 14
 Doboka 20, 21
 Dobozy Imre 358
 Dóczy András 105, 106
 Dominis János 38
 Domokos Mátyás 153, 172, 358
 Donáth Ferenc 351, 361, 362, 369
 Donáth Péter 351
 Donka László 311, 333, 337
 Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics 368
 Dovcsák Antal 242, 246, 247, 251, 286, 288, 293, 297, 304
 Dózsa Gergely 48, 53–55
 Dózsa György 33, 48–56, 64, 76, 83, 131, 214, 261
 Drabant Ervin 311
 Drbál Ferenc 309, 349
 Dudás József 331, 340
 Dugonics András 186
 Dumas, Alexandre 252
 Duray Miklós 355, 356
 Dylan, Bob 368

 Dzsaháni, Muhammad ibn Ahmad al 9, 10

 Egressy Béni 222
 Egressy Gábor 206, 220–222, 233, 234
 Egyed Ákos 61, 64, 68, 79, 80
 Einstein, Albert 295
 Ekrem Kemál 311, 317, 336, 343
 Elek István 361
 Elek János 101, 104
 Emődy Dániel 201
 Endreffy Zoltán 352
 Engel Pál 35
 Engels, Friedrich 257, 258, 265, 296, 298

Eörsi István 244, 351
 Eörsi László 8, 312–315, 319, 321, 322, 324, 325, 328, 329, 331–334, 336–338, 340, 341, 345, 347, 350
 Eötvös József, báró 226, 233
 Erdei Ferenc 378
 Erdélyi Ágnes 351, 352
 Erdélyi Mór 247, 248, 251, 267, 274, 282, 286, 291, 292
 Erényi Tibor 245, 257, 261, 262
 Erkel Ferenc 200, 222
 Érszegi Géza 16, 17, 20, 21, 23, 25, 27, 28
 Erzsébet, Szent *lásd* Árpád-házi Erzsébet, Szent
 Esterházy Antal, gróf 160
 Esterházy Miklós, gróf 119
 Esterházy Pál, gróf 133
 Esze Tamás (kuruc) 145, 152–154, 159
 Esze Tamás (történész) 137, 145, 152, 154

 Fánicsik György 310, 325, 336, 343, 344
 Farkas Dezső 253, 254
 Fehér András 262
 Fehér Ferenc 303, 351
 Fehér Márta 352
 Fejti György 402, 404, 407, 409
 Fejtő Ferenc 366
 Fekete Gyula 358, 361, 375, 376
 Fekete János, gróf 176
 Fekete Nagy Antal 50, 54, 55
 Fekete Péter 104
 Fekete Sándor 214, 224, 227, 231, 232, 235
 Fenczik István 287
 Fényi Tibor 411
 Fenyő Miksa 261

Ferdinánd, I. *lásd* Habsburg Ferdinánd, I. (magyar király)
 Ferdinánd, II. *lásd* Habsburg Ferdinánd, II. (magyar király)
 Ferdinánd, III. *lásd* Habsburg Ferdinánd, III. (német-római császár, magyar és cseh király)
 Ferdinánd, V. *lásd* Habsburg-Lotaringiai Ferdinánd, V. (magyar király), I. (osztrák császár)
 Ferenc, I. *lásd* Habsburg-Lotaringiai Ferenc, I. (magyar király), II. (német-római császár)
 Ferenc József *lásd* Habsburg-Lotaringiai Ferenc József, I. (osztrák császár és magyar király)
 Ferge Zsuzsa 384
 Festetics György, gróf 174
 Fiedler Rezső 246, 247, 251, 268, 269, 272, 287, 297, 301
 Filep Tibor 321, 329, 334, 340
 Fillinger János 199, 212, 217
 Flammarion, Camille 255
 Fodor Gábor 378, 379, 382, 383, 410
 Fodor Géza 351, 352
 Fogarasi Béla 268
 Foktúti Máté 100, 101
 Fónagy Zoltán 200
 Fónay Jenő 388
 Font Márta 22
 Forgách Miklós, gróf 176
 Forgách Simon, gróf 160
 Forgách Zsigmond, báró 104, 106
 Forgács Pál 384
 Fourier, Charles 210
 Fraknói Vilmos 182
 Franco, Francisco 346
 Frangepán Anna Katalin, grófnő (Zrínyi Péter felesége) 116, 118, 129

Frangepán Ferenc Kristóf, őrgróf 126–128
 Frangepán Ferencné De Naro Júlia, márkinő 127
 Frangepán Orfeo, gróf 126, 127
 Franyó Ferenc 309, 315, 324, 326, 337, 343
 Fráter György 65, 66
 Friedrich István 276, 286, 289
 Frigyes, II. Nagy *lásd* Hohenzollern Frigyes, II. Nagy (porosz király)
 Futó Dezső 386
 Futó János 310, 316, 336, 342, 343
 Fülöp, V. *lásd* Bourbon Fülöp, V. Bátor (spanyol király)
 Für Lajos 361, 375, 376, 388, 410
 Füzessy Tibor 387, 410
 Gábor Sándorné 262, 280, 286
 Gáli József 338
 Galilei, Galileo 256, 257, 264, 266, 269
 Garami Ernő 259, 260, 262, 267, 268, 273, 291, 292
 Garbai Sándor 241, 242, 246, 247, 250, 273, 274, 281, 286, 287, 291, 292, 304
 Garibaldi, Giuseppe 236
 Gebei Sándor 8, 112, 136, 157, 159
 Géczi József 397
 Gellért, Szent (püspök) 20–22, 25–28
 Geréb László 17, 38, 51, 53, 54
 Gergely, VII. Szent (pápa) 28
 Gergely Jenő 288
 Gertrúd *lásd* Meráni Gertrúd (I. András magyar király felesége)
 Géza *lásd* Árpád-házi Géza (magyar fejedelem)
 Géza, I. *lásd* Árpád-házi Géza, I. (magyar király)
 Ghiczy (Géczy) András 105
 Ghiczy János 72
 Gizella királyné *lásd* Liudolf Gizella, Boldog (I. István magyar király felesége)
 Glatz Ferenc 288, 405
 Gnade Antal (álnév) *lásd* Zrínyi János, gróf
 Gombár Csaba 374
 Gombos Ferenc Albin 36, 41, 44
 Gombos Katalin 376
 Gorani, Giuseppe 186
 Gorbacsov, Mihail Szergejevics 363, 393, 395, 401, 403, 408
 Gorove István 204
 Gotthardi, Franz 181, 183
 Göncz Árpád 331, 344, 361, 385, 420, 421
 Görömbei András 358
 Gramsci, Antonio 368
 Gratz Gusztáv 276
 Gremonville, lovag Jacques Brethel de 116–119, 122, 123
 Gróf István 311, 314, 337
 Grósz Károly 367, 391–396, 398, 400–403, 405–408, 411, 418
 Grotius, Hugo 169
 Gusztáv, III. *lásd* Holstein-Gottorp Gusztáv, III. (svéd király)
 Guth Antal 243, 245, 248, 249, 255, 265, 269, 286, 291, 304
 Guthy István 159
 Gyáni Gábor 200, 309
 Gyenes Pál 312, 338
 Gyepesi Ambrus 66–68
 Gyergyói Ferenc 311, 342
 Gyöngyösi István 119
 Gyöngyössy Péter 378
 Győrffy György 9, 10, 12, 15, 20, 22, 24, 27, 30

Győrffy István 81–83
 Győrffy Sándor 259
 György, Szent 21
 Gyula 10, 11, 14, 15
 Gyula, ifj. *lásd* Prokuj
 Gyulaffy László 95
 Gyulai főhadnagy 286
 Gyulai Lajos 309, 336, 341, 343
 Gyurgyák János 245
 Gyurkó László 307, 338
 H. Balázs Éva 172
 Háber Judit 351
 Habsburg Albert (magyar király) 46
 Habsburg Ferdinánd, I. (magyar király) 65–67, 84
 Habsburg Ferdinánd, II. (magyar király) 108, 109
 Habsburg Ferdinánd, III. (német-római császár, magyar és cseh király) 111, 112, 114
 Habsburg József, I. (német-római császár, magyar és cseh király) 116, 123–125, 129, 133, 134, 157, 161, 163, 164
 Habsburg Károly, II. (spanyol király) 123
 Habsburg Károly, III. (magyar király), VI. (német-római császár) 150, 164
 Habsburg Lipót, I. (német-római császár, magyar király) 112–114, 116, 118, 119, 121–124, 127–130, 133, 134, 138–142, 150–152, 157, 161, 163
 Habsburg Mária Terézia (magyar és cseh királynő, német-római császárné) 172–174, 180, 190
 Habsburg Mátyás, I. (német-római császár), II. (magyar és cseh király) 97–103
 Habsburg Rudolf, II. (német-római császár és cseh király), I. (magyar király) 72, 73, 76, 78, 89–93, 97, 99, 100, 102
 Habsburg-Lotaringiai Ferdinánd, V. (magyar király), I. (osztrák császár) 207, 224
 Habsburg-Lotaringiai Ferenc József, I. (osztrák császár és magyar király) 246
 Habsburg-Lotaringiai Ferenc, I. (magyar király), II. (német-római császár) 185, 186, 197
 Habsburg-Lotaringiai József Ferenc, főherceg 276
 Habsburg-Lotaringiai József, II. (német-római császár, magyar és cseh király) 172–175, 177, 180–182, 186, 187, 190
 Habsburg-Lotaringiai Károly, Boldog IV. (magyar király), I. (osztrák császár) 293
 Habsburg-Lotaringiai Lipót, II. (német-római császár, magyar és cseh király) 173, 180, 181, 184, 185
 Habsburg-Lotaringiai Sándor Lipót, főherceg 180
 Hajdu Tibor 259, 263, 269, 274, 280, 281, 285
 Hajnal Klára 335, 336, 344
 Hajnal László Gábor 358
 Hajnóczy József 176–179, 185–187, 192, 194, 195
 Halász Péter 376
 Halda Alíz 361

Hamary Dániel 202
 Hamburger Jenő 248, 249, 254, 263–265, 268, 274, 278, 285, 289, 290, 297, 301
 Hamburger Mihály 351
 Hamecz István 378
 Hámori Csaba 397
 Hamvas Béla 165
 Hanák Péter 384
 Hankiss Elemér 369, 384, 414
 Haraszi Miklós 351, 352, 361, 405
 Haraszi Sándor 361
 Haubrich József 247, 251, 283, 284, 286, 288, 292, 295, 296, 301
 Havas Gábor 361
 Havel, Václav 351
 Haynau, Julius Jacob von, báró 223, 225, 230, 233, 237
 Hebbel, Friedrich 269
 Heckenast Gusztáv 200, 201
 Héderfáji Barabási Lénárt 48
 Hegedűs B. András 366, 385
 Hegedűs István 379
 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 212, 368
 Hegyi Géza 41, 44
 Hegyi Lajos 310, 314, 336, 342
 Heine, Heinrich 203–205
 Heister, Sigbert, gróf 142, 162
 Héjjas Iván 295
 Heller Ágnes 303, 351
 Henderson, Arthur 294
 Hendrix, Jimi 368
 Henrik, II. *lásd* Liudolf Henrik, II. Szent (német-római császár)
 Henrik, III. *lásd* Száli Henrik, III. Fekete (német-római császár)
 Heraklidesz Jakab (Iacob Heraclid) *lásd* János, II. (moldvai fejedelem)
 Herczeg Ferenc 261, 276
 Herder, Johann Gottfried 355
 Hermann Gusztáv Mihály 60, 72, 79, 80
 Hessen-Wanfriedi Károly, herceg 147
 Hessen-Wanfriedi Sarolta Amália, hercegnő (II. Rákóczi Ferenc fejedelem felesége) 147
 Hevesi Gyula 246–249, 254, 255, 263, 268, 269, 276, 285, 286, 291, 297, 301, 302
 Hevesi Gyuláné Lányi Olga 302
 Hierotheosz püspök 14
 Hilferding, Rudolf 295
 Hill, Christopher 168
 Hitler, Adolf 297
 Hobbes, Thomas 169
 Hoher, Johann Paul, báró 128
 Hódos Sándor 311, 327, 344
 Hodosán Róza 388
 Hoffmann, Leopold Alois 181
 Hohenzollern Frigyes, II. Nagy (porosz király) 172
 Hollai Andrea 371, 377
 Holstein-Gottorp Gusztáv, III. (svéd király) 172
 Hóman Bálint 11, 12, 24, 117
 Homola László 310, 327, 336, 342, 344, 350
 Homonnai Drugeth Bálint, gróf 95, 99, 100, 102
 Homonnai Drugeth György 105
 Hont vitéz 17
 Hopp Lajos 144
 Horka 10
 Horn Gyula 390, 405, 406
 Horthy Miklós 243, 286, 289, 291, 314, 315, 329, 330, 346, 375
 Horvát István 211, 212
 Horváth (kuruc katona) 154
 Horváth István ('56-os) 311, 341, 343

Horváth István (diplomata) 395, 400
 Horváth János ('56-os) 310, 327, 337
 Horváth János (történész) 40
 Horváth Zoltánné 262
 Horváth Zsuzsa 334, 335, 340
 Hugert Sándor 311, 342
 Hugo, Victor 203
 Hunyadi János 62
 Hunyadi László 200, 222
 Hunyadi Mátyás, I. (magyar király) 39, 62, 139
 Husz János 37
 Huszár Károly 276
 Huszár Tibor 358, 367, 392, 393
 Iancu, Avram 233
 Ibrahim (budai pasa) 139, 140
 Ibrahim Pecsevi 85
 Illés Artúr 248, 259, 268, 286, 291, 304
 Illésházy István, gróf 91, 95, 97
 Illyés Gyula 355, 358, 390
 Illyés Gyuláné Kozmutza Flóra 299
 Imre herceg *lásd* Árpád-házi Imre, herceg
 Imre Magda 242, 276–279
 Imreh István 80
 Irányi (Halbschuh) Dániel 202, 215, 221, 228, 230, 235, 236
 Irinyi József 204, 205, 215, 220, 221, 228, 230, 235, 237
 István, I. Szent *lásd* Árpád-házi István, I. Szent (magyar király)
 Istvánffy Miklós, báró 53, 55, 89
 Iván Kovács László 310, 313, 316, 321, 328–330, 332–335, 339–341, 343
 Iványi Fekete László 124
 Iványi Gábor 385
 Izabella királyné *lásd* Jagelló Izabella (Szapolyai János magyar király felesége)
 Izsák Lajos 331
 Izsák Sándor 310, 344
 Jagelló Izabella (Szapolyai János magyar király felesége) 65, 66
 Jagelló János Albert, I. (lengyel király) 62
 Jagelló Lajos, II. (magyar király) 55, 63
 Jagelló Ulászló, I. (magyar király), III. (lengyel király) 48
 Jagelló Ulászló, II. (magyar és cseh király) 49, 52, 54, 55, 61–63
 Jagger, Mick 368
 Jakab Elek 74
 Jakó Zsigmond 62, 70
 Jankovics József 71
 Jánoki Attila 310, 336, 349
 János (váradi püspök) *lásd* Dominis János
 János (Vata fia) 30
 János, Keresztelő Szent 21
 János mester (kolozsvári parasztvezér) 44
 János, II. (moldvai fejedelem) 66, 67
 János Albert (lengyel herceg) *lásd* Jagelló János Albert, I. (lengyel király)
 János Zsigmond *lásd* Szapolyai János Zsigmond, II. (magyar király és erdélyi fejedelem)
 Jánossy Ferenc 351
 Janovics Jenő 260
 Jarosláv, Bölcs *lásd* Rurik-házi Jarosláv Vlagyimirovics, I. (kijevi nagyfejedelem)
 Jászi Oszkár 256, 258, 267, 385
 Jávorka Ádám 160
 Jenő, IV. (pápa) 41, 42
 Jócsák Kálmán 260

Jókai Mór 201–203, 205, 206, 209,
215, 218, 219, 221, 222, 228, 230,
233, 235, 238, 239, 368
Joó Rudolf 375
Jordáky Lajos 202
József, I. *lásd* Bragança József, I.
(portugál király)
József, I. *lásd* még Habsburg József, I.
(német-római császár, magyar és
cseh király)
József, II. *lásd* Habsburg-Lotaringiai
József, II. (német-római császár,
magyar és cseh király)
József Attila 321, 328, 368, 381
József Ferenc, főherceg *lásd*
Habsburg-Lotaringiai József
Ferenc, főherceg
Juhász Katalin 312

Kabai Márton 145, 146, 148
Kádár János 302, 305, 331, 338, 339,
343, 347, 349, 351, 361, 364–367,
372, 375–377, 391–394, 398, 406,
407, 413, 419
Kaderják Péter 378
Kafka, Franz 368
Káldor Vera 337
Kálmán, I. *lásd* Árpád-házi Kálmán,
I. Könyves (magyar király)
Kálmán Jánosné 326
Kalmár Henrik 241, 247, 252, 253,
267, 274, 288, 294, 296
Kalmár János 8
Kálti Márk 30
Kántor Péter 358
Kanyó Imre 311, 316, 327, 337
Kara Musztafa (nagyvezír) 140
Karácson Imre 85
Karácsony Gergely 386, 387, 409, 416
Kardos József 378

Kardos Júlia 351
Karold (Sarolt testvére) 14
Károly (hessen-rheinfelsi herceg)
lásd Hessen-Wanfriedi Károly,
herceg
Károly, I. *lásd* Anjou Károly (Róbert),
I. (magyar király)
Károly, II. *lásd* Habsburg Károly, II.
(spanyol király)
Károly, III. *lásd* Bourbon Károly, III.
(spanyol király)
Károly, III. *lásd* Habsburg Károly,
III. (magyar király), VI. (német-
római császár)
Károly, IV. *lásd* Habsburg-Lotarin-
giai Károly, Boldog IV. (magyar
király), I. (osztrák császár)
Károly, X. *lásd* Wittelsbach Károly
Gusztáv, X. (svéd király)
Károlyi András 76
Károlyi István 71
Károlyi János 311, 314, 337
Károlyi Mihály, gróf 256, 267, 268,
271–273, 275, 293
Károlyi Sándor, báró 144, 145, 153,
154, 156, 160, 164
Kassák Lajos 368
Kasza János 310
Kata Péter 378
Katalin, Nagy *lásd* Romanov Katalin,
II. Nagy (orosz cárnő)
Káthay Mihály 98
Katona József 200, 221
Katona Tamás 17, 18, 20, 21, 23,
25–28, 30
Kazinczy Ferenc 179, 193–196
Keán 21
Kelen József 243, 248, 249, 254, 257,
264, 265, 268, 286, 288, 294–296,
301

Kelenik József 87, 96
Keller Károly 309, 315, 324, 326, 337,
342, 343
Kemény G. Gábor 189
Kemény István 423
Kemény János (erdélyi fejedelem)
110, 112, 115
Kemény Zsigmond, báró 235
Keményfi Iván 311, 320, 336, 342,
344, 345
Kend vezér 10
Kende János 261
Kende Péter 389
Kenedi János 351, 352, 361, 362
Kerényi Frigyes 206
Kerényi Károly 302
Keresztes Sándor 387, 410
Kéri László 8, 359, 381, 382
Keserű Péter (álnév) *lásd* Nádasdy
Ferenc
Kéthly Anna 386
Kézai Simon 11, 23–25
Kinizsi Pál 55
Király Béla 331, 340
Király István 376
Király Zoltán 371, 393, 396
Kirschner Béla 284
Kis Albert 144, 145, 152, 154, 156
Kis János (filozófus) 303, 351–354,
361, 362, 369, 372, 373, 381, 384,
385, 388, 389, 405, 410, 414, 416
Kis János (fordító) 196
Kis Pintér Imre 358, 376
Kiss Ferenc 361, 376
Kiss Gy. Csaba 358, 375, 376
Kiss József 137
Kiss Károly 310
Klaniczay Tibor 113, 116, 137
Klapka György 238

Klauber István 309, 324, 326, 337,
343, 349
Klauzál Gábor 216, 217, 221, 222
Kléh István 201, 226, 235
Kliment Attila 378
Knieszsa István 81
Knigge, Adolf 196
Kocsis Zoltán 351
Kodolányi Gyula 376
Kohl, Helmuth 400
Kohlmayer, Samuel 175, 176
Kollonich Lipót, gróf 118
Kolontári Attila 296
Kolozsvár Balázs 290
Komját Aladár 269
Komlós Aladár 237
Komoróczy Géza 244
Kondor Bernát 247, 252, 267, 282,
286, 291, 292
Konrád György 361, 373
Konstantinidisz André 310, 316, 317,
327, 336
Konstantin, VII. Bíborbanszületett
(bizánci császár) 9, 10, 13
Kónya Imre 387, 407
Konyorcsik György 311, 314, 336,
342
Koppány *lásd* Árpád-házi Koppány
Koppi Károly 176, 193
Korányi (Kornfeld) Frigyes 202, 219,
220, 234, 238, 239
Kordé Zoltán 59, 61
Kornai János 399
Kornis Mihály 66
Koroly T. György 311, 327, 337, 345,
350
Korvin Ottó 264, 268, 294
Kósa Ferenc 361
Kościszko, Tadeusz 189

- Kossuth Lajos 200, 207, 214, 215, 223, 225, 227, 232–238, 363, 373, 385, 405, 412
 Kosztolányi Dezső 368, 381
 Kovachich Márton György 179, 193
 Kovács Alajos 245
 Kovács András ('56-os) 310, 315, 320, 321, 330, 331, 336, 348, 350
 Kovács András (szociológus) 351, 352, 381
 Kovács Béla 331, 386, 420
 Kovács Dezső 309, 337, 343
 Kovács Imre ('56-os) 309, 339, 343
 Kovács Imre (népi író) 378
 Kovács István (gépészmérnök) 378
 Kovács István (jogtörténész) 171
 Kovács István (történész) 376
 Kovács József 311
 Kovács Kiss Gyöngy 112
 Kovács László 236
 Kozák Gyula 324, 325, 385
 Kőbányai János 358, 360
 Könye János 310, 320
 Köpeczi Béla 36, 66, 110, 144, 147, 151, 363
 Köprülü Ahmed (nagyvezír) 112, 121, 123
 Köprülü Mehmed (nagyvezír) 112
 Körner András 245
 Kőrösi Pap István 152
 Kőszeg Ferenc 372, 385
 Kövér György 245
 Kövér László 378, 379, 381, 384, 410, 424
 Kristó Gyula 11, 12, 14, 20, 22, 24, 26–30, 35
 Krokavay Zsolt 352
 Kubinyi András 35, 200, 309
 Kuczka Péter 12
 Kulcsár Kálmán 394, 396, 402, 409
 Kulcsár Szabó Ernő 358
 Kulin Ferenc 358
 Kun Béla 241, 243, 246, 248, 254, 258–260, 265–269, 271–274, 276, 277, 281–286, 289, 290, 292–294, 296, 298–301, 305
 Kun Béláné 286
 Kunfi Zsigmond 243, 246, 247, 249, 254, 256–258, 261, 262, 267, 268, 274, 277, 279–283, 286, 291, 292, 296
 Kurtán Sándor 373, 378, 379, 385, 386, 389, 392–394, 396–398, 405, 406, 419
 Künd 11
 Laborfalvi Róza 222, 235, 238
 Lackó Miklós 300
 Laczkovics János 174, 184, 185, 188, 189, 192, 194, 195
 Ládai István 241, 243, 246, 247, 249, 256, 272, 286, 287
 Lajos, I. *lásd* Anjou Lajos, I. Nagy (magyar király)
 Lajos, II. *lásd* Jagelló Lajos, II. (magyar király)
 Lajos, XIV. *lásd* Bourbon Lajos, XIV. (francia király)
 Lajos Fülöp *lásd* Orléans-i Lajos Fülöp, I. (francia király)
 Laki Mihály 352, 361, 362
 Lala Mehmed (nagyvezír) 92
 Lamartine, Alphonse de 202, 203, 210
 Lamberg, gróf Franz Philipp von 232, 233
 Lamennais, Hughes Felicité Robert de (abbé) 203
 Landerer János 193
 Landerer Lajos 200, 201, 220

- Landler Jenő 245–247, 249, 255, 256, 262, 263, 267, 268, 272–274, 277, 281, 283, 285, 289, 291, 300
 Langauer László 378
 László (kolozsmonostori szakács) 46
 László, I. *lásd* Árpád-házi László, I. Szent (magyar király)
 László Béla György 310, 320, 342, 344
 Latour, Theodor Franz Baillet von, gróf 233
 Lázár András, primor 48
 Lázár György 367
 Lederer, Ignaz, báró 227
 Lécai László 360
 Lél 14
 Lengyel András 253
 Lengyel Dénes 368
 Lengyel Gyula 243, 248, 249, 254, 284–286, 291, 297, 301
 Lengyel József 254, 268, 302
 Lengyel László 361, 367, 368, 371, 381, 393
 Lenin, Vlagyimir Iljics 265, 274, 276, 285, 297, 298, 301, 328, 364, 367, 368, 371
 Lépes György 38, 39, 42
 Lépes Loránd 37, 44, 46
 Levedi 10, 12
 Levendel László 361
 Levente *lásd* Árpád-házi Levente
 Lezsák Sándor 358, 373, 375
 Liebknecht, Karl 266
 Liebknecht, Wilhelm 258
 Lipót, I. *lásd* Habsburg Lipót, I. (német-római császár, magyar király)
 Lipót, II. *lásd* Habsburg-Lotaringiai Lipót, II. (német-római császár, magyar és cseh király)
 Lippay Balázs 93, 95
 Lippay György, gróf 115, 117, 118
 Lisznai Damó Kálmán 206
 Litván György 223, 361, 385
 Liudolf Gizella, Boldog (I. István magyar király felesége) 16, 17, 23, 24
 Liudolf Henrik, II. Szent (német-római császár) 16
 Liudolf Ottó, I. Nagy (német-római császár) 13, 15
 Liudolf Ottó, II. Vörös (német-római császár) 15
 Locke, John 168, 169
 Lorántffy Zsuzsanna (I. Rákóczi György erdélyi fejedelem felesége) 111
 Losonczi Dezső 46
 Lotaringiai Károly, herceg 141
 Lovászy Márton 276
 Löbl Zsófia 126
 Lőrinc kovács 55
 Lőrinc pap *lásd* Mészáros Lőrinc
 Ludányi Ferenc 309, 324, 326, 336, 349
 Ludassy Mária 351, 352
 Lukács György 244, 246, 248, 249, 256, 265, 269, 270, 272, 278, 285, 286, 289, 291, 297, 298, 300–303, 351–353, 368, 371, 411
 Lukács Hugó 260
 Lukácsy Sándor 205, 209, 210, 219, 220, 222
 MacDonald, Ramsay 294
 Madame Roland 209
 Madaras József 376
 Madarász József 230, 231
 Madarász László 230–232
 Madarász Viktor 128
 Magyar Bálint 385, 410, 413, 415

Magyar Zoltán 18
 Magyari András 71, 144
 Majláth Gábor, gróf 67
 Major Ernő 311, 313, 325, 337, 343
 Majos (kuruc katona) 154
 Makk Ferenc 14, 24, 26, 27, 29
 Makkai László 36, 88, 91, 96, 105, 109
 Maléter Pál 331, 333, 339, 341, 342
 Mályusz Elemér 35
 Mansfeld, Karl von, gróf 87
 Mányoki Endre 358
 Marat, Jean-Paul 209
 Marchiai Szent Jakab 38
 Mária Terézia *lásd* Habsburg Mária
 Terézia (magyar és cseh királynő,
 német-római császárné)
 Márki Sándor 49, 52, 119, 151, 158,
 161, 165
 Markó György 316, 336
 Márkus Dezső 83
 Márkus György 303, 351, 353
 Márkus Mária 351
 Marosán György 366
 Martinovics Ignác 181–192, 194, 195,
 197, 256, 257, 261
 Martinuzzi Fráter György *lásd* Fráter
 György
 Márton (szamosközi parasztvezér)
 39, 40
 Márton pap (parasztvezér) 53
 Márton, Szent 18
 Márton András 333
 Márton Áron 387, 404
 Márton János 377, 378, 410
 Marx, Karl 28, 245, 246, 255,
 257–260, 265, 269, 271, 296, 298,
 300, 303, 321, 328, 351, 353, 354,
 364, 366, 368, 371, 399, 413
 Mátéffy Csaba 312
 Matolcsy György 367

Mátyás, főherceg *lásd* Habsburg
 Mátyás, I. (német-római császár),
 II. (magyar és cseh király)
 Mátyás, I. *lásd* Hunyadi Mátyás, I.
 (magyar király)
 Mécs Imre 361, 385, 388, 389, 414
 Medgyessy Péter 392
 Medvegyev, Vagyim 393
 Medvigy Endre 369
 Meheşi, Iosif 189
 Mehmed (nógrádi aga) 139
 Mehmed, IV. (oszmán szultán) 139
 Melchior (zsoldosvezér) *lásd*
 Bannsert Melchior
 Mendelényi László 276
 Meráni Gertrúd (I. András magyar
 király felesége) 222
 Mérei Gyula 249
 Merseburgi Thietmar püspök 15, 16,
 20
 Mész János 310, 333, 336
 Mészáros Kálmán 161
 Mészáros Lőrinc 53, 54, 56
 Mészöly Miklós 351, 361
 Metternich, Klemens von, herceg 217,
 229
 Mezei Mónika 245
 Mezey Barna 60
 Michelet, Jules 202, 212, 213
 Mihály *lásd* Árpád-házi Mihály
 (Géza fejedelem testvére)
 Mihály vajda *lásd* Vitéz Mihály, II.
 (havasalföldi fejedelem)
 Mikó István 352
 Milei György 262
 Mindszenty József 329, 331, 360
 Mink András 331, 395
 Miskolczy Ambrus 196
 Mock, Alois 389
 Mócsy András 36

Mód Aladár 8
 Módy György 81
 Móga János 234
 Molnár, Johannes 175
 Molnár Péter 378, 379
 Molnár Tamás 359
 Montecuccoli, Raimondo, gróf 112,
 114, 120
 Montesquieu, báró (Charles-Louis de
 Secondat) 169, 173, 186, 203
 Moravcsik Gyula 10
 Móricz (kuruc katona) 154
 Móricz Zsigmond 254, 376
 Móser Zoltán 358
 Mozart, Wolfgang Amadeus 368
 Mucsi Ferenc 261
 Musztafa, II. (oszmán szultán) 143,
 149
 Nádas Péter 351
 Nádasdy Ferenc, báró 121–125, 128,
 129
 Nagy András 99–102, 104, 105
 Nagy Antal 53
 Nagy Ferenc 119, 124
 Nagy Gáspár 376, 388
 Nagy Géza 86, 138
 Nagy György 66–68
 Nagy Imre (1957) 397, 398
 Nagy Imre (miniszterelnök) 302, 303,
 327–333, 338, 345, 353, 357, 360,
 362, 364, 366, 385, 388, 391, 403,
 407
 Nagy Jenő 354, 372, 423
 Nagy László (költő) 381
 Nagy László (történész) 87, 88, 93, 95,
 103, 104, 106, 107, 136, 137
 Nagy Pál 41
 Nagy Szabó Ferenc 76, 88, 105

Napkirály *lásd* Bourbon Lajos, XIV.
 (francia király)
 Napóleon *lásd* Bonaparte Napóleon,
 I. (francia császár)
 Návay Iván 279
 Návay Lajos 279
 Nemes Dezső 290
 Nemes Mihály 138
 Nemeskéri József 309, 345
 Németh István 395
 Németh László 302, 376
 Németh Miklós 398, 400, 403, 405,
 406, 418
 Németh Zsolt 378
 Némethy Balázs 93–95
 Neumann Tibor 50, 52, 54, 56
 Newton, Isaac 168, 169
 Nickelsburg László 309, 314, 322, 325,
 327, 336, 337, 341, 343
 Nigrelli Octavian 144
 Nyári Albert 202, 205, 211, 212,
 217–220, 234, 236
 Nyáry Pál 221, 232
 Nyers Rezső 365, 367, 392–397, 403,
 406, 418, 422
 Nyíró József 375
 Nyisztor György 243, 246, 248, 253,
 254, 259, 262, 268, 274, 278, 281,
 288, 293, 296, 301
 Obernyik Károly 206
 Obersovszky Gyula 338
 Oborni Teréz 59, 61, 72, 79, 90, 111
 Ócsai Balogh Péter 173, 187
 Ocskay László 155, 160
 Oláh János 311, 320
 Oláh Jenő 311, 327, 337, 344, 350
 Oláh Mihály 41

- Oláh Ödön 311, 337, 349
 Oltványi Ambrus 227
 Oltványi László 311, 313, 315, 322, 323, 326, 330, 331, 336, 342, 346, 347, 349
 Oplatka András 400, 406
 Orbán Viktor 378–384, 405, 410, 416, 424
 Orczy László, báró 179, 185, 186
 Orléans-i Lajos Fülöp, I. (francia király) 203
 Ormos Mária 256, 282, 297
 Oroszhegyi (Szabó) Józsa 201, 202, 226, 234, 237
 Orseolo Péter, I. (magyar király) 23–26, 28, 29
 Ottó, I. *lásd* Liudolf Ottó, I. Nagy (német-római császár)
 Ottó, II. *lásd* Liudolf Ottó, II. Vörös (német-római császár)
 Ö. Nagy János 310, 349
 Örvényi Pál 92
 Öz Pál 193–196
 P. mester *lásd* Anonymus
 Pach Zsigmond Pál 11, 15, 91, 96, 109, 112, 133, 150, 156, 172, 174, 193
 Pajkossy Gábor 191, 215, 225
 Pákh Albert 206
 Paksa Rudolf 8
 Pálffy Albert 201, 202, 206, 224, 230, 235, 237
 Pálffy János, gróf 164
 Pálffy Károly, gróf 133
 Pálffy Pál, gróf 113
 Pálffy G. István 358
 Pálházi Ferenc 310, 314, 315, 321, 322, 330, 331, 343
 Palmer, Mark 408
 Panajotti Miklós 122, 126
 Pándi Pál 203, 204
 Pap János 145
 Pap Mária 351, 352
 Pap Mihály 153, 154
 Papp Márió 358
 Papp Sándor 164
 Pártay Tivadar 386
 Pascal, Blaise 168
 Pásztor Gyula 309, 330, 331, 341, 347
 Pásztor Sándor 309, 349
 Pataki József 42, 49, 80
 Pauler Gyula 113, 116, 118, 120, 122, 126, 128, 129
 Pázmány vitéz 17
 Peidl Gyula 267, 283, 285, 286
 Péntek László 236
 Pepper, John *lásd* Pogány (Schwarcz) József
 Perczel György 318
 Perczel Mór, lovag 230, 234
 Pércsi Lajos 311, 321, 322, 327, 328, 337, 343
 Pergen, Johann Anton von, gróf 187, 189, 197
 Perjés Géza 361
 Péter, I. *lásd* Orseolo Péter, I. (magyar király)
 Péter Katalin 110
 Péter, Szent 24
 Pető Sándor 378
 Petőcz György 384
 Petőfi (Petrovics) Sándor 199, 201, 202, 205–207, 209–212, 214–216, 218–233, 235, 236, 239, 252, 255, 258, 261, 328, 363, 375, 377, 381, 405, 421
 Petrák Katalin 244, 259, 268, 297, 304
 Petri György 351
 Petrőczy Éva 358
 Petrőczy István, báró 121, 132, 147, 152, 159, 160
 Peyer Károly 284, 291
 Pezzen, Johannes 94
 Philipp Tibor 359
 Piast Boleszláv, I. Vitéz (lengyel király) 20
 Pilinszky János 381
 Pilvax Károly 199
 Pintea, Grigore 143, 152
 Pintér M. Lajos 374
 Pintye vitéz (becenév) *lásd* Pintea, Grigore
 Plinius Secundus Maior, Caius 233
 Pogány (Schwarcz) József 244, 246–248, 254, 256, 260, 261, 265, 268, 272, 274, 276, 280, 281, 283, 285, 290, 291, 298, 299, 301
 Pollack Mihály 200
 Pongrácz Jenő 275, 276
 Pongrácz Gergely 310, 313, 318, 325, 330–332, 334, 336, 346–348, 350
 Pongrácz Ödön 313, 330
 Poór János 178, 179
 Pór Ernő 281, 290
 Pór Péter 351, 352
 Potoczky Ignác, gróf 182
 Pozsgay Imre 40, 363–365, 367, 369, 371, 373–375, 377, 387, 392–398, 400–404, 406–409, 417
 Pölöskei Ferenc 249, 288
 Prepeliczay István 410
 Prohászka Lajos 7
 Prokuj 19–21, 26
 Prónay Pál 289, 315, 318
 Pünkösti Árpád 266, 269, 299–301, 359, 381
 Püspöky Sámuel 145
 Querfurti Brúnó 16
 R. Várkonyi Ágnes 112, 115, 123, 144, 147, 150, 156
 Rácz András 378
 Rácz Árpád 87, 114, 136, 149, 151, 159
 Rácz István 100–102, 105, 110, 181
 Rácz Sándor 361, 388
 Radek, Karl Bernhardovics 298
 Radnóti Sándor 303, 351, 361
 Rainer M. János 319, 325, 362, 369
 Rajk László, id. 359, 391
 Rajk László, ifj. 355, 361, 423
 Rajkai Zsigmond 145
 Rákóczi Ferenc, I., herceg és gróf (erdélyi fejedelem) 118, 123, 125, 127, 129
 Rákóczi Ferenc, II., herceg (erdélyi fejedelem és magyar vezérlő fejedelem) 80, 110, 129, 132, 137–139, 141, 144–147, 149–151, 153–165, 187, 222
 Rákóczi György, I., herceg (erdélyi fejedelem) 79, 106, 108–110, 131
 Rákóczi György, II. (erdélyi fejedelem) 111–113, 115, 123, 124
 Rákóczi Julianna, grófné 129
 Rákóczi Lajos, báró 96
 Rákóczi Zsigmond, báró (erdélyi fejedelem) 79, 99, 102
 Rákosi Jenő 276
 Rákosi Mátyás 243, 245, 246, 248, 249, 254, 257, 265, 266, 269, 280, 285, 291, 297, 299, 301, 303, 305, 320, 323, 324, 329, 330, 356, 375
 Rakovski, Marc (álnév) *lásd* Kis János
 Ranke, Leopold von 213
 Ratkó József 358
 Rátz István 81
 Ravasz Mihály 311, 339, 342, 345
 Ravazdi György 77

Reagan, Ronald 395
 Reményik Sándor 332
 Renner, Karl 285, 289, 294
 Rév Erika 289, 294
 Révai József 268, 301
 Révész András 386, 410
 Révész Mihály 242
 Révész T. Mihály 386
 Réz Pál 351, 361
 Rhédey Ferenc, gróf (váradi kapitány) 95, 106
 Richter Anna 381, 382, 387, 405, 413
 Ripp Zoltán 373, 401, 405
 Ritecz József 310, 329, 336, 337, 348, 349
 Robespierre, Maximilien de 186, 192, 209, 214, 282
 Rockenbauer Zoltán 379
 Rolland, Romain 294
 Romanov Katalin, II. Nagy (orosz cárnő) 171, 172
 Romsics Ignác 34, 275, 277, 304, 417, 421
 Róna Tamás 245
 Rónai Zoltán 243, 247, 249, 254, 256, 257, 267, 274, 284–286, 291, 292, 296
 Rosenfeld Hermann 220, 221
 Rottal János, gróf 118, 124, 125
 Rousseau, Jean-Jacques 169, 170, 173, 176, 186, 203, 213
 Rudolf, II. *lásd* Habsburg Rudolf, II. (német-római császár és cseh király), I. (magyar király)
 Rurik-házi Jaroszláv Vlagyimirovics, I. (kijevi nagyfejedelem) 27
 Rusznyák László 311, 316, 343
 S. Hegedűs László 377
 S. Vincze Edit 261
 Saint-Just, Louis Antoine de 209

Saint-Simon, Henri de, gróf 210
 Sajó (álnév) *lásd* Jókai Mór
 Sakmyster, Thomas 244, 248, 261, 280, 299
 Sándor, VII. (pápa) 113
 Sándor István 49
 Sándor Lipót, főherceg *lásd* Habsburg-Lotaringiai Sándor Lipót, főherceg
 Sándor Péter 373, 378, 379, 385, 386, 389, 392–394, 396–398, 405, 406, 419
 Sára Sándor 361, 376
 Sarolt (Géza fejedelem felesége) 14, 16
 Sarolta Amália hercegnő *lásd* Hessen-Wanfriedi Sarolta Amália hercegnő (II. Rákóczi Ferenc fejedelem felesége)
 Sarudi Rác Farkas 83
 Sasvári Szilárd 378
 Savoyai Jenő, herceg 148, 164
 Schiffer Pál 414
 Schmidt László 310, 319, 337, 350
 Schmidt Vilmos, ifj. 312
 Schwarcz József *lásd* Pogány József
 Sebő Antal 201, 234
 Secondat, Charles Louis de, báró *lásd* Montesquieu
 Seidler Ernő 242
 Sennyey István, báró 160
 Sennyey Miklós, báró 95
 Şerban, Radu (havasalföldi fejedelem) 104
 Sereg András 371
 Shakespeare, William 200
 Shaw, George Bernard 294
 Shelley, Percy Bysshe 203, 204
 Sigray Jakab, gróf 192, 194, 195
 Siklós Olga 413
 Silagi, Denis 183

Simicska Lajos 383
 Simonyi-Semadam Sándor 276
 Sinkó Ervin 268, 270, 277, 302
 Sinkovics István 93, 97, 101, 103, 124, 134, 149, 157, 163
 Sinkovits Imre 361, 376
 Sípós Erzsébet 379
 Sípós József 278, 397
 Sipőcz József 310
 Sófalvi András 61
 Solt Ottilia 361, 372, 385
 Sólyom László 381, 417
 Somló Bódog 248
 Sorn Károly 311, 325, 343, 349
 Sós Vilmos 351
 Sótónyi Tamás 311
 Spankau, Paris 133
 Spira György 219, 222, 223, 225, 230, 233
 Standeisky Éva 325, 369
 Starhemberg, Ernst Rüdiger von, gróf 127
 Stefán Ágoston 241, 246, 247, 249, 256, 274, 282, 283, 287
 Steiner Lajos 309, 336, 341, 343
 Stendhal (Marie-Henri Beyle) 368
 Strauss, Franz Josef 347
 Strausz Károly 311, 319, 326, 337, 344
 Strohmayer Ignác 179
 Stumpf István 359, 393
 Sue, Eugène 203
 Súr 14
 Sükei Károly 211, 217, 218, 230, 234, 238
 Szabad György 409, 411, 412
 Szabados György 12

Szabados Sándor 244, 246–248, 254, 258–260, 263, 268, 288, 294, 296, 301
 Szabó Ágnes 256, 289, 290, 292, 300
 Szabó bácsi (becenév) *lásd* Szabó János ('56-os)
 Szabó Ervin 223, 225, 251, 256, 258, 259, 264
 Szabó Gábor 378
 Szabó Gizella 280
 Szabó Imre 171
 Szabó István 35, 81, 82, 85, 181
 Szabó Ivett 312
 Szabó János ('56-os) 311–314, 317, 318, 322, 326, 340, 343, 344
 Szabó János (szolgabíró) 195
 Szabó József 331
 Szabó Józsefné Hajnal Klára *lásd* Hajnal Klára
 Szabó Kálmán 399
 Szabó Károly 48, 63, 69, 70, 78, 79
 Szabó Miklós 351, 361, 362, 381, 385
 Szádeczky Lajos 74, 79
 Szájer József 378
 Szajkó Lóránt 378
 Szakál Imre 283, 287
 Szakály Ferenc 109, 358
 Szalai Erzsébet 361
 Szalárdi János 109
 Szalay Péter 396
 Száli Henrik, III. Fekete (német-római császár) 25, 26
 Szalontai György 145, 146, 148
 Szalontay János 151–153
 Szamosközy István 77, 78, 82, 88, 89
 Szamuely Tibor 243, 246, 248, 254, 265, 266, 269, 270, 272, 276, 277, 280, 281, 285, 286

Szántó Béla 243, 248, 249, 254, 259, 268, 269, 279, 286, 290, 291, 297, 301, 303
 Szapolyai János, I. (erdélyi vajda, magyar király) 49, 53, 54, 64, 65, 84, 120, 261
 Szapolyai János Zsigmond, II. (magyar király és erdélyi fejedelem) 66–70
 Szár László *lásd* Árpád-házi Szár László
 Szár Zserénd *lásd* Árpád-házi Tar Szerénd
 Szász Pál 46
 Szatmáryné Farkas Lujza 222
 Széchenyi Bálint, gróf 295
 Széchényi Ferenc, gróf 176
 Széchenyi István, gróf 211, 227
 Széchy Mária, grófnő 116, 118, 119, 124, 129
 Szegedi Flórián 311, 319, 336, 343
 Szegfi Mór 202, 204, 217, 234, 236, 237
 Szegfű László 14, 22, 27, 28
 Szegő Iván Miklós 319
 Székely (Dózsa) György, makfalvi *lásd* Dózsa György
 Székely (Ördög) Balázs 77
 Székely Antal 66
 Székely Béla 248, 249, 254, 268, 269, 286, 291, 297, 298, 301
 Székely György 38, 40, 52, 89
 Székely János 64
 Székely Mózes (erdélyi fejedelem) 71, 79, 88
 Szekeres László 389
 Szekfű Gyula 11, 24, 85, 117, 120, 130
 Selezpcsényi György 117, 124
 Semere Bertalan 234, 237, 413
 Semerei Péter 378

Szenes László 309, 344
 Szente László 342
 Szentimrei Jenő 368
 Szent-Iványi István 385
 Szentjóni Szabó László 193, 194
 Szentmarjay Ferenc 185–187, 192, 194, 195
 Szentmihályi Szabó Péter 358
 Szepesi Pál 132, 133, 139
 Szepsi Laczkó Máté 88
 Szerb Antal 204, 206
 Szerémi György 52–54
 Szigethy Gábor 204
 Szigeti Lajos 358
 Szilágyi Ákos 358
 Szilágyi Sándor 66, 70, 116, 133, 239
 Szilágyi Zoltán 311, 316
 Szinán pasa (nagyvezír) 72, 73, 75, 90
 Szirmay Miklós 150, 151
 Szittya György *lásd* Dózsa György
 Szkárosi Sándor 145
 Szolártsik Sándor 195, 196
 Szolnok ispán 28
 Szondi Lipót 299
 Szőcs Géza 355
 Sztálin, Joszif Visszarionovics 266, 298, 301, 303, 329, 353
 Sztilkovics Szávó 378
 Szuhay Mátyás 132
 Szulyovszky Menyhért 179
 Szűcs Jenő 361
 Szűcs László 242, 276–279
 Szűrös Mátyás 390, 407, 416
 Takáts Sándor 81, 84, 86
 Taksony *lásd* Árpád-házi Taksony (magyar fejedelem)
 Tamás Anna 210
 Tamás Edit 146
 Tamás Gáspár Miklós 361, 388

Tamási Áron 375
 Táncsics Mihály 221, 222, 230, 258, 302
 Tar Miklós 378
 Tar Szerénd *lásd* Árpád-házi Tar Szerénd
 Tardos Márton 361
 Taurinus, Stephanus 53
 Telegdi István 49
 Teleki Blanka, grófnő 211
 Teleki József, gróf 201
 Teleki László, gróf 200, 235
 Teleki Mihály, gróf 115, 120, 132, 133, 135, 136
 Teleki Pál, gróf 295, 296, 420
 Telepy Károly 201, 202
 Tessedik Ferenc 204
 Tétény 10
 Theophülaktosz pátriárka 14
 Thököly Imre, gróf (felső-magyarországi és erdélyi fejedelem) 110, 132, 135–150, 158–162, 164, 165, 187
 Thököly István, gróf 115, 121, 135
 Thuróczy János 39, 40, 47
 Thurzó György, gróf 105
 Timus Lajos 309, 336, 342
 Tisza Kálmán 238
 Tokaji Ferenc 145, 146, 148
 Tolnay Miklós 134
 Tolsztoj, Lev Nyikolajevics 368
 Tomori Pál 63
 Tompa Mihály 206
 Tordai Zádor 351, 358
 Torgyán József 386
 Tornai József 361
 Tóth Erzsébet 358
 Tóth Géza 311, 318, 330, 347
 Tóth Gyula 235
 Tóth István György 149

Tóth Károly Antal 355
 Tóth Sándor László 114
 Touchard, Jean 170
 Tőkés Rudolf 392, 393, 395, 407
 Tölgyessy Péter 410, 415, 416
 Tömöry Márta 257, 264
 Török Lajos, gróf 179
 Trefort Ágoston 233
 Trockij, Lev Davidovics 368
 Trócsányi Zsolt 135
 Troeltsch, Ernst 295
 Tubero, Ludovicus 53
 Tuskolábú (becenév) *lásd* Mesz János
 Újhelyi Szilárd 397
 Ujvári József 310, 333, 336, 343
 Ulászló, I. *lásd* Jagelló Ulászló, I. (magyar király), III. (lengyel király)
 Ulászló, II. *lásd* Jagelló Ulászló, II. (magyar és cseh király)
 Vági Gábor 361
 Vágó Béla 243, 245, 246, 248, 254, 259, 260, 263, 268, 269, 281, 285, 291, 297, 298, 301
 Vágvolgyi Tibor 196
 Vahot Imre 206
 Vajda Ágnes 420
 Vajda János 201, 217, 234, 237, 239
 Vajda Mihály 303, 351
 Vajda Tibor 378
 Vajdaházi Nagy Pál 40
 Vajk *lásd* Árpád-házi István, I. Szent (magyar király)
 Valuch Tibor 309
 Vandervelde, Émile 295
 Vannay László 315, 320, 321, 330, 343, 350

Vántus Károly 241, 247, 251, 259, 265,
266, 269, 274, 278, 281, 288, 292,
293, 295–297
Várady Antal 208
Várady Szabolcs 351
Várfalvi Lajos 313, 346
Varga Csaba 378, 410
Varga Domokos 361
Varga Imre 139
Varga J. János 136, 140, 143
Varga Jenő 246–248, 254, 257, 268,
272, 274, 278, 284, 291, 298, 301
Varga Károly 309, 342, 345
Varga Lajos 242, 261, 292
Vargha János 361
Vargyas Lajos 361
Váry Albert 276, 277, 289
Vásárhelyi Miklós 361, 362, 369, 385
Vass Henrik 404
Vass István 385
Vass János 276
Vass László 373, 378, 379, 385, 386,
389, 392–394, 396–398, 405, 406,
419
Vasvári (Fejér) Pál 202, 205, 210–221,
223, 226–234, 236, 239
Vata 27–30
Vay Ádám 150, 159
Vazul *lásd* Árpád-házi Vazul
Vecelin 17, 18
Végvári Vazul 311, 326, 330, 348
Vekerdi László 361, 376
Vekov Károly 62, 68, 71, 73, 80
Verancsics Antal 53
Veres Péter 377, 378
Veress Előd 60
Veress Miklós 358
Verseghy Ferenc 193, 194
Veszprémy László 11, 15, 18, 19
Vezér Erzsébet 351

Vidács (Vidats) János 201, 217, 220,
234
Vidrányi Katalin 352
Vigh Károly 373, 410
Vince Lajos 279
Vincze Sándor 242
Virágosberki Oláh Mihály 44
Viske 26
Vitányi Iván 397
Vitéz Mihály, II. (havasalföldi fejede-
lem) 72–79, 88
Vitnyédi István 120–122
Viza Ferenc 311, 330, 347
Voltaire 169, 176, 186, 203, 204, 213
Vörösmarty Mihály 200, 206

W. Kovács András 41, 44
Wagner István 310, 349
Webb, Beatrice 294
Webb, Sidney 294
Weber Antal 210
Weber, Max 248
Weiss Manfréd, báró 251
Wekerle Sándor 276
Wells, Herbert George 294
Weltner Jakab 262, 268, 279, 281, 284
Weöres Sándor 302
Werbőczy István 56, 172
Wesselényi Ferenc, gróf 8, 111, 113,
115, 116, 118–122, 124, 126, 128,
129, 132, 135, 196, 350
Wesselényi Miklós, báró 193
Wittelsbach Károly Gusztáv, X. (svéd
király) 111

Zápolya János *lásd* Szapolyai János, I.
(magyar király)
Zelei Miklós 358
Zelnik József 376
Zétényi Zsolt 373, 410

Zinovjev, Grigorij Jevszejevics 298
Zólyomi Dávid 108, 109
Zrínyi Ilona, grófnő 118, 138, 141,
143, 146, 149
Zrínyi János, gróf 129
Zrínyi Miklós, id. gróf 356
Zrínyi Miklós, ifj. gróf 103, 111,
113–118, 212, 214
Zrínyi Péter, gróf 115, 116, 118–129,
151

Zsidó Laci (becenév) *lásd*
Nickelsburg László
Zsigmond, Luxemburgi (magyar és
cseh király, német-római császár)
35–38, 41, 43, 46, 63
Zsoldos Attila 12

X 37 9384

Romsics Ignác új kötete a magyar történelem elmúlt ezer évének lázadói, vagyis rebellisei közül tizenegy csoporttal foglalkozik, kezdve az utolsó pogányokkal, Bocskai hajdúin, a kurucokon, a magyar jakobinusokon és a márciusi fiatalokon át az 1989-es rendszerváltókig.

Mindegyik tanulmány három alapvető kérdés megválaszolására törekszik: szociálisan kik voltak, honnan jöttek a rebellisek; miért lázadtak fel; és mit akartak, mire törekedtek. A válaszok mélysége és bizonyítottsága döntően a forrásadottságok függvénye. Az utolsó pogányok és még a középkori parasztfelkelések résztvevői esetében is nagymértékben feltételezésekre vagyunk utalva. Időben előrehaladva a források köre egyre bővül, s ez az oka annak, hogy az utolsó három tanulmány, vagyis az 1919-es népbiztosokkal, az 1956-os felkelővezérekkel és az 1989-es rendszerváltókkal foglalkozó fejezetek terjedelme két-háromszorosa a korábbiaknak.

Számos más munkájához hasonlóan a szerző ezt a könyvét is a magyar történelem iránt érdeklődő olvasók lehető legszélesebb körének szánja és ajánlja.

